

23. évfolyam

2008. 2. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

VAJDA ZOLTÁN

A kiadvány

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,

Nemzeti Kulturális Alapprogram,
Nemzeti Civil Alapprogram,
József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
Szegedért Alapítvány,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GÉZA
TOMKA BÉLA
TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

BORUS GYÖRGY	
Az 1673-as fordulat Angliában: a dicsőséges forradalom előfeltétele ..	5
VAJDA ZOLTÁN	
Civilizáció és stabilitás (David Hume és James Madison köztársaságról és pártokról vallott nézetei)	19
HAHNER PÉTER	
„A romlottság a bűn karjára támaszkodva ...” (Chateaubriand Saint-Denis-ben)	33
KÖKÉNY ANDREA	
A texasi függetlenségi háború a korabeli helyi sajtó tükrében	53
VIDA ISTVÁN KORNÉL	
„A régóta elnyomottak barátai” (Magyar katonák az észak-amerikai polgárháború néger ezredeiben)	68

Műhely

LÉVAI CSABA	
Politika, média és történetírás: Thomas Jefferson és Sally Hemings esete	83
SZÁSZ GÉZA	
Egzotikum vagy a pénz demokráciája? (Az Amerika-kép átalakulása a Júliusi Monarchia korabeli Franciaországban)	95
FRANÇOIS-RENÉ DE CHATEAUBRIAND	
Utazás Amerikában (részlet) (Fordította: Szász Géza)	108
TÓTH PÉTER	
Az amerikai katonai gondolkodás az első világháborúban	112
PETERECZ ZOLTÁN	
Különös háromszög (Az Egyesült Államok, a Népszövetség és Latin-Amerika gazdasági és politikai kapcsolatai az 1920-as években)	129

Elmélet és módszer

NOVÁK VERONIKA	
A városi tér elméletben és gyakorlatban (A középkori és a kora újkori társadalmi tér kutatása Nyugat-Európában)	138

Forrásközlés

NOVÁK GYÖRGY	
Forrás a salemi boszorkányperek történeti háttéréről	151

Vegyes megjegyzések a boszorkányságról jelenleg folyó vitákról, S. és B. közötti párbeszéd formájában (P. E. és J. A. tollából Philadelphia, Nyomatott William Bradfordtól, Hezekiah Usher számára, 1692.) (Fordította: Novák György)	159
<i>Határainkon túl</i>	
„Valakit amerikaivá az tesz, hogy hisz bizonyos dolgokban” (Beszélgetés Gordon S. Wood amerikai történésszel) (Az interjút készítette és fordította: Lévai Csaba és Vajda Zoltán)	172
GORDON S. WOOD	
Az amerikai alkotmányosság eredete (Fordította: Vajda Zoltán)	179
Gordon S. Wood műveinek válogatott bibliográfiája	186
<i>Figyelő</i>	
A történeti sztereotípiakutatás új útjai (Hans Henning Hahn–Elena Mannová (Hrsg.): <i>Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung. Beiträge zur Historischen Stereotypenforschung</i> , Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main, 2007.)	
TAMÁS ÁGNES	188
Válságos házasságok (Mátay Mónika: <i>Törvényszéki játszmák: válás Debrecenben 1793–1848</i> . Csokonai Kiadó, Debrecen, 2006.)	
GERHARD PÉTER	193
A látószögváltás szükségessége (Zsombékok. <i>Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon</i> . Szerkesztette: Kövér György. Századvég, Budapest, 2006.)	
BARÁTH KATALIN	196
Vonzások és taszítások erőtere: Közép-Európa (R. J. W. Evans: <i>Austria, Hungary, and the Habsburgs. Essays on Central Europe, c. 1683–1867</i> . Oxford University Press, 2006.)	
DEÁK ÁGNES	201
<i>Számunk szerzői</i>	205

BORUS GYÖRGY

Az 1673-as fordulat Angliában: a dicsőséges forradalom előfeltétele

1688. november 5-én Orániai Vilmos, az Egyesült Tartományok helytartója mintegy ötszáz hajójával sikeresen partot ért a délnyugat-angliai Torbaynál. A herceg igen kockázatos vállalkozása minden várakozást felülmúlt. II. Jakab király hadserege november 23-án ellenállás nélkül visszavonult, a következő hónap végén pedig a teljesen demoralizált uralkodó családjával együtt Franciaországba menekült. Két hónappal később a parlament az orániai herceget és feleségét – Jakab protestáns lányát – III. Vilmos és II. Mária néven társuralkodókká választotta. Ezen eseményeket nevezzük hagyományosan dicsőséges forradalomnak.

Az 1688–1689-es eseményeknek egyaránt voltak fontos bel- és külpolitikai okai, Orániai Vilmos katonai beavatkozása nélkül azonban II. Jakab detronizálására és az azt követő összeurópai jelentőségű változásokra nem került volna sor. Vilmos intervenciójának számos feltétele volt. Ezek egyike az angol közvélemény megváltozása kellett, hogy legyen, hiszen az angol lakosság erős katolikus- és franciaellenessége nélkül Vilmos aligha járhatott volna sikerrel. A közvélemény átalakulásának részben külpolitikai okai voltak, amelyeket 1672–1673 tájáknál kell keresnünk.

A dicsőséges forradalmat közel háromszáz éven át rövid távú belpolitikai okokra vezették vissza. A klasszikus whig történetírók – Thomas Babington Macaulay, George Macaulay Trevelyan, William Edward Hartpole Lecky – a katolikus II. Jakabot (1685–1688) tették felelőssé mindenért. A Magyarországon szinte teljesen feldolgozatlan téma brit és holland kutatói – John Carswell, John Miller, Geoffrey Holmes, Jonathan Israel, William Speck, Ronald Hutton, Wouter Troost – már három–négy évtizede azt hangsúlyozzák, hogy a forradalom okait elsősorban (de nem kizárólagosan) a Brit-szigeteken kívül kell keresnünk, ugyanakkor nemigen veszik a fáradságot, hogy Anglia, Franciaország és az Egyesült Tartományok kapcsolatait az 1660-as évekre visszanyúlóan részletesen megvizsgálják.¹ Azt

¹ Macaulay, Thomas Babington: *The History of England from the Accession of James II.* London, 1934.; Trevelyan, G. M.: *The English Revolution, 1688–1689.* Oxford, 1938.; Lecky, W. E. H.: *A History of England in the Eighteenth Century.* London, 1907.; Carswell, John: *Descent on England: a Study of the English Revolution of 1688 and its European Background.* New York, 1969.; Miller, John: *James II: A Study in Kingship.* London, 1978.; Holmes, Geoffrey: *The Making of a Great Power: Late Stuart and Early Georgian Britain, 1660–1722.* London–New York, 1995.; Israel, Jonathan I.: *The Dutch Role in the Glorious Revolution.* In: idem. (szerk.): *The Anglo-Dutch Moment: Essays on the Glorious Revolution and its World Impact.* Cambridge, 1991.; Speck, William: *Reluctant Revolutionaries: Englishmen and the Revolution of 1688.* Oxford, 1989.; Hutton, Ronald: *Charles the Second: King of England, Scotland and Ireland.* Oxford, 1989.; Troost, Wouter: *William III, Brandenburg, and the Construction of the Anti-French Coalition, 1672–88.* In: Jonathan I. Israel (szerk.): *The Anglo-Dutch Moment. A dicsőséges forradalom egyetlen viszo-*

már a whig történetírók is világosan látták, hogy a forradalom legfontosabb belpolitikai oka a katolicizmustól való félelem volt, de nem ismerték fel, hogy ez az érzés elsősorban II. Károly (1660–1685) meggondolatlan külpolitikája miatt tört újra felszínre az angol polgárháború és az interregnum nyomán kialakult, puritánoktól való rettegés évtizedeit követően. 1673-ban az első angol–holland háború (1652–1654) óta tartó hollandellenességet francia- és katolikusellenesség váltotta fel. Az alábbiakban tehát az 1673-as fordulatot és az ahhoz vezető utat kell részletesen megvizsgálnunk.

A második angol–holland háborút (1665–1667) – csakúgy, mint az elsőt – az angol fél provokálta. II. Károly engedett a parlamentben domináns anglikán royalisták nyomásának, remélvén, hogy egy sikeres háborúval a korona anyagi helyzetén is javíthat. A háborúnak váratlan eseményt vetett véget. A gyors békekötést – amellett, hogy a háború az angolokat és a hollandokat egyaránt kimerítette, és összességében mindkét fél számára kedvezőtlenül alakult – Franciaország agresszív külpolitikája tette szükségessé. A franciák holland szövetségeseiknek csak minimális katonai segítséget nyújtottak, és titokban Spanyol-Németalföld lerohanására készültek fel, amelyet XIV. Lajos mondvacsinált indokkal saját feleségének követelt. Miután Lajos apósa, IV. Fülöp spanyol király meghalt, a franciák megindították a támadást.²

A hollandok attól rettegtek, hogy Franciaország teljesen bekebelezi a Spanyol-Németalföldet, az Egyesült Tartományok közvetlen, fenyegető szomszédjává válik, és újra felvirágoztatja a korábban nagy rivális Antwerpen városát. Az angolok, akik számára mindig is elsődleges szempont volt, hogy a hozzájuk legközelebb eső kontinentális területek semleges vagy baráti kézben legyenek, szintén megrettentek a francia ambícióktól. A békekötésre 1667 júliusában került sor. 1668 januárjában aztán megszületett Anglia, az Egyesült Tartományok és Svédország hármasszövetsége is. A felek megállapodtak, hogy közvetítőként lépnek fel Franciaország és Spanyolország között, és erőfeszítéseket tesznek a háború lezárása érdekében. Franciaország megtarthatja 1667-es hódításainak egy részét, de korántsem mindent. Amennyiben Franciaország ezt nem lenne hajlandó elfogadni, Anglia és az Egyesült Tartományok közösen háborút indít ellene, hogy rákényszerítse a korábbi határok helyreállítására. Ez utóbbit már a szerződéshez csatolt titkos záradékokban mondták ki.³

A franciákat igen érzékenyen érintette a hármasszövetség létrejötte és különösen Johan de Witt⁴ árulása. De Witt korábban azt próbálta elhittetni a franciákkal, hogy a hármasszövetség valójában Spanyolországra kívánt nyomást gyakorolni a mielőbbi megállapodás érdekében. A főpenzionárius és az egész Egyesült Tartományok nagy szerencsétlenségére a franciák február második felében tudomást szereztek a hármasszövetség szerződésének titkos cikkelyeiről, majd megtudták azok pontos tartalmát is. A titkot az angolok adták ki Ruvigny-nak, Franciaország londoni nagykövetének, valószínűleg azzal a szándék-

nylag részletes magyar nyelvű leírása Szántó György Tibor népszerű történelmi munkájában olvasható: Anglikán reformáció, angol forradalom. Budapest, 2000. 367–429.

² Brabant tartomány szokásjoga szerint az első házasságból származó leánygyermek az öröklés terén előnyt élveztek a második házasságból való fiúgyermekkel szemben. XIV. Lajos azzal érvelt, hogy ezen törvény alapján felesége, Mária Terézia – aki Fülöp első házasságából származott – volt a dél-németalföldi területek jogos örököse, és nem II. Károly, akinek Fülöp második felesége adott életet.

³ Holmes, Geoffrey: *The Making of a Great Power*. London–New York, 1995. 434.

⁴ Johan de Witt főpenzionárius, a holland Republikánus Párt vezetője, 1650 novemberében, II. Vilmos herceg halálát követően került hatalomra. Vilmos fia, az Orániai herceg csupán néhány napos csecsemő volt apja halálakor, így elkezdődött az Egyesült Tartományok történetének első „helytartónélküli időszak”-a (1650–1672).

kal, hogy végleg elvágják a Franciaországot Hollandiához fűző baráti szálakat. Rendkívüli jelentőségű ez a momentum a későbbi fejlemények szempontjából, beleértve az angol–holland forradalmat is. XIV. Lajos nemcsak arra jött rá, hogy először az Egyesült Tartományok ellenállását kell megtörnie, ha meg akarja szerezni a Spanyol-Németalföldet, de arra is, hogy a hármas szövetséggel egy hatalmas franciaellenes koalíció alapjai teremthetők meg. A két jelentős tengeri hatalom összefogása nagy stratégiai problémát jelentett Franciaország számára. Nem számíthatott sikerre a kontinensen, ha energiáit meg kellett osztania az egyszerre vívott szárazföldi és tengeri hadjáratok között.⁵ Ezen új veszély kialakulásáért XIV. Lajos személyesen Johan de Wittet okolta. Meggyőződése volt, hogy a hármas szövetség az ő műve volt. Az elkövetkező négy évet ezért az Egyesült Tartományok elleni büntetőhadjáratra való felkészüléssel töltötte, és közben mindent elkövetett, hogy aláaknázza a hármas szövetséget.⁶

Lássuk ezek után a hármas szövetség létrejötte utáni angol diplomácia lényegét. 1668 májusát követően II. Károly és első minisztere, Arlington grófja külpolitikai irányvonala eltért egymástól.⁷ Arlington a hármas szövetséget akarta megerősíteni, míg Károly abban bízott, hogy a diplomáciai sikerektől megerősödve kedvező alkupozícióba kerül XIV. Lajossal szemben. Fontos tudnunk, hogy Károly egy senki által sem ellenőrizhető, titkos diplomáciai csatornával is rendelkezett Párizsban élő hűgán, Henriettán keresztül, aki XIV. Lajos öccsének, az orléans-i hercegnek a felesége volt. 1669 márciusában Károly titkos tárgyalásokat kezdeményezett a francia királlyal.

Károly indítványát bizalmasa, a katolikus Arundel gróf vitte Párizsba. Az angol uralkodó kész volt véd- és dacsövetséget kötni Franciaországgal, amennyiben Anglia háború esetén katonai és anyagi támogatást kap, nem kell kilépnie a hármas szövetségből, és Franciaország nem növeli tovább hadihajói számát. Károly a hollandok elleni közös fellépésről nem tett említést, viszont megígérte, hogy 200 000 font fejében (ami pozíciói megerősítéséhez kellett) nyíltan áttér a katolikus hitre. Ezek elfogadása esetén tehát Károly kétkulacsos külpolitikája nagyfokú biztonságot és igen szabad mozgásteret biztosított volna Anglia számára.⁸ Csak találgatni tudunk viszont, hogy mi lehetett Károly valódi szándéka a katolikus hitre való áttérés ígéretével. Károly katolikus hite valószínűleg távolról sem volt olyan mély és őszinte, mint Jakabé. A király csupán eszközként használta a katolicizmust. Ez volt az, amivel XIV. Lajoshoz igazán közel lehetett kerülni, s amivel nehéz anyagi helyzetén javítani tudott. Végül, de nem utolsó sorban, Károly ezzel tudta egyértelművé tenni Arlington számára, hogy hajthatatlan a XIV. Lajossal kötendő titkos szerződés kérdésében.⁹

Arlington nélkülözhetetlen volt. A tárgyalásokat titokban kellett tartani, az első miniszter elől azonban nemigen lehetett és nem is volt ajánlatos eltitkolni azokat. Arlington franciaellenessége annyira közismert volt, hogy leváltása egyértelművé tette volna a király

⁵ Kennedy, Paul: *A nagy hatalmak tündöklése és bukása*. Ford.: Bojtár Péter, Csillag Gábor, Varga Zsuzsanna. Budapest, 1992. 85–86.

⁶ Rowen, Herbert H.: *John de Witt and the Triple Alliance*. *The Journal of Modern History*, vol. 26. (1954) no. 1. 11–14.

⁷ Henry Bennet, Arlington grófja már 1662 óta miniszter (*Secretary of State*) volt. 1668 és 1670 között egyértelműen a legbefolyásosabb politikus. Arlington protezsztájtjai foglalták el a legfontosabb nagyköveti és államtitkári pozíciókat.

⁸ Hutton, Ronald: *Charles the Second: King of England, Scotland and Ireland*. Oxford, 1989. 264.; Hutton, Ronald: *The Making of the Secret Treaty of Dover, 1668–1670*. *The Historical Journal*, vol. (1986) no. 301.

⁹ Lee, Maurice D. Jr.: *The Earl of Arlington and the Treaty of Dover*. *The Journal of British Studies*, vol. 1. (1961) no. 64–65.

külpolitikai irányváltását. Magát Arlingtont kellett rávenni arra, hogy a megállapodást megkösse.¹⁰

XIV. Lajos Károly márciusi kezdeményezésére reagálva kifejtette: üdvözlí az angol király vallási meggyőződését és terveit, egy éven át nem épített újabb hadihajókat, felfüggeszti a hollandokkal folyó tárgyalásokat, viszont ragaszkodik a hollandok elleni közös fellépéshez.¹¹ A tárgyalások elhúzódásának ez utóbbi követelés volt az egyik oka. A másik pedig, hogy Arlington ugyan beadta a derekát, és maga irányította a tárgyalásokat, ám úgy tűnik, mindent elkövetett annak érdekében, hogy azok ne vezessenek eredményre.

II. Károly márciusban elbocsátotta Ormonde herceget, Írország kormányzóját. Ormonde Arlington jó barátja volt, így az első miniszter a király lépését valószínűleg figyelmeztetésnek vette. Belátta, hogy nem ajánlatos szembehelyezkednie uralkodója akaratával. Ugyanakkor minden bizonnyal azt is felismerte, hogy Károly vallásos fogadkozását nem kell igazán komolyan venni, viszont taktikai eszközként remekül felhasználható. Amikor az év végén a franciák tárgyalni kezdtek a hollandokkal, Arlington és Károly lépéskényszerbe kerültek. A francia–holland kiegyezést mindenképpen meg kellett előzni. Az új angol–francia szerződéstervezetben a hollandok elleni háború feltételeként az angolok nem kevesebb, mint egymillió fontot kértek előre, valamint további 600 000 fontot évente, amíg a háború tart. Kikötötték egyúttal, hogy a háborúra csak Károly katolikus hitre való áttérését követően kerülhet sor. Ennek idejét nem határozták meg, de az azért járó 200 000 fontot a szerződés megkötését követő hat hónapon belül kérték. Arlington azt remélte, hogy ezzel a zseniálisnak látszó taktikai húzással a háború elodázzható és végső soron elkerülhető is lesz.¹²

Miután Károly a felére csökkentette a háborús évekre vonatkozó pénzügyi követeléseit, elhárult a fő akadály a szövetségkötés útjából. A részletek kidolgozását követően a titkos szerződést Doverben írták alá 1670. május 22-én. A találkozót Henrietta testvéri látogatásának álcázták. Az aláírók angol részről Arlington, Clifford, Arundel és Belling¹³ voltak, francia részről pedig Colbert de Croissy nagykövet. A szárazföldi hadműveletek fő terhére Franciaország vállalta magára, a tengeri harcoké pedig Anglia. A hollandoktól elfoglalt területekből Angliának járt a Scheldt folyó torkolatánál lévő három sziget. Károly ígéretet tett, hogy „amint az országának ügyei lehetővé teszik”, megtér Rómához. XIV. Lajos csak ezt követően dönthetett a közös hadüzenet időpontjáról.¹⁴

Arlington és Károly ügyesnek tűnő, de rövidlátó taktikai elképzelése nem volt bukattóktól mentes. Az angol király óriási fegyvert adott XIV. Lajos kezébe azzal, hogy felelőtlenül írásba adta a katolikus hitre való áttérési szándékát. A másik problémát az jelentette, hogy mivel a doveri szerződés annyira titkos volt, hogy még a király öttagú tanácsadói testületének (*Cabal*) nem katolikus tagjai sem tudhattak róla, egy másik, fiktív szerződést is

¹⁰ Lee: *The Earl of Arlington*, 65.

¹¹ Hutton: *The Making of the Secret Treaty of Dover*, 301.

¹² Lee: *The Earl of Arlington*, 65–67.

¹³ A katolikus Thomas Cliffordot II. Károly 1666-ban nevezte ki a kincstár élére. A szintén katolikus és több nyelvet kitűnően beszélő Richard Bellingnek Arlington és Clifford jó hasznát vette a tárgyalások során.

¹⁴ Holmes: *The Making of a Great Power*, 434. David Ogg a szerződés teljes szövegét közli. Ogg, David: *England in the Reign of Charles II*. Oxford, 1967. 344–346.

kötni kellett. Ebben azonban azok a pontok, amelyek lehetővé tették II. Károly számára az események időzítését, már természetesen nem szerepeltek.¹⁵

XIV. Lajos vállalta, hogy részt vesz a színjátékban. Végigtárgyalta Buckinghammal a doveri szerződés katolikus passzusaitól megfosztott változatát, és mindenki jól szórakozott, amikor a herceg nagy lelkesen hazaérkezett megbízatásából. Némi irritációra adott okot, hogy amikor Károly három be nem avatott minisztere két holland szigettel többet követelt, mint ami a doveri paktumban szerepelt, a király támogatásáról biztosította őket. XIV. Lajos elképedt ezen az arcátlanságon, végül mégis belement ebbe az engedménybe, mire a második szerződés aláírására decemberben sor került. A londoni szerződésben bújtatott formában az a pénzüsszeg is szerepelt, ami Károly katolikus hitre való áttéréseért járt. A hollandok elleni közös háború megindítását 1672 tavaszára tűzték ki. XIV. Lajos felvetette, hogy most már valamelyik szerződést tekintsék semmisnek, de Károly erre nem volt hajlandó. Jelentős bizonytalanság forrásává vált az a tény, hogy végül két eltérő tartalmú szerződés is érvényben volt.¹⁶

George Clark szerint „méltóságon aluli, de érthető” volt az, hogy Károly belement a titkos doveri paktumba, ha figyelembe vesszük, milyen pénzügyi nehézségekkel kellett megküzdenie. Az ötlet nem is volt eredeti. Richard Cromwell apja halálát követően szintén a franciákhoz fordult pénzügyi segítségért.¹⁷ A probléma azonban az, hogy II. Károly esetében nem egyszeri, kétségbeesett, elhamarkodott döntésről volt szó. Általánosságban is elmondhatjuk, hogy Károlyt a személyes, rövidtávú pénzügyi és politikai célok vezérelték és nem a nemzeti érdek, a hatalmi egyensúly külpolitikai elve vagy grandiózus katolikus–abszolútista tervek. Károly túlságosan kényelmes volt ahhoz, hogy ez utóbbit megkísérelje, franciabarát külpolitikája pedig azt bizonyítja, hogy a nemzeti érdek és a hatalmi egyensúly szempontjai hidegen hagyták. Csak akkor képviselte megfelelően országa kereskedelmi és biztonsági érdekeit, ha azok személyes érdekeivel találkoztak. 1669-től kezdve felelőtlen külpolitikát folytatott. Senki sem volt, aki ebben megakadályozhatta volna. A parlament a dicsőséges forradalomig ritkán és rendszertelenül ülésezett, és túl kevés információval rendelkezett ahhoz, hogy ellenőrizni tudta volna a külpolitikai döntéseket. Mi több, az ország alkotmányos hagyományai alapján a parlamentnek ehhez nem is volt joga. Ráadásul II. Károly, mint láthattuk, még a legfontosabb miniszterei elől is képes volt eltitkolni sorsdöntő külpolitikai lépéseit. Az első miniszterek (Arlington, később Danby) saját meggyőződésük ellenére is kénytelenek voltak uralkodójuk elképzeléseit képviselni.¹⁸

1671. március 10-én a parlament két háza baljóslatú petíciót intézett a királyhoz a „pá-pisták veszélyes megerősödésével” kapcsolatban. A dokumentum tíz pontban foglalta össze a jelenség okait. Első helyen említette, hogy Londonban egyre több katolikus és jezsuita fordul meg, „elcsábítva őfelsége jó alattvalóit”. Elpanaszolta, hogy a nagyvárosokban a nagykövetek házai mellett számos kápolna és egyéb misézésre alkalmas hely van, amelyeket az emberek minden korlátozás nélkül látogathatnak. Felhívta a figyelmet a katolikus iskolákra, a „pá-pista katekizmus és más lázító könyvek” nyilvános árusítására, a hivatalno-

¹⁵ Lee: *The Earl of Arlington*, 68. A *Cabal* tagjai Clifford, Arlington, Buckingham, Ashley Cooper (1672-től Shaftesbury gróf) és Lauderdale voltak. Neveik kezdőbetűi adják ki a *Cabal* szót, ami „titkos összeesküvés”-t jelent.

¹⁶ Bizonytalanság van abban a tekintetben is, hogy Lajos melyik szerződést akarta semmisnek tekinteni. Hutton szerint az elsőt, Ogg szerint a másodikat, amelyet eredetileg is álszerződésnek szántak. Hutton: *Charles the Second*, 272.; Ogg: *England in the Reign of Charles II*, 347–348.

¹⁷ Clark, Sir George: *The Later Stuarts, 1660–1714*. Oxford, 1987. 76.

¹⁸ Lásd erről bővebben Holmes: *The Making of a Great Power*, 93–104.

kok és bíróságok katolikusokkal szembeni elnéző magatartására és a pápisták „nagy arcátlanóságaira” Írországból, ahol a pápa által állítólagosan felszentelt érsekek és püspökök nyilvánosan megjelennek. A parlament két háza mindezek orvoslását kérte a királytól. Károly erre reagálva proklamációt adott ki, amelyben a jezsuita és római katolikus papokat az ország 1671. május 1-jéig történő elhagyására, a bírókat pedig a „pápista ellenszegülők” elleni törvények alkalmazására szólította fel. Parlamenti válaszában azért megjegyezte: „Gondolom, senki sem csodálkozik azon, ha különbséget teszek a vallásukat mostanában megváltoztatók és azok között, akik ebben a hitben nevelkedtek, és apámat meg jómagamat is hűséggel szolgálták az elmúlt háborúkban.”¹⁹

A katolicizmustól való félelem mélyen gyökerezett Angliában. Ehhez jelentősen hozzájárult John Foxe, aki az I. Mária (1553–1558) katolikus uralkodó alatti protestánsüldözéseknek állított emléket. A sokkoló illusztrációkkal ellátott *Mártírok könyve*, amely részletesen bemutatta a mintegy háromszáz protestáns máglyahalálát és egyéb szenvedéseit, a Biblia után a leggyakrabban forgatott könyvnek számított a 17. század során is.²⁰ Törvény rendelkezett arról, hogy minden egyházkerületi templomban legyen belőle legalább egy példány. A protestánsok nem feledték, hogy a spanyolok ellen tizenöt éven át háborúzó I. Erzsébet ellen több nemzetközi katolikus összeesküvést is szerveztek, és azt sem, hogy 1605-ben Guy Fawkes és katolikus társai kis híján sikerrel jártak a parlament felrobbantására irányuló tervükkel. A protestánsok attól kezdve minden év november 5-én hálát adtak a Mindenhatónak a katolikus veszedelemtől való megmenekülésért. A katolikus vallással kacérkodó I. Károly parlament nélküli uralkodásának tizenegy éve alatt (1629–1640) aztán az angolok fejében a katolicizmus összekapcsolódott az önkényuralommal is.²¹ A köztársaság puritán diktatúrája nyomán érthető módon eltompult a pápistáktól való rettegés érzése, de teljesen nem szűnt meg. Az 1670-es évek legelején, amikor már nyilvánvaló volt a franciák rendkívüli ereje, és a Franciaország és Anglia közötti jövés-menés is találgatásokra adott okot,²² az elfojtott előítéletek és félelmek újra a felszínre törtek.

A korona pénzügyi helyzete továbbra is aggodalomra adott okot. 1670-ben a rendes jövedelem negyedmillió fonttal még mindig elmaradt a tíz évvel korábban megszavazott 1,2 milliótól. A következő évben még ennél is kevesebb folyt be. David Ogg szerint II. Károly és kormánya a fenyegető államcsőd miatt „mindent egy lapra tett fel”, és abban bízott, hogy a sikeres háború kihúzza őket a bajból. Már csak a megfelelő indokot kellett megtalálni a hollandok megtámadására. Ronald Hutton ezzel szemben úgy látja, hogy a király és tanácsadói már 1671 nyarán elszánták magukat a háborúra. Geoffrey Holmes is így vélekedik.²³

Az angol–holland viszony szándékos elmérgesítésére már augusztusban jó lehetőség adódott. Ekkor járt le William Temple nagyköveti megbízatása. Temple már Angliában tartózkodott; feleségét a *Merlin* nevű királyi jacht hozta haza. A *Merlin* kapitánya azt az utasítást kapta, hogy az Egyesült Tartományok flottájának hadihajói között haladjon el, és követelje az angol zászló előtti tisztelgést. A második angol–holland háborút lezáró bredai szer-

¹⁹ Grey, Architektell: *Debates of the House of Commons from the Year 1667 to the Year 1694*. Vol. 10. London, 1769. I. 132–163.

²⁰ Foxe 1563-ban megjelent könyvének eredeti címe *Acts and Monuments* (Cselekedet és tanúságtétel) volt, de mindenki csak a *Mártírok könyve*ként ismerte (The Book of Martyrs).

²¹ Holmes: *The Making of a Great Power*, 120–121.

²² Ogg: *England in the Reign of Charles II*, 351.

²³ Ogg: *England in the Reign of Charles II*, 355.; Hutton: *Charles the Second*, 282.; Holmes: *The Making of a Great Power*, 90.

zódás alapján ugyanis ez az angol hadihajóknak kijárt. Mivel ebben az esetben csak egyetlen hajóról volt szó, és az is csak egy jacht volt, a tisztelgés elmaradt. Az angolok eljátszották, hogy megsértődtek, és igyekeztek kiélezni a kereskedelmi rivalizálásból fakadó ellentéteket is. Károly azt a George Downingot nevezte ki új hágai nagykövetté, akinek kapcsolata Johan de Witttel közismerten feszült volt. Downing utazását decemberig halogatták, így a tavaszi hadiidényig már csak három hónapot kellett várni. A hollandok minden irreális követelés ellenére is békülékeny hangnemet ütöttek meg. Erősebb provokációra volt szükség. Downing három hét után hazatért. Most a hollandok küldtek békítő követet Londonba, de mire az március elején megérkezett, II. Károly már kiadta a parancsot a holland kereskedelmi flotta megtámadására. Néhány napnyi látszattárgyalás után Arlington, Buckingham és Lauderdale ultimátumot adott át a holland követnek, annak elutasítását követően pedig Károly hadat üzent az Egyesült Tartományoknak.²⁴

Két nappal korábban, 1672. március 15-én II. Károly engedékenységi nyilatkozatot adott ki, amelyben felfüggesztette a protestáns nonkonformisták (más néven disszenterek) és katolikusok elleni büntetőtörvényeket. Az előbbieknél engedélyhez kötött nyilvános, az utóbbiaknál pedig magánházakban való szabad vallásgyakorlatot biztosított. Károly bőlcsebb volt annál, semhogy a doveri titkos paktumban vállaltakat teljesítse, és nyíltan rekatolizáljon. Az engedékenységi nyilatkozat kompromisszumos megoldásnak tekinthető. A király a katolikusok helyzetén egy általános türelmi rendelet segítségével javított, amit tanácsadói különböző okokból egyhangúlag támogattak. Clifford és Jakab a katolikusokon, Ashley és Buckingham a disszentereken kívánt segíteni. A többiek talán az uralkodói előjogot (prerogatívát) akarták megerősíteni, vagy a disszenterek elégedetlenségéből fakadó veszélyeket remélték csökkenteni. Károly még erre az intézkedésre is nehezen szánta rá magát. Nem volt meggyőződve arról, hogy a nyilatkozat kibocsátása valóban jogában áll-e. Féllelmei nem voltak alaptalanok. A törvények felfüggesztésének előjogát (*suspending power*) ugyan már a középkor óta gyakorolták az angol uralkodók, semmilyen konkrét törvény sem tiltotta annak alkalmazását, általános elvárás volt azonban, hogy a vallás terén az uralkodó se ezt, se diszpenzációs jogát ne alkalmazza.²⁵

A harmadik angol–holland háború merőben eltért az első kettőtől. Most az Egyesült Tartományok fő ellenfele nem Anglia, hanem Franciaország volt, és a hollandoknak elsősorban a szárazföldön kellett helytállniuk. Az óriási fenyegetettség miatt a hajók egyharmadát leszerelték, és a tengerészek katonaként harcoltak.²⁶ Az angol–francia hadiflotta számbeli fölénye így egyértelmű volt, bár a konkrét számadatokról semmi biztosat sem mondhatunk.²⁷ Az egyesített flotta főparancsnoka Jakab yorki herceg volt, közvetlen helyettese a francia D’Estrées. A holland flotta élén De Ruyter admirális állt.

²⁴ Hutton: *Charles the Second*, 282; 285.; Ogg: *England in the Reign of Charles II*, 355–356.

²⁵ A diszpenzációs jog révén az uralkodó egyeseket felmenthetett a törvény hatálya alól. Ogg: *England in the Reign of Charles II*, 352–354.; Hutton: *Charles the Second*, 284–285. Az engedékenységi nyilatkozat (*Declaration of Indulgence, 1672*) szövegét lásd Browning, Andrew (ed.): *English Historical Documents*, vol. VIII. (1660–1714). London, 1955. 387–388. A diszpenzációs jog 13. századig (III. Henrikig) visszavezethető használatáról, az azzal kapcsolatos vitákról lásd még Edie, Carolyn A.: *Revolution and the Rule of Law: The End of the Dispensing Power, 1689*. Eighteenth-Century Studies, vol. 10. (1977) no. 4. 434–450.

²⁶ Clark: *The Later Stuarts*, 78.

²⁷ David Ogg szerint az angol–francia szövetség 98 hadihajóval, 6000 ágyúval és 34 000 emberrel rendelkezett, míg a hollandok csak 75 hajóval, 4500 ágyúval és 20 000 emberrel. George Clark könyvében ugyanezek az adatok 172, 5000 és 26 000 a szövetségesekre vonatkozóan, valamint

A franciák által biztosított harminc hajó április 15-e helyett csak május 3-án érkezett meg, de az angol előkészületek sem folytak zökkenőmentesen. A hajók legénységének egy részét az utcáról kellett begyűjteni. Az egyesült angol–francia flotta május 19-én már Zeeland partjainál járt, de a sűrű köd a hollandok segítségére sietett. A szövetségesek ekkor a készletek feltöltése érdekében a Suffolk grófság partjainál található Southwoldi-öbölben (eredeti nevén *Solebay*) kötöttek ki. Május 28-án hajnalán itt lepték meg őket De Ruyter. A yorki herceg nem számított rá, hogy a hollandok elhagyják sekély vizeik biztonságát. „Ha a szél nem hagy alább, és a hollandok hajnalhasadta előtt elérik Solebayt, az az Angolok teljes pusztulását jelentette volna” – írta Gjoie Falcksen a dán királynak.²⁸ A szövetségeseknek a horgonykötelek elvágásával az utolsó pillanatban sikerült elhagyniuk az öblöt. Észak-északkeleti irányban indultak el. Jakab utasításai alapján a flottának együtt kellett volna maradnia, D’Estrées azonban váratlanul délnek fordult, és ezzel gyakorlatilag kivonta a francia hajókat a háború első nagy tengeri ütközetéből. A hollandok valószínűleg számítottak erre. Ők az előző háborúban már megtapasztalták, mennyit ér a francia szövetség. A három napon át tartó csatában egyik fél sem tudott döntően felülkerekedni. Az angoloknak nem sikerült megszerezni az Északi-tenger feletti ellenőrzést, és ezzel II. Károly szép reményei meghiúsulni látszottak.²⁹

Ha a hollandok a tengeren döntő vereséget szenvedtek volna, a háborút valószínűleg be is lehetett volna fejezni. A szárazföldön ugyanis a franciák hatalmas túlerővel, megállíthatatlanul nyomultak előre. XIV. Lajos május 30-án átkelt a Rajnán, elfoglalta Utrecht tartományt és az északi területek nagy részét. Hollandot és Zeelandot csak határterületeik vízzel való elárasztása mentette meg.

Gyorsan pörögtek az események. A De Witt-rezsim hetek alatt összeomlott. A francia inváziótól pánikba esett tömegek kiharcolták, hogy Zeeland és Holland oligarchiája fogadja el Vilmos herceget helytartójának. Nem sokkal később az Egyesült Tartományok közös rendi gyűlése a hadsereg és a hadiflotta főparancsnokává is kinevezte Vilmost. Johan de Wittet már augusztusban utolérte a végzet. A leköszönt főpenzionárius a Vilmos elleni öszszeesküvés vádjával fogva tartott bátyját, Corneliust látogatta meg a hágai börtönben. A felbőszült lakosok mindkettőjüket a főtére vonsozták, lemeztelenítették, felakasztották, majd szó szerint darabokra aprították.³⁰

A népharag e szörnyű megnyilvánulását az 1670 óta tartó, növekvő elégedetlenséggel és De Witt hatalomhoz való görcsös ragaszkodásával magyarázhatjuk, ami a békés politikai változást lehetetlenné tette. A földbirtokosok, a nem tengeri kereskedelemre specializálódott öt tartomány, a radikális kálvinisták, valamint a közép és alsóbb néprétegek egyre éleesebben fordultak szembe De Witttel és a republikánus Loevestein párttal,³¹ akik elsősorban Holland és Zeeland, illetve azok oligarchiáinak érdekeit képviselték. Az utóbbiak minden külpolitikai realitást ignoráló, csak a kereskedelmi érdeket szem előtt tartó hozzáállása De Witt veszélyérzetét is eltompította. Külpolitikája kudarcot vallott, az ország szinte teljesen

130, 4500 és ugyancsak 26 000 a hollandok esetében. Ogg: *England in the Reign of Charles II*, 358.; Clark: *The Later Stuarts*, 78.

²⁸ Marcus Gjoie Falcksen V. Keresztély dán király londoni követe volt. Idézi Hansen, Harold A.: *Opening Phase of the Third Dutch War Described by the Danish Envoy in London, March-June 1672*. *The Journal of Modern History*, vol. 21. (1949) no. 2. 104–105.

²⁹ Hansen: *Opening Phase of the Third Dutch War*, 100–108.

³⁰ Williams, E. N.: *The Ancien Régime in Europe*. Singapore, 1984. 64–65.

³¹ A párt neve onnan ered, hogy Johan de Witt apja és annak öt társa – Holland tartomány rendi vezetői – 1650-ben, II. Vilmos helytartóságának utolsó hónapjai alatt Loevestein várában raboskodtak.

elszigetelődött. Decentralizációs belpolitikája ugyanakkor az Egyesült Tartományok meggyengüléséhez vezetett. A tartományok katonai téren nagyobb önállóságot kaptak, ami oda vezetett, hogy az ország hadserege hét különálló egységre esett szét.³²

A háború nem úgy indult, ahogy Károly szerette volna, viszont Vilmos hatalomra kerülésével új lehetőség adódott. Úgy gondolta, unokaöccsével előnyös megállapodást köthet. Arlingtont és Buckinghamet bízta meg a tárgyalások lebonyolításával. Anglia többek között egymillió fontnyi háborús „jóvátételt” követelt, valamint – biztosítékként – öt zeelandi város átengedését az összeg kifizetéséig. Vilmos és a közös rendi gyűlés egyaránt elutasították ezeket a feltételeket. Buckingham kifejtette, hogy Vilmos angol és francia gyámkodás alatt országa biztos ura lehet, míg a nemleges válasz az Egyesült Tartományok pusztulását jelentheti. Mindhiába. A huszonnégy éves helytartó már ekkor elhatározta, hogy életét a XIV. Lajos elleni küzdelemnek szenteli. Angliával békét akart, de más feltételekkel. Hozzálatott hát az ellenállás megszervezéséhez és szövetségesek kereséséhez.³³

Arlington és Buckingham XIV. Lajos Utrecht melletti táborában megállapodtak a franciákkal, hogy egyik fél sem köt békét az Egyesült Tartományokkal a másik tudta nélkül. Ez volt a legtöbb, amit el tudtak érni. Antwerpenben még megpróbálták nyomást gyakorolni a spanyol helytartóra, de itt sem jártak sikerrel. Az angol küldöttség kudarca azt jelentette, hogy II. Károly kénytelen volt folytatni ezt a napról napra népszerűtlenebbé váló háborút. A kormányzat hiába is remélte, hogy a holland ellenállás előbb-utóbb összeomlik. Július végén a francia sikerektől megriadt I. Lipót császár megszegte a francia királynak tett ígéretét, és a hollandok oldalára állt. Eközben Jakab, York hercege céltalanul hajóztatott az Északi-tengeren. A holland flotta nem adta meg magát, de nem is volt hajlandó csatába bocsátkozni. A yorki herceg a kereskedelmi flottákra is eredménytelenül vadászott. Vészesen közeledett a parlament őszi ülészaka, a dicsőséges győzelem viszont, amellyel az „engedékenységű nyilatkozat” okozta várható ellenállást csillapítani lehetett volna, elmaradt. Károly a parlament összehívását februárra halasztotta, bízva abban, hogy addig sikerül elfogadható békét kötnie.³⁴

1672 során az angol nyilvánosság jelentős változáson ment keresztül. A második és harmadik angol–holland háborúk közötti időszakban a közvélemény erősen megosztott volt a külpolitikai helyzet megítélése tekintetében. A többség – és elsősorban az anglikán royalisták – az Egyesült Tartományokban látta a fő veszélyt. A restaurációs rendszerrel szembenállók ugyanakkor Franciaország általános egyeduralmától tartottak.

Ezen a helyen kell érintenünk a restauráció utáni nyilvánosság kérdését. Jürgen Habermas immár klasszikussá vált munkájában a polgári nyilvánosságot „a közösséggé összegyűlt magánszemélyek világaként” határozza meg.³⁵ Ennek első intézményei az angliai kávéházak és a franciaországi szalonok voltak. „Itt is, ott is ezek a központjai az eleinte irodalmi, azután már politikaiá váló kritikának, amelyben az arisztokratikus társaság tagjai és a polgári értelmiségiek között kezd kialakulni a kiműveltség egyenjogúsága” – írja. A szerző csak londoni kávéházakat említ, és azt állítja, hogy „a kávéházi társaság kizárólag férfiak számára volt nyitva”.³⁶ Ebben a tekintetben Habermas történeti szociológiai alap-

³² Williams: *The Ancien Régime*, 62–64.

³³ Ogg: *England in the Reign of Charles II*, 362–364.

³⁴ Hutton: *Charles the Second*, 290–292., 295.

³⁵ Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Ford.: Endreffy Zoltán. Budapest, 1999. 81.

³⁶ Habermas: *A társadalmi nyilvánosság*, 87–88. Habermas valószínűsíti, hogy a kávéházakat azért látogatták csak férfiak, mert az „okoskodás” gazdasági és politikai vitákra is kiterjedt, és nem volt

műve pontosításra szorul. Először is, nemcsak Anglia, de Skócia és Írország városaiban is megtalálhatóak voltak a kávéházak. A legelső kávéház Oxfordban nyílt meg 1650 körül. 1666-ra Bristolnak már négy kávéháza is volt. Anglián kívül az „okoskodó közönség” első intézményei Dublinban 1664-ben, Edinburghban és Glasgowban pedig 1673-ban jelentek meg, de olyan jelentéktelenebb városok is büszkélkedhettek kávéházakkal a Brit-szigeteken, mint Tumberge Wells, Nottingham, Preston, Plymouth, Dorchester, Harwich, Plymouth és Amersham. Mindezt Steven Pincus kutatásai bizonyítják, mint ahogy azt is, hogy a kávéházakat nemre, társadalmi helyzetre és politikai nézetre való tekintet nélkül mindenki látogathatta, és látogatta is.³⁷ Azt Habermas is megemlíti, hogy a kávéház „összefogta a középosztály szélesebb rétegeit, beleértve még a kézművességet és szatócsokat is.”³⁸ A kávézást a szegényebbek is megengedhették maguknak, hiszen a kávé semmivel sem volt drágább, mint a sör, és elég volt egy csészével meginni belőle. Az újságpénzt ugyanakkor meg lehetett spórolni, mivel a *London Gazette* példányait, a pamfleteket és más nyomtatott termékeket ingyen lehetett olvasni.³⁹

Habermas nem véletlenül gondolta, hogy a kávéházakat nők nem látogatták, hiszen három olyan pamflet is fennmaradt a korból, amely ezeket az intézményeket a nők nevében támadta. Arra vonatkozóan azonban semmi bizonyíték sincs, hogy ezeket a pamfleteket valóban nők írták. Pincus a tartalmuk alapján azt gyanítja, hogy valójában anglikán royalistákat kell keresnünk az írások mögött. Az anglikán royalisták a kávéházakban a hagyományos rend elleni lázadás központjait látták. Legalább annyira veszélyeseknek vélték őket, mint a nonkonformisták titkos összejöveteleit. Az első kávéházak abban az időszakban nyíltak meg, amit az anglikán royalisták leginkább szerettek volna elfelejteni. Maga Cromwell is nagy kávéivó hírében állt. Akárhogyan is, bizonyítottnak látszik, hogy a nők nemcsak látogatták a kávéházakat, de néhányan még tulajdonosai is voltak, és működtették is azokat.⁴⁰ Susan Whymannek a Verney család archívumának feldolgozása alapján írott társadalomtörténeti munkájából is az derül ki, hogy a nőknek sokkal fontosabb szerepe volt a restauráció-korabeli Angliában, mint eddig gondoltuk.⁴¹ Whyman könyvének első borítóját egy kora 18. századi festmény díszíti, amelyen Ralph Verney két hölgy társaságában kávézgat. A kávéház mögöttük lévő szegletében egy harmadik hölgy is látható.

Steven Pincus azt is állítja, hogy a „habermasi értelemben vett polgári nyilvánosság” már a „dicsőséges forradalom” előtt is létezett.⁴² Valószínűleg feleslegesen vitatkozik ezen a ponton Habermasszal. Ő ugyanis nem magának a polgári nyilvánosságnak a létrejöttét teszi az 1689 utáni időszakra, hanem a „politikailag működő nyilvánosság”-ét. Egészen pontosan ezt írja: „Politikailag működő nyilvánosság először Angliában jön létre a XVIII. szá-

meg „az a garancia, mint a szalonok efféle vitáinál, hogy ezek legalábbis közvetlenül következmények nélkül maradnak.” Thomas Babington Macaulay szintén csak férfi kávéházi látogatókról ír. Lásd *The History of England from the Accession of James II.* Vol. 1. London, 1934. 283–286.

³⁷ „Coffee Politicians Does Create”: *Coffeehouses and Restoration Political Culture.* The Journal of Modern History, vol. 67. (1995) no. 4. 811–817.

³⁸ Habermas: *A társadalmi nyilvánosság*, 88.

³⁹ Pincus: „Coffee Politicians Does Create”, 817.

⁴⁰ Pincus: „Coffee Politicians Does Create”, 815–816., 826–828.

⁴¹ Whyman, Susan: *Sociability and Power in Late-Stuart England.* Oxford, 2002. A Verney archívum 1826-ban került elő a család buckinghamshire-i otthonából (Claydon House). A hatalmas irattár tizennégy generáció dokumentumait (levelek, végrendeletek, házassági szerződések, számlák stb.) tartalmazza az 1495 és 1810 közötti időszakra vonatkozóan. A szerző a restaurációt követő négy évtizedet vizsgálta több mint 12 000 irat felhasználásával.

⁴² Pincus: „Coffee Politicians Does Create”, 811.

zad fordulóján. Azok az erők, melyek az államhatalomra befolyást kívánnak gyakorolni, az okoskodó közönségre hivatkoznak, hogy a követeléseket ezen új fórum előtt igazolják.⁴³ Még valóban évtizedeknek kellett eltelnie a restauráció után ahhoz, hogy az ellenzéki erők elkezdjenek az okoskodó közönségre, a közvéleményre hivatkozni. Abban viszont Pincusnak igazat adhatunk, hogy az 1660 utáni polgári nyilvánosság még annál is fejlettebb volt, mint ahogyan azt Habermas bemutatta. A Brit-szigetek egész területén megtalálható kávéházak széles közönsége nagy érdeklődéssel vitatott meg bel- és külpolitikai kérdéseket egyaránt. A magánlevelezésekből származó információkat itt osztották meg az emberek egymással. Nem véletlen, hogy Arlington külön ügynököket alkalmazott a kávéházi pletykák és hírek begyűjtésére.⁴⁴

Visszatérve az 1672-es változásokhoz, nincs mit csodálkoznunk azon, hogy a kávéházak okoskodó közönségének többsége ez idáig az alig kétmillió kis Egyesült Tartományoktól félt. A spanyolok világhatalmi törekvései ugyanis azt mutatták, hogy igazán nagy hatalomra kereskedelmi és gazdasági úton lehet szert tenni, amely téren a hollandok meglehetősen sikeresek voltak. A kortársak úgy láttak, az lehet a föld ura, aki a tengereket és a világkereskedelmet ellenőrzi. Az Egyesült Tartományok ráadásul köztársaság volt, amely a monarchia ellenségeit és általában minden vallási és politikai üldözöttet befogadott. Nem utolsósorban, 1650 óta De Witt és a republikánus Loevestein párt irányította az országot, akik a Stuartokkal rokon és azokat támogató Orániai-házat a háttérbe szorították.⁴⁵

Az angol radikálisok ezzel szemben a hollandokban a protestantizmus és a szabadság bajnokait látták, akikre a katolikus nagyhatalmak elleni küzdelemben számítani lehet. Szerintük a valódi veszélyt XIV. Lajos jelentette, aki Nagy Károly birodalmának újratemtéséről álmodott, az angol–holland ellenségeskedés pedig ostoba módon nagyban elősegítette e terv megvalósulását. A Spanyol–Németalföld 1667-es lerohanása óta egyre többen adtak hitelt ennek a nézetnek.⁴⁶

A harmadik angol–holland háború kitörése előtt a külpolitikai helyzet mindkét interpretációja hihetőnek tűnt. Az emberek könnyen azt gondolhatták, hogy míg a hollandok a kereskedelmi monopólium révén, addig a franciák katonai erejükkel akarják elérni az általános egyeduralmat. A kérdés csak az volt, melyikük jelentette a nagyobb és közvetlenebb veszélyt. A háború előestéjén a többség még a kormánynak hitt. Az első három hónap eseményeinek hatására aztán egyre többen változtatták meg a véleményüket és fordultak a háborúval szembe. A kávéházakban megszólaltak az első kritikus és franciaellenes hangok. A franciák látványos katonai sikereit követően senki sem gondolhatta többé komolyan, hogy a katasztrófa szélére sodródott hollandok jelentették a legnagyobb veszélyt Angliára. Most már sokan attól tartottak, hogy az Egyesült Tartományok elvesztik a háborút, és a franciák következő állomása maga Anglia lehet. Az a tény, hogy a solebaji tengeri csatában a franciák gyakorlatilag cserbenhagyták angol szövetségeseiket, csak megerősítette ezt a féltelmet. Végül, ha a hollandoknak voltak is világhatalmi törekvéseik, az azért felelős De Witt-

⁴³ Habermas: *A társadalmi nyilvánosság*, 116.

⁴⁴ Pincus: *"Coffee Politician Does Create"*, 821.

⁴⁵ A Stuart–Orániai kapcsolatról lásd Geyl, Pieter: *Orange and Stuart, 1641–1672*. London, 2001.; Groenveld, Simon: *The House of Orange and the House of Stuart, 1639–1650: A Revision*. The Historical Journal, vol. 34. (1991) no. 4. 955–972.

⁴⁶ Pincus, Steven: *From Butterboxes to Wooden Shoes: The Shift in English Popular Sentiment from Anti-Dutch to Anti-French in the 1670s*. The Historical Journal, vol. 38. (1995) no. 2. 333–343.

rezsím többé már nem létezett. Itt volt hát az ideje, hogy az angolok a hollandokkal megbékéljenek, és közösen forduljanak Franciaországgal szembe.⁴⁷

A francia hegemoniától való rettegés összekapcsolódott a katolicizmustól és a királyi önkényuralomtól való félelemmel. A február elején újra összeülő parlamentben Shaftesbury kinyilvánította, hogy vallással kapcsolatos büntetőtörvényeket kizárólag a parlamentnek van joga felfüggeszteni, és törvényt kezdeményezett a disszentereket sújtó büntetések eltörléséről. Az alsóházak tíz napot kellett várnia a király reagálására, amit egyáltalán nem talált kielégítőnek. Károly ugyanis arról beszélt, mennyire felzaklatta, hogy nyugtalanságot kelt az a nyilatkozat, amelyet éppen az ország nyugalma érdekében bocsátott ki, és hogy a parlament megkérdőjelez egy vallási vonatkozású előjogot, amelyre korábban még sosem volt példa. „Ófelségét meglehetősen félreinformálták – szözl az alsóház határozott válasza –, hiszen ilyen jogot Ófelsége elődei közül senki sem követelt vagy gyakorolt.”⁴⁸

II. Károly tanácsadói közül egyedül Arlington gondolta úgy, hogy a királynak meg kellene hátrálnia. Károly a felsőházhoz fordult segítségért. Miután a lordok annak a véleménynek adtak hangot, hogy vallási türelmet csak parlamenti úton lehet gyakorolni, a király visszavonta engedékenységi nyilatkozatát. Az alsóházban megjegyezte: „Remélem ugyanakkor, hogy önök is teszik a dolgukat; emlékeztetnem kell önöket ugyanis, hogy majdnem öt hét telt el azóta, hogy támogatást kértem, amit önök egyhangúlag meg is szavaztak. Ez itthoni dolgaimnak is lendületet adott, meg a külföldi ellenségeimet is elkedvetlenítette, de a látszólagos késedelem új bátorsággal vértette fel őket, és úgy tudni, erre a nyárra nagyobb flottával készülnek, mint valaha.”⁴⁹ A parlament tette a dolgát, a király végül 1,2 milliós támogatást kapott, de az ülészaknak ezzel még nem volt vége. Két további törvényjavaslat is kidolgozásra került. Az egyik, a disszenterek helyzetén javítani kívánó a parlament ülészakának március 29-i berekesztése miatt elbukott. A másik eskütörvény (*Test Act*) néven vált ismertté. Az új törvény a vallásukat komolyan vevő katolikus tisztségviselőket megfosztotta állami hivataluktól. Minden polgári és katonai tisztségviselőt megkövetelte ugyanis az átlényegülés tana elleni nyilatkozatot, az uralkodó egyházfőségét elismerő esküt és hűségessküt, valamint az anglikán úrvacsorán való részvételt.⁵⁰

A „gavallérparlament” tizedik ülészaka egyértelmű fordulatot jelzett: a protestáns fanatikusoktól való félelmet kezdte felváltani a katolicizmustól és királyi önkénytől való rettegés. Az ülészak vitái során a pártosodás jelei is megmutatkoztak. Lassan körvonalazódni látszott két szembenálló csoport: a korona jogosítványait hűségesen védő *Court* és az azzal rivális *Country*. II. Károly engedett, és igen nagy árat fizetett a parlamenti támogatásért. A meghátrálást a józan ész diktálta, de ezt követelte XIV. Lajos is. A francia király számára a katolicizmus ügyénél fontosabb volt az angol katonai segítség.

Az angol közvélemény gyors változásához nagyban hozzájárult a holland propaganda. 1673 tavaszán bukkant fel Angliában *Az angol nép felhívása a nemzet nagy tanácsához, a parlament alsó és felső házához, a whitehalli titkos összeesküvésről* című pamflet, amelynek szerzője minden valószínűség szerint Orániai Vilmos propagandistája és fizetett ügy-

⁴⁷ Pincus: *From Butterboxes to Wooden Shoes*, 343–346., 354–357.

⁴⁸ *Journal of the House of Commons*. London, 1802. vol. IX. 256–258.; Grey: *Debates of the House of Commons*, vol. I. 163–178.

⁴⁹ *Journal of the House of Commons*, IX. 265–266.

⁵⁰ Holmes: *The Making of a Great Power*, 457. Az eskütörvény egyértelműen a katolikusok ellen irányult, de természetesen sújtotta mindazokat a disszentereket is, akik vallási konformitásukat nem voltak hajlandók bizonyítani. A törvény a parlament tagjaira nem vonatkozott.

nőke, Peter du Moulin volt.⁵¹ A pamflet a már korábban említett félelmeket erősítette fel, és összefüggésbe hozta azokat a király belpolitikájával. Hatásossága ebben rejlett. A szerző XIV. Lajos általános egyeduralmi törekvéseit hangsúlyozta. Azzal érvelt, hogy az orániai herceg hatalomra kerülésével minden megváltozott, az Egyesült Tartományok többé nem jelent veszélyt, a háború további folytatása pedig csak azt tenné lehetővé, hogy a francia király „az egész keresztény világot meghódítsa, és birodalmának határait korlátlanul kiterjessze”. Sejtetni engedte egyúttal, hogy a katolikus abszolutista XIV. Lajossal való szövetségnek és Károly egyes belpolitikai lépéseinek – mint például a protestáns Ormonde leváltása – köze lehet egymáshoz.⁵²

A közvélemény terén bekövetkezett fordulat 1673 nyarán vált teljessé. Az eskütörvény következtében Clifford lemondott a főkincstárnokságról. Ennél lényegesen fontosabb azonban, hogy maga a yorki herceg is megvált főadmirálsi posztjától, nyilvánvalóvá téve ezzel katolikus meggyőződését. Az a tény, hogy a trónörökös pápista volt, mindent új fényben világított meg. A királyné meddő volt, de Károly nem volt hajlandó elválni és újrահázasodni, hogy törvényes fiúutódról gondoskodhasson. Lehet, hogy engedékenységi nyilatkozatával már katolikus öccse útját akarta egyengetni? A király a katolikus abszolutista XIV. Lajossal szövetségben harcolt a protestáns Egyesült Tartományok ellen. Ha a hollandok elbuknak, és Jakab a trónra kerül, ki akadályozza meg az új királyt abban, hogy francia támogatással katolikus abszolutizmust építsen ki? Ezek a félelmek foglalkoztatták az angol közvéleményt.⁵³

Jakab első felesége, Anne 1671 tavaszán meghalt.⁵⁴ 1673 folyamán a trónörökös újránősülési szándéka megint csak izgalmakra adott okot. A yorki herceg katolikus feleséget akart. Egy ideig úgy tűnt, hogy az igen vonzó innsbrucki főhercegnő lesz az új hitves, ám amikor I. Lipót első felesége elhalálozott, a császár bejelentette, hogy ő maga veszi el a szép főhercegnőt. Az osztrák frigyét senki sem ellenezte volna. Amikor viszont kiderült, hogy Jakab az innsbrucki főhercegnő helyett az alig tizenöt éves Modenai Máriát veszi el, nagy felzúdulás támadt. Köztudott volt ugyanis, hogy a választás XIV. Lajos közvetítésével történt. Az ártatlan kis itáliai hercegnőben sokan francia ügynököt láttak. Nincs ezen mit csodálkozni. Épp elég gyanakvásra adott okot már az is, hogy II. Károlyt francia szeretők vetették körül. Ezek közül kiemelkedett Louise de Kerouaille, Portsmouth hercegnője, aki alighanem tényleg Lajos ügynöke volt. Mindez jól mutatja, hogy az angolok nem egyszerűen a

⁵¹ *England's appeal from the private cabal at Whitehall to the great council of the nation, the lords and commons in parliament assembled* (1673). Peter du Moulin francia hugenotta volt, aki a restauráció idején emigrált Angliába. Arlington protezsáltjaként az angol diplomáciai szolgálat tagjává vált. Később a hármasszövetségtől való elfordulás miatt szembekerült az első miniszterrel. A harmadik angol–holland háború kirobbanása után az Egyesült Tartományokba menekült, és felajánlotta szolgálatait Vilmos hercegnek. Londonban valóságos ügynökhálózatot épített ki. Együttműködött az angol parlamenti ellenzékkel. Lázító pamfletek ezreit csempésztette a szigetországba. Lásd erről részletesen Haley, K. H. D.: *William of Orange and the English Opposition*. Oxford, 1953.

⁵² Pincus: *From Butterboxes to Wooden Shoes*, 333–334., 353–354.

⁵³ Macleod, John: *Dynasty: The Stuarts, 1560–1807*. London, 1999. 295–296.; Prest, Wilfrid: *Albion Ascendant: English History, 1660–1815*. Oxford, 1998. 43.

⁵⁴ Anne Hyde csupán harminchárom éves volt. Apja – Clarendon gróf – bukása és száműzetése megviselte és tönkretette. Barátai zömét elveszítette, magányossá vált. Egyre erősödő katolikus szimpátiája csak fokozta elszigetelődését. Anne a magányos órákat leginkább evéssel töltötte, csúnyán elhízott.

katolicizmustól tartottak. A pápista hisztériát a francia befolyástól való félelem táplálta, és az abszolutizmustól való rettegés ugyanezen ok miatt erősödött fel.⁵⁵

Az 1673-as fordulat jelentősége abban áll, hogy ettől az időtől kezdve a katolikus abszolutizmustól való félelem, a franciaellenesség és a Stuartokkal szembeni bizalmatlanság már olyan szintet ért el, ami lehetővé tette volna, hogy a dicsőséges forradalomra akár tíz-tizenkét évvel korábban sor kerüljön. A kül- és belpolitikai viszonyok szerencsés összejátszása esetén ez bekövetkezhetett volna. 1673 őszére bebizonyosodott, hogy az Egyesült Tartományok képes ellenállni a francia–angol nyomásnak. Orániai Vilmos hatalomra került, pozíciója – ha nem is hullámvölgyektől mentesen – fokozatosan erősödött. Európa-szerte egyre többen ismerték fel a franciákkal szembeni összefogás szükségességét. A forradalom legfontosabb előfeltételei adottak voltak. A kedvező pillanatra végül 1688-ig kellett várni.

GYÖRGY BORUS

*The Shift in English National Sentiment in 1673:
The Preconditions of the Glorious Revolution*

For almost three hundred years, the Glorious Revolution was seen as a quintessentially English event. The causes of the Revolution, however, cannot be confined to England and the short reign of James II (1685–1688). The remote causes of the Glorious Revolution can only be understood within the context of European events, which should be traced back to the second half of the 1660s. The study explores the causes and consequences of the third Anglo-Dutch war (1672–1674), which was of crucial importance in this respect.

In the later 1660s English public opinion – which was probably even more developed than the German sociologist, Jürgen Habermas had assumed – was deeply divided in its understanding of European politics. Supporters of the restored monarchy thought that the republican United Provinces presented the main threat to England, while the monarchy's critics tended to identify absolutist France as the chief enemy. Shortly after the outbreak of the third Anglo–Dutch war, English popular sentiment decisively shifted from being anti-Dutch to anti-French. The small United Provinces almost collapsed as a result of the French land offensive of 1672. This not only made claims that the Dutch posed the main danger to England appear ridiculous, but also gave rise to a revolution in the United Provinces: the republican regime was overthrown in favour of the pro-Stuart William of Orange. These developments and the failure of the French navy to support the English fleet convinced the majority of the English that the French presented the main threat to their country. From 1673 onwards, there was growing fear of Catholicism, absolutism and French ambitions and this was only intensified by the obvious Catholicism of James, duke of York, as well as his marriage to the Catholic Mary of Modena, which had been arranged by Louis XIV. Without this strong fear of French-style Catholic absolutism the Glorious Revolution would have been impossible.

⁵⁵ Macleod: *Dynasty: The Stuarts*, 297–299.; Pincus: *From Butterboxes to Wooden Shoes*, 351–353., 358.

VAJDA ZOLTÁN

Civilizáció és stabilitás

*David Hume és James Madison
köztársaságról és pártokról vallott nézetei*

Bevezetés

1776 kiemelkedő jelentőségű dátum az Amerikai Egyesült Államok történetében: Nagy-Britannia tizenhárom észak-amerikai gyarmata ebben az évben kiáltja ki függetlenségét, új korszak kezdetét nyitva meg az anyaországhoz való viszonyában. Ugyanakkor különös, ám korántsem meglepő egybeesés az a tény, hogy ugyanebben az évben jelenik meg Adam Smith A nemzetek gazdagsága (*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*) című nagyhatású műve. Nem meglepő, ugyanis a gyarmatok felkelését a rájuk nézve sérelmes, őket diszkriminatív adókkal sújtó brit gazdaságpolitikával szemben hasonló szempontok motiválták, mint amelyeket Smith a merkantilista gazdaságpolitika kritikájaként megfogalmazott művében. Az sem meglepő, hogy a skóciai Glasgow város egyetemén alkotó gondolkodó empátiával viszonyult a periferikus helyzetben lévő gyarmatosok ügyéhez, amennyiben a merkantilista brit gazdaságpolitikát fejlődésük gátjának tekintette.¹ Országá, bár politikai szempontból a század elején elveszítette függetlenségét, gazdasági szempontból Nagy-Britannia többi alkotóelemével egyenrangú módon vehetett részt a modernizáció és ipari forradalom által generált gazdasági folyamatokban. Egy ilyen független gazdasági fejlődés előtt nyitotta meg az utat az 1776. évi politikai elszakadás az immár szabad amerikai államok előtt.

Egyúttal azonban csakhamar bizonyossá vált, hogy a tizenhárom politikai entitás laza közjogi kapcsolata nem kedvez a töretlen gazdasági fejlődésnek vagy a társadalmi stabilitásnak. Az erős központi kormányzat hiánya védtelenné tette a konföderatív államszövetség tagjait a nagyhatalmak politikai, katonai vagy kereskedelmi érdekérvényesítő törekvéseivel szemben. Ugyanakkor az államok egymáshoz való kapcsolatának szabályozatlansága nehézkessé tette a gazdasági és politikai együttműködést. Az 1780-as évekre mindezen problémák sokasodó válságjelenségekben öltöttek testet, melyekre az amerikaiak alkotmányreformmal igyekeztek válaszolni. 1787-re készült el az államok önállóságát korlátozó, erősebb központi kormányzatot biztosító, föderatív berendezkedést kínáló alkotmánytervezet, melynek elfogadása körül élénk vita bontakozott ki. Ennek során számos olyan problémát érintettek a hozzászólók, amely a kor politikai gondolkodásának tágabb kontextusába illeszkedett. A vegyes kormányzat, a hatalmi ágak szétválasztásának elve, a szuverenitás föderatív berendezkedéshez való illesztése vagy a köztársasági rendszerek mibenléte jelentőségében messze túlmutatott a tizenhárom állam problémáin, és ezzel az amerikaiak

¹ Onuf, Nicholas – Onuf, Peter: *Nations, Markets, and War: Modern History and the American Civil War*. Charlottesville–London, 2006. 216–17.

is tisztában voltak, nem ritkán hivatkozván ezen kérdések tágabb politikaelméleti összefüggéseire.

Ebben a vitában kulcsszerep jutott a kor egyik legfelkészültebb alkotmányelméleti szakemberének, az ekkor harminchat éves James Madisonnak, aki azon túlmenően, hogy Virginia állam egyik delegáltjaként részt vett az alkotmányozó konvenció munkájában, később álnéven szerepet vállalt a New York államban az alkotmány ratifikációjáról szóló polémikákban is, a ratifikációt támogató írásokban fejtve ki véleményét. Ezek a későbbiek során összegyűjtve a Föderalista iratok néven ismertté vált kötet részeként is megjelentek.² Másokhoz hasonlóan Madison is tisztában volt a vitában felvetett kérdések egyetemes vonatkozásaival, és nézőpontjának kialakításakor épített is azokra. Nem véletlen tehát, hogy a Madison-kutatás egyik fontos szegmense annak vizsgálata, hogy milyen, Amerikán kívüli elméletek alapján dolgozta ki Madison egyes, az alkotmányozási folyamatban megfogalmazott véleményét.³ Ezen belül pedig a skót filozófus, David Hume köztársaságról és pártokról kifejtett alapvetései jelentik az egyik fontos témát.

Elsőként Douglass Adair fogalmazta meg azt a tézist, hogy Madisonnak az alkotmányozási folyamat során kifejtett egyes nézeteinek forrása Hume politikai gondolkodásában keresendő. Adair Hume „Egy tökéletes köztársaság terve” (*Idea of a Perfect Commonwealth*) című esszéjében bukkant rá arra a szerinte Madison által átvett gondolatra, mi szerint a köztársaság csak akkor lehet stabil, ha nagy területen fekszik. Madison a 10. számú Föderalistában alkalmazta ezt a felismerést, amikor az alkotmány ratifikációját ellenző antiföderalisták Montesquieu-re építő, a kis területű eszményi köztársaságról szóló téziséget igyekezett cáfolni. Ezen felül, Madison ugyancsak Hume-től merítette azt a gondolatot, hogy a nagy területű állam segítségével kezelhető leginkább a köztársaság stabilitása ellen ható pártok problémája.⁴

Az Adair-féle eszme-futtatást számos későbbi szerző elfogadta és átvette,⁵ ugyanakkor harminc évvel később Edmund S. Morgan megkérdőjelezte azt, amennyiben rámutatott arra, hogy bár Madison – Hume-hoz hasonlóan – összekapcsolta a nagy területű köztársaság problémáját a pártok káros hatásainak kezelésével, valójában alapvető a különbség kettejük között a tekintetben, hogy Madisont – Hume-mal ellentétben – nem a pártok létrejöttének okai foglalkoztatták, és ezért nem is kívánta ezeket kiküszöbölni, hanem inkább a hatásukat semlegesítő megoldás és a mögötte meghúzódó tényezők érdekelték. Ez vezette el

² *The Federalist: A Collection of Essays Written in Favour of the New Constitution, as Agreed upon by the Federal Convention, September 17, 1787.* New York, 1788.

³ Conniff, James: *The Enlightenment and American Political Thought: A Study of the Origins of Madison's Federalist Number 10.* Political Theory, vol. 8. (1980) no. 3. 381–402.; Mclean, Iain: *Before and after Publius: The Sources and Influence of Madison's Political Thought.* In: Kernell, Samuel (ed.): *James Madison: The Theory and Practice of Republican Government.* Stanford, 2003. 14–40.; Wills, Garry: *Explaining America: The Federalist.* Garden City–New York, 1981. 11–54.; Adair, Douglas: „*That Politics May Be Reduced to a Science*”: *David Hume, James Madison, and the Tenth Federalist.* The Huntington Library Quarterly, vol. 20. (1957) no. 4. 343–360.

⁴ Adair: „*That Politics May Be Reduced to a Science*” 349–351.

⁵ Például McCoy, Drew R.: *The Last of the Fathers: James Madison and the Republican Legacy.* Cambridge, 1989. 42–43.; Fleischacker, Samuel: *The Impact on America: Scottish philosophy and the American founding.* In: Broadie, Alexander (ed.): *The Cambridge Companion to the Scottish Enlightenment.* Cambridge, 2003. 324–328; McDonald, Forrest: *Novus Ordo Seclorum: The Intellectual Origins of the Constitution.* Lawrence, 1985. 162.; Duncan, Christopher M.: *The Anti-Federalists and Early American Political Thought.* DeKalb, 1995. 108.; Wills: *Explaining America*, 21.

Madisont a nagy területű köztársaság eszményének elfogadásához, és így – érvelt Morgan – gyökeresen ellenkező módon gondolkodott a problémáról. Míg Hume megszüntetni kívánta a pártokat, addig Madison erényt kívánt kovácsolni a jelenlétükből.⁶

Ehhez a kritikához mások is csatlakoztak, és elsősorban Madisonnak a saját, amerikai politikai közeggel kapcsolatos tapasztalatát, ismereteit hangsúlyozták, mondván, valójában ezek inspirálták a nagy területű köztársaság képviselte megoldást. James Conniff például a vallási tolerancia, szabadság, illetve a vallási felekezetek sokszínűsége közötti összefüggések felismerését tulajdonította Madisonnak Virginia államban szerzett tapasztalatai alapján.⁷

Ugyanakkor mégis több érv sorakoztatható fel a mellett, hogy Madison pártokkal és az Unió kiterjedésével kapcsolatos elképzelései nagyban építettek Hume megfontolásaira. Ezen túlmenően az eddigi kutatások helyenként pontatlan eredményeket produkáltak, illetve távolról sem aknázták ki a lehetőséget a két gondolkodó közötti kapcsolódási pontok feltárására, jobb megértésére. Az eme hiányt részben pótolni szándékozó lehetséges megközelítési módot a pártok és az eszményi területű köztársaság kérdésének egy olyan, tágabb perspektívába történő helyezése jelentheti, amit a hume-i életmű egyik meghatározó vonulata kínál. Ez pedig a civilizáció, a műveltség kérdésköre, annak államelméleti vonatkozásai, valamint a föderalizmus problémája, mely sajátos módon egyesíti a kisállam és a nagy területű köztársaság vonásait mind Hume, mind pedig Madison esetében.

Mielőtt azonban rátérek ezekre a kérdésekre, célszerűnek tűnik röviden vázolni a skót felvilágosodás, majd azon belül Hume hatását az újvilági értelmiségi közönség körében, mert jöllehet a jelen tanulmánynak nem tárgya és célja a skót felvilágosodás filozófiájának részletes taglalása, annak főbb körvonalaira szükséges röviden utalni.

A skót felvilágosodás és annak észak-amerikai hatása

A skót felvilágosodás képviselői egy évszázadon keresztül fejtették ki nézeteiket, elsősorban Skócia három nagyvárosának – Glasgow, Edinburgh és Aberdeen – egyetemek köré szerveződő szellemi közegében. Ugyanakkor hatásukat tekintve messze túlléptek hazájuk szellemi határain, mi több, mind Nagy-Britannia, mind Európa és az Újvilág gondolkodóival élénk szellemi kapcsolatokat ápoltak.⁸

Annak, hogy egy jól körülhatárolható, viszonylag egységes szellemi kultúráról beszélhetünk a skót felvilágosodás esetében, elsősorban az a magyarázata, hogy gondolkodói egyazon társadalmi és történelmi közegben, hasonló kulturális tapasztalatokra építve, hasonló fejlődési tendenciákra reagálva fogalmazták meg eszméiket egy olyan országban, amely a 18. század elején a szomszédos Angliával szemben az európai gazdasági és társadalmi fejlődés

⁶ Morgan, Edmund S.: *Safety in Numbers: Madison, Hume, and the Tenth "Federalist"*. The Huntington Library Quarterly, vol. 49. (1986), no. 2. 96, 109–110.

⁷ Conniff: *The Enlightenment and American Political Thought*, 387. Lásd még például Appleby, Joyce: *What Is Still American in the Political Philosophy of Thomas Jefferson?* William and Mary Quarterly vol. 39. (1982) 292.; Ford, Lacy K.: *Inventing the Concurrent Majority: Madison, Calhoun, and the Problem of Majoritarianism in American Political Thought*. The Journal of Southern History, vol. 40. (1994) 19–58.

⁸ A skót felvilágosodás itt következő vázlatos bemutatása az alábbi művekre épül: Broadie, Alexander: *Introduction*. In: *The Cambridge Companion*, 1–7. Lehmann, William C.: *Scottish and Scotch-Irish Contributions to Early American Life and Culture*. Port Washington–New York, 1978. 138., 142.

dés perifériáján helyezkedett el.⁹ Ráadásul mindezt egymással és más gondolkodókkal kommunikálva és polemizálva tették. A közös *alma mater*, illetve oktatók megléte is erősítette ezeket a kapcsolatokat.¹⁰

Az egységesség ténye mellett ugyanakkor elmondható, hogy tematikai szempontból rendkívül sokrétű teljesítményt tudhat magáénak a skót felvilágosodás, amennyiben képviselői mind a természettudományok és a matematika, mind pedig a filozófia és a közgazdaságtan terén alapvető felismeréseket fogalmaztak meg. Akár egy gondolkodó esetében is megjelennek a különböző tudományterületek, hiszen azok többsége a kortársak számára szorosan összefüggött egymással. Így az emberi természetről való gondolkodás gyakran kiindulópontként szolgált az emberi társadalom, illetve politikum mibenléte vagy gazdasági jelenségek megértéséhez.

A skót felvilágosodás számára a morálfilozófia volt az, amely komplex módon vizsgálta az emberi természet és lélek, az emberek közötti kapcsolatok gazdasági és politikai vetületeit, valamint a társadalmi intézmények történeti fejlődésének különböző aspektusait. Nem véletlen, hogy például Adam Smith fent említett közgazdasági műve morálfilozófiai alapokra épülve a gazdaság törvényeit társadalmi kontextusban igyekezett vizsgálni, és mindezt történeti perspektívába helyezve, a fejlődés és modernizáció problémáival összefüggésben.

A skót kultúra és gondolkodás amerikai jelenlétének kutatása a huszadik század közepétől vált jelentőssé, amikor a felsőoktatás, az amerikai presbiteriánus egyház és a forradalom területén kimutatható kapcsolatokon túl a politikai, vallási, valamint a társadalomtudományi gondolkodás egyes elemeinek a kimutatására vállalkoztak a kutatók, elsősorban az amerikai gyarmatok 18. századi történetében.¹¹

Ezen kutatások nyomán vált nyilvánvalóvá, hogy a skót felvilágosodás eszméinek jelentősége több területen is kimutatható Nagy-Britannia észak-amerikai gyarmatai, majd pedig az Egyesült Államok szellemi életében. Az eszmék áramlása pedig több csatornán keresztül történt – intézmények, személyek, valamint nyomtatott kiadványok révén. Az ilyen csatornák tették lehetővé a filozófiai és erkölcsi tanítások megjelenését a középfokú oktatást jelentő akadémiákon és a felsőszintet képviselő főiskolákon, ahol Glasgow, Edinburgh vagy Aberdeen egyetemlein végzett, gyakran presbiteriánus lelkészi stallummal is bíró tanárok oktattak.¹² Más főiskolákhoz hasonlóan a *College of New Jersey* (a későbbi

⁹ A történeti kontextus szerepének fontosságát hangsúlyozza a skót felvilágosodás megértéséhez Kontler László: Egy mértékadó periféria. BUKSZ, 9. évf. (1997) 2. szám, 139. Lásd még Emerson, Roger: *The Contexts of the Scottish Enlightenment*. In: *The Cambridge Companion*, 9–30.

¹⁰ A következő gondolkodók oktattak ezekben az intézményekben életük során – a teljesség igénye nélkül: Francis Hutcheson (1694–1746), Adam Smith (1723–1790), John Milar (1735–1801) – Glasgow; Thomas Reid (1710–1796) – Aberdeen és Glasgow; Hugh Blair (1718–1800), Adam Ferguson (1723–1816), Dugald Stewart (1755–1828) – Edinburgh.

¹¹ Erről részletesen lásd Sher, Richard B.: *Introduction: Scottish-American Cultural Studies, Past and Present*. In: Sher, Richard B. – Jeffrey R. Smitten (eds.): *Scotland and America in the Age of the Enlightenment*. Edinburgh, 1990. 1–2., 8–10.; és Hook, Andrew: *From Goosecreek to Ganderleugh: Studies in Scottish-American Literary and Cultural History*. East Linton, 1999. 19. Ebben a folyamatban mérföldkőnek tekintendő az amerikai William and Mary Quarterly Skócia–Amerika témájú, 1954-ben napvilágot látott száma (vol. 11, no. 2), amely a kereskedelmi kapcsolatok mellett a két periferikus térség Angliához fűződő viszonyáról, illetve konkrét gondolkodókról közölt tanulmányokat.

¹² Lehmann: *Scottish and Scotch-Irish Contributions to Early American Life and Culture*, 111., 114., 120.

Princeton Egyetem) a Skóciából 1768-ban áttelepülő John Witherspoon rektorsága idején merész tantervi reformot hajtott végre, amely skót mintára az akkori természettudományos és matematikai tárgyak hangsúlyozása mellett a korabeli skót irodalomkritika, retorika, morál- és politikai filozófia képviselőinek munkáira is épített. A skót felvilágosodás eszméi a kor befolyásos politikai személyiségein keresztül is érvényesülhettek, amit például mutat az a tény, hogy Madison mellett számos más egykori princetoni hallgató tevékenyen részt vett az 1787. évi föderális alkotmányt megalkotó konvenció munkájában. A *College of William and Mary*, Virginia államban szintén jelentős mértékben épített a skót felsőoktatás hagyományaira, és az itt tevékenykedő professzorok többnyire a skóciai tantervek alapján oktatták az intézmény hallgatóit, így többek között Thomas Jefferson is.¹³

Ami a politikai gondolkodás területét illeti, a skót hatások ezen a téren is különféle személyiségeken és műveiken keresztül jutottak érvényre. Az Alapító Atyák könyvgyűjteményeiben megtalálhatók voltak a skót morálfilozófia meghatározó szerzőinek a művei, ismerték és gyakran átvették – akár módosítva is – az azokban megjelenő elképzeléseket. Ezen túlmenően – hasonlóan a morálfilozófiai hatásokhoz –, a politikai filozófia is az oktatási intézmények közvetítésével jutott el a szélesebb közönséghez, és általában ugyanazon szerzők művein keresztül.¹⁴

Hume és Amerika

Az egyik legfontosabb skóciai szerző, akinek munkáit az amerikai gyarmatok művelt közvéleménye megismerte és forgatta, David Hume volt, aki ugyanakkor figyelemmel kísérte a gyarmatok és az anyaország viszonyát. Nem pusztán Nagy-Britannia belső politikai viszonyairól értekezett mérsékelt szenvedéllyel, hanem gyarmataihoz fűződő viszonyát is gyakorta kritikai vizsgálat tárgyává tette. A birodalomépítés kritikájának perspektívájából szemlélve támogatta az amerikai gyarmatok függetlenségi törekvéseit. Ennek az volt az oka, hogy Hume a parlament által kormányozott Nagy-Britanniát olyan, birodalmi ambícióit megvalósítani igyekvő államnak látta, amely a periférián a centrum, azaz London hatalmát igyekezvén érvényesíteni, a kultúra és szabadság ellen tevékenykedik. Ráadásul Hume-nak ebben a víziójában a brit birodalom köztársasági jegyekkel rendelkezett, márpedig ő úgy látta, hogy a birodalomépítő köztársaság alapvetően nagyobb mérvű elnyomó jellegű politikát valósít meg a gyarmataival szemben, mint egy, a civilizáció magas fokán álló monarchia, ahol az uralkodó alattvalóit egyként alárendelt személyekként kezeli, éljenek bár a központban vagy a periférián. Ráadásul a köztársaság uralta gyarmatokon a birodalmi adminisztráció helyi képviselőinek nagyobb lehetőségük van arra, hogy gazdasági hasznot húzzanak a gyarmatokból.¹⁵ Ezért Hume úgy értékelte, hogy az amerikai gyarmatok függetlenedésükkel egy ilyen elnyomó rendszerből igyekeznek kiszakadni, és így támogatta szándékukat annak ellenére, hogy a lázadó forradalmároknak a természeti jogra való hivatkozásával nem értett egyet.

¹³ Lehmann: *Scottish and Scotch-Irish Contributions to Early American Life and Culture*, 117., 119., 177., 121–122.

¹⁴ Lehmann: *Scottish and Scotch-Irish Contributions to Early American Life and Culture*, 164., 28. sz. jegyzet, 166., 170.

¹⁵ Livingston, Donald W.: *Hume, English Barbarism and American Independence*. In: *Scotland and America in the Age of the Enlightenment*, 144–145. Hume Amerikához való viszonyáról lásd még Pocock, J. G. A.: *Hume and the American Revolution: The dying thoughts of a North Briton*. In: Pocock, J. G. A.: *Virtue, Commerce, and History: Essays on Political Thought and History, Chiefly in the Eighteenth Century*. Cambridge, 1985. 125–141.

Hume-nak az észak-amerikai gyarmatok függetlenségi törekvése iránti szimpátiája ellenére nem mondható el, hogy életműve egyértelmű pozitív visszhangra talált az Újvilágban, ahol mint a feketék természetes alsóbbrendűségét valló rasszista gondolkodó került be az amerikai köztudatba, és ezen túlmenően filozófiai, illetve vallásos szkepszise is népszerűsége ellen hatott.¹⁶ Hasonlóképpen elmondható, hogy Hume egyes politikaelméleti nézetei az amerikai közvélemény olyan meghatározó képviselői mint Thomas Jefferson vagy az USA második elnöke, John Adams számára ellenszenvesnek bizonyultak. Az előbbi számára Hume úgy jelenik meg, mint „a tudomány eme elfajzott fia, embertársai árulója,” mivel szerinte Anglia történelméről szóló munkájában a korabeli *tory* (konzervatív) felfogást követve tagadta azt a felfogást, hogy a hatalom a néptől ered, és állította, hogy az idők folyamán a nép valójában többször visszaélt azzal a korona rovására.¹⁷

Mindazonáltal a 18. század végén számos olyan amerikai akadt, aki pozitívan vélekedett a skót filozófus-történészről. Hume *History of England* (1754–62) című műve például országshozza megtalálható volt mind magánszemélyek, mind pedig különféle könyvtárak gyűjteményeiben, és egyéb munkái is hozzáférhetőek voltak az olvasóközösség számára. Ekkorra már megjelent önéletírásának¹⁸ amerikai kiadása is, és nézeteire számos amerikai gondolkodó hivatkozott egyetértőleg. Maga Jefferson is tisztában volt azzal, milyen széles körben voltak népszerűek Hume eszméi Amerikában, ezért is aggódott a *History*-ben megfogalmazott nézeteinek hatása miatt. Különösképpen azért, mert a skót filozófus fenntartás nélkül elfogadta és hirdette a kereskedelem pozitív szerepét a társadalom civilizációjában és kohéziójának erősítésében. Ezt a nézetet egyébként Jefferson számos amerikai kortársa osztotta.¹⁹ Jelentősége pedig alapvetőnek tekintendő Hume politikai gondolkodásában.

A civilizáció szerepe Hume politikai filozófiájában

Ahhoz, hogy feltárjuk azokat a pontokat, melyek esetében kimutatható az átfedés Hume és Madison politikai gondolkodása között, szükséges áttekinteni a skót filozófus témánk szempontjából releváns nézeteit.

Hume politikumról szóló elképzeléseinek egyik legfontosabb ismérve az, hogy azok szervesen illeszkednek társadalomfejlődésről vallott elméletébe. Egyrészt a kormányzat eredetének magyarázatakor szakít a brit hagyományban domináns, Hobbeshoz és Lockéhez köthető szerződéselméletekkel, történelmi fejlődés eredményének tekintve a politikumot. Hume az első kormányzati forma kialakulását a monarchikus modellel hozza összefüggésbe, és az is lényeges, hogy a háború kényszerével magyarázza azt. A háborús konfliktus során választódik ki az a vezető, aki képes a közösséget összefogni és túlélését biztosítani, majd a béke beköszöntével továbbvinni ezt a vezető szerepet, végleg elnyerve a nép bizalmát, végül – amennyiben alkalmas rá – örököse veszi át tőle a hatalmat.²⁰

¹⁶ Spencer, Mark G.: *David Hume and Eighteenth-Century America*. Rochester, 2005. 189–190.; Hume a négereket olyan fajnak gondolta, amely természettől fogva képtelen a szellemi fejlődésre. Hume, David: *A nemzeti sajátosságokról*. In: Hume, David: *David Hume összes esszéi*. 1. kötet. (a továbbiakban: Hume I) Fordította: Takács Péter. A jegyzeteket készítette: Kontler László és Takács Péter. Budapest, 1992. 205. lábjegyzet. Lehmann: *Scottish and Scotch-Irish Contributions to Early American Life and Culture*, 143.; Spencer: *David Hume and Eighteenth-Century America*, 190–202.

¹⁷ Spencer: *David Hume and Eighteenth-Century America*, 255–257., idézet: 256.

¹⁸ *The Life of David Hume, Esq; The Philosopher and Historian, Written by Himself* (1778)

¹⁹ Spencer: *David Hume and Eighteenth-Century America*, 259–264., 204–222., 275–278.

²⁰ Hume, David: *A kormányzat eredetéről*. In: Hume I, 49–50.

Másrészt Hume egész gondolkodását áthatja az a felfogás, mely szerint amennyiben a történelemmel összefüggésben fejlődésről lehet beszélni, az leginkább – az anyagi gyarapodás mellett az arra épülő – civilizáció és művelődés folyamatában ragadható meg. Miben áll ennek a folyamatnak a lényege? Mindenekelőtt abban, hogy az ember „egyre emberségesebb,” egyre „inkább társas lényvé válik”.²¹ A magas fokú társas tulajdonság alapvető kifejeződése pedig az „udvariasság,” a másik ember iránt mutatott érdek nélküli tisztelet, ami tanulási folyamat eredménye. Ez „arra ösztönöz – mondja Hume –, hogy társunk kedvéért lemondjunk saját hajlamunk követeléséről, s hogy megzabolázzuk és elrejtjük magunkban az emberi lélekre oly jellemző önteltséget és dőlyföt.”²²

Ennek az eszmefuttatásnak a következménye az a distinkció, amit a skót filozófus az ókori és a modern világgal kapcsolatban tesz. Az előbbit nem annyira az „udvariasság” és „kifinomultság” jellemzi, mint inkább azok hiánya. „Akár azt is ki merem itt jelenteni – fogalmaz határozottan Hume –, hogy az ókoriak körében a kifinomultságnak vagy jólneveltségnek még az a foka is ismeretlen volt, amely bennünket arra készítené, hogy beszélgetőtársunk iránt udvarias tiszteletet tanúsítsunk, vagy legalábbis színleljük azt.”²³ A modern kor társadalmá tehát – Hume szerint – mindenképpen fejlettebbnek tekintendő az antik világgal szemben, a tekintetben legalábbis mindenképpen, hogy az emberi viszonyokat áthatja az egymás iránt tanúsított tisztelet és megbecsülés kívánalma, ami viszont a civilizáció eredménye.

Ugyanakkor Hume rendszerében ez a civilizáltság nem pusztán a történelmi-társadalmi fejlődéssel van kapcsolatban, hanem kormányzati formához is köthető. Ebben a tekintetben különbséget tesz a „barbár” és „civilizált monarchia”, valamint a köztársaság között. A barbár monarchia az emberi társadalom és kormányzat fejlődésének legelső szintjét képviseli, amit „műveletlenség” és „tudatlanság” jellemez. Ebben a rendszerben „a kormányzók és az előjárók korlátlan hatalommal” bírnak az alattvalókkal szemben. A barbár monarchiában így nem a törvények uralma érvényesül, és Hume szerint ez az oka az emberek műveletlenségének, vagyis annak, hogy a művészetek és a tudományok nem fejlődhetnek az ilyen kormányzat alatt.²⁴ Ezzel szemben viszont a civilizált monarchiákban a törvények az uralkodón kívül minden ember hatalmát korlátozzák, megteremtve a feltételeket a politikai stabilitás számára, valamint ahhoz, hogy az emberek szabadon élvezhessék munkájuk gyümölcsét, illetve, hogy fejlődhessenek a művészetek.²⁵

A harmadik kormányzati forma a köztársaság. Bár Hume hangsúlyozza, hogy az sok tekintetben mintául szolgál a civilizált monarchia számára, bizonyos szempontból mégis elmarad attól. A legteljesebb mértékben a köztársaság valósítja meg a törvények uralmát és teremti meg az emberek számára a stabilitás és a tulajdon biztonságának feltételeit. A barbár monarchia pedig úgy válhat civilizálttá, hogy átveszi a köztársaság stabilitást biztosító jogrendszerét.²⁶ Mindazonáltal Hume rámutat arra, hogy a köztársaság csak a tudomány

²¹ Hume, David: *A művészetekben való kifinomultságról*. In: Hume, David: David Hume összes esszéi. 2. kötet. (a továbbiakban: Hume II) Fordította: Takács Péter. A jegyzeteket készítette, a kötetet szerkesztette: Kontler László. Budapest, 1992. 30., 35.

²² Hume, David: *A tudományok és a művészetek keletkezéséről s fejlődéséről*. In: Hume I, 128.

²³ Hume, David: *A tudományok és a művészetek keletkezéséről s fejlődéséről*. In: Hume I, 130.

²⁴ Hume, David: *A tudományok és a művészetek keletkezéséről s fejlődéséről*. In: Hume I, 126., 120.

²⁵ Hume, David: *A polgári szabadságról*. In: Hume I, 97., 99.; Hume, David: *A tudományok és a művészetek keletkezéséről s fejlődéséről*. In: Hume I, 127.

²⁶ Hume, David: *A polgári szabadságról*. In: Hume I, 99.; Hume, David: *A tudományok és a művészetek keletkezéséről s fejlődéséről*. In: Hume I, 120., 127.

művelése szempontjából haladja meg a civilizált monarchiát, de nem az udvariasság és a művészetek tekintetében. Az előbbiben az emberek közötti viszony alapja az egyenlőség, és így azok nincsenek rákényszerítve az udvarias viselkedésmód követésének ama fokára, amely a hierarchia és függőség elvére épülő monarchia alattvalóinak a mindennapi érintkezését jellemzi. Így aztán nem is meglepő, vallja Hume, hogy az európai köztársaságok lakóinak nem különösebben sajátja a „jó modor”, a műveltség.²⁷

Végül röviden ki kell térnünk Hume-nak a politikai pártokkal kapcsolatos nézeteire, mivel a szakirodalom elsősorban ezek alapján hozta összefüggésbe Madissonnal. Mindkettőjük esetében negatív vonatkozásban jelennek meg mint a közjó ellen ügyködő politikai csoportosulások, bár kezelésük módjában fontosak a különbségek is, mint majd látni fogjuk. Hume a pártokat a nemzetet megosztó, a jó és hatékony kormányzást aláásó képződményeknek tartja. Tevékenységük káros mivolta leginkább abban mutatkozik meg, hogy a törvények uralma ellen hatnak: „A pártklikkek felforgatják a kormányzatot, ellehetlenítik a törvényeket – figyelmeztet Hume, majd hozzáteszi –, és a legádázabb ellenségeskedést szítják a nemzet tagjai között, akiknek pedig kölcsönös segítséget és védelmet kellene egymásnak nyújtani.” A legkedvezőbb közeget a pártok kialakulásához és fejlődéséhez a szabad politikai rendszerek biztosítják,²⁸ és tevékenységük káros hatása csak a műveltség erősödésével mérséklődhet. A felvilágosodás szellemiségével összhangban Hume az értelem erősödésével és a szenvedélyek megzabolázásával kapcsolja össze e folyamat lényegét. Következésképpen, a szenvedélyek mérséklését eredményező civilizáltabb és racionálisabb környezet segítheti elő a „pártoskodás” enyhülését.²⁹

Horkay Hörcher Ferenc hangsúlyozza Hume politikai filozófiájával kapcsolatban, hogy annak középpontjában a „társadalom rendjének megőrzése” áll, és hogy a civilizáció a politikai stabilitást szolgálja.³⁰ Mindez a kíváncsian egyúttal szorosan összefügg a mérsékletesség hume-i normatívájával, a szenvedélyek fölötti uralkodás szükségességével, mely nála a társadalmi és politikai stabilitás általános feltétele.³¹ Ennek megfelelően értelmezi tehát Hume a pártok szerepét, amennyiben a mértékletesség elvével ellentétesként tételezi működésüket: az önérdek és a szenvedélyek által vezérelve irracionális módon, a közjó, a nemzeti érdek ellen működnek. Megállapítható, hogy a műveltség erősödése szabhat csupán gátat a pártok illetően való, természetből fogva adott viselkedésének is. Mint majd látni fogjuk, a barbaritás és fejlődés kérdése Madison esetében is megjelenik, mégpedig a pártok okozta probléma jelentőségének sajátos felfogásában.

Madison köztársaságról és pártokról

Már korábban láttuk, hogy Madissonnak a Föderalista iratokban kifejtett, az új alkotmány ratifikációjának támogatása érdekében megfogalmazott eszmefuttatásának központi eleme a terület problematikája, illetve az azzal kapcsolatos érvelés. Pontosabban arról van szó, hogy a ratifikációra javasolt alkotmány egyebek között az Unió területével kapcsolatban is

²⁷ Hume, David: *A tudományok és a művészetek keletkezéséről s fejlődéséről*. In: Hume I, 126., 128., 129.

²⁸ Hume, David: *A pártokról – általában*. In: Hume I, 64.

²⁹ Hume, David: *A művészetekben való kifinomultságról*. In: Hume II, 34.

³⁰ Horkay Hörcher Ferenc: *A rendezett társadalom megőrzésének politikája. A konzervatív Hume és az arisztotélészi tradíció*. In: *A gentleman születése és hanyatlása*. Budapest, 2006. 69., 71.

³¹ Horkay Hörcher Ferenc: *A mérséklet filozófiája a skót felvilágosodásban*. In: *A skót felvilágosodás. Morálfilozófiai szöveggyűjtemény*. Válogatta, szerkesztette és az utószót írta Horkay Hörcher Ferenc. Budapest, 1996. 313., 344.

fontos változásokat ígért. Azzal, hogy megszüntette az egyes államok szuverén hatalmát, és a jogkörök jelentős részét a szövetségi kormányzat hatáskörébe utalta, egy olyan nagy területű köztársaságot hozott létre, melynek életképességére vonatkozólag a republikánus hagyományban a kortársak kezdetben nem találtak megnyugtató bizonyítékot. Az ezzel kapcsolatos aggodalmaknak pedig többen hangot adtak.

Az alkotmányt ellenző antiföderalisták Montesquieu-re hivatkozva amellől érveltek, hogy köztársaság valójában csak olyan államban hozható létre és tartható fenn, amely kis területű, lakossága pedig kellően homogén ahhoz, hogy a közjót könnyebb legyen felismerni, s hogy ne alakulhassanak ki túlságosan nagy érdekkülönbségek a társadalomban, mivel azok veszélyeztetnék a stabilitást. Az antiföderalisták ezért úgy látták, hogy a köztársaságot veszélyeztető, önérdek által vezérelt pártok küzdelme a legkevésbé a kis területű államokban valószínű, míg az alkotmány által létrehozott új politikai entitás nagy területénél fogva éppen inkább kedvezne a pártok elszaporodásának, ami aláásná a köztársasági rendet. Egy másik vonatkozása ennek az antiföderalista kritikának az volt, hogy a nagy területű államban a nép és választott képviselői közötti nagy távolság miatt fennáll annak a veszélye, hogy az utóbbiak nem ismerik a népet, nincsenek tisztában annak érdekeivel, így aztán olyan politikát folytatnak, amely nem hogy segíti, de inkább rombolja a népi kormányzás alapjait.³²

Madison az alkotmány ellen irányuló kritika ezen mindkét elemével számot vet, és az alábbi megfontolások alapján arra a következtetésre jut, hogy a nagy területű állam valójában jobban szolgálja a köztársaság politikai rendjét mind a képviselet, mind pedig a pártoskodás szempontjából. Ami az utóbbit illeti, Madison egyrészt a „tisza” vagy közvetlen demokrácia sajátosságaihoz kötve exponálja a problémát. Az olyan államok, amelyekben a nép önmagát kormányozza, kizárólag kis területen működhetnek, mert csak így gyűlhetnek össze az állampolgárok törvényhozatalra. Ugyanakkor egy kis területű államban nagyobb az esélye annak, hogy a többség, mivel egységes érdek mozgatja, könnyebben képes elnyomó politikát folytatni a kisebbséggel szemben. A kis területű államban kevesebb „csoportérdek” alakulhat ki, és így a többséget képviselő párt nagyobb erővel bír: „minél kisebb a többséget alkotó egyének száma és tevékenységük hatóköre, annál könnyebben hangolhatják össze és vihetik véghez elnyomásra irányuló terveiket” – mutat rá Madison.³³

Ezzel szemben áll az a kormányzat, amelyben a nép indirekt módon, képviselői útján kormányoz, és emiatt lehetővé válik, hogy az ilyen állam – amit Madison a köztársasággal azonosít – nagy területre terjedjen ki. A nagy területű köztársaság viszont már képes kezelni a pártok problémáját, ugyanis a nagyobb területtel együtt járó számtalan érdek miatt a többség nehezebben tud összehangolt politikát folytatni a közjó vagy a kisebbségben lévő érdek ellen, mivel – mondja Madison – „kevésbé valószínű, hogy a többségnek közös indítéka lehet a többi polgár jogainak csorbítására,” illetve annak tagjai „nehezebben ébrednek tudatára önnön erejüknek, nehezebben képesek egyetértésben cselekedni”.³⁴

A képviselők tekintetében is célszerűbbnek gondolja Madison a nagy kiterjedésű köztársaságot. Egyrészt egy ilyen államban nagyobb a választék a jó vezetőkből, akik a közjó szerint cselekszenek. Másrészt a választók nagyobb száma miatt kisebb az esély arra, hogy

³² Erről lásd például Storing, Herbert: *What the Anti-Federalists Were For*. In: Storing, Herbert J. (ed.): *The Complete Anti-Federalist*. Vol. 1. Chicago–London, 1981. 15–23.

³³ Madison, James: *10. sz. Föderalista*. In: Hamilton, Alexander–Madison, James–Jay, John: *A föderalista. Értekezések az amerikai alkotmányról*. (a továbbiakban: *Föderalista*) Fordította: Balaban Péter. Budapest, 1998. 96–97., idézet 98.

³⁴ Madison, James: *10. sz. Föderalista*. In: *Föderalista*, 97, idézet 99.

az alkalmatlan képviselők megtévesszék őket, mint a kis létszámú állampolgárral bíró kisállamban.³⁵

Láttuk, hogy Adair szerint a legfontosabb közös gondolat Hume és Madison elméletei között a Montesquieu nevéhez kötött kisállami tézis cáfolata: mindkettő elképzelhetőnek tartja a nagy kiterjedésű köztársaságot.³⁶ Ugyanakkor fontos látnunk, hogy Hume számos ponton Madisontól eltérő véleményt fogalmaz meg a pártoskodás és terület összefüggéseiről. Alapvető különbség közöttük továbbá, hogy Hume – Madisontól eltérő módon – nem az egymás erejét kioltó pártok sokaságával társítja a nagy területű köztársaságot, hanem éppenséggel azok hiányával. Ráadásul Hume a nagy területű köztársaságtól nem a pártok megsokasodását, hanem éppen azok megszűnését reméli, itt ugyanis szerinte „a felfordulás és a pártviszály elkerülése könnyebben biztosítható.”³⁷

Egy másik fontos eltérésre következtethetünk Hume-nak a nem köztársasági államformáról vallott nézeteiből. Hume számára a területi nagyság és az elnyomás kérdése között más az összefüggés, mint Madisonnál: elsősorban a távolságból fakadó kommunikációs nehézség a fő tényező. Hume szerint egy nagy államban a távolság miatt az emberek kevésbé informáltak arról, hogy mi történik a távoli országrészekben. Ily módon a zsarnok egy másik országrészben élőkkel szemben elkövetett gaztetteiről nem értesülnek, és ugyanez az oka annak, hogy csak nehezen képesek megszervezni magukat a zsarnok ellen. Ezzel szemben a kis területű államokban a kis távolság és a gyorsabb információáramlás miatt az emberek könnyebben értesülnek az elnyomás tényéről, ráadásul nem tisztelik annyira az uralkodót, mert megismerhetik hibáit, ugyanis közel élnek hozzá, és könnyebben össze tudnak fogni ellene. Ráadásul a nagy területű államban nehezebb feladat a törvénykezés is – függetlenül attól, hogy monarchiáról vagy köztársaságról van szó.³⁸ (Bár Hume nem ad magyarázatot az okra, ám nagy valószínűséggel az érdekek sokféleségére gondol.) Első ránézésre ezek az utalások a nagy és kis területű államokra Hume-nál tehát nem egyértelműen erősítik Madison hasonló tárgyú eszmefuttatását. Hume érvelésében a távolság a zsarnoknak kedvez, és így a nagy területű állam nehezebben válhat szabad emberek köztársaságává. A kis területű állam viszont megkönnyíti az ellenállás megszervezését. Bár más végeredménnyel, ugyanez a területi nagyság és kommunikációs nehézség közötti összefüggés húzódik meg Hume köztársaságról vallott nézetei mögött.

Jóllehet Madisonhoz hasonlóan Hume a nagy területű köztársaságot stabilitás szempontjából tartósabbnak ítéli, mint a kisállamot, az ok, amiért ezt teszi, alapvetően különbözik attól, amit Madison a 10. számú Föderalistában kifejt (azon túlmenően, amit a terület nagysága és a pártok közötti összefüggésről gondolnak). Hume szerint, bár nehezebb létrehozni egy köztársaságot nagy területű államban, mivel az hajlamos eltolódni a monarchikus berendezkedés felé, hosszú távon tartósabb, mint a kis területű köztársaság, ahol – mint például a városokban – az állampolgárok egymáshoz való közelsége kedvez a demagóg mozgalmaknak és a stabilitás felborulásának. Ugyanakkor a nagy kiterjedésű köztársaság ezzel szembeni előnyét Hume valójában nem abban látja, mint amiben Madison. Mint fentebb már utaltam rá, az utóbbi számára a nagy terület előnye abban mutatkozik meg, hogy az az érdekek sokszínűségét eredményezi, megnehezítve egy zsarnoki többség kialakulását. Hume számára viszont a nagy terület előnye a köztársaság esetében abban rejlik,

³⁵ Madison, James: 10. sz. Föderalista. In: Föderalista, 98.

³⁶ Adair: „That Politics May Be Reduced to a Science” 349.

³⁷ Hume, David: Egy tökéletes köztársaság terve. In: Hume II, 285.

³⁸ Hume, David: A tudományok és a művészetek keletkezéséről s fejlődéséről. In: Hume I, 121–122.; 126.

hogy a nagy távolság miatt az érdekek nehezebben tudnak egymással kommunikálni és így szövetkezni a „közérdek ellen”.³⁹

Ezek után felvetődik a kérdés: mennyiben tekinthetők Madisonnak a nagy kiterjedésű állam előnyeiről kifejtett nézetei a Hume politikai gondolkodásában megtalálható azonos téma továbbgondolásának? Ebben a tekintetben – a fentebb említetteken kívül – három ponton tűnik kimutathatónak azonoság kettejük politikai filozófiája között: Madison a pártokról és az Unió ideális méretéről kifejtett gondolatmenete során valójában nagyban épít Hume-nak a civilizációval, valamint a kis és nagy területű köztársaság sajátos kombinációjával és a mérséklettel kapcsolatos nézeteire.

Ami a civilizáció kérdését illeti, láttuk, hogy Hume esetében alapvető fontosságú a politikai rendszer minősége szempontjából is, hogy a műveltség és udvariasság mennyire hatja át azt. A pártok közötti ádáz küzdelem nála valójában a barbár kor harci szellemét idézi fel, és fordított arányban áll a civilizáció mértékével. Ahogy arra Mark Spencer rámutat, az ősi Anglia barbaritása Hume számára többek között abban is megnyilvánult, hogy azt a szélsőséges pártok harca jellemezte.⁴⁰ Mindebből viszont az is következik, hogy a modern időkben a mérsékletet nem tanúsító, szenvedély által mozgatott pártok küzdelmei valójában visszalépést jelentenek a civilizáció folyamatában, és a barbárság korát idézik fel regresszív módon.⁴¹

Hasonlóan regresszív irányba mutat a pártoskodás jelensége Madisonnak a Föderalistában kifejtett gondolataiban. Az ő nézete szerint is a pártok legkárosabb vonása az, hogy hatalmi pozícióba kerülve a szenvedély vagy önérdék által vezérelve olyan politikát folytathatnak, amely vagy elnyomja a kisebbséget, vagy pedig a közjó ellen hat.⁴² Az 51. számú Föderalistában kifejtett gondolatmenete alapján ugyanakkor világossá válik, hogy ez a magatartás nem más, mint a kormányzat előtti természeti állapot visszaállítása, ahol az anarchikus viszonyok közepette „a gyöngébb embert semmi sem oltalmazza az erősebb erőszakos föllépésétől”.⁴³ A természeti állapotban minden ember a saját ügyében bíraskodik, és hasonlóképpen látja Madison a zsarnoki többségi hatalmat gyakorló pártok helyzetét is.⁴⁴ Madison számára tehát egy fejletlenebb, alacsonyabb szintű politikai együttélést eredményez a zabolátlan pártok megléte, és a pártoskodásnak ez a szélsőséges megnyilvánulása nála ugyanúgy a barbárság korát idézi, mint Hume esetében.

Nyilvánvaló, hogy Madison – Hume-mal ellentétben – a szerződéselmélet paradigmájában gondolkodik, ahol alapvető a különbségtétel a szerződés előtti természeti állapot és a társadalmi/polgári kormányzattal azonosítható állapot között. Ugyanakkor lényegét tekintve, hasonlóan Hume-hoz, Madison egy regresszív állapottal hozza összefüggésbe a pártok szabályozatlan működését, amely aláássa a kormányzat lényegét, és annak következtében az emberek visszasüllyednek a természeti állapotba.

Egy másik kapcsolódási pont Madison és Hume köztársasággal kapcsolatos nézetrendszerei között a federalizmus gondolata. Egyfelől Madison a 10. számú Föderalistában az amerikai alkotmány alapján létrehozott szövetségi államszerkezetet a képviselők és a nép

³⁹ Hume, David: *Egy tökéletes köztársaság terve*. In: Hume II, 285–286.

⁴⁰ Lásd Spencer: *David Hume and Eighteenth-Century America*, 171.

⁴¹ Nem véletlen, hogy Hume az ókori, civilizáció előtti kisállamokat eleve békétlennek, háborúskodónak állítja be. Hume, David: *A kereskedelemről*. In: Hume II, 18.

⁴² Madison, James: *10. sz. Föderalista*. In: Föderalista, 92.

⁴³ Madison, James: *51. sz. Föderalista*. In: Föderalista, 384.

⁴⁴ Erre Gordon S. Wood mutat rá *The Radicalism of the American Revolution* (New York, 1991. 257) című művében.

viszonyának szempontjából a kis és nagy területű köztársaság vonásai ötvözetének tekinti. Kifejti, hogy a túl nagy térbeli távolság a képviselők és választóik között valójában azt eredményezi, hogy az előbbieket nem ismerhetik meg a helyi érdekeket, ugyanakkor viszont a kis számú választónak felelős képviselő hajlamos a nemzeti érdekről megfeledkezve, azt alárendelni a helyi érdekeknek. Ezért Madison a ratifikálásra váró alkotmányt és az általa létrehozandó szövetségi rendszert tartja az igazán helyes megoldásnak, mert abban a helyi és országos érdekek el vannak választva egymástól, és így megfelelő képviselőt kapnak az államok törvényhozásaiban, illetve a szövetségi törvényhozásban.⁴⁵

Hume a saját, tökéletes köztársaságról szóló tervezetében hasonlóképpen írja le az általa ideálisnak tartott kormányzatot, pontosabban olyannak, mint amely „mind a nagy, mind a kis köztársaságok előnyeivel rendelkezik”.⁴⁶ Madisonhoz hasonlóan elvlasztja a helyi érdekekben kompetens szavazókat az országos ügyekben választó állampolgároktól. „Az alacsonyabb állású emberek és a kistulajdonosok elég jól meg tudják ítélni azokat, akik rangjukat vagy lakóhelyüket tekintve nincsenek túl nagy messzeségben tőlük, és ezért közgyűléseiken nagy valószínűséggel a legjobb vagy majdnem legjobb képviselőt választják meg” – mondja Hume. A megyei szinten azonban képtelenek volnának jól dönteni, mert nem ismerik az ottani viszonyokat. „Tudatlanságuk ugyanis alkalmat ad a befolyásos embereknek arra, hogy becsapják őket.”⁴⁷

Madison tehát Hume-hoz hasonlóan képzeletben el a képviselői rendszert a köztársaságban, oly módon, hogy a helyi és országos érdekeket különválasztva, valójában a kis és nagy területű államokra jellemző vonásokat ötvözi a föderalizmusában. Mindketten a különböző szinten jelentkező érdekek ismeretével, az azoktól való távolsággal indokolják a kis és nagy területű köztársaság képviselői rendszere ötvözésének a szükségét: csak egy ilyen rendszer képes megfelelni annak az alapelvnek, hogy a megfelelő emberek képviseljék a megfelelő szinteket, és hogy kompetens állampolgárok válasszák meg őket.

A harmadik pont, ahol kimutatható az egyezés Madison és Hume rendszerei között, a mérséklet kérdésével függ össze. Madison számára ugyanis a nagy területű föderatív köztársaság képviseli azt a politikai keretet, amely képes biztosítani a feltételeket a Hume által normává emelt mérséklet és egyensúlyi politika számára. A szenvedélyek, valamint a racionalitás viszonylatában beszél erről.

Mint láttuk, Hume politikai rendszerében alapvető szerepet játszik a civilizáció és műveltség, a ráció hatalmán alapuló mérséklet, a szenvedélyek és önérték uralmának képe. Vajon hol találunk erre utaló jeleket Madison esetében?

Amennyiben egy nemrég napvilágot látott értelmezést veszünk alapul, azt a következőket vonhatnánk le, hogy a két gondolkodó pártokról vallott nézeteiben tetten érhető a mértékletesség. A máé fent hivatkozott Spencer szerint Hume különbséget tesz szélsőséges és mérsékelt pártok között, és az utóbbiakat elfogadhatónak találja, mi több, még hasznosnak is a politikai stabilitást biztosító mérséklet szempontjából: Angliának a barbárságból a civilizációba vezető történetében jelentős szerepet játszottak az egymással szemben mérsékletet tanúsító pártok. Spencer úgy véli, Madison szintén azokat a pártokat tartotta ká-

⁴⁵ Madison, James: *10. sz. Föderalista*. In: *Föderalista*, 98. A helyi és nemzeti érdekek szigorú szétválasztását, mint a föderális szerkezet alapelvét, Madison másutt is hangsúlyozza. Lásd a 39. sz., 45. sz. és 46. sz. Föderalistát.

⁴⁶ Hume, David: *Egy tökéletes köztársaság terve*. In: *Hume II*, 283.

⁴⁷ Hume, David: *Egy tökéletes köztársaság terve*. In: *Hume II*, 279–280. Ezen túlmenően Hume a kis területű köztársaság eszményét tervezetében a saját rendeletalkotó jogkörrel rendelkező megyén keresztül jeleníti meg. Hume, David: *Egy tökéletes köztársaság terve*. In: *Hume II*, 277.

rosnak, amelyek szélsőséges viselkedésükkel fenyegetik más politikai csoportosulások érdekeit, illetve a közjót.⁴⁸ Ugyanakkor ez az érvelés nem állja meg a helyét. Valójában a pártok Madisonnál *ab ovo* szélsőséges képződmények: ő nem tesz különbséget mérsékelt és szélsőséges párt között. A párt olyan politikai csoportosulás, amely vagy „más polgárok jogai vagy a közösség állandó és általános érdekei ellen” lép fel.⁴⁹ A meghatározás nem enged következtetni semmilyen alternatív – így mérsékelt – változatra a pártok esetében.

A mérséklet hume-i felfogása mégis megjelenik Madison gondolataiban, de ténylegesen a politikai közvélemény tekintetében nyer jelentőséget. Szerinte a nagy területű állam kedvez a nemzeti érdek képviselőjére alkalmas személyek kiválasztásának – amint már korábban láttuk. Ők képesek a közjót elősegítő döntéseket hozni, és általuk a közvélemény – a nép akarata – építő jellegűvé válik. Az ilyen típusú, képviselőn alapuló köztársasági berendezkedés az – mutat rá Madison –, amely „finomítja és fejleszti a közvéleményt, átszűrve egy olyan választott testület közegén, amelynek bölcsessége a lehető legjobban ítéli meg az ország valódi érdekeit, és amelynek hazafisága és igazságszeretete szavatolja, hogy azok nem fognak áldozatul esni pillanatnyi és önös szempontoknak.”⁵⁰ Ebben az esetben tehát a „bölc” képviselők feladata az, hogy a „közvéleményt” mentesítve a „káros szenvedélyektől” biztosítsák a mérséklet érvényesülését a köztársaság politikai döntéseiben.

Láttuk, hogy Madison pártokról alkotott képe nem illeszkedik Hume mérsékleten alapuló normarendszeréhez: a pártok nem az önérdék, illetve szenvedélyek önkorlátozásának az alapján működnek Madisonnál. Mindazonáltal az amerikai gondolkodó képviselőről vallott nézeteiben egyértelműen megtalálható a mérséklet igénye, amely a racionális döntésekre képes, a közjót képviselő választott tisztségviselőkben testesül meg.

Konklúzió

Madison köztársaságról és pártokról vallott nézetei tehát nem úgy viszonyultak Hume rendszerének megfelelő elemeihez, mint ahogy azt a kapcsolatot feltételező munkák bemutatják. Hume a műveltség növekedésével kötötte össze a pártviszályok enyhülését a köztársaságban. Madison nem osztotta ezt a nézetet, és a távolság hatását sem minden tekintetben úgy vette számításba, mint ahogy azt a skót gondolkodó tette. Ugyanakkor több fontos ponton mégis kimutatható az azonosság a köztársaságról és pártokról kifejtett elveik tekintetében.

Madison Hume-ot követte a tekintetben, hogy az önérdék és szenvedélyek korlátozását szolgáló mérséklet és ráción alapuló egyensúly elvét kívánta megvalósítani a köztársaságban. Más módszerrel ugyan, de hasonló célt kívánt elérni Madison e tekintetben. A többségi párt zsarnoki hatalmát a Hume által tételezett civilizálatlan természeti állapottal azonosította, és a nagy területű köztársaságban az érdekek sokaságának dinamikus egyensúlyától remélte annak elkerülését. Ezt az egyensúlyi állapotot volt hivatott szolgálni továbbá mindkettejük esetében a kis és nagy területű köztársaság vonásainak egyesítése is – Hume-nál az eszményi köztársaság, Madisonnál pedig a szövetségi kormányzat helyi és nemzeti szférákat elhatároló szerkezetében, mely lehetővé tette, hogy különböző érdekek és szenvedélyek a megfelelő helyre kerüljenek a rendszerben, nem veszélyeztetve annak működését.

⁴⁸ Spencer: *David Hume and Eighteenth-Century America*, 167., 169–170.

⁴⁹ Madison, James: *10. sz. Föderalista*. In: *Föderalista*, 92.

⁵⁰ Madison, James: *10. sz. Föderalista*. In: *Föderalista*, 98, idézet 97.

Amikor Hume megfogalmazta kritikáját az amerikai forradalmárokkal szemben fellépő, birodalmi politikát folytató brit kormányzattal szemben, nem sejtette, hogy halála és függetlenségük kivívása után egy évtizeddel az elszakadásukért munkálkodó patrióta amerikaiak olyan politikai reform mellett döntenek, amely bár részleteiben nem teljesen, de elveit tekintve nagyban épített saját elképzeléseire. Ez pedig jórészt a korabeli köztársaságról és föderációról szóló elképzeléseket többek között Hume munkásságán keresztül megismerő Madison tevékenységének is volt köszönhető. Az ő keze nyomát is magán viseli az Egyesült Államok politikai berendezkedését megalapozó 1787. évi alkotmány, melynek elfogadtatásában döntő szerepet vállalt, többek között a pártok, a köztársaság területe, valamint a politikai stabilitás közötti összefüggések megvilágításával, a további területi terjeszkedésre képes nagy kiterjedésű köztársaság politikai rendszerének legitimálásával.

ZOLTÁN VAJDA

Civilization and Stability: The Ideas of David Hume and James Madison on the Republic and Factions

Relying on Hume's pertaining essays and Madison's Tenth and Fifty-First *Federalist*, this essay investigates links between their views of factions in the republic. Both thinkers emphasized the link between the size of the republic and the number of parties as well as their susceptibility to tyrannical (majority) rule. Yet, as far as details of that connection are concerned, the results of previous research call for reconsideration. I contend that, in the first place, it is Hume's association of factions with a regressive state in the process of civilization that Madison adopts, linking the rule of selfish factions with a less-developed, pre-social state. In the second place, Madison makes federalism the lynchpin of his system, in fact claiming to combine features of small and large republics when it comes to representation. Hume also regards his own system of the ideal republic as one based on such combination. Finally, I contend that moderation, a fundamental Humean principle, also informs Madison's argument about controlling factions on the national level, namely by means of the wise magistrates' capability of tempering public opinion. Thus Madison does not simply rely on the counterbalancing of passionate factions but also appeals to Humean self-control, a supposed result of the education of the political public.

HAHNER PÉTER

„A romlottság a bűn karjára támaszkodva ...”

Chateaubriand Saint-Denis-ben

1815. július 6-ának éjszakáján egy francia író a gyalázat bélyegét sütötte két kortársára. „*Felkerestem őfelségét – írta emlékirataiban. – Senkit sem találtam a szobája előtti helyiségben, ezért leültem egy sarokba és vártam. Váratlanul kinyílik egy ajtó, s belép csendesen a romlottság a bűn karjára támaszkodva: Talleyrand úr Fouché úr által támogatva. A pokoli látomás lassan elhaladt előttem, behatolt a király szobájába és eltűnt. Fouché eljött, hogy hűbéresi esküt tegyen urának. A hűség királygyilkos térden állva a mártír király fivérének kezébe helyezi azokat a kezeket, melyek által lehullott XVI. Lajos feje, a hi-tehagyott püspök pedig jótáll az esküért.*”¹

Ezeket az emlékezetes sorokat François-René de Chateaubriand írta le, a korszak egyik legnagyobb hatású és legtehetségesebb írója. A fiatalok csodálták őt, és példaképüknek tekintették. Az ifjú Lamartine barátaival együtt két napig leskelődött az író háza előtt Vallée-aux-Loups-ban, hogy néhány percre megpillantsa a nagy embert, Victor Hugo pedig e jel-szóval kezdte pályafutását: „Chateaubriand akarok lenni, vagy semmi!” Nem csoda, hogy a szégyenbélyeg, amelyet egy ilyen tekintélyes személyiség sütött Fouchéra és Talleyrand-ra, kétszáz év múlva sem halványult el. Chateaubriand szavait azóta is ismételvezik mindazon írók, politikai gondolkodók és történészek, akik felidéznek ezt a híres éjszakát. „*A romlottság a bűn karjára támaszkodva*” – e mondat nem hiányozhat sem a császárság,² sem a restauráció történetét feldolgozó művekből,³ ahogyan Napóleon,⁴ XVIII. Lajos,⁵ Fouché,⁶ Talleyrand⁷ és Chateaubriand⁸ életrajzaiból sem. Még a legkisebb, egykötetes Larousse Lexikon is

¹ Chateaubriand, François-René de: *Mémoires d'outre-tombe*. 1. Paris, 1997. 1511.

² Például: Tulard, Jean: *Napóleon*. Budapest, 1997. 534.; Madelin, Louis: *Histoire du consulat et de l'empire*. Tome IV. Paris, 2003. 1092.; Furet, François: *A francia forradalom története*. Budapest, 1999. 311. stb.

³ Például: Bertier de Sauvigny, Guillaume de: *La Restauration*. Paris, 1955. 113.; Waresquiel, Emmanuel de –Yvert, Benoît: *Histoire de la restauration*. 1814–1830. Paris, 1996. 142.; Villepin, Dominique de: *Les Cent-Jours ou l'esprit de sacrifice*. Paris, 2001. 542.; Mansel, Philip: *Paris Between Empires. Monarchy and Revolutions*. New York, 2001. 85. stb.

⁴ Például: McLynn, Frank: *Napoleon*. London, 1998. 631–632. stb.

⁵ Például: Castries, Duc de: *Louis XVIII*. Paris, 1970. 254.; Lever, Evelyne: *Louis XVIII*. Paris, 1988. 402–403. stb.

⁶ Például: Zweig, Stefan: *Fouché élete*. 7. kiad. Budapest, 1968. 192.; Cole, Hubert: *Fouché. The Unprincipled Patriot*. New York, 1971. 292. stb.

⁷ Például: Paléologue, Maurice: *Három diplomata*. Budapest, 1932. 34.; Cooper, Duff: *Talleyrand*. Budapest, 1937. 282.; Tarlé, Jevgenyij Viktorovics: *Talleyrand*. Budapest, 1949. 174.; Orioux, Jean: *Talleyrand ou le sphinx incompris*. Paris, 1970. 635. stb.

közli az emlékezetesebb történelmi szállóigék között,⁹ sőt megemlíti a Chateaubriand életrajzait ismertető recenziók is.¹⁰ A híres jelenetet megtalálhatjuk a Franciaország történetét bemutató kötetekben,¹¹ de feldolgozták drámaírók és filmrendezők is.¹²

Az alábbiakban megkísérlem kissé részletesebben elemezni e sokat idézett szállóige megszületésének történelmi körülményeit.

Megfogalmazója, François-René de Chateaubriand emlékiratainak tanúbizonysága szerint 1815. július 6-ának estjén Saint-Denis utcáin sétálgatott. Alacsony, kesernyés arcú, negyvenhét éves férfi volt, aszimmetrikus vállakkal, vékony lábszárral, akiről Lieven hercegnő egyszer ezt a gonosz megjegyzést tette: „*Olyan, mint egy púpos, akinek nincs púpja.*” Csak erős mellkasa és magas homloka volt férfias, szikrázó szemei pedig mindig nagy hatást gyakoroltak az asszonyokra. A róla fennmaradt festmények és rajzok többsége igen rosszkedvű férfit ábrázol, aki összevonja szemöldökeit, s szúrós pillantással mered maga elé. Ezen az estén sem volt semmi oka a vidámságra.

A Saint-Denis felé vezető országút mentén ugyanis brit, holland és német katonák tábo-roztak. Egyes egységeik már aznap reggel bevonultak a francia fővárosba. Tizennyolc nap-pal korábban ugyanezek a katonák mértek megsemmisítő vereséget Waterloonál Napóleon hadseregére. A császár két hete lemondott, s most Rochefort kikötőjében várta, hogy hajóra szállhasson, amely reményei szerint majd Amerikába vagy Angliába viszi. XVIII. Lajos ki-rály pedig másodszor tért vissza az emigrációból, s Saint-Denis város apátságának épületé-ben töltötte az éjszakát, párizsi bevonulására készülődve.

Chateaubriand hónapok óta idegfeszültségben élt. Napóleon Elbáról való visszatérése után, március végén követte a menekülő XVIII. Lajost Gentbe. Bár nem volt valószínű, hogy Napóleon visszaállított császárságát sikerül megszilárdítani, s elfogadtatni a nagy-hatalmakkal, aki a királlyal tartott, nem lehetett biztos benne, hogy mikor térhet vissza ha-zájába. A waterlooi csata napján Chateaubriand a genti országúton sétálgatott, Caesarnak a polgárháborúkról írott könyvét olvasgatva. Az ötven-egynéhány kilométerről érkező ágyú-dörgés zaja meglehetősen eltompult, mire eljutott hozzá, s ezért egy ideig azt hitte, hogy egy vihar közeledését hallja. Négy száz ágyú bömbölését azonban nem lehet semmivel sem összetéveszteni, s hamarosan Chateaubriand is rájött, hogy a világtörténelem egyik leg-fontosabb ütközetének lett fültanúja. Emlékirataiban így idézi fel akkori érzéseit:

„*Némán és magányosan hallgattam a távolból a végzetes összecsapást, s akkor sem lehettem volna megrendültebb, ha a kézitusa közepén találom magamat. A veszély, a tűz, a tömeges pusztulás ugyanis nem adott volna lehetőséget a meditációra – de egy fa alatt, Gent vidékén, olyan magányosan, akár csak az a pásztor, akinek a nyája körülvevett, az elmélkedés teljesen lesújtott. Milyen csata volt ez? Döntő ütközet? Napóleon személyesen is részt vett benne? Sorsot vetettek volna a világra, mint Krisztus köntösére? Vajon mily következményekkel járhat egyik vagy másik hadsereg győzelme vagy veresége a népek*

⁸ Például: Maurois, André: *A varázsló vagy Chateaubriand élete*. Budapest, 1939. 224.; Ghislain de Diesbach: *Chateaubriand*. Paris, 1995. 283.; Clément, Jean-Paul: *Chateaubriand*. Paris, 1998. 264. stb.

⁹ *Le Petit Larousse*. Paris, 1997. 1104.

¹⁰ Times Literary Supplement, 1998. nov. 27. 4.

¹¹ Például: Cobban, Alfred: *A History of Modern France*. Volume 2: 1799–1871. Harmondsworth, 1961. 71. stb.

¹² Jean-Claude Brisville francia író *Le Souper* (A vacsora) címmel nagy sikerű drámában idézte fel a híres jelenet előestéjét. Edouard Molinaro francia rendező 1992-ben filmet készített a színdarab-ból. A drámát hazánkban is bemutatták, remek szereposztásban: Gábor Miklós játszotta Talley-rand, Haumann Péter pedig Fouché szerepét.

számára, szabadsággal vagy rabszolgasággal? De milyen vér is folyt ott? A fülemig elhatoló zajok talán egy-egy francia utolsó sóhajai voltak. Vajon Franciaország legkérlelhetetlenebb ellenségei egy új Crécynek, új Poitiers-nek, új Azincourt-nak örvendezhetnek? Nem vész-e el dicsőségünk, ha ők győznek? Ha pedig Napóleon kerekedik felül, mi lesz a szabadságunkkal? Bár Napóleon sikere örök száműzetésre ítélt volna, e percben a haza töltötte ki szívemet, jókívánásaim Franciaország elnyomója felé szálltak, feltéve, hogy becsületünket megmentve az idegen uralomtól is megszabadít minket. És mi lesz, ha Wellington győz? Akkor a törvényes hatalom e franciák vére által vörösre színezett egyenruhák mögött térne vissza Párizsba! A királyság felszentelési díszhintői megcsönkített gránátosainkkal megtöltött, sebesültszállító szekerek lennének! Mi lesz azzal a restaurációval, amely ilyen előjelekkel veszi kezdetét?...¹³

Tizennyolc nap múlva, július 6-án estjén azonban Saint-Denis utcáit járva Chateaubriand már nemcsak hazája sorsa miatt aggódott, hanem kielégítetlen becsvágy és emésztő önvád is gyötörte. Úgy érezte ugyanis, hogy az elmúlt napokban elszalasztotta a kedvező alkalmat politikai pályafutásának megkoronázására. Emlékirataiban még évtizedek múlva is e szavakkal ostromozta önmagát: „Magam voltam a saját akadályom, s állandóan útban voltam magamnak! Ez alkalommal erényeim bántak el velem, mert hibáim erre képtelenek lettek volna.”¹⁴

Mi kavarhatta fel ennyire? Vagy inkább úgy kell feltennünk a kérdést: mi korbácsolhatta fel állandó nyugtalanságát? Chateaubriand 1815-ben ugyanis nemcsak Európa egyik legnagyobb, Goethehez és Byronhoz mérhető írója volt, hanem valószínűleg egyik legelégeltlenebb személyisége is. Egész életében maga volt a két lábon járó, kielégíthetetlen becsvágy, meg volt győződve róla, hogy tehetsége nem részesül megfelelő elismerésben, s környezete nem méltányolja rendkívüli érdemeit. Állandó frusztráltságának, örökös kielégületlenségének több forrása is volt: vidéki származása, intellektuális fölénye, szélsőséges individualizmusa és mindezekből táplálkozó, rendkívüli nagyravágyása.

Breton arisztokrata családból származott, ősei ott harcoltak Hódító Vilmos és Szent Lajos oldalán, s ezt írhatták címerükre: *Vérem festi Franciaország lobogóit*. Azon nemesiséghez tartozott, amely századok óta a tartományi szabadságjogok elszánt védelmezője és a központi hatalom esküdt ellensége maradt, mélyen megvetve a fényűző udvart, ahová nem juthatott be, és a költséges udvaroncokat, akik lenézték. Családjának előítéleteit Chateaubriand is osztotta, s a „romlott udvaroncok” mélységes megvetésével kompenzálta, hogy Versailles-ban csak szegény, ügyetlen, vidéki ifjoncnak érezhette magát. Magányos, önbizalomhiánnyal küszködő fiatalemberként végtelenül gyötörte, hogy nem rendelkezett se vonzó külsővel, se egyetemi végzettséggel, se pénzzel, se szeretőkkel. Mint oly sok fiatal, aki nem találja helyét a világban, hol környezetének tetszését, hol pedig megbotránkozását próbálta kivívni.

Az erőszakot azonban gyűlölte, s ezért – ellentétben sok kortársával – 1789-ben egyáltalán nem keresett mentségeket a népítéletek végrehajtói számára. „A forradalom magával ragadott volna – írta –, ha nem büntényekkel kezdődik: megláttam az első fejet egy lándzsa hegyén, s visszariadtam. A gyilkosság az én szememben sohasem lesz rajongás tárgya és érv a szabadság mellett, s nem ismerem szolgálkúbb, megvetendőbb, gyávább és korlátoltabb személyt egy terroristánál.”¹⁵ Mélységes ellenszenvvel figyelte a forradalom első fordulóit, s előbb Amerikában tett hosszasan utazást, majd csatlakozott az emigrá-

¹³ Chateaubriand: *Mémoires d'outre-tombe*, 1481–82.

¹⁴ Chateaubriand: *Mémoires*, 1495.

¹⁵ Chateaubriand: *Mémoires*, 290. o.

cióhoz. Hét évig kóborolt, nélkülözött, s csak 1800-ban térhetett vissza Franciaországba. Az általános elismerést már két év múlva sikerült kivívnia *A kereszténység szelleme* című könyvével, amelyben nem a dogmák fontosságára, hanem a vallási érzelmek vonzerejére, a kereszténység művészi, költői hagyományaira irányította a figyelmet. Bonaparte ekkoriban kötötte meg a konkordátumot a pápával, s az egyháziügy rendezéséhez Chateaubriand könyve is hozzájárult. Az író hamarosan a *Mercure de France* című lap szerkesztője és társtulajdonosa, a párizsi szalonok kedvence, valamint a konzulátus előkelőségeinek barátja lett.

A szellemi fölényére büszke művész azonban túl sok tanácsot osztogatott, mindenkinek szemébe mondta a véleményét, és ezzel igen sok ellenséget szerzett magának. „Azok közé tartozott, akiknek minden pénzt megért, ha megvethetett másokat” – írta róla találóan Ghislain de Diesbach. „Elefántcsonttornyából a királyokat és népeket egyaránt lenézte, s nem is nagyon különböztette meg őket egymástól.”¹⁶ A kisebb diplomáciai vagy kormányzati hivatalokat méltatlannak találta magához, nagyobbakat pedig senki sem akart rábízni. *A kereszténység szelleme* második kiadását Bonaparténak dedikálta, de nagyon bosszantotta, hogy az első konzul nem kínált fel neki vezető állásokat, és ezért fokozatosan szembefordult vele. Írásaiban hamarosan a császári hatalommal egyenrangú vagy inkább felette álló szellemi hatalom képviselőjének tüntette fel magát, s képes volt ilyen kijelentéseket tenni: „Ha Napóleon végzett is a királyokkal, még nem végzett velem!” Pedig a császárság idején elismerték tehetségét, a Francia Akadémia tagja lett (amelyet ekkoriban a Tudományok és Művészetek Nemzeti Intézete nyelvi és irodalmi osztályának neveztek), s megkapta az akadémikusok évdíját is. Mégis egyre jobban beleélte magát a zsarnokság áldozatának szerepébe.

Valamennyi vérbeli politikus átlátott rajta, felismerték benne a nagyravágó, megbízhatatlan individualistát, s óvakodtak attól, hogy komolyabb hivatalt bízzanak rá. Napóleon így beszélt róla Metternichnek: „Chateaubriand úr hússzor is felkínálta magát nekem. De én elutasítottam szolgálatait, vagyis azt, hogy őt szolgáljam ...” XVIII. Lajos pedig így fogalmazott: „Milyen nagy, amikor nem áll ön maga elé! ...”¹⁷ Chateaubriand szerint azonban a király keményebb nyilatkozatokat is tett róla: „Óvakodjanak attól, hogy egy költőt engedjenek beszélni az ügyeikbe! Mindent tönkretesznek. Ezek az emberek nem jók semmire.”¹⁸ Guizot e szavakkal jellemezte az író: „Ambíciózus, mint egy pártvezér, és független, mint egy elveszett gyermek ... Elképesztően nemtörődöm az élet hétköznapi érdekeltsegeiben, de a világ színe előtt is szenvedélyesen leköti saját személye és dicsősége; s jobban bántja a legkisebb kudarc, mint amennyire kielégíti a legragyogóbb győzelem.”¹⁹ Párizsban gúnyosan mesélték, hogy Chateaubriand-t saját művei felolvasásával lehet a legjobban megghatni, ilyenkor néha el is sírja magát.

Pedig néha érdemes lett volna alaposabban is odafigyelni rá, mert Chateaubriand nem csak saját romantikus szenvedélyeinek kiszolgáltatót művészember volt, hanem önálló politikai gondolkodó is, akit Tocqueville előfutárának tekinthetünk. Ifjúkori anarchista individualizmusa az 1810-es évekre a brit Edmund Burke álláspontjához hasonlatos konzervatívizmussá alakult át. 1814-ben megjelentetett *De Buonaparte et des Bourbons* (Buonapartéről és a Bourbonokról) című röpiratában nem csak a visszatérő XVIII. Lajost köszöntötte, de arra is figyelmeztette kortársait, hogy a régi rendszert nem lehet többé

¹⁶ Ghislain de Diesbach: *Chateaubriand*, VIII.

¹⁷ Chateaubriand: *Mémoires*, XII. o.

¹⁸ Chateaubriand: *Mémoires*, 1391.

¹⁹ Ghislain de Diesbach: *Chateaubriand*, IV.

helyreállítani, a forradalom legfontosabb vívmányait, a képviseleti kormányzást és a törvény előtti egyenlőséget mindenképpen meg kell őrizni.²⁰ Valószínűleg éppen e bölcs konzervativizmusnak köszönhető magányosságát. „Közéleti kudarcai – írta róla Francois Furet –, melyek az egy generációval későbbi Tocqueville problémáira emlékeztetnek, nem tulajdoníthatók kizárólag jelleme árnyékos oldalainak. Eredeti és mély gondolkodása el-távolította Chateaubriand-t minden politikai csoportosulástól. A század eszméi terén túlságosan haladó volt királypárti létére, túl katolikus volt liberális létére, túlságosan hű volt a Bourbonokhoz ahhoz képest, hogy elfogadta a forradalmat, s túlságosan arisztokratikus volt ahhoz képest, hogy megértette: elkerülhetetlen pusztulás vár arra a társadalmi környezetre, amelyben él. Magányosan, dicsfényébe burkolózva egyik osztályba sem volt besorolható.”²¹

Az első restauráció idején természetesen az új kormányzat szellemi irányítója szeretett volna lenni, de a legfontosabb döntéseket megint csak nélküle hozták meg. 1814-ben a Párizsba érkező Sándor cár Talleyrand-nal tárgyalt, nem vele, s amikor Chateaubriand kihallgatást kért tőle, az orosz uralkodó bevallotta neki, hogy nem olvasta röpiratát. Ráadásul azt is hozzátette, hogy az írónak szerinte nem a politikával, hanem a szórakoztatással kellene foglalkozniuk. Chateaubriand dühöngve távozott, s tovább emésztette végtelen hiúsága. Még az új felsőház listájára sem vették fel. „Miért is keveredtem a közepszerűeknek ebbe a csordájába – füstölgött magában –, akik eszelősnek néztek, amikor a bátorságról beszélttem, és forradalmárnak, amikor a szabadságról?”²² A restauráció hatalmasságai nem vele, az eszmék emberével tárgyaltak, hanem a hajlékony és türelmes, tapasztalt politikusokkal, Napóleon egykori minisztereivel, Talleyrand-nal és Fouchéval.

Márpedig Chateaubriand senkit sem gyűlölt jobban e két személyiségnél.

Talleyrand testesített meg mindent a számára, amit gyermekora óta utált: ő volt az udvaronc a vidéki nemes szemében, a befutott arisztokrata a pályakezdő fiatalember szemében, a hivatásos politikus a kívülálló író szemében, a romlottság képviselője a rousseau-i erény hívének szemében. „A korrupció légkörében élt, amelyben én levegőt sem tudtam venni!” – állapította meg róla az emlékirataiban.²³ Az a tény pedig, hogy a külügyminiszter egyáltalán nem viszonzta ellenséges érzelmeit, sőt, apró szívességeket is tett neki, csak tovább fokozta felháborodását. Van-e annál bosszantóbb, ha ellenfelünk nagyvonalúan nem vesz tudomást gyűlölködésünkről? Hiszen ezzel is csak a fölényét hangsúlyozza! Amikor Enghien hercegének kivégzése miatt Chateaubriand 1804-ben nem volt hajlandó elfogadni egy diplomáciai állást, Talleyrand nem adta át azonnal az első konzulnak az író levelét, hanem pár napig elfektette iratai között, hogy az elutasítás ne tűnjön oly erőteljes politikai gesztusnak. Két év múlva pedig ajánlóleveleket adott a keleti utazásra induló Chateaubriand-nak a különböző francia követségekhez. Igaz, az utazás nyomán megszülető írásműről így vélekedett: „Túl sok szellemesség van benne egy utazási könyvhöz és nem elég tehetség egy remekműhöz ...”²⁴ Egy írónak azonban hozzá kell szoknia a gúnyos megjegyzésekhez. Chateaubriand természetesen beszélő viszonyban maradt Talleyrand-nal, de 1814-ben végtelenül bántotta, hogy az európai uralkodók nem az ő röpiratát olvassák, hanem Napóleon

²⁰ Hahner Péter: *Chateaubriand és a francia forradalom*. In: Dénes Iván Zoltán (Szerk.): *A szabadság értelme – az értelem szabadsága. Filozófiai és eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, 2004. 59–77.

²¹ Furet, François: *La révolution française*. Paris, 2007. 813.

²² Chateaubriand: *Mémoires*, 1422.

²³ Chateaubriand: *Mémoires*, 1500.

²⁴ Idézi: Ghislain de Diesbach: *Chateaubriand*, 256.

egykori külügyminiszterével tárgyalnak. „*Hol kotyvasztották össze a restaurációt?*” – tette fel a kérdést keserűen emlékirataiban. – „*Talán a királpártiaknál? Nem! Talleyrand úrnál!*”²⁵

Talleyrand-nál csak egyetlen személyt gyűlölt jobban: Fouchét. Talán azért, mert 1801 áprilisában kérvényt írt hozzá, a konzulátus rendőrminiszteréhez, hogy húzzák ki nevét az emigránsok listájáról, s nem kapott rá választ? Ez nem volt különösebben sértő gesztus, Fouché meglehetősen elfoglalt volt ekkoriban, s három hónap múlva mégiscsak kihúzatta Chateaubriand nevét a listáról. Vagy az a gyűlölet fűtötte, amelyet az írók érezhetnek cenzoraik iránt? Csakhogy a rendőrminiszter kifejezetten nagyvonalú és kivételes elbánásban részesítette őt. Amikor Chateaubriand 1808-ban befejezte *Les Martyres* (A vértanúk) című könyvét, Fouché felajánlotta neki, hogy a kötetet nem vetik alá cenzúrának, ha a szerző megígéri, hogy a császárságra nézve sértő kijelentéseket kihúzza a szövegből. Még azt is felvetette, hogy a császárnak kellene dedikálnia a művét. Chateaubriand erre nem volt hajlandó, de boldogan távozott Fouchétól, s így beszélt Madame de Custine-hez: „*Teljes siker a könyv számára! Semmi cenzúra, csak dicséret, megtiszteltetés, hízélgés, minden nagyszerű! Nagy barátunk isteni férfit!*”²⁶

Később valószínűleg szégyellte, hogy ennyire naivnak és lelkesnek bizonyult, mert a rendőrminiszter mégsem mentesíthette teljesen a cenzúrától a könyvet. De nem a szokásos hivatalok, a rendőrprefektúra és a könyvkereskedelmi iroda (*Bureau de la Librairie*) elé terjesztette, hanem kijelölt egy speciális bizottságot, amelyben saját titkára és az Akadémia néhány tagja foglalt helyet. A kéziratból eltűntették azokat a mondatokat, amelyek sértették a császár érzékenységét, de ügyet sem vetettek az egyik főszereplő, Hiérokész alakjára, amelyben pedig Fouché magára ismerhetett volna. Talán nem is a cenzúra ténye bosszantotta annyira Chateaubriand-t, hanem Fouché (Talleyrand magatartására emlékeztető) nagyvonalúsága, amellyel mentesítette az írot Napóleon haragjától, s fölényes mosollyal átsiklott az őt magát kigúnyoló részletek felett?

1809-ben újra a rendőrminiszterhez kellett fordulnia. Unokafivérét, az emigráns Armand de Chateaubriand-t januárban letartóztatták, mert a brit kormánynak kémkedett, s leveleket hozott Franciaországba. Az író kegyelmet kért rokonának, Fouché azonban egy kémmel már nem bánhatott olyan nagyvonalúan, mint egy regényíróval. Mivel Armand de Chateaubriand álnevet viselt letartóztatása idején, Fouché egyelőre csak annyit közölt az íróval, hogy senkit sem fogtak el, aki az ő rokona lehetne. Hamarosan azonban nyilvánosságra került, hogy ki használta a John Falt álnevet, s erre Chateaubriand másodszer is kihallgatást kért Fouchétól. Napóleon azonban ekkor már eldöntötte, hogy nem kegyelmez a kémeknek. „*Elrettentő példát kell statuálnom Bretagne-ban – közölte a császár Madame de Rémusat-val –, hogy ne kényszerüljek később kicsinyes, politikai üldöztetésekre. Chateaubriand úr számára ez majd alkalmat ad patetikus oldalak megírására, amelyeket felolvashat a Saint-Germain-negyedben. A szép hölgyek elsírják magukat, s meglátja, hogy ez mennyire megvigasztalja őt ...*”²⁷ Fouché ezek után semmit sem tehetett, csak azzal próbálta vigasztalni a hozzá folyamodó Chateaubriand-t, hogy unokatestvére bátran felkészült a halálra.

Az író ezek után még hevesebben gyűlölte a rendőrminisztert, s emlékirataiban így írt róla: „*Ha a nantes-i uraság fel is hígította a republikánus gonosztetteket a császári fertőben; ha a herceggé átalakult sans-culotte a becsületrend szalagjával burkolta is be a*

²⁵ Chateaubriand: *Mémoires*, 1387.

²⁶ Ghislain de Diesbach: *Chateaubriand*, 234.

²⁷ Idézi: Chateaubriand: *Mémoires*, 236.

lámpavas kötelét, ettől még az én szememben sem válik ügyesebbé vagy nagyobbá. A jakobinusok megvetik azokat az embereket, akik nem vettek részt kegyetlenkedéseikben, s akik elítélik gyilkosságaikat; ez ugyanúgy irritálja büszkeségüket, mintha egy írónak vitatnák a tehetségét.”²⁸

Chateaubriand írói tehetségét ekkoriban már senki sem vitatta – politikai ambícióit azonban Napóleon bukása után sem sikerült kielégítenie. A császár Elbáról való visszatérése idején, 1815 márciusában mégis hűségesen kitartott XVIII. Lajos mellett. Azt javasolta a királynak, hogy ne hagyja el Párizst, hanem az alkotmánylevéllel a kezében, trónusán ülve, a diplomatákkal, valamint az alsó- és felsőház tagjaival körülvéve várja be Napóleont. *„Ha pedig meg kell halnia, haljon rangjához méltó halált, s legyen Napóleon utolsó diadala egy vénember lemészárlása! Életét feláldozva XVIII. Lajos megnyerné az egyetlen ütközetet, amelyre kiállt, s a szabadság és az emberi nem javára nyerné meg!”²⁹*

XVIII. Lajos azonban, ez a méltóságteljes, de rendkívül kövér, köszvénye miatt tolszékben élő hatvanéves férfi egyáltalán nem vágyott efféle babérokra. Pontosan tudta, hogy melyik szerep áll jól neki, és melyik nem: még a koronázás szertartását is elutasította, arra hivatkozva, hogy nem szabad nevetségessé válnia. Nem volt hajlandó arra sem, hogy Chateaubriand tanácsait követve, egy színpadias jelenet során kiszolgáltassa magát Napóleonnak. Ezért március 19-én éjfélkor elhagyta Párizst, ahová másnap a császár diadalmasan bevonulhatott. Chateaubriand pedig, akire újfent nem hallgatott senki, feleségével együtt kocsiba ült, és hűségesen követte királyát Gentbe.

E németalföldi városban – végre! – a királyi tanács tagjává nevezték ki őt. Mivel a korábbi belügyminiszter, Montesquiou abbé Londonba menekült, az ő tárcáját kínálták fel az írónak. (Talán azért, mert egy emigráns kormánynak éppen a belügyek terén volt a legkevesebb feladata?) Chateaubriand mindenestre komolyan vette új pozícióját, s azonnal írt egy röpiratot, amelyben arra hívta fel a figyelmet, hogy nem lehet megbízni a Párizsban berendezkedő Napóleon liberális gesztusaiban. XVIII. Lajos környezetében azonban továbbra sem vették őt komolyan. *„Kényelmetlen szövetséges volt”* – írta róla Guizot, aki ekkoriban Gentbe utazott, hogy megpróbálja mérsékelni a reakciós „ultrák” befolyását. *„Sokra tartotta magát, s mindenek megsejtődött. A legritkább szellemekhez és a legnagyobb lángelmékhez méltó módon egyenrangúnak tartotta magát a kormányzás művészetének legnagyobb mestereivel, s szíve azonnal megtelt keserűséggel, amikor csak Milton és nem Napóleon riválisának tekintették.”³⁰*

A waterlooi csata hírére a király lemondott arról, hogy tovább meneküljön Amszterdamba, s június 22-én kormányával együtt elindult Gentből Párizs felé. Két nap múlva megérkeztek Mons-ba, ahová este hatkor befutott a bécsi kongresszusról érkező Talleyrand hintója is. *„Mons-ban mulasztottam el az első szerencsés alkalmat politikai pályafutásom során”* – írta Chateaubriand szomorúan emlékirataiban.³¹

Mi történt tulajdonképpen? A király miniszterei valamennyien egyetértettek abban, hogy a visszatérés előtt XVIII. Lajosnak meg kell válnia népszerűtlen gyencétől, a királyi háztartás miniszterétől, Blacas hercegtől. A király is elismerte, hogy meg kell hoznia ezt az áldozatot, de haragjában Talleyrand ellen fordult, aki elkövetett egy udvariatlanságot: érkezése után nem kereste fel azonnal királyát, hanem lepihent. Chateaubriand békíteni próbált Talleyrand és a király szállása között szaladgálva, s ekkor kínálta fel neki XVIII. Lajos a

²⁸ Chateaubriand: *Mémoires*, 1455.

²⁹ Chateaubriand: *Mémoires*, 1421.

³⁰ Idézi: Ghislain de Diesbach: *Chateaubriand*, 280.

³¹ Chateaubriand: *Mémoires*, 1495.

királyi háztartás minisztériumának vezetését. Rendkívül befolyásos hivatal volt ez, aki megkapja, az uralkodóval közösen osztogathatja a királyság legtekintélyesebb állásait, s a speciálisan az ő számára megszavazott költségvetési összeg, a civillista felhasználásáról csak a királynak kell elszámolnia.

A sértődött uralkodó elrendelte, hogy másnap kora hajnalban távozzanak, amikor az elbizakodott Talleyrand még alszik. A külügyminiszternek mégis sikerült odasietnie a király hintójához, aki csak annyit jelzett neki, hogy nélküle is boldogul, és faképnél hagyta őt. Ez volt Chateaubriand nagy pillanata – de ő nem volt képes megragadni két kézzel a kínálkozó alkalmat, nem utazott el a királlyal, hogy tovább szítsa haragját, s figyelmeztesse igéretére, hanem ottmaradt Mons-ban, Talleyrand-t vigasztalgatni. XVIII. Lajos megsértődött ezen, s később már nem kínálta fel újra az írónak a királyi háztartás miniszterségét. Talleyrand-nal viszont gyorsan megbékélt, s hamarosan maga után hívatta. A miniszter Cateau-Cambrésis-ben csatlakozott a király kíséretéhez,

„Mi üthetett belém?” – sopánkodott Chateaubriand az emlékirataiban. „A nyakam törtem Talleyrand úrért, akit alig ismertem, akit semmire sem becsültem, akiért egyáltalán nem rajongtam ... Nagyon is igazságos volt, hogy megkapjam ostobaságomért a büntetést, hogy mindenki elhagyjon, mert mindenkit szolgálni próbáltam. Úgy térek vissza Franciaországba, hogy még az utazást sem tudom kifizetni, miközben kincseső zúdul a kegyvesztettekre. Ezt a büntetést megérdemeltem! Szép dolog szegény lovagként vívni, amikor mindenki aranypáncélt visel ...”³² Efféle gondolatok emésztették az író, miközben a hintók Párizs felé gördültek. Helyzete természetesen akkor sem változott volna meg különösebben, ha az alkalmat megragadva a királlyal tart, mert a nagyhatalmak mindenképpen rávették volna XVIII. Lajost, hogy béküljön ki Talleyrand-nal, Chateaubriand pedig szokása szerint előbb-utóbb magára haragította volna az uralkodót vagy valamelyik családtagját. Ő azonban úgy érezte, hogy elszalasztotta egyetlen esélyét, hogy az általa olyannyira gyűlölt hivatásos politikusok fölé kerekedjen, s ez a frusztráció minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy később oly keserű szavakat vessen papírra a király és minisztere találkozásáról.

Rádásul Párizs felé közeledve Chateaubriand-nak egyre több apró sérelemben volt része. Cambrai-ban például kiderült, hogy az író szállását La Suze márki foglalta el. Miközben a városban örömtűzek közepette mindenki a királyt ünnepelte, Chateaubriand és felesége csak azért nem éjszakázott az utcán, mert egy diák megsajnálta és befogadta őket.

Roye volt a következő állomás. Talleyrand itt közölte a királyi tanáccsal, hogy az új kormányzatban Fouchénak is helyet kell biztosítani. XVIII. Lajos elvörösödve csapott széke karfájára: „Soha!” Köztudomású volt, hogy Napóleon rendőrminisztere a „királygyilkosok” közé tartozott, akik 1793-ban a Nemzeti Konvent tagjaként megszavazták az előző király, XVIII. Lajos bátyjának kivégzését.

„Soha – huszonnégy órára ...” – jegyezte fel keserűen Chateaubriand. Párizs felé közeledve ugyanis egyre gyakrabban hallotta Fouché dicséretét zengeni, egyre többen hangoztatták, hogy nélküle nem lehet tető alá hozni a második restaurációt. A helyzet nagyon is ismerős volt: az író ismét ott állt a hatalom előszobájában, a szentélybe azonban nem léphetett be. Ez mások számára volt fenntartva, többek közt azon két személyiség számára, akikkel ő évek óta hiába is próbált rivalizálni. S miközben mindenki fokozatosan hozzászokott a gondolathoz, hogy újra ők lesznek az új kormány vezető miniszterei, Chateaubriand még elfogadható szállást sem tudott találni magának Párizs felé közeledve. Senlis-ben például egy kanonokhoz költöztették be éjszakára, aki mit sem törődött az íróval és feleségével.

³² Chateaubriand: *Mémoires*, 1500–1501.

vel, saját szolgálójával pedig közölte, hogy csak annyi enivalót adjon nekik, amennyit ki tudnak fizetni. A megaláztatások egyre sokasodtak.

Gonesse falu előtt Macdonald marsall és Hyde de Neuville, a király egyik legaktívabb ügynöke állította meg integetve Chateaubriand hintóját. Talleyrand iránt érdeklődtek, s közölték, hogy aligha lehet bevonulni Párizsba, mielőtt Fouchét kineveznék miniszterré. Chateaubriand minden bizonnyal úgy érezte, hogy az ország nem is XVIII. Lajos restaurációjára készül, hanem Talleyrand és Fouché hatalmának megszilárdítására. A Gonesse-ben tartott tanácsülésen nem bírta tovább, és nyíltan közölte a királlyal: egyetlen korona sem érhet meg ekkora áldozatot. „*Ezután senkit sem lehet többé eltávolítani: kit zárhatunk ki, ha elfogadtuk Fouchét?*”³³ Lajos királytól azonban már öccse és Wellington hercege is azt követelte, hogy nevezze ki Fouchét rendőrminiszterének, mert csak ezen az áron vonulhat be újabb csata nélkül Párizsba. S mit számított Chateaubriand ékesszólása a waterlooi győztes kívánságával szemben?

A következő állomáson, Arnouville-ben már élelmet is alig sikerült találniuk. Nem csoda, hogy Chateaubriand végtelenül rosszkedvű volt, amikor július 6-án Saint-Denis felé közeledtek. A Párizs határától öt kilométerre fekvő, 5500 fős kisváros távolról harangtornyok erdejének tűnt, amelyből magasra emelkedett a katedrális két felemás tornya. Akkoriban még az északi torony volt a magasabb, e gótikus építményt azonban 1847-ben le kellett bontani, s aki ma szemben áll az épülettel, már csak a jobboldali, déli tornyot láthatja. E városka apátsági épületében kerül majd sor a „pokoli látomásra”, amely oly felejthetetlen mondatokra ragadtatta a felháborodott író. Chateaubriand elkeseredésében minden bizonnyal nagy szerepet játszott a helyszín is: Saint-Denis ugyanis nem akármilyen város volt, hanem a francia keresztény királyság több mint ezer éves emlékhelye.

A városnév Szent Dénes emlékét őrzi, akit a Meroving-dinasztia óta a francia királyok, a királyság és a korona fő patrónusának, védőszentjének tekintettek. Alakjában három személyt olvasztottak össze a középkori legendaírók: Athén 1. századi püspökét, Dionüsziosz Areopagitát, Korinthosz Dénes nevű, 3. századi püspökét és Párizs 3. századi püspökét, akit Decius császár idején fejeztek le.³⁴ Hilduin apát 835 táján írt *Vita sancti Dionysii* című művében azt állította, hogy a Szent Pál által megtérített Dionüsziosz Areopagita előbb Athén püspöke volt, majd az 1. században Kelemen pápa őt küldte Galliába, ahol Párizs püspöke lett, és Sissinus előljáró kivégeztette. Egyesek szerint a *Mons Martyriumon* (Mártírok hegyén) végezték ki, melynek neve Montmartre-ra rövidült, mások szerint a róla elnevezett Saint-Denis területén, ahol eltemették. A legenda megoldja az ellentmondást: eszerint az előbbi helyről, ahol kivégezték, levágott fejét a kezében tartva vonult el az utóbbira, Isten dicsőségéről énekelve. E hagyomány valószínűleg arra utal, hogy földi maradványait 627 táján átszállították Saint-Denis-be, s a legendával azt akarták megerősíteni, hogy a szent maga is itt kívánt eltemetkezni. Szent Dénest általában úgy ábrázolták, hogy a kezében tartja levágott fejét. Ezen évszázadokig senki sem ütközött meg különösebben, a forradalom tömeges kivégzése után pár évvel azonban minden bizonnyal nem csak Chateaubriandban ébresztett szomorú emlékeket, hogy éppen egy lefejezett szent volt a francia királyok fő patrónusa.

A *Kereszténység szelleme* című könyv szerzője nagyon is jól ismerte Saint-Denis történelmi és kulturális jelentőségét. Itt szentelte királlyá 754-ben II. István pápa Kis Pippint, Nagy Károly apját. A városka bencés apátságában helyezték el, s innen szállították át rendszeresen Reimsbe a királyok felszentelésének kellékeit. Itt őrizték Nagy Károly és Szent La-

³³ Chateaubriand: *Mémoires*, 1507.

³⁴ Beaune, Colette: *Histoire de Sant-Denis*. Toulouse, 1988. 25–56.

jos koronáját, valamint az *oriflamme*-ot, a vörös selyemből készült, arany csillagokkal díszített lobogót, amelyet a középkori francia királyok minden fontosabb ütközetbe magukkal vittek. Itt épült meg a 12–13. század folyamán az első nagy, gótikus bazilika. Jeanne d'Arc itt szenteltette fel fegyvereit 1429 augusztusában. Itt koronázták meg I. Ferenc király két feleségét, majd Medici Katalint és Medici Máriát. Köztudomású volt, hogy Saint-Denis-ben tért át IV. Henrik ünnepélyesen a katolikus hitre 1593. július 25-én, az ifjú XIV. Lajos pedig 1652 júliusában innen indult Párizs ostromára. Chateaubriand mindezzel tisztában volt, s emlékiratai tanúbizonysága szerint a város történetének még olyan apró részleteire is emlékezett, hogy a vallásháborúk kezdetén a Saint-Denis előtt vívott csatában sebesült meg halálosan Anne de Montmorency connétable.³⁵

Saint-Denis nevezetesebb látványosságnak számított magánál Párizsnál is: Európa legtekintélyesebb uralkodói közül igen sokan ellátogattak ide, hogy megtekintsék a szentek ereklyéit. Az elmúlt évszázadok során a bazilikában megfordult V. Károly császár (1540), IV. Ulászló lengyel király (1645), a leendő II. Károly angol király (1646), II. József császár (1776) és III. Gusztáv svéd király (1784) is. A Saint-Denis-ben élő karmelita apácák közé lépett be 1770-ben XV. Lajos lánya, Lujza hercegnő. Harmincnégy varázslatos gyógyulást tulajdonítottak neki, amikor boldoggá avatásra terjesztették elő.

Míndez önmagában is elegendő lett volna ahhoz, hogy a kisvárost a francia történelem megkülönböztetett jelentőségű helyszíneként tartsa számon a történelem. Saint-Denis azonban nemcsak a francia történelem híres fordulatainak színhelye volt, hanem a régi királyság temetkezési szentélye is. Ötvenkét király, harminckét királyné, hatvanhárom királyi herceg és hercegnő, valamint tíz egyéb híresség koporsóit helyezték el az évszázadok során az apátsági bazilikában.³⁶ A Meroving-házi Dagobert volt az első király, akit 639-ben itt temettek el. Utódai közül pedig – hogy csak a leghíresebbek nevét idézzük fel – itt nyugodott Szent Lajos, Bretagne-i Anna, XII. Lajos, I. Ferenc, II. Henrik, IV. Henrik, Valois Margit, Medici Katalin, Henrietta Mária angol királyné, Orléans-i Henrietta angol hercegnő, Turenne vikomt, XIII. Lajos, Ausztriai Anna, XIV. Lajos és teljes rokonsága, Orléans-i Fülöp régens, valamint XV. Lajos a fiával és leányaival. Az utolsó temetésre 1789. június 4-én került sor, amikor XVI. Lajos és Mária Antónia elsőszülött fiának, a hétéves korában tuberkulózisban elhunyt Lajos József Xavér Ferencnek a földi maradványait helyezték el a bazilikában.

Saint-Denis városában tehát a történelmi múlt szinte kézzel fogható közelségben volt, a régi királyság képviselői ott nyugodtak a bazilika kriptáinak mélyén. Talán éppen ezért érezték úgy a forradalom idején mind a helyi, mind a párizsi hatóságok, hogy radikálisan szakítaniuk kell e múlt itt felhalmozott jelképeivel. 1793. augusztus 1-jén a Nemzeti Konvent határozatok sorozatával egyszerre ítélte pusztulásra tényleges és jelképes ellenségeit. Elrendelte, hogy a vendée-i lázadás területén rombolják le a falvakat, irtsák ki az erdőket, és semmisítsék meg a termést. Megparancsolta mindazon személyek letartóztatását, akik a forradalom előtt olyan országokban éltek, amelyek ellen most Franciaország hadat visel. Utasította a hatóságokat, hogy a Temple tornyában raboskodó királynét szállítsák át a Conciergerie börtönébe, s hamarosan állítsák a Forradalmi Törvényszék elé. Elrendelte, hogy dolgozzák ki a mértékeknek a Föld délkörére alapozott decimális rendszerét – és e rendkívüli jelentőségű rendeletek után csak úgy mellékesen azt is kimondta, hogy Saint-Denis királysírajait augusztus 10-re (a királyság megdöntésének első évfordulójára) le kell rombolni.

³⁵ Chateaubriand: *Mémoires d'outre-tombe*. 1511.

³⁶ Beaune: *Histoire de Sant-Denis*, 197.

Saint-Denis-ben olyan visszataszító pusztítás vette ezzel kezdetét, amelyre a korabeli francia nyelvben szavakat sem találtak. Grégoire abbé csak egy év múlva alkotta meg a történetek érzékeltetésére a „vandalizmus” szót, amelyet azóta is használunk, ha céltalan és esztelen rombolásról beszélünk. Előbb az uralkodók temetéseihez készített viasmásolatokat semmisítették meg, majd augusztus 6-án hozzáláttak a kripták megnyitásához. A koporsók tartalmát közszemlére tették, s míg a bazilikát a közelmúltban eltemetett, oszló tetemek bűze töltötte meg, a kíváncsi látogatók emléktárgyakat gyűjtögettek: ujjakat, fogakat, lábszárcsontokat. Főleg IV. Henrik király és a XIV. századi legendás harcos, Bertrand Du Guesclin földi maradványai bizonyultak keresettnek. Egy katona levágta IV. Henrik bajuszát, s ezért a király mumifikált feje 1919 októberében bajusz nélkül bukkant fel egy párizsi hagyatéki tárgyaláson, ahol egy montmartre-i régiségkereskedő három frankért megvásárolhatta.³⁷ Csak a szent mártírok relikviái maradtak meg, amelyeket az utolsó kincstáros, dom Warenflot elrejtett egy sírban. A bátor műgyűjtőnek, Alexandre Lenoir-nak pedig sikerült átszállíttatnia múzeumába néhány reneszánsz királysírt.

Saint-Denis városa a múltjával együtt a nevét is megtagadta: október 21-én a Nemzeti Konvent elfogadta, hogy ettől kezdve csak *Franciade* néven emlegessék. Ekkorra már a koporsók tartalmát közös sírba temették, oltatlan mésszel leöntve, az ólmot pedig begyűjtötték. November 14-én hat szekéren szállították az apátság több évszázadon át összegyűjtött műkincseit Párizsba, hogy valamennyit a Nemzeti Konvent rendelkezésére bocsássák. A városi tisztviselők azzal fejezték ki a keresztényellenes kampányhoz való csatlakozásukat, hogy a lovakra és kocsisokra püspöki palástot, miseruhát, stólákat adtak, a bazilikát pedig elnevezték az Ész Templomának.

Talán e látványos pusztítással sikerült elérni Saint-Denis-ben, hogy a terror az élőket megkímélje? Annyi bizonyos, hogy a városka lakói közül csak egyetlen személyt végeztek ki, egy köztörvényes bűnözőt. Az ólom begyűjtése során azonban a bazilikának 1794 tavaszára szétszedték a tetőzetét, s hamarosan ajtóit, ablakai is eltűntek. A végső lerombolást (oly sok más katedrálishoz hasonlóan) valószínűleg csak méretei miatt kerülhette el, mert a városka kisebb templomai közül többet is lebontottak.

Az emigrációból visszatérő Chateaubriand szomorúan jegyezte fel 1800-ban, hogy „*Saint-Denis-nek nem volt teteje, az ablakokat betörték, az eső behatolt a megzöldült templomhajóba, s nem voltak már meg a sírok sem ...*”³⁸ A szétrombolt királysírok emléktől egész életében nem tudott többé szabadulni. E sírok jelképezték számára hazája dicsőséges és varázslatos múltját, amelyet a forradalom oly barbár módon megsemmisített. Írásaiban és felszólalásaiban újra meg újra felbukkantak az utalások Saint-Denis-re és az elpusztított királysírokra. 1814-ben e szavakkal idézte fel a történeteket *De Buonaparte et des Bourbons* című röpiratában: „*Forradalom tört ki közöttünk [...] A törvények nevében megdöntötték a vallást és a morált; megtagadták a tapasztalatot és atyáink szokásait; szétverték az ősök sírját, szent alapját minden tartós kormányzatnak ...*”³⁹ Egy év múlva így írt a király visszatéréséről: „*A második restauráció fenyegető előjelekkel vette kezdetét: Bonaparte négyszáz francia élén tért vissza, XVIII. Lajos négyszázezer idegen mögött. A waterlooi vértócsák közeléből Saint-Denis felé haladt, mintha csak a temetésére menne.*”⁴⁰ Utolsó nyilvános politikai fellépésében is a sírokra utalt, amikor 1830. augusztus 7-én nem fogadta el Lajos Fülöp királlyá nyilvánítását, s a száműzött Bourbonok mellett ki-

³⁷ Castelot, André: *Henri IV le passionné*. Paris, 1986. 537.

³⁸ Chateaubriand: *Mémoires*, 753.

³⁹ Chateaubriand, Francois-René de: *Mélanges politiques et littéraires*. Paris, 1845. 168–169.

⁴⁰ Chateaubriand: *Mémoires*, 1494.

állva lemondott felsőházi tagságáról. Így hangzottak hosszú beszédének befejező mondatai: „Ha jogom lenne rendelkezni egy koronáról, szívesen Orléans hercegének lábai elé helyezném. De én csak egy sírt látok megüresedni Saint-Denis-ben, s nem egy trónust. Bármilyen végzet is várjon a királyság főparancsnokára, sohasem leszek az ellensége, ha boldoggá teszi hazámat. Nem kívánok mást, mint megőrizni lelkiismereti szabadságomat, s azt a jogot, hogy oda mehessek meghalni, ahol függetlenséget és nyugalmat talállok. A nyilatkozattervezet ellen szavazok.”⁴¹ A szószerkről egyenest a ruhatárba ment, levette felsőházi díszruháját, és örökre elhagyta az épületet. A királysírok felidézésének szónoki fordulatáért még a száműzött X. Károly is gratulált neki, amikor a prágai Hradcsinban találkozhattak egymással.⁴²

De térjünk vissza 1815. július 6-ához! Saint-Denis-ben Chateaubriand-ék egy péknél kaptak szállást, tehát az élelemre valószínűleg nem volt gondjuk. A városka azonban egyáltalán nem fogadta olyan kitörő örömmel királyát, mint egy évvel korábban. 1814 márciusának végén, Franciaország első inváziója során ugyanis egy rövid ostrom után orosz katonák telepedtek meg Saint-Denis-ben, s ezért a város május 2-án nagy ünnepséget rendezett a visszatérő XVIII. Lajos számára, akitől azt várta, hogy megszünteti a megszállást. Még a Napóleon által 1810-ben alapított, a becsületrenddel kitüntetett apák leányait nevelő intézet növendékei is a királyi család elé járultak fehér ruhában, hogy liliomokkal üdvözöljék XVI. Lajos egyetlen életben maradt gyermekét, Angoulême hercegnőt. A király az első Európában természetett magnóliából kapott egy csokorral, s tréfásan megjegyezte, kár, hogy a városban nem csak e virág meghonosításával foglalkoztak az elmúlt évek során. Saint-Denis lakóinak reményei azonban nem váltak valóra: a megszállók követelőző hadseregét csak 1814 októberében váltották fel francia katonák a helyi kaszárnyákban. A városka sokat szenvedett a kolerától is.

1815 elején a lakosság nyugtalanul figyelte az új kormányzat intézkedéseit. Január 21-én XVI. Lajos és Mária Antónia földi maradványait Saint-Denis-be szállították, s amikor a gyászkeszi felett tornyosuló, fekete dekoráció beleakadt egy gázlámpa kötelébe, még olyanok is akadtak, akik elkiáltották magukat: „Lámpavasra vele!”⁴³ Amikor pedig pár hét múlva megérkezett Napóleon Elba szigetéről való visszatérésének a híre, Saint-Denis hatóságai egy darabig nem tudták, mihez kezdjenek. Folyamatos ülésezést határoztak el, s a polgármester csak pár napos késéssel szedette le a városháza nagytermének Bourbon-liliomokkal ékesített dekorációját, hogy a méhekkal díszített, napóleoni drapériával váltassa fel. Június végén azonban már át is vonultak a városon a Waterlooból érkező sebesült katonák, s Saint-Denis felkészült a második ostromra. Párizs gyors kapitulációja ettől megkímélte ugyan, de megjelentek Wellington és Blücher katonái, akik azonnal 330 liter pálinka beszolgáltatására kötelezték a hatóságokat. Nem csoda tehát, hogy amikor XVIII. Lajos július 6-án újra megjelent Saint-Denis-ben, Chateaubriand arról panaszkodott, hogy a becsületrend lánynevelő intézetének növendékeit alig lehetett visszatartani attól, hogy ne kiáltozzák fennhangon: „Éljen Napóleon!”⁴⁴

„Este kilenc óra felé elindultam, hogy tiszteletemet tegyem a királynál” – írta Chateaubriand az emlékirataiban. „Őfelségének az apátság épületében volt a szállása [...] Előbb a templomba mentem be. A kolostorral szomszédos oldalfal ledőlt. Az ősi apátsági épületet csak egyetlen lámpa világította meg. Imát mondtam a kriptá küszöbén, hová lát-

⁴¹ Chateaubriand: *Mémoires*, 2318.

⁴² Chateaubriand: *Mémoires*, 2647.

⁴³ Bertier de Sauvigny: *La restauration*, 82.

⁴⁴ Chateaubriand: *Mémoires*, 1511.

*tam leszállni XVI. Lajost. Azt hiszem, a szívem sohasem süllyedt még ilyen mély és vallásos szomorúságba, a jövőtől való félelemmel eltelve.*⁴⁵

Fouché és Talleyrand megpillantása előtt tehát az író a kivégzett király kriptája előtt meditált. Fél évvel korábban, január 18-án ő is tagja volt a XVI. Lajos és Mária Antónia exhumálását irányító bizottságnak, s azt állította, hogy a csontok között felismerte „a királyné fejét a mosolyról, amelyet egyszer ez a fej küldött felé Versailles-ban”.⁴⁶ Ez alighanem költői túlzás volt, hiszen az író harmincnyolc éve, 1787 februárjában találkozott személyesen a királyi családdal. Még tizenhét éves sem volt, amikor Versailles-ban Duras marsall bemutatta őt XVI. Lajosnak. Két könnyen zavarba jövő férfi nézett egymás szemébe pár másodpercre: a király meghallgatta a vidéki fiatalember üdvözlő szavait, s gyorsan továbballt, Chateaubriand pedig nem mert ott maradni estig, hogy megjelenjen a királyné játékasztalánál, hanem visszamenekült a szállodájába.

Pár nap múlva, február 19-én még kínosabb élményben volt része. Részt vett a királyi vadászaton, s hiába intették, hogy XVI. Lajost azzal lehet a legjobban felbosszantani, ha a lova és az általa üzött vad közre vágatnak, ő pontosan ezt tette. Sehogy sem boldogult *Heureuse* (vagyis Szerencsés) nevű kancájával, s előbb kis híján fellökött egy hölgyet, majd azon vette észre magát, hogy előtte ott hever a lelőtt őz, mögötte pedig felbukkan a király. A fiatalember leugrott lováról, s bókolni próbált, az uralkodó pedig, ahelyett, hogy felmérge sedett volna, nagyot nevetett, s odaszólt neki: „*Hát ez nem tartott sokáig!*”⁴⁷

Ez volt az egyetlen mondat, amelyet XVI. Lajos Chateaubriand-hoz intézett. Vajon miért tisztelte őt mégis az író olyan mélységesen? Valószínűleg azért, mert ha a királyt nem is ismerhette meg alaposabban, annál komolyabb barátságot kötött fiatal korában XVI. Lajos egykori miniszterével és majdani védőjével, Chrétien Guillaume de Lamoignon de Malesherbes-bel. Az ő közvetítésével ismerhette meg a fiatal Chateaubriand alaposabban mind a királyt, mind magát a régi kormányzatot.

E testes, idős úrról nem csak azt állapíthatjuk meg, hogy „*alighanem Franciaország legnagyobb szeretetnek örvendő embere volt*”.⁴⁸ Rendkívüli személyiségével maradandó hatást gyakorolt távoli rokonaira is, Chateaubriand-ra, akinek a bátyja, és Tocqueville-ra, akinek az apja vette feleségül Malesherbes egy-egy unokáját. Sőt, azt is elmondhatjuk róla, hogy a francia forradalom legkülönbözőbb történészei (Carlyle, Michelet, Lord Acton, Albert Soboul, Simon Schama stb.) egyaránt őszinte nagyrabecsüléssel idézik fel az emlékét.⁴⁹

Amikor Malesherbes 1750 és 1763 között a királyi cenzúra élén állt, nemcsak támogatta a felvilágosodás leghíresebb francia írásműveinek megjelenését, de Diderot-val együttműködve még saját kastélyában is rejtette az *Enciklopédia* egyik betiltott kötetét a rendőrség elől. A fogyasztási adók bíróságának elnökeként fellépett az adóügyi egyenlőség ellen, s az adóbérlőkkel szemben az állampolgárok védelmére kelt. Már 1771-ben felvetette a rendi gyűlés összehívásának lehetőségét, az intendánsok feladatkörét pedig választott tartományi gyűlésekre kívánta rábízni. XVI. Lajos királyi háztartásának minisztereként (1775–1776) a protestánsok egyenjogúsításáért és a királyi elfogató-levelek felszámolásáért küz-

⁴⁵ Chateaubriand: *Mémoires*

⁴⁶ Chateaubriand: *Mémoires*, 1396.

⁴⁷ Chateaubriand: *Mémoires*, 266.

⁴⁸ Schama, Simon: *Polgártársak. A francia forradalom krónikája*. Budapest, 2001, 134.

⁴⁹ Carlyle: *A francia forradalom története*. III. köt. Budapest, 1913, 152.; Michelet: *Histoire de la révolution française*. II. köt. Paris, 1952, 117.; Lord Acton: *Lectures on the French Revolution*. London, 1910, 42.; Soboul, Albert: *XVI. Lajos pere*. Budapest, 1970, 126.

dött, s tárca nélküli államminiszterként (1787–1788) előbbi célját sikerült is elérnie. 1788-ban már alkotmány közzétételét javasolta XVI. Lajosnak egyik feljegyzésében.

1791-ben a hetvenéves Malesherbes őszintén megszerette a huszonhárom éves Chateaubriand-t, unokája ifjú sógorát. Mindketten megvetették az udvaroncokat, az öreg azért, mert ismerte őket, a fiatalember pedig azért, mert nem. A forradalom erőszakos akcióit mindketten elítélték. Malesherbes-nek valószínűleg igen nagy szerepe volt abban, hogy Chateaubriand nem a régi rend védelmében fordult szembe a forradalommal, hanem a felvilágosodás által képviselt, fokozatos reformok erőszakmentes programjának nevében. Ráadásul mindketten rajongtak Rousseau-ért, és távoli világtájak felfedezését tervezgették térképek segítségével. Chateaubriand hagyta meggyőzni magát arról, hogy ha ellátogat Amerikába, néhány hónapon belül akár a legendás „északnyugati átjárót” is megtalálhatja. Malesherbes, aki a növénytan rajongója volt, s kastélyában óriási melegeházat és hatalmas botanikai szakkönyvtárat hozott létre, jellemző módon csak azon sajnálkozott, hogy fiatal barátja nem mélyedt el még jobban a botanika rejtelmeiben, mielőtt hajóra szállt.

Malesherbes közvetítésével ismerte meg Chateaubriand XVI. Lajost is, tőle szerzett tudomást arról, hogy a király nem a pornográf röpiratokban kigúnyolt lusta és felszarvazott nagyevő, hanem a reformtörekvések rendkívül művelt és jó szándékú támogatója. Az öregúr minden bizonnyal felidézte fiatal barátjának, hogyan beszélt rá első minisztersége idején a királyt a börtönviszonyok megreformálására. Az uralkodó nemcsak arra volt hajlandó, hogy szabadon bocsáttassa a rabok egy részét, de még egy bizottságot is kinevezett a későbbi letartóztatások ellenőrzésére. Lajos király támogatta miniszterét az udvar kiadásainak csökkentésében, a pazarlás visszaszorításában is. Száznyolcvan évvel korábban IV. Henrik még az állami kiadások egyharmadát fordította az udvar költségeire, XVI. Lajos azonban a forradalom előtt ezt az arányt 6% alá csökkentette.⁵⁰ Malesherbes-től Chateaubriand azt is megtudhatta, hogy a király felszámolta a kínvallatást, megszüntette a jobbágy-ság utolsó maradványait, létrehozta a Királyi Orvostudományi Társaságot (*Société royale de médecine*-t, 1776), támogatta a párizsi szegényeket segélyező kölcsönpénztár létesítését (*Mont-de-Piété*, 1777), gyermekkórházat alapított, és évi 34 000 livre járadékot biztosított a süketnémák oktatásával foglalkozó Épée abbé számára.

Ennek a királynak vállalta a védelmét az öreg Malesherbes 1792 végén, amikor a Nemzeti Konvent arra készült, hogy ítéletet mondjon felette. „*Kétszer hívott meg a királyi tanácsba, aki akkor uram volt, olyan időben, amikor e tisztségre mindenki vágyott – írta a Konventhez intézett, híres levelében –, tartozom neki ezzel a szolgálattal most is, amikor e tisztséget sokan veszedelmesnek érzik.*”⁵¹ Az eredmény köztudott: a király életét nem tudta megmenteni, s bátor fellépéséért egy év múlva letartóztatták. Még a Forradalmi Törvényszékre menet is képes volt tréfálkozni: megbotlott a lépcsőn, s hangosan megállapította, hogy ez bizony rossz előjel, egy római visszafordulna az ő helyében. 1794. április 22-én végezték ki guillotine-nal, s ez lett a sorsa lányának, unokájának, s annak férjének, Chateaubriand bátyjának is.

Az író e szavakkal idézte fel ifjúkori barátjának és távoli rokonának az emlékét első hosszabb művében: „*Kétségkívül szép jelenet volt, amikor Malesherbes úr hetvenkét éve feddhetetlenségével megtisztelve nem a versailles-i palotába ment, hanem a Temple börtön-*

⁵⁰ F. Braesch 1936-ban közzétett elemző művének (*Finances et monnaie révolutionnaires*) következtetéseit egyaránt elfogadják a régi rend történészei (Goubert, Pierre – Roche, Daniel: *Les Français et l'Ancien régime*. Paris, 1984.) és a forradalom gazdaságtörténetének kutatói (Aftalion, Florin: *L'économie de la Révolution française*. Paris, 1987. 47.).

⁵¹ Soboul: *XVI. Lajos pere*, 126.

tönébe, hogy egyedül keljen védelmére szerencsétlen uralkodójának, amikor a hízelgők és gárdistái már eltűntek [...] Aki egy hosszú élet során kötelességének érezte, hogy védelmére keljen a nép legszegényebb képviselőjének is a hatalmasok zsarnokságával szemben, most eljött, hogy védőbeszédet mondjon az ártatlan király mellett a Saint-Antoine külváros plebejus zsarnokaival szemben.”⁵²

Malesherbes önként vállalt áldozata XVI. Lajos emlékét is megszentelte Chateaubriand szemében. Emlékirataiban szinte vallásos tisztelettel idézte fel a király nevét: „XVI. Lajos megkérdezhetette volna a bírától, mint Krisztus a zsidóktól: Sok jótettet láthatatok tőlem – ugyan melyikért fogtok megkövezni?”⁵³ Az író e szempontból is Alexis de Tocqueville előfutárának bizonyult. Malesherbes másik távoli rokona, a 19. század egyik legnagyobb politikai gondolkodója ugyanis egy nemzedékkel később hasonló szellemben idézte fel a király emlékét: „A régi rend évszázadai alatt több uralkodó is kitűnt eszével, néhányan lángeszűvel, s csaknem valamennyien bátorságukkal, de egyetlenegy sem akadt, aki megkísérelte volna más módon is összefogni és egyesíteni az osztályokat, mint az egyenlő függőség eszközével. Tévedek, mégis akadt egyvalaki, aki tiszta szívvel megkísérelte, és ez a valaki – mily kifürkészhetetlenek Isten útjai! – XVI. Lajos volt.”⁵⁴

Malesherbes áldozatának az emléke is ott járhatott tehát Chateaubriand fejében, amikor 1815. július 6-ának éjszakáján Saint-Denis bazilikájának kifosztott kriptájából átsétált a király lakosztályába. Minden bizonnyal ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy oly szenvedélyesen reagált az egykori királygyilkos, Fouché megjelenésére.

Emlékirataiban azt írja, senkit sem talált a király előszobájában, ezért leült egy sarokba, és várakozott. Talán csak a drámai hatás kedvéért fogalmazott így – nem valószínű ugyanis, hogy az uralkodó rögtönzött szállásának előszobája Talleyrand-ék érkezése előtt üres lett volna, ahová bárki is csak úgy besétálhat, és helyet foglalhat. Felesége emlékirataiban az olvasható, hogy „a 11 óráig tartó beszélgetés után, távozáskor pillantotta meg Talleyrand urat Fouché karjára támaszkodva, amint a homályban Őfelsége hálószobája felé vonszolja magát. Bementek, az ajtó rájuk csukódott, és egyedül Isten lehetett csak a tanúja annak, amint szövetséget köt egymással Szent Lajos utóda, egy kiugrott pap és egy királygyilkos.”⁵⁵ A megfogalmazás Chateaubriand hatásáról árulkodik, könnyen meglehet, hogy az asszony férje elmondása alapján vagy éppen emlékiratainak ismeretében készítette el saját feljegyzéseit.

Jelen volt viszont Jacques-Claude Beugnot gróf is, aki emlékirataiban igazolta, hogy a híres találkozásra valóban sor került. „Egyetértés volt köztünk – írta –, mindketten ragaszkodtunk Őfelségéhez, és sajnálkozva figyeltük, ami a szemünk előtt történt. Ez utóbbi érzést már végképp nem lehetett elfojtani, amikor felbukkant Otranto herceg úr [vagyis Fouché – H. P.], a karját nyújtva Talleyrand úrnak, s mindketten a király dolgozószobája felé tartottak, azzal a nyugodt magabiztossággal, amely oly sértő volt mindazok számára, akiken felülkerekedtek. »Amit itt látunk«, mondtam Chateaubriand úrnak, »méltó Tacitus tollára! Szerencse, hogy maga itt van!« »Nagyon is megtisztel, uram, de az igazat megvallva, magam sem tudom, hol vagyok. Mit akar Talleyrand úr? Hiszen itt mégiscsak egy monarchiáról van szó, a Bourbon-ház monarchiájáról! ... Franciaország bol-

⁵² Chateaubriand: *Essai sur les révolutions. Génie du christianisme*. Szerk. Maurice Regard. Paris, 1978. 329.

⁵³ Chateaubriand: *Mémoires*,. 262.

⁵⁴ Tocqueville, Alexis de: *A régi rend és a forradalom*. Budapest, 1994. 139.

⁵⁵ Chateaubriand: *Mémoires*, 1511–1512.

dogságáról! ...« És Chateaubriand úr olyan kifejezésekkel folytatta beszédét, amelyeket nem tolmácsolhatok.»⁵⁶

Mindebből arra következtethetünk, hogy a híres találkozás pillanatában mások is jelen voltak (a király lakosztálya előtt nyilván állandó volt a jövés-menés), és Beugnot hívta fel az író figyelmét arra, hogy ezt a jelenetet emlékezetes módon kellene megörökítenie. Chateaubriand pedig valószínűleg csak emlékiratai csiszolása során alkotta meg „a bűn kárjára támaszkodó romlottság” híres képét, mert a gróf visszaemlékezése szerint a helyszínen kevésbé választékos kifejezéseket használt. Beugnot azt is megfogalmazta emlékirataiban, miért volt oly dühítő számukra, hogy Fouché és Talleyrand az orruk előtt besétált a királyhoz: „nyugodt magabiztosságuk” arra utalt, hogy megint „felülkerekedtek” – megint ők lesznek az új kormányzat vezető miniszterei.

Így született meg tehát a sokat idézett mondat a „pokoli látomásról”: a politikai pályafutásra vágyakozó, de erre mindenki szerint alkalmatlan író lelkében több hónapon át növekedő feszültséget a Waterloo utáni visszatérés körülményei felerősítették, a Saint-Denis katedrálisához fűződő történelmi és személyes emlékek pedig tovább fokozták. Fouché és Talleyrand felbukkanásakor ez a feszültség tört ki belőle, majd emlékirataiban sikerült oly módon megfogalmaznia akkori érzéseit, hogy azóta is az ő szavait idézi az utókor.

Egy költői kép széles körökben való idéztségének természetesen nem csak az a feltétele, hogy választékosan legyen megfogalmazva. Ennél jóval fontosabb, hogy olyan üzenetet hordozzon, amellyel egyaránt egyetértenek a különböző korszakok és országok írástudói. Márpedig a 19. és a 20. században egyetlen olyan politikai vagy ideológiai irányzat sem alakult ki, amelynek a tagjai tisztelettel idézték volna fel Fouché és Talleyrand emlékét, s ezért csaknem valamennyien szívesen idézgették Chateaubriand szavait.

A két politikus népszerűtlensége tartósságának az a magyarázata, hogy a forradalmi és napóleoni korszak megítélése ugyanolyan élesen megosztotta az utókort, ahogy megosztotta a korabeli franciákat is. Az 1789 és 1815 között kialakult eszmék elfogadása vagy elvetése ugyanis, François Furet szavaival élve, „a XX. század közepéig a francia politikai megnyilvánulások központi kérdése maradt [...] A francia forradalom története idestova kétszáz éve megmaradt az eredet históriájának, vagyis az identitás tanulmányozásának. A XIX. században ez a történetírás még alig különült el attól az eseménytől, amelyet vizsgált, hiszen az 1789-ben megkezdődött dráma nemzedékről nemzedékre felújult, ugyanazon tételekkel és ugyanazon szimbólumokkal a kultusz vagy rettegés tárgyává átalakult emlék folytatóságában. A forradalom nemcsak a jelenlegi Franciaország politikai civilizációját alapozta meg, hanem Franciaországra hagyományozta a legitimitások konfliktusait ...”⁵⁷ Márpedig e rendkívül éles konfliktusokkal teli örökségnek a 19. és 20. századi politikusai, politikai gondolkodói, művészei és történészei valamennyien csak egy elemével, egy-egy irányzatával azonosulhattak vagy rokonszenvezhettek. Ebből következően azokkal a személyiségekkel, akik több rendszerben is vezető szerepet töltek be, nem tudtak mit kezdeni, s ezért elvtelenséggel vagy kifejezetten árulással vádolták meg őket.

„A trón és az oltár szövetsége” reakciós védelmezőinek vagy a szélsőségesebb konzervatívoknak a szemében Talleyrand és Fouché bűnös forradalmár volt: az előbbi vezető szerepet vállalt a régi rend megsemmisítésében, a papság birtokainak kisajátításában, az utóbbit pedig királygyilkosnak és véreskezű konventbiztosnak tekintették. A liberálisok csak 1789–1790 örökségét fogadták el, s nem rokonszenveztek sem a forradalmi kormányzat, sem a

⁵⁶ Chateaubriand: *Mémoires*, 1512.

⁵⁷ Furet, François: *Gondoljuk újra a francia forradalmat*. Pécs, 1994. 18–19.

császárság főtisztviselőivel. A demokraták, radikálisok és szocialisták szemében Talleyrand túlságosan is arisztokratikus személyiség maradt, Fouchének pedig nem bocsáthatták meg Robespierre megbuktatását. A bonapartisták mindkét politikust afféle Júdásnak tekintették, akiket Napóleon kitüntetésekkel halmozott el, mégis hátba döfték a császárt. Ha pedig eltávolodunk a pontosan meghatározható politikai irányzatoktól, fel kell ismernünk, hogy a romantika és a nacionalizmus nemzedékei számára Fouché és Talleyrand túlságosan érzelmentes, visszafogott és kozmopolita, vagyis idegen világot képviseltek. Mindezek következtében a 19. század folyamán olyannyira általánossá váltak a Talleyrand-t elítélő kijelentések, hogy Flaubert „közhelyszótárában”, amelybe a banális, kiüresedett gondolatokat gyűjtögette, ez olvasható: „*Talleyrand herceg: fel kell háborodni rajta ...*” Amikor pedig Louis Madelin 1900-ban benyújtotta a Sorbonne-on Fouchéről készített doktori disszertációját, az idősebb nemzedékhez tartozó Ernest Lavisse professzor komolyan felvetette azt a kérdést, hogy „*el lehet-e fogadni egy disszertációt, amelyet szerzője olyan rossz hírű személynek szentelt, mint Fouché?*”⁵⁸ Madelinnek végül sikerült meggyőznie a doktori bizottságot arról, hogy Fouché pályafutása érdemes az alaposabb vizsgálatra, disszertációja azonban még így sem kaphatta meg a legmagasabb minősítést.

A 20. században a történészek új nemzedékeinek a figyelme a gazdaság- és társadalomtörténet felé fordult, s egyre kevesebben érdeklődtek a politikatörténet régi hírességei iránt. Madelin Fouchéről készített, mindmáig legalaposabb életrajzát⁵⁹ Stefan Zweig negyedszázaddal később készült kötete a háttérbe szorította.⁶⁰ Zweig esszé-jellegű életrajza ugyanis sokkal olvasmányosabb, rövidebb, elfogultabb és felületesebb munka, mint Madelin tudományos monográfiája – s talán éppen ennek köszönhette nemzetközi sikerét. Az olvasók többsége nem egy történelmi helyzet sokrétű elemzésére kíváncsi, hanem egy ifjúkorától fogva ravasznak, számítónak, önzőnek és visszataszítónak bemutatott híresség szellemesen megírt életútjára. Huszonnyolc évnek kellett eltelnie Zweig könyvének kiadása után, mire egy francia kiadó újabb Fouché-életrajz közreadására vállalkozott.⁶¹ A rendőrminiszter életrajzai csak az 1990-es években kezdtek sokasodni, ebben az évtizedben négy vaskosabb kötet is napvilágot látott (az egyik Japánban).⁶² Ehhez képest Talleyrand iránt jóval nagyobb volt az érdeklődés a 20. századi történészek körében. A legtöbb önálló kötet 1910 és 1940 között idézte fel pályafutását, minden bizonnyal az első világháború által felvetett nemzetközi problémák miatt. Az 1940-es évektől rohamosan csökkent az érdeklődés iránta, hogy aztán az 1970-es évektől életrajzai újra sokasodni kezdenek, s egyre kedvezőbb színben mutassák be tevékenységét.⁶³

Hazánkban a két világháború között több külföldi kiadványt is lefordítottak, amelyek a két miniszter tevékenységét ismertették.⁶⁴ A második világháború után azonban csak a marxista–leninista történelemszemlélet képviselői kötetek jelenhettek meg. A kommunista történelemszemlélet szerint pedig a terror és a diktatúra időszaka minden forradalom

⁵⁸ Idézi: Tulard, Jean: *Joseph Fouché*. Paris, 1998. 14. Lásd még Johan Ranger előszavát Madelin *Histoire du consulat et de l'empire* című művének legújabb kiadásához: I. köt. Paris, 2003.

⁵⁹ Madelin, Louis: *Fouché*. I–II. Paris, 1901.

⁶⁰ Zweig, Stefan: *Joseph Fouché. Bildnis eines politischen Menschen*. Leipzig, 1928.

⁶¹ Savant, Jean: *Tel Fut Fouché, l'homme qui „gouverna” Bonaparte*. Paris, 1955.

⁶² Lásd Jean Tulard bibliográfiáját életrajzi műve végén: *Fouché*. Paris, 1998. 472–473.

⁶³ Lásd Emmanuel de Waresquiel bibliográfiáját életrajzi műve végén: *Talleyrand, le prince immobile*. Paris, 2003. 761–764.

⁶⁴ Paléologue, Maurice: *Három diplomata*. Budapest, 1932.; Cooper, Duff: *Talleyrand*. Budapest, 1937; *Fouché emlékiratai*. Budapest, 1943.

„leghaladóbb” korszaka, ezért a thermidor 9-i fordulatot előkészítő Fouché aligha számíthatott rokonszenvre. Amikor Lenin 1917 végén a forradalmi terror kiépítését sürgette, nem Fouché jutott az eszébe. „Meg kell találnunk a magunk Fouquier-Tinville-jét – közölte titkárával, Boncs-Brujevicssel –, aki majd szézzúzza az egész ellenforradalmi csőcseléket.”⁶⁵ Vagyis Fouché túlságosan mérsékeltnek és önállóan tűnhetett a szemében, s ezért inkább a francia forradalmi terror rettegett köztudlójához, minden halálos ítélet gépies végrehajtójához, Antoine Quentin Fouquier-Tinville-hez hasonló személyiségekre bízta a CSEKA irányítását. Stefan Zweig 1928-as Szovjetunió-beli látogatásának köszönhetően Fouché-életrajza orosz fordításban is napvilágot látott, s így az 1930-as években már többet emlegették a rendőrminisztert. Sztálin állítólag elismerően beszélt Fouché ravaszságáról, Jezsov, az NKVD vezetője pedig azzal a váddal állította félre és végeztette ki elődjét, Jagodát, hogy „fouché-i politikát folytat”.⁶⁶ Fouché értékelését azonban nem Zweig köteté határozta meg, hanem az a tény, hogy hozzájárult egy forradalom terrorista és diktatórikus szakaszának lezárásához, s egy mindentudónak kikiáltott vezető megbuktatásához. Mivel a szovjet történészek következetesen ellenforradalomnak minősítették a terror 1794-es felszámolását, egészen az 1980-as évekig csak úgy emlegették Fouchét, mint „köpönyegforgató, gerinctelen és hazug férfiú”-t, „vérszomjas sakál”-t, aki „ördögi játékot” űz.⁶⁷

Talleyrand történelmi helyét Jevgenyij Viktorovics Tarlé szovjet történész jelölte ki jó időre a marxista–leninista történészek számára. Életrajzi kötete első fejezetében „a korai burzsoá korszak diplomatájának” nevezte, aki „mindenkit eladott, kivéve az állhatatosan diadalra törő, noha tőle személy szerint idegen polgári osztályt, még pedig azért, mert a burzsoázia győzelmét elkerülhetetlenül bizonyosnak látta.”⁶⁸ A könyv hangnemére jellemző, hogy a szerző szerint Talleyrand csak azért nem adta el a saját anyját is, mert nem talált rá vevőt.⁶⁹ A más nézeteket valló történészekről, mint például Guglielmo Ferreróról csak annyit tudhatunk meg, hogy „orcátlan kompilátorok”, akik „nagyképű ostobaságokat” vetnek papírra.⁷⁰

Fouchéről és Talleyrand-ról ezek után 1947 és 1989 között Magyarországon sem lehetett más hangnemben írni. Zweig és Tarlé könyvének magyar fordításai több kiadásban is napvilágot láttak, s ezért a magyar olvasók körében is megszilárdulhatott az a meggyőződés, hogy e két politikus maga volt a megtestesült bűn és romlottság. Hasonló nézeteket terjesztettek az 1970-es évek népszerű és ifjúsági ismeretterjesztő művei is. A legterjedelmesebb magyar Napóleon-életrajz aforizmákat kedvelő szerzője így jellemzi Fouchét kötete végén: „Egész életében a hatalmasok támogatója volt.” Talleyrand-ról pedig így vélekedik: „Ellentétben Fouchéval és Metternichhel élete végéig köztisztületben tudta tartani becstelenségét.”⁷¹ A francia forradalom korát több kiadásban is bemutató, ismeretterjesztő kötet

⁶⁵ Boncs-Bjurevics, V. D.: *Na bojevih posztah fevralcskoj i oktyabrszkoj revolucii*. Moszkva, 1930, 197. Idézik: Hélène Carrère d’Encausse: *Lénine*. Paris, 1998. 388.; *A kommunizmus fekete könyve*. Budapest, 2000. 63.; Heller, Mikhail – Nekrich, Aleksandr M.: *Utopia in Power. The History of the Soviet Union from 1917 to the Present*. New York, 1986. 54. Ez utóbbi kötet magyar kiadásában (*Orosz történelem. II. kötet*. Heller, Mihail – Nyekrics, Alekszandr: *A Szovjetunió története*. Budapest, 1996. 42.) sajnos Fouquier-Tinville neve helyett tévedésből Fouché neve olvasható.

⁶⁶ Hellerl – Nekrich: *Utopia in Power*. 302.

⁶⁷ Manfred, Albert: *Robespierre*. Budapest, 1986. 213., 225.

⁶⁸ Tarlé, Jevgenyij Viktorovics: *Talleyrand*. Budapest, 1949. 11.

⁶⁹ Tarlé: *Talleyrand*, 11.

⁷⁰ Tarlé: *Talleyrand*, 6.

⁷¹ Feleki László: *Napoleon „a csodálatos kaland”*. Harmadik kötet. Budapest, 1976. 685., 690.

szerzője „a hazugság atyjának” nevezte Talleyrand-t.⁷² Ugyanez a szerző színdarabot is írt a francia forradalomról, amelyet a Huszonötödik Színház adott elő, s melyben Fouché-t „sötét fickó”-nak, „gazember”-nek és „első osztályú köpönyegforgató”-nak nevezték.⁷³

A 20. század utolsó évtizedeiben azonban Talleyrand és Fouché értékelése világszerte megváltozott. A romantikus közhelyek és a politikai vádaskodás helyét egyre gyakrabban vették át a történelmi elemzések. E fordulatra egyrészt azért került sor, mert a történetírásban újra felértékelődött a politikatörténet és diplomáciatörténet, s ezzel újra felerősödött az érdeklődés a politika tudományának régi mesterei iránt. Másrészt pedig azért, mert a század legnagyobb forradalmi kísérlete olyan látványos csóddal ért véget, amelynek következtében más szemmel kell néznünk a történelem korábbi forradalmaira is. Újra bebizonyosodott, hogy a történelmet nem lehet újramegírni, sem a francia köztársaság kikiáltásától, sem az Auróra ágyúlövésétől. Az emberi természetet sem lehet megváltoztatni, s ha erre mégis kísérletet tesznek, ahogy ez 1793-ban és 1917-ben történt, akkor kiderül, hogy „*a magántulajdon, a profit és a piac felszámolása azonossá válik a civil társadalom és minden egyéni autonómia elnyomásával. S bár ezt egy ideig meg lehet tenni, olyan rendkívüli erőszak alkalmazását teszi szükségessé, amely végtelenségig nem tartható fenn.*”⁷⁴ Ahogy ma már jóval kritikusabb szemmel tekinthetünk Napóleonra, mint a romantika nemzedéke, s ezért nem rójuk fel senkinek sem, hogy egy idő után szembefordult az Európát örökös háborúzásra kényszerítő császárral, ugyanúgy elvethetjük a világot megváltó forradalmi kísérlet mítoszát is, és nem kell minden nemes emberi törekvés elárulásával vádolnunk azokat, akik egy idő után a forradalom lezárására, befejezésére törekedtek. Ha elvetjük mind a romantikus, mind a leninista mítoszokat, akkor Fouchét és Talleyrand-t sem kell az árulás megtestesítőinek tekintenünk. Miért kellene erkölcsileg elítélnünk e két rendkívül tehetséges, hivatásos politikust, akiket az európai történelem egyik legnagyobb forradalma egy időre ugyanúgy magával sodort, mint kortársaikat, a forradalom kudarcát után azonban a legkülönbözőbb, egymást követő politikai rendszerekben próbáltak meg emberi életkörülményeket teremteni honfitársaik számára, az ideális megoldások helyett immár az optimális megoldásokra törekedve? Rendkívüli „túlélési képességüket” sem magyarázhatjuk azzal, hogy a „romlottságot” és a „bűnt” testesítették meg, hanem inkább azzal, hogy olyan törekvéseket képviseltek, amelyeket a francia politikai elit, sőt a francia társadalom nagy része is helyeselt.

1815. július 6-án éjszakájának „pokoli látomását” megpillantva Chateaubriand arra is gondolhatott volna, hogy Fouché olyan rendőrminiszter volt, akinek nem a kinevezése kellett riadalmat, hanem a leváltása. Véres forradalmi tapasztalataiból okulva mindig arra törekedett, hogy a politikai megtorlást olyan minimálisra csökkentse, amennyire csak lehetséges. Nem a fejedelmet szolgálta, hanem az államot, nem Napóleon, hanem a társadalom érdekeit tartotta szem előtt. Olyan állam volt az ideálja, amely erős és lehetőleg mindent nyilvántart, de csak akkor avatkozik bele a társadalom életébe, ha ez elkerülhetetlen. Ahogy Fouché a belpolitikában próbálta korlátozni Napóleon hatalmát, úgy intette Talleyrand újra meg újra mérsékletre a császárt a külpolitika területén. Nem olyan Európában kívántak élni, amelyben állandósulnak a háborúk, s az egyik állam kénye-kedve szerint elnyomja a többi, hanem olyanban, amelyben a nagyhatalmi egyensúly védelmezi a tartós békét. Anélkül, hogy idealizálnánk e két politikust, el kell ismernünk, hogy humánusabb és racio-

⁷² Fekete Sándor: *A nagy francia forradalom*. Budapest, 1972. 153.

⁷³ Fekete Sándor: *Hőség hava*. In: Rivalda 71–72. Kilenc magyar színmű. Budapest, 1973. 249., 263.

⁷⁴ Malia, Martin: *The Soviet Tragedy. A History of Socialism in Russia, 1917–1991*. New York–Toronto–Oxford, 1994. 225.

nálisabb világot próbáltak teremteni annál, amilyent Robespierre vagy Napóleon biztosított a franciák és más európai népek számára.

Nem a „romlottság” lépett be a „bűn” karjára támaszkodva azon a Saint-Denis-i éjszakán XVIII. Lajos szobájába a dühöngő Chateaubriand szeme előtt, hanem a francia forradalomból kinőtt politikai vezető réteg két legtehetségesebb képviselője. Azt a nemesi és polgári származású előkelőséget képviselték, amely már nem születésének, hanem tehetségének és vagyonának köszönhette vezető szerepét. Ez a politikai elit irányítja majd Franciaországot a következő száz év folyamán. Ha Chateaubriand-t nem vakítják el szenvedélyei és emlékei, akkor maga is beláthatta volna, hogy XVIII. Lajos jól teszi, hogy vezető szerepet biztosít a forradalom és a császárság e két vezető személyisége számára új kormányában. Ebben az esetben ugyanis a régi rend visszaállításáról álmodozók csalódní fognak, a megtorlás korlátozott lesz, az ország békére fog törekedni, s a forradalom legfontosabb, mert fenntartható vívmányait, a jogi egyenlőséget és a képviseleti rendszert semmi sem veszélyeztetheti.

PÉTER HAHNER

“...Vice Leaning on the Arm of Crime ...” Chateaubriand in Saint-Denis

On the night of 6th of July 1815 in Saint-Denis one of the greatest French writers, Chateaubriand, watched helplessly as two of the most ill-famed ex-ministers of Napoleon, Talleyrand and Fouché entered before him the room of the new king, Louis XVIII. Later he stigmatized them in his memoirs as „vice leaning on the arm of crime.” In this study the author examines the time and place of this famous scene. Why was Chateaubriand oddly frustrated in those days and especially in that moment when he set eyes on these personalities? What were their relationships in the years of the first French Empire? What was Saint-Denis in the eyes of the writer in 1815? Whom did Chateaubriand remember when he tried to enter the room of the king? And last but not least: why was his phrase quoted again and again in the last two centuries by so many historians, politicians and writers? These are the questions the author attempts to answer in this study.

KÖKÉNY ANDREA

A texasi függetlenségi háború a korabeli helyi sajtó tükrében

Az Amerikai Egyesült Államok történetének jelentős eseményeként tartják számon Texas csatlakozását az Unióhoz. A tagállammá válás azonban távolról sem volt egyszerű folyamat. A terület korai történetében több országhoz is tartozott: Spanyolország (1519–1685), Franciaország (1685–1690), Spanyolország (1690–1821), Mexikó (1821–1836), önálló Texasi Köztársaság (1836–1845), 1845-ben pedig az USA huszonnyolcadik tagállama lett.

1650-ben Új-Mexikó kormányzója indította az első katonai és kereskedelmi expedíciót Texasba, mely a Nueces folyóig jutott el, s ezt négy évvel később egy újabb felderítő út követte. 1690-től, majd 1721-től az expedíciók célja már a területen élő indiánok keresztény hitre térítése és a spanyol közigazgatásba történő bekapcsolása lett.¹ A spanyol gyarmatosítási kísérletek azonban nem jártak jelentős eredménnyel, ugyanis nagyon nehéz volt telepéseket csábítani a távoli határvidékre. A hatalmas területen kevés település jött létre, összességében csupán 3–4 ezres népességgel. A sikertelen spanyol kolonizációs politikát követően az 1821-ben függetlenné vált Mexikó új stratégiát alkalmazott, amikor az ország északkeleti határvidékét megnyitotta a külföldiek előtt. Kedvező feltételekkel olcsón óriási földbirtokokhoz lehetett jutni.² Minthogy a régió az Amerikai Egyesült Államokkal volt határos, a legtöbb bevándorló innen települt át. A Texasba érkező angol-amerikaiak jelentős része az 1819-es súlyos gazdasági válság áldozata volt. Gyakran megtörtént, hogy otthonuk ajtaján egy három betűs üzenetet hagytak: G. T. T., vagyis *Gone to Texas = Texasba mentem*. Különösen a mexikói időszakban, majd a független államiság idején járta Texasról az a hír, hogy a hitelezők és a törvény elől menekülők végső menedéke.

Az első angol-amerikai kolóniát Stephen F. Austin szervezte meg Texasban. 1821-ben háromszáz család letelepítéséről kötött szerződést. Személyesen válogatta ki a jelentkezőket, s kifejezetten jó viszonyra törekedett Mexikóval.³ Bár a törvény lehetővé tette magán-személyek számára is, hogy közvetlenül földhöz jussanak, ez ritkán fordult elő. Sokkal gyakoribb volt, hogy az Austin-telep lakóihoz hasonlóan egy *empresario*⁴ közvetítésével érkeztek. Ő tulajdonképpen a kormány által szerződésben megbízott ügynök volt, aki a telepések kiválasztásáért, a földek elosztásáért s a szabályok betartásáért volt felelős, és szolgálataiért

¹ Meinig, Donald William: *Imperial Texas, An Interpretive Essay in Cultural Geography*. Austin & London, 1969. 23–24.; Campa, Arthur L.: *Hispanic Culture in the Southwest*. Norman, 1979. 157., 167., 169.

² A 4605 acre nagyságú telek két részre oszlott: 177 acre földművelésre, 4428 acre pedig állattenyésztésre volt alkalmas. Nevin, David: *The Texans*. TIME-LIFE BOOKS. New York, 1975. 32.

³ Stephen F. Austin életéről, texasi tevékenységéről részletesebben lásd Cantrell, Gregg: *Stephen F. Austin, Empresario of Texas*. New Haven–London, 1999.

⁴ *empresario* = a spanyol szóhasználatban jelentése *vállalkozó*, az angol szóhasználatban *ügynök*

maga is földbirtokot kapott. Az ügynökök többsége azonban nem követte teljes mértékben Austin példáját. Nem válogattak a letelepedni szándékozók között, s igen sokan kezdtek földspekulációba is. Ezzel együtt s ettől függetlenül is az angol-amerikaiak száma folyamatosan nőtt Texas területén.⁵ A telepek egy része bizonyos értelemben az Egyesült Államok délnyugati nyúlványának volt tekinthető.

A területre érkező angol-amerikaiak hivatalosan mexikói állampolgárok lettek, de nyelvükben, kultúrájukban, kollektív tudatukban amerikaiak maradtak. Kutatásaim során korabeli források alapján azt vizsgáltam, hogyan viszonyultak egymáshoz, a mexikói államhoz és az Amerikai Egyesült Államokhoz. Hogyan változott gondolkodásuk, formálódott identitásuk? Mark E. Nackman szerint a mexikói időszakban Texas területén élő angol-amerikaiak nem voltak sem mexikóiak, sem amerikaiak.⁶ Magam azonban inkább James E. Crisp nézetét fogadom el, aki szerint mindkettő igaz volt rájuk, hiszen hivatalosan mexikói állampolgárok lettek, de értékrendjük amerikai maradt.⁷

Carol Lea Clark más oldalról közelíti meg a kérdést. Szerinte „az angol-amerikai texasiaknak retorikai szempontból megosztott identitásuk volt, ex-amerikaiak voltak, ugyanakkor valami mások is. Nem tudták biztosan, mi volt az a valami más, de azt meg tudták határozni, mi nem volt – nem mexikói, indián, vagy akár ’átlag’ amerikai. Azután fokozatosan, beszélgetések során és az írott kommunikációban egyfajta koherens világlátás, valamiféle texasi retorika kezdett kialakulni”.⁸

Véleményem szerint a texasiak identitásában több szintet különíthetünk el. A nemzettudat formálódása során körükben is a „földrajzi tudat” alakult ki először.⁹ Ez Texasban leginkább csak lokális-regionális maradt, bár egy ponton megjelent az egész amerikai kontinensre kiterjedő küldetéstudat gondolata is. Texas „érzelmi, intellektuális birtokbavétele” a függetlenségi háború alatt és után következett be. A háború volt az a kohó, mely a patrióta érzelmeket felkeltette, s a gazdasági célok megvalósításához szükséges politikai függetlenség kivívása érdekében az angol-amerikaiakat nagyon rövid idő alatt összekovácsolta. Az önálló állami lét pedig új keretek között készítette őket azonosságtudatuk meghatározására. Alternatívaként azonban végig megmaradt számukra az Egyesült Államokhoz történő csatlakozás lehetősége.

A texasiak gyakran utaltak angolszász gyökereikre. Az Amerikai Egyesült Államokból érkezvén magukkal hozták az önkormányzatiság és a köztársasági berendezkedés elveit. Ahhoz azonban, hogy a mexikói hatóságok befogadják őket, alkalmazkodniuk kellett a mexikói törvényekhez és rendelkezésekhez. Miközben e két pólus között manővereztek, vezérelvük szinte mindig saját – főleg gazdasági – érdekeik követése volt. A tulajdonnal rendelkező angol-amerikaiak többsége a kedvező földszerzési feltételek biztosítása miatt barát-

⁵ Hivatalosan közel 3500 telepes szerzett birtokjogot Texasban, s a mexikói időszak végére mintegy 25 000 lakost számlált a régió. Meinig: *Imperial Texas*, 32. A terület nagyságához mérten ez még mindig nem tűnik soknak, de figyelembe kell vennünk, hogy a több évszázados sikertelen spanyol kísérletekhez képest ez a növekedés alig több mint egy évtized alatt ment végbe.

⁶ Nackman, Mark E.: *A Nation within a Nation: The Rise of Texas Nationalism*. Port Washington, N.Y., 1975. 13.

⁷ Crisp, James E.: „Anglo-Texan Attitudes Toward the Mexican, 1821–1845” (Ph.D. diss., 1976), 2. fejezet

⁸ Clark, Carol Lea: *Imagining Texas, Pre-Revolutionary Texas Newspapers, 1829–1836*. El Paso, 2003. 14.

⁹ A nemzettudat formálódásának fázisairól lásd az Anderle Ádám által felvázolt modellt, in Anderle Ádám: *Nemzettudat és kontinentalizmus Latin-Amerikában a XIX. és a XX. században*. Budapest, 1989. 19–24.

sággal fordult Mexikó felé egészen addig, míg az nem igazán szólt bele dolgaik intézésébe. Szinte azonnal készek voltak azonban érdekeikért harcra szállni, amint Mexikó szorosabb kormányzati hatalmat próbált gyakorolni felettük – vámot és adót szedni s helyőrségeket állítani.¹⁰

A független Mexikói Egyesült Államok 1824-ben elkészült alkotmánya az amerikai alkotmány mintájára szövetségi államot hozott létre és demokratikus kereteket határozott meg, de a gyarmati örökség és hagyományok miatt ezt nem volt könnyű a gyakorlatban megvalósítani. Az állam, a hadsereg és az egyház vezetői között folyamatosak voltak a hatalmi harcok. Két politikai csoportosulás alakult ki: a demokratikus elvekre épülő, laza államszövetség hívei, a *föderalisták* és a diktatúrától sem visszariadó, erős központi hatalmat megvalósítani kívánó *centralisták*. A köztük lévő összetűzések, a sorozatos kormányváltások, a tapasztalatlan s nem egyszer korrupt tisztségviselők hibái, illetve visszaélései megakadályozták a politikai stabilitás kialakulását.¹¹ A helyzetet fokozta, hogy egymást érték a gazdasági válságok is. Ezért szinte lehetetlenné vált, hogy az egyébként gyéren lakott határvidéki tartományokra kellő figyelmet tudjon fordítani a kormány. Nem volt képes kiépíteni sem erős gazdasági kötelekeket, sem megfelelő intézményi kereteket, ezek hiányában viszont nem lehetett a távoli területeket integrálni.¹²

Így az északnyugati határvidéki tartomány, Texas angol-amerikai telepesei is önállóan szervezték meg közösségeiket. Amikor 1835-ben a korábban liberális elveket valló Antonio López de Santa Anna elnök reformprogramja kudarcát látva centralista fordulatot hajtott végre, központosító intézkedések sorát hozta, s érvényesítésükre jelentős katonai erőket küldött a tartományba, a texasiak a nyílt ellenállás mellett döntöttek.

Az első fegyveres összecsapásokra 1835 októberében került sor. 1836. március 2-án Texas küldöttgyűlése kinyilvánította a terület függetlenségét, melyet az áprilisi, San Jacinto folyónál aratott győzelem után Santa Anna is elismert. A Texasi Köztársaság kilenc éven át önálló állam maradt, 1845 végén pedig csatlakozott az Amerikai Egyesült Államokhoz.

Sok feldolgozás készült a Texasi Köztársaság történetéről, de közülük kevés foglalkozik az ott élők identitásának formálódásával.¹³ Azt sem vizsgálták még a kutatók például, hogy a korszak legfontosabb sajtóterméke, a *Telegraph and Texas Register* hogyan tükrözte s egyben formálta a texasiak gondolkodását.¹⁴ Ebben a tanulmányban erre történik kísérlet.

¹⁰ Fehrenbach, Theodore Reed: *Seven Keys to Texas*. El Paso, 1983. 7.

¹¹ 1821 és 1850 között mindössze egy elnök töltötte ki hivatali idejét (1824–1828), s a következő húsz év alatt három új alkotmánya, húsz elnöke és több, mint száz kormánya volt Mexikónak.

¹² Weber, David J.: „*From Hell Itself: The Americanization of Mexico's Northern Frontier, 1821–1846*”. In: *Myth and the History of the Hispanic Southwest*. Albuquerque, 1988. 107–115.

¹³ Mark E. Nackman műve, *A Nation within a Nation: The Rise of Texas Nationalism* az egyik legkorábbi elemzés a texasi nemzettudat eredetéről és sajátosságairól. Következtetéseit azonban többen kritikával illették. Lásd például Lack, Paul D.: *In the Long Shadow of Eugene C. Barker: The Revolution and the Republic*. In: Buenger, Walter L.–Calvert, Robert A. (eds.): *Texas Through Time: Evolving Interpretations*. College Station, 1991. 155–156. James E. Crisp kiadatlan doktori disszertációjában, melynek címe „Anglo-Texan Attitudes Toward the Mexican, 1821–1845” (Yale University, 1976) a faji különbségek és konfliktusok szerepét vizsgálja az identitás formálódásában, főleg a texasi köztársaság idejére koncentrálna. Andrés Reséndez a *tejanók* identitását elemzi *National Identity on a Shifting Border: Texas and New Mexico in the Age of Transition, 1821–1848* című cikkében, *The Journal of American History*, 86. (1999) 668–688.

¹⁴ Sibley műve, *Lone Stars and State Gazettes, Texas Newspapers Before the Civil War*. (College Station, 1983) szélesebb kontextusba helyezi a lapot. Carol Lea Clark nemrégiben kiadott könyve, *Imagining Texas, Pre-Revolutionary Texas Newspapers, 1829–1836*. (El Paso, 2003) azt vizsgálja, hogy milyen volt az első újságokban megrajzolt Texas-kép. Főleg a Texasról szóló írások nyelve-

Hogy minél pontosabb képet kaphassunk az angol-amerikai nézeteiről, gyakran hosszabban is idézzük a forrásokat.

A *Telegraph and Texas Register* a *Texas Gazette* után a második rendszeresen megjelenő texasi újság volt.¹⁵ Szerkesztői és nyomdászai szemtanúi voltak mindazon változásoknak, melyek a Texasi Köztársaság idején végbementek. Texas Amerikai Egyesült Államokhoz történő csatlakozása, illetve a mexikói–amerikai háború után pedig egészen az amerikai polgárháború utáni időszakig nyomon követték az eseményeket, s látták el hírekkel a texasiakat, valamint a Texason kívül élőket. Kiadói nem rendelkeztek előzetes ismeretekkel az újságírás terén, de kitartásuknak köszönhetően a munkát még a legnehezebb háborús időkben is folytatták. Híreik nem csupán a korabeli eseményekről tájékoztattak, de egyben formálói is voltak a közvéleménynek. Így a lap fontos információforrásként szolgál az amerikai telepések mindennapjairól, cselekedeteiről, céljairól, elvárásairól és reményeiről, gondolkodásuk, identitásuk változásáról, formálódásáról is.

Az első szám 1835. október 10-én jelent meg, csupán kilenc nappal azután, hogy a texasi függetlenségi háborúban eldőrdültek az első lövések. A Borden testvérek, John és Gail még 1835 februárjában társultak Joseph Bakerrel egy közös újság publikálására. Annak ellenére, hogy korábban nem foglalkoztak lapkiadással, hetilap megjelentetését tervezték San Felipe de Austinban.¹⁶ Az újság címe *Telegraph and Texas Planter* lett volna. Mire azonban ténylegesen elindították a lapot, megváltoztak a körülmények. Emiatt kicserélték a címben a *Planter* szót *Registerre*, s az első számban ezt meg is indokolták: „amikor beharangozónk megjelent, a mindenkit foglalkoztató kérdés az volt, hogyan lehet vagyont felhalmozni, s ennek nyomán országunkat gyarapítani ... [Most] az a fő kérdés, hogyan védjük meg magunkat s már meglévő tulajdonunkat”.¹⁷ John Borden úgy döntött, részt vállal a háza védelméből, s jelentkezett a hadseregbe, ezért helyét testvére, Thomas vette át a vállalkozásban. Gail Borden megtartotta szerepét az újság élén,¹⁸ s kitartása kulcsfontosságú szerepet játszott a lap fennmaradásában és sikerében.

A hetente megjelenő lap nyolc oldalas volt. Kezdetben az első oldalon költemények, illetve más lapokból kölcsönzött cikkek szerepeltek, később ezeket hirdetések váltották fel. A második oldalon vegyes hírek voltak olvashatók, a vezércikk pedig általában a harmadik oldalon. Ha hivatalos dokumentum közlésére került sor, természetesen az első két oldalon kapott helyet. A többi oldalt különböző hírekkel, más lapoktól átvett cikkekkkel, a bevándorlók számára fontos praktikus információkkal és hirdetésekkel töltötték meg.

A *Telegraph and Texas Register* részletesen beszámolt a texasi helyzetről, s igyekezett tárgyilagos lenni. Különösen Gail Borden kiadói tevékenysége idején került az elfogult véleményalkotást. Általában ismertette a különböző nézeteket egy-egy kérdéssel kapcsolatban, de az olvasóra hagyta a döntést, a következtetések levonását.¹⁹ Az első számtól kezdve

zetét, illetve a texasiak szóhasználatát elemzi, hogy kiderítse, mit gondoltak és írtak a texasiak magukról, s a vidékről, ahol éltek. Kutatása azonban 1836-tal lezárul.

¹⁵ A lap alapításáról, illetve publikálásáról lásd Sibley, Marilyn McAdams: *Lone Stars and State Gazettes*, 5. fejezet, 65–84.

¹⁶ A Borden család szoros kapcsolatban állt Stephen F. Austinnal. Gail és bátyja földmérőként dolgoztak kolóniáján. Először Thomas érkezett Texasba New Yorkból 1824-ben. Az apa és három másik fiútestvér 1829-ben követték őt. Joseph Baker, a huszonhét éves tanár 1831-ben Maine-ből vándorolt Texasba. További információkért lásd, Frantz, Joe B.: *Gail Borden, Dairyman to a Nation*. Norman, 1951. és Sibley: *Lone Stars*, 66.

¹⁷ *Telegraph and Texas Register*, Oct. 10, 1835.

¹⁸ Barker, Eugene C. (ed.): *The Austin Papers*, vol. 3, Austin, 1927. 170–171.

¹⁹ Borden szerkesztői elveiről és kiadói hitvallásáról lásd Frantz: *Gail Borden*, 96–97., 115–116.

egységet és egyetértést hirdetett, s kifejezte reményét, hogy a polgárok képviselői olyan intézkedéseket hoznak, melyek „mindenkit egyesítenek a közös ügy érdekében”. Sajnálkozott amiatt, hogy „Texas kivételével már az egész [mexikói] nemzet átélt egy teljes forradalmat, s behódolt [...] a fennálló hatalomnak”.²⁰

Már a *Telegraph and Texas Register* második számában megjelent egy cikk a texasi patriotizmusról. Szerzője példákat sorolt arra, hogy a közösség milyen áldozatokat hozott a „haza szolgálatára”. „Ismerünk valakit – írta a szerkesztő –, aki kivette az ólomcsöveket a vízvezetékéből, hogy lőszert tudjon adni a hadseregnek; s jónéhány embert, akik beolvastották az ingaóráik súlyát [mintegy így állítván meg «az idő kerekét» ugyanebből a célból.” A következtetés nyilvánvaló volt: „az egész lakosságot egyetlen érzés hatja át, s ez nem más, mint az az elhatározás, hogy vagy megszabadulnak a katonai uralomtól és a zsarnokságtól, vagy készek feláldozni életüket”.²¹

Egy másik visszatérő téma az Egyesült Államok példájára történő utalás volt. A texasiak úgy érezték, hogy támaszkodni tudnak amerikai „barátaikra és testvéreikre” mindazon elvek megvalósításában, melyekért „közös őseik harcoltak, és vérüket ontották”. Ugyanakkor a mexikói kormánnyal szemben vívott küzdelmüket azzal próbálták igazolni, hogy olyan jogokért folytatják, melyeket „azok a köztársasági intézmények garantáltak, melyek keretei között az ország [vagyis Mexikó] polgáraivá fogadták őket”.²²

Sokat lehetett tanulni a múlt eseményeiből és példáiból. Ez igaz volt az USA függetlenségi háborújára is, mely egy 1835 decemberében megjelent vezércikk szerint „sok olyan tanulsággal szolgált, melyek érdemesek a texasiak figyelmére”.²³ Az újság megjelentette az 1775-ös amerikai Kontinentális Kongresszuson készült nyilatkozatot, mely felsorolta azokat az okokat, melyek a Nagy-Britannia elleni fegyveres felkelést előidézték, s számos példát sorolt az amerikai függetlenségi háború történetéből.²⁴

Ekkorra már a Texas és Mexikó közötti konfliktus döntő pillanatához ért. A *Telegraph and Texas Register* szerkesztője ennek ellenére továbbra is óvatos volt, s megpróbált semleges maradni. 1836 február végére azonban, ahogy a feszültségek tovább nőttek, a lap felkészült arra, hogy a függetlenség ügyének szolgálatába álljon. Több nyomdászt vettek fel, s értesítették a texasi konvenció képviselőit, „készek arra, hogy bármilyen parancsot teljesítsenek akár éjjel, akár nappal”.²⁵ Ugyanebben a számban tették közzé a mexikói túlerővel szemben elszántan védekező William Travis 1836. február 26-án, az Alamo parancsnokságán kelt segélykérő levelét is. Furcsa módon, valószínűleg azért, mert lapzártá előtt érkezett, a legfontosabb hír az utolsó oldal legaljára került: „Texas kinyilvánította függetlenségét”.²⁶

Egy hét múlva a *Telegraph* megjelentette a Függetlenségi Nyilatkozat teljes dokumentumát. A szerkesztői kommentár szerint a képviselők „páratlan” gyorsasággal döntöttek, hisz a „haza helyzete nem tűrt halasztást”, még akkor sem, ha „néhányan úgy gondolják, hogy Texas elszakítása egy nagyszerű nemzet testétől hosszabb megfontolást igényelt volna”.²⁷

²⁰ *Telegraph and Texas Register*, Oct. 10, 1835.

²¹ *Telegraph and Texas Register*, Oct. 17, 1835.

²² *Telegraph and Texas Register*, Oct. 26, 1835.

²³ *Telegraph and Texas Register*, Dec. 2, 1835.

²⁴ *Telegraph and Texas Register*, Nov. 14, Nov. 21, Dec. 2, 1835.

²⁵ *Telegraph and Texas Register*, Mar. 5, 1836.

²⁶ *Telegraph and Texas Register*, Mar. 5, 1836.

²⁷ *Telegraph and Texas Register*, Mar. 12, 1836.

1836. április 13-án a *Telegraph and Texas Register* lett „a Texasi Köztársaság ideiglenes kormányának hivatalos médiuma”.²⁸ A döntés napján a lap készítői már nem voltak San Felipében. Santa Anna seregének támadása miatt el kellett hagyniuk a várost, s átmenetileg Harrisburgben találtak menedéket. Itt csupán egyetlen számot tudtak megjeleníteni 1836. április 14-én. Ebben részleteket közöltek Texas új alkotmányából és más fontos dokumentumokból. Mindössze hat példány kinyomtatására volt idejük, s tovább kellett menekülniük.

Amikor a *Telegraph and Texas Register* ismét megjelent, immár Columbiában, 1836. augusztus 2-án, új mottó szerepelt címlapján: „A Hazáért!” A *haza* természetesen Texas volt. Az első oldalon a Texasi Köztársaság Alkotmánya volt olvasható. A második oldalon beszámoltak a szerkesztők „nyomdagépük haláláról”, vagyis arról, hogy Santa Anna katonái hogyan semmisítették azt meg. Azért örömmel nyugtázták, hogy „Texas ügye nem veszett el a berendezésükkel együtt”.²⁹ A Borden fivérek columbiai működése sikeresnek ígérkezett, hiszen 1836 végén már közel ötszáz előfizetőjük volt. Anyagi helyzetük mégis egyre bizonytalanabbá vált, s így vállalkozásuk is veszélybe került. Minthogy a zavaros időkben sokan elhagyták otthonukat, az előfizetői díjakat ritkán fizették ki az olvasók. Ráadásul a kormány sem tudott fizetni.³⁰ Az újságírás túl sok áldozatot kívánt, s túl kevés kézzelfogható haszonnal kecsegtetett, ezért Bordenék úgy döntöttek, eladják a lapot, s visszatérnek eredeti foglalkozásukhoz, a földméréshez.

Francis Moore, Jr. vásárolta meg Thomas Borden részét, s vette át a kiadói feladatokat Gail Bordentől 1837 márciusában. A következő hónapban a *Telegraph and Texas Register* Houstonba költöztette. Júniusban Jacob W. Cruger megvásárolta Gail Borden részét, s az így létrejött üzleti kapcsolat Moore és Cruger között 1851 áprilisáig tartott. A lap élén történt változásokról a június 13-i számban tájékoztatták az olvasókat. Francis Moore, Jr. arról is biztosította az előfizetőket, hogy a következő számokban ékes bizonyítékát látják majd annak, hogy „ő hűségesen *munkálkodik hazájáért*”.³¹ Tényleg ezt tette. Kétségtelen, hogy saját véleményének is gyakran hangot adott az újságban, de a közvélemény megnyilvánulásainak is teret engedett, nem egyszer ellentétes nézeteket is megjelentetve, s így az újság megtartotta státuszát mint a Texasi Köztársaság legbefolyásosabb lapja.³²

A *Telegraph* büszkén vont párhuzamot az Egyesült Államok és Texas függetlenségért folytatott küzdelme között. Az 1836. szeptember 6-i vezércikk megemlékezett az amerikai függetlenségi háború csatáiról, s hasonló felsorolást készített a Texasban „1827 óta a függetlenségért vívott küzdelmekről”. Az analógia egyszerű volt, s tükrözte az amerikaiak nyugati terjeszkedésének ideológiáját: „Ahogy annak az országnak a példája nagyban hozzájárult a Szabadság szellemének növekedéséhez és a szabad intézmények létrehozásához az Amerikai Kontinens nemzetei között és Mexikóban; legyen ugyanígy e Köztársaság politikai újjászületése az eszköz arra, hogy előidézze az alapvető fordulatot Montezuma egykori birodalmának helyzetében. Erkölcsi szempontból bizonyos, hogy az angol-amerikai elvek és politika az idők folyamán el fognak terjedni a Sziklás-hegységen át a Csendes-óceánig, s

²⁸ *Telegraph and Texas Register*, Apr. 14, 1836.

²⁹ *Telegraph and Texas Register*, Aug. 2, 1836.

³⁰ Gail Borden életrajzírójától tudjuk, hogy több mint tíz évbe telt, mire a kormány törlesztette adósságát a Borden fivérek felé. Az anyagi nehézségek részleteiről lásd, Frantz: *Gail Borden*, 113–119.

³¹ *Telegraph and Texas Register*, June 13, 1836.

³² Bővebb információt Francis Moore, Jr.-ról lásd a James M. Day által kiadott Moore, Francis Jr.: *Map and Description of TEXAS, Containing Sketches of its History, Geology, Geography and Statistics* bevezetőjében. (Waco, 1965.)

magukkal viszik az ezekből következő fejlődést és változást, s a tunyaság hatalma helyett a gyarapodásra és a körülmények javítására irányuló nyughatatlan vágy fog eluralkodni.³³ Az amerikaiak gondolkodásában már az első, 17. század eleji puritán telepeseiktől kezdve jelen volt a kiválasztottság, egy sajátos küldetéstudat eszméje. A felvilágosodás hatása, majd a függetlenségi háború sikere ezt a hitet tovább erősítette, s új lendületet adott a demokratikus intézményrendszer kiépítése és elterjesztése számára. Ez persze egyben a földrajzi terjeszkedés indoklásaként is szolgált, ugyanis a nyugati területek birtokbavételét a politikai szabadság kiteljesítésével lehetett igazolni.³⁴

Az amerikai telepesek identitásának formálásában Amerika isteni küldetésének gondolata legalább annyira fontos volt, mint a texasi forradalom hősi tetteinek hazafias szellemű dalokban és költeményekben történő megörökítése. A hazafias érzések megnyilvánulásának egyik példája, a *Texian Hymn of Liberty* a Texas és Mexikó között folyó harcot a jó és a gonosz, a fény és a sötétség, a szabadság és elnyomás küzdelmeként ábrázolta. A győzedelmes texasiak dicsőségéről készült vers szerzője Stephen C. Parmenter volt, s költeménye 1836 nyarán jelent meg az újságban.

*Föl, föl, bátor texasi, szabadságra ébredj,
Mexikói elnyomóknak többé ne hajts térdet,
Inkább siess a harcba, bontsd ki a szabadság zászlaját,
Hogy Texas csodás tetteit visszahangozza a világ;
Elszántak vagyunk, szabadság vagy halál,
S zengjük együtt a diadalmas Texas jelszavát.*

*Harcra hív a kürtszó, földünk háború pusztítja,
A büszke Mexikó hitvány talpnyalói támadnak csapatainkra.
S bár texasiak véréből piroslanak a mezők,
Az Istentől kapott jogokat megtartjuk örökkön.
Elszántak etc.*

*A szabadság áldott fénye majd Texasra száll,
S a zsarnokság sötétje ragyogó nappá vál';
Gúzsba kötve többé Texas nem lehet rab,
Inkább szabadként lássa vesztünk a Sabine part.
Elszántak etc.³⁵*

A múlt vizsgálata és sikereinek felhasználása az identitás építésében mindig fontos elem. A *Telegraph and Texas Register* oldalain utalásokat találunk az európai civilizáció mítoszaira és legendáira – példa erre a texasiak összehasonlítása Spárta hőseivel.³⁶ Bizonyítékát lelhetjük annak is, hogy a texasi vezetők tudatosan törekedtek saját múltjuk meg-

³³ *Telegraph and Texas Register*, Sept. 6, 1836. Az amerikai köztudatban élő Mexikó-képről lásd Johannsen, Robert W.: *To the Halls of the Montezumas: The Mexican War in the American Imagination*. New York, 1985.

³⁴ Az angol-amerikai küldetéstudat elemzéséről lásd Horsman, Reginald: *Race and Manifest Destiny: The Origins of Racial Anglo-Saxonism*. Cambridge, 1981. és Merk, Frederick: *Manifest Destiny and Mission in American History*, a reinterpretation with the collaboration of Lois Bannister Merk, with a new foreword by John Mack Faragher, Cambridge, MA, 1995.

³⁵ A vers eredeti szövegét lásd *Telegraph and Texas Register*, July 28, 1838.

³⁶ *Telegraph and Texas Register*, Oct. 4, 1836.

rajzolására és megörökítésére. Stephen F. Austin halálát követően például Mirabeau Lamar elnök felhívást tett közzé az újságban életrajzának elkészítésére. Az olvasókat arra kérte, „hogy működjének közre egy olyan mű elkészítésében, melynek célja, hogy megóvja a feledéstől hazánk atyjának nevét, s továbbadja az utókornak életének, szenvedéseinek és érenyeinek elfogulatlan történetét”.³⁷

A *Telegraph* nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy megismertesse és igazolja a texasi függetlenségi háború ügyét. Ezért 1837 elején Texas politikai helyzetével kapcsolatos dokumentumokat tett közzé.³⁸ Ugyancsak megjelentek mindazon 1821 és 1829 között született törvények és szabályozások, valamint kolonizációs szerződések fordításai, melyek meghatározták, hogy Stephen F. Austin milyen feltételekkel hozhatott és telepíthetett le bevándorlókat Texasban.³⁹ Május végén azonban a szerkesztőknek fel kellett függeszteniük a régi dokumentumok megjelentetését, hogy lapjukban helyet adhassanak a Texasi Köztársaság első Kongresszusáról szóló tudósításoknak. A kolonizációs törvényeket pedig füzet formájában tették hozzáférhetővé, melyből bárki vihett példányt a *Telegraph* szerkesztőségéből.⁴⁰

A független állam megerősödésének és fejlődésének céljából a kormány igyekezett minél több telepest Texasba vonzani, s ebben a *Telegraph* is segített a terület előnyeinek hangsúlyozásával. 1837 júliusában Francis Moore, Jr. cikksorozatot indított Texas földrajzi és egyéb adottságairól. Vezércikkben fogalmazta meg célját: „a vidékkel kapcsolatos olyan információkkal lássuk el saját polgárainkat és az USA azon polgárait, akik Texasba kívánnak kivándorolni, melyekben fenntartás nélkül megbízhatnak”.⁴¹ Néhány évvel később a cikkeket a szerző könyv formájában is megjelentette.⁴²

A betelepülők érdeklődésének felkeltése Texas iránt legalább olyan fontos volt, mint a jó hírnév kialakítása. A vezércikkek gyakran számoltak be újabb és újabb telepések érkezéséről, s igyekeztek minél több jó tanáccsal ellátni a bevándorlókat. A lap közölt egy olvasói levelet, mely „tiszteltreméltó hölgyek” városba érkezéséről tudósított, s e hírt természetesen „fogadott országuk jövőbeli fejlődésének” pozitív jeleként kommentálta a szerkesztő: „Minden intelligens és erkölcsös polgár kedvező jelként kell üdvözölje érkezésüket. Ez minden közösség és köztársaság legmélyebb érdeke társadalmi, erkölcsi és politikai szempontból. Különböző régiókból érkeztek, [...] azt reméljük, azért, hogy osztozzanak velünk az »ígéret földjében« és a polgári jogok nagyrabecsült kiváltságaiban.”⁴³

Az új környezet s az újrakezdés nehézségei erősen befolyásolták a Texasba érkezők közérzetét. Azzal, hogy a *Telegraph* gyakran az „érintetlen kert” képét idézte fel Texasszal kapcsolatban, nem csupán új telepéseket próbált vonzani, hanem a már ott lévőket is igyekezett megerősíteni választásukban. A texasi politikai elvek amerikai forradalomhoz való kapcsolásával pedig a folytonosságot sugallta az Egyesült Államokból érkező bevándorlók számára. A társadalmi környezet és a politikai elvek hasonlóságának hangsúlyozásával a *Telegraph* megpróbálta megkönnyíteni az angol-amerikai telepések számára, hogy azonosulni tudjanak egymással. 1837-ben az USA-ban élő annexió-ellenesek támadására reagálva a szerkesztő így írt: „Texas polgárai [...] egyszerűen [...] amerikaiak: [...] nyelvükben,

³⁷ *Telegraph and Texas Register*, Feb. 3, 1837.

³⁸ *Telegraph and Texas Register*, Feb. 21, Mar. 28, 1837.

³⁹ *Telegraph and Texas Register*, Apr. 11, May 16, 1837.

⁴⁰ *Telegraph and Texas Register*, May 26, 1837.

⁴¹ *Telegraph and Texas Register*, July 15, 1837.

⁴² Moore, Francis, Jr.: *Map and Description of TEXAS*, 1840.

⁴³ *Telegraph and Texas Register*, Mar. 2, 1838.

viselkedésükben, szokásaikban hasonlítanak az Unió új államainak polgáira, s ha valamiben különböznek, az az, hogy azokból a különleges körülményekből adódóan, melyek között élnek, több köztük a vállalkozószellemű és a tetterre kész személyiség.”⁴⁴ Három évvel később Francis Moore, Jr. tovább bővítette ezt az érvelést a bevándorlók számára készített könyvében: „Texas polgárai alig különböznek az »Unió« nyugati államaiban élőktől. Ők nagyrészt az Egyesült Államokból érkezett bevándorlók. [...] Ha ezen államok bármelyikéből egyszerre csak átvinnénk egy polgárt Texas bármelyik falujába, nem észlelné semmilyen különbséget azok között a polgárok között, akikkel ott találkozna, s azok között, akiket otthon hátrahagyott.”⁴⁵

A Texasi Köztársaságról különösen a kezdeti időkben járta az a hír Amerika-szerte, hogy lakói közül többen nem feltétlenül voltak törvénytisztelő állampolgárok.⁴⁶ Nem véletlen, hogy időről időre a lap szerkesztői is jónak látták, ha megpróbálnak ezen a képen javítani. 1839 tavaszán például Texas jövőjéről szólva így írtak: „Texas jövője sosem tűnt ennyire rózsásnak, mint most. A bevándorlók száma nő, s az érkezők között nem az erkölcs-telenek és lusták vagy külföldi spekulánsok vannak többségben, hanem azok, akik végleg le kívánnak telepedni a vidéken, s miközben saját boldogulásukat keresik, a köz javához is hozzájárulnak.”⁴⁷

A Texasban élő angol-amerikaiak identitásának formálódásában a másik fontos elemet az jelentette, ahogyan megpróbálták önmagukat másokhoz viszonyítva meghatározni. A tartomány etnikai összetétele az angolszászok betelepülése nyomán jelentős mértékben megváltozott. A földművelést folytató őslakos Caddo indiánok egyre inkább visszaszorultak, az 1820-as évek második felére körülbelül háromszáz család maradt csupán a területen. A mexikói eredetű texasiak (a *tejanók*) aránya is fokozatosan csökkent. 1834-ben 1:3, 1836-ban 1:10 volt a mexikóiak és az angol-amerikaiak aránya Texasban.⁴⁸

A környezetükben élő hispán és őslakos indián népeiséggel kapcsolatban számos utalást találunk a *Telegraph and Texas Register* oldalain. Érdekes megfigyelni, hogy a hispanokról sokkal többször találunk híreket, talán azért, mert a függetlenségi háború harcai mélyebb nyomokat hagytak a telepésekben, mint az indiánokkal történt összetűzések.⁴⁹ Ráadásul egy esetleges mexikói invázió veszélye s az USA-hoz való csatlakozás esélyeinek bizonytalansága állandó feszült helyzetet eredményezett Texas és Mexikó között. Az újság érvelésének visszatérő eleme a mexikóiak és a texasiak közötti különbségek hangsúlyozása. Egy 1839 áprilisában megjelent vezércikk megpróbálta megnyugtatni az olvasókat, hogy a texasiak nem fognak belekeveredni „Mexikó belső konfliktusaiba”. Indoklásként a következőképpen érvelt: „Texas örökre elszakadt attól a boldogtalan országtól. Népe, civil és politikai intézményei teljesen különböznek mindentől, ami mexikói.”⁵⁰ A történész Arnaldo de León könyve, *They Called them Greasers*, megerősíti, hogy a *Telegraph* oldalain hangot

⁴⁴ *Telegraph and Texas Register*, May 16, 1837.

⁴⁵ Moore: *Map and Description of Texas*, 26–27.

⁴⁶ A texasiak jellemének elemzését lásd, például Calvert, Robert A. – De León, Arnaldo: *The History of Texas*. 2nd ed., Arlington Heights, Ill., 1996. 93–94. és Nackman: *A Nation within a Nation*, 82–83.

⁴⁷ *Telegraph and Texas Register*, Apr. 10, 1839.

⁴⁸ Calvert – De León: *The History of Texas*, 66–69.

⁴⁹ Nem is az őslakos indiánokkal történtek összecsapások, hanem a határvidéken élő komancs és apacs törzsek betörése volt inkább jellemző. Calvert – De León, *The History of Texas*, 69., 94.

⁵⁰ *Telegraph and Texas Register*, Apr. 10, 1839.

kapó érvelés általánosan elterjedt volt Texasban.⁵¹ James E. Crisp pedig arra mutatott rá, hogy az angol-amerikai retorikájában gyakran felfedezhető, hogy a mexikóiakat és az indiánokat egymással azonosították. Sok olyan esetet találunk, amikor az indiánok bizonyos tulajdonságaival a mexikóiakat is felruházták és fordítva.⁵² Már 1836 nyarán azt sugallta a *Telegraph*, hogy a mexikóiak „látják az indián törzsek sárba tiport hatalmát és pusztulását, és [...] reszketnek a félelemtől, hogy ugyanez a sors vár rájuk is.”⁵³

Mexikó Texashoz viszonyított gazdasági és politikai elmaradottsága mellett a lap számos különbséget kimutatott a két nép között. A mexikóiakról rajzolt negatív képet szembeállította a texasiak pozitív énképével s a demokratikus elvek és intézmények amerikai kontinensen való terjesztésének különleges küldetésével. Erre magyarázatként talán az is szolgálhat, amit James E. Crisp a következőképpen fogalmazott meg: „minél hosszabb ideig maradt Texas független állam, annál erősebbé vált az ösztönzés, hogy a texasi identitást azokkal a faji kifejezésekkel határozzák meg, melyeket az »angolszász« fogalom rejtett magában.”⁵⁴

Az angolszász eredetre történő utalás jelen volt Amerikában a korai gyarmati időktől fogva. Az angolszászok leszármazottai voltak azok, akik betelepítették a keleti partvidéket, s akik a függetlenségi háború sikeres megvívásával biztosították a köztársasági intézmények létrehozását, s küldetéstudatuktól vezetve a szabadság eszméit az egész kontinensre és az egész világra ki akarták terjeszteni. Az angolszász eredetre történő utaláson túl a fogalom a közösség identitásának meghatározására is szolgálhatott. Amikor más csoportokhoz viszonyítva próbálták meghatározni önmagukat, s eldönteni, vajon „mi” olyanok vagyunk-e, mint „ők”, gyakran a közelükben élő őslakos indián, hispán vagy afrikai eredetű népekre utaltak, s természetesen általában a különbségeket hangsúlyozták. A 19. század közepére azonban a sikeres nyugati terjeszkedés nyomán ez az öndefiníció sajátos, faji magyarázatot kapott, s immár az amerikai »angolszász« nép felsőbbrendűségét és terjeszkedéshez való jogát hirdette. Reginald Horsman szerint e magyarázat közvetlen előzményének a texasi függetlenségi háború és a mexikói-amerikai háború, illetve a texasiak és a mexikóiak konfrontálódása tekinthető.⁵⁵

A faji különbségek hangsúlyozásának számos, fentebb is idézett megnyilvánulásával találkozunk a *Telegraph* oldalain. Érdekes azonban, hogy az újság nem egyszer különbséget tett mexikói és mexikói között is: „Jelentős különbség van a Mexikó középső és déli részein, illetve az északi tartományokban élő népesség között – az utóbbiak sokkal merészebbek, szívósabbak és szorgalmasabbak, mint a déli szélességi körök puhány és eltompult népsége. Fizikai és erkölcsi energiájukat tekintve megközelítik az angolszász fajt; s csak az oktatás hiányzik ahhoz, hogy a szabad intézményekre alkalmassá váljanak. Ilyen barátok közt a Federalisták meg fogják tudni védeni magukat a kormánnyal szemben. A déli területeket lehet, hogy nem sikerül megszerezniük, de Coahuila, Durango, Kalifornia és új [sic] Mexikó nagy kiterjedésű tartományaiban elég helyet tudnak találni [...] egy nagyszerű Köztársaság létrehozására, melyhez Texast is hozzákapcsolva a demokrácia láncolata jönne létre a

⁵¹ De León, Arnoldo: *They Called Them Greasers: Anglo Attitudes Toward Mexicans in Texas, 1821–1900*. Austin, 1983.

⁵² Crisp: „Anglo-Texan Attitudes”, 113–126.

⁵³ *Telegraph and Texas Register*, Aug. 23, 1836.

⁵⁴ Crisp: „Anglo-Texan Attitudes”, 211–213.

⁵⁵ Horsman: *Race and Manifest Destiny*, 208. Az angolszász fogalom faji jellegének kialakulásával és amerikai terjeszkedésre gyakorolt hatásával kapcsolatban lásd Horsman művének bevezetését és 11. fejezetét.

Fundy-öböltől a Kaliforniai-öbölig, melynek partjait a két nagyszerű óceán, az Atlanti és a Csendes mosná.”⁵⁶

A vezércikkek ugyanazt az ideológiai és faji érvelést ismételték, de az idő előrehaladtával egyre nagyobb hangsúlyt kapott a Mexikó belső konfliktusaiból történő kimaradás: „Több északi mexikói államban nagyarányú előkészületek folynak az ottani centralista hatalommal való szembeszegülésre. – Azon államok népessége körülbelül két és fél millió, és kétségtelenül a mexikói nemzet legjobb részét alkotja. Az északi államok lakosaiban több a kasztíliai vér, és kevésbé keveredtek az indiánokkal, mint a délebbre fekvő államokban élők. [...] Nincs ellenünk, hogy elismerjük függetlenségüket, amint megfelelő kormányt hoznak létre, s megmutatják a világnak, hogy azt képesek is fenntartani; de nem keveredhetünk bele a problémáikba.”⁵⁷ De idézhetünk egy másik példát is: „... meggondolatlan kalandorok [...] bele akarják kormányunkat keverni a Federalisták és a Centralisták közötti politikai pörlekedésbe. Ha bölcssek vagyunk, távol kell tartani magunkat mindkét féltől. Mindkettő mexikói; és tapasztalatból tudjuk, hogy mexikói és angol-amerikai politika sosem kapcsolódhat össze: a két nép különálló és különböző, s így is kell, hogy maradjon. Köthetnek egymással barátsági és kereskedelmi szerződést, de sohasem vegyíthetők össze egy kormányzat alatt úgy, hogy az kölcsönös előnyükre váljon, abból az egyszerű okból kifolyólag, hogy ők *nem egyenlők*.”⁵⁸

1842. február végén Rafael Vásquez tábornok vezetésével a mexikói csapatok ellenállás nélkül vonultak be Texasba, s március ötödikén elfoglalták San Antoniót. A *Telegraph* egyfelől tükrözte a mexikói invázió által okozott feszültségeket, másfelől azonban kifejezte a texasiak elhatározását is, hogy feleljenek a kihívásra. A közvélemény bosszút kívánt, nyomást gyakorolt Sam Houston elnökre, s ellentámadás megindítását követelte. A mexikóikkal szemben már hódító ambíciók is megfogalmazódtak. A fiatal Texasi Köztársaság a nacionalizmus kialakulásának korai szakaszában a szolidaritás és patriotizmus talajáról offenzív hadműveleteket és az expanzió megvalósítását tűzte ki célul. A *Telegraph* szerkesztői azonban tudatában voltak Texas gazdasági és anyagi nehézségeinek, a képzett és jól felszerelt hadsereg hiányának, ezért a mexikói invázió tervével szemben foglaltak állást. „Mi nem tartozunk azok közé, akik szerint Mexikó meghódítása küszöbön áll. Évek fognak eltelni, mielőtt Texas erőforrásai, akár testvérállamainkéval is kiegészítve, lehetővé teszik ezt a nagy feladatot.”⁵⁹

A texasi nacionalizmus az államépítés időszakában alakult ki, s formálódásában nagy szerepet játszott a gazdasági és politikai túlélésért – a függetlenség megőrzéséért – folytatott küzdelem. A texasiak fokozatosan kezdték magukat önálló identitással bíró közösségként definiálni. Közben azonban teljesen sosem feledkeztek meg szülőhazájukról. Helyzetük különleges volt. Más fiatal nemzetektől eltérően számukra létezett alternatívája a függetlenségnek: csatlakozás az Egyesült Államokhoz. A *Telegraph and Texas Register* újra és újra szót emelt az annexió érdekében. 1837 decemberében Texas korai történetét „az annexió gondolatának fontos előzményeként” határozta meg. Érvelése az amerikaiakkal való azonosságtudatot sugallt: „Texas elsődlegesen és leginkább azért törekszik a csatlakozásra, mert a nemzetben ugyanaz a vér folyik, mint az Egyesült Államok népében. A mi országunk története az ő történetük.”⁶⁰ Az újság gyakran idézte azokat az amerikai lapokat is, melyek

⁵⁶ *Telegraph and Texas Register*, July 19, 1839.

⁵⁷ *Telegraph and Texas Register*, Aug. 28, 1839.

⁵⁸ *Telegraph and Texas Register*, June 24, 1840.

⁵⁹ *Telegraph and Texas Register*, Mar. 16, 1842.

⁶⁰ *Telegraph and Texas Register*, Dec. 6, 1837.

a kérdéssel foglalkoztak. Évek teltek el, Sam Houston visszavonta Texas államként történő felvételének kérelmét az Unióba,⁶¹ de a szerkesztő még mindig bízott egy esetleges kedvező döntésben. Sőt, 1840 nyarán a kérdést úgy állította be, mintha az immár az Egyesült Államok számára vált volna szükségessé.⁶² A közhangulat azonban hamarosan elmozdulni látszott. Nőtt a bevándorlók száma, javultak a gazdasági kilátások, egyre kevésbé szorult behozatalra Texas, s így a nemzeti büszkeség is növekedett. 1837-ben a *Telegraph* csak az amerikai függetlenség kinyilvánításának évfordulójáról és a július 4-i megemlékezésekről tudósított.⁶³ 1841-ben a szerkesztők átvették a *Morning Star* cikkét, mely a július 4-i ünnepségeken az „amerikai” érzés megnyilvánulásairól számolt be: „Úgy tűnt, mindenki megfélemedezett arról, hogy ez egy másik ország nemzeti ünnepe, az alkalommal kapcsolatos bármiféle nemzeti hovatartozás teljesen eltűnt, polgáraink elfelejtették, hogy ők texasiak, s hazafihoz nem méltó lelkesedéstől áthatva amerikaiként ünnepelték az anyaköztársaság nemzeti ünnepét.”⁶⁴ 1842-ben Texas függetlenségének március 2-i évfordulója szerepelt a hírekben, s az újság meg sem említette július negyedikét.⁶⁵ Francis Moore, Jr. két hónappal korábban „*Annexio*” címmel készült elemzése a nemzeti érzés és nemzeti érdekek közötti sajátos kapcsolatáról is árulkodott: „A [texasi] nemzeti érzés egyre inkább sajátossá válik. Polgáraink hozzászórtak ahhoz, hogy a texasi kifejezés az amerikai kifejezés szinonimája. Azonban ha hamarosan nem történik változás, a nemzeti felemelkedés iránti vágy és az önérdek folytán szükség lesz a texasiak és az amerikaiak megkülönböztetésére. [...] [Hacsak] a két nemzet nem vegyül egy kormány alatt, a texasiak és az amerikaiak kifejezés két külön nemzetet fog jelölni, melyek ugyanúgy különböznek, mint a britek és az amerikaiak.”⁶⁶

Egy évvel később, a mexikói invázió elszenvédeése után azonban ismét változott a közhangulat. A *Telegraph* nem számolt be széleskörű ünnepségekről Texas függetlenségének napján. Egy csoportnyi német ajkú texasi azonban vidám ünnepséget tartott március 2-án, s az újsághoz küldött beszámolójukban a „Német Lovagrend” tagjai kritikával illették az angol-amerikaiakat, amiért megfélemedtek a napról.⁶⁷

1843 őszén aztán ismét felvetődött az annexió kérdése. A *Telegraph* tudósított azokról a titkos tárgyalásokról, melyeken Nagy-Britannia közvetített Texas és Mexikó között. A szerkesztő ugyanakkor segítséget várt az Egyesült Államoktól is.⁶⁸ Az év végén megjelent vezércikk azonban már ismét arról árulkodott, hogy a texasiak lélekben kezdtek felkészülni arra, hogy önállóan kell tovább folytatniuk és saját utat kell választaniuk.⁶⁹

1844 februárjában végül sor került a nem hivatalos fegyverszünet megkötésére Mexikóval. Eközben Sam Houston diplomatái és az amerikai kormány felújították az annexió tárgyalásokat, bár a texasiak a Nagy-Britanniával köthető kereskedelmi szerződés és egy esetleges politikai megegyezés lehetőségét is vizsgálták.⁷⁰ A *Telegraph* beszámolt a különböző

⁶¹ A texasi kongresszus 1839. január 23-án ratifikálta a döntést. Richardson, Rupert Norval: *Texas, The Lone Star State*. 3rd ed., Englewood Cliffs, N. J., 1970. 136.

⁶² *Telegraph and Texas Register*, June 10, 1840.

⁶³ *Telegraph and Texas Register*, Aug. 5, 1837.

⁶⁴ *Telegraph and Texas Register*, July 7, 1841.

⁶⁵ *Telegraph and Texas Register*, Mar. 2, 1842.

⁶⁶ *Telegraph and Texas Register*, Jan. 19, 1842.

⁶⁷ Frederick Ernst, in: *Telegraph and Texas Register*, Mar. 29, 1843.

⁶⁸ *Telegraph and Texas Register*, Oct. 11, 1843.

⁶⁹ *Telegraph and Texas Register*, Dec. 27, 1843.

⁷⁰ Sam Houston Texas annexiójával kapcsolatos tervéről lásd Marquis, James: *The Raven, A Biography of Sam Houston*. New York City, 1929. 15. fejezet.

alternatívákról, más újságokban megjelent nézeteket, a texasi közvélemény alakulását is kommentálva. A lap hangneme már korántsem volt tárgyilagos. Kiadójának véleményét tükrözte, aki sok más texasihoz hasonlóan az annexiót támogatta. 1844 februárjában tudósított a „csodás hírről”: „Igen megbízható forrásból kaptuk a hírt, hogy az USA Szenátusa szinte egyhangú döntéssel ratifikálta a Texas Egyesült Államokba történő felvételéről szóló szerződést. [...] Ez a hír talán túl szép ahhoz, hogy igaz legyen. [...] Hamarosan egy másik termést is learatunk Texasban, Washington zászlaját dicsőségesen kibonthatják nyugati határunkon, s az amerikai csapatok kifényesített fegyverei tükröződni fognak a Nueces csillogó vizében. [...] Nyugatra! A birodalom Csillaga útnak indul!”⁷¹

Az amerikai Szenátus 1844 júniusában azonban elutasította az annexió szerződést. Többen – főleg az északi Republikánusok – nem kívánták a déli, rabszolgatartó államok számának növekedését, mások nem akartak ilyen fontos döntést hozni az amerikai elnökválasztás előestéjén. Voltak olyan vélemények is, melyek szerint Texas felvétele háborúhoz vezethetett Mexikóval. 1844 őszén azonban váratlanul kedvező fordulat történt az Egyesült Államokban. James K. Polk, a terjeszkedő politika feltétlen híve nyerte meg a választásokat. Texas annexiójának támogatói ezért új formában terjesztették a Kongresszus elé a felvételi kérelmet. A két ház közös határozata (*Joint Resolution*) ugyanis csak egyszerű többséget, s nem 2/3-os támogatást igényelt. Ebben a formájában a javaslatot 120:98-as szavazati aránnyal fogadták el a Képviselőházban.⁷² 1845. február 12-én a *Telegraph* is beszámolt az „örömteli hírről”.⁷³

Három héttel később a lap már arról adhatott hírt, hogy a törvényjavaslatot a Szenátusban is elfogadták 27:25 arányban. Az újság név szerint felsorolta az igennel és nemmel szavazó szenátorokat, s beszámolt az olvasóknak a törvényhozói eljárás olyan egyéb részleteiről is, melyek az annexiót elősegítették. A szerkesztő arról is elmélkedett, hogyan fogadják majd a texasiak a döntést. Rámutatott annak jelentőségére, hogy ismét amerikaivá válhatnak, s az isteni elrendelés szerepét hangsúlyozta, mely óvta őket, s „lépteiket a nemzeti nagyság felé irányította”: „A döntések kétségtelenül szívélyes fogadtatásra találnak Texas polgárainak körében. Texast Államként fogadják be az Unióba, s lakói számára biztosítják az amerikai állampolgároknak járó kiváltságokat. Az az igazság, hogy ennél többet nem is kérhetnének [...] Texas, mint az elveszett József, visszatér az atyai kebelre. Legyen az Unió örök. Alázattal reméljük, hogy a legbölcsebb lény, aki eddig országunk Magányos Csillagát irányította a háború sötét felhőin át, kegyesen úgy döntött, hogy e csillag ezentúl legyen az örök béke fényes és dicsőséges jelképe.”⁷⁴

A *‘Joint Resolution of the Senate and the House of United States Congress for Annexing Texas to the US’* a *Telegraph and Texas Register* április 16-i számának címlapján jelent meg. A vezércikk a döntés általános támogatottságáról és a közakarat megnyilvánulását kifejező texasi ünnepsorozatáról számolt be: „A Köztársaság minden részéből a taps folyamatos zúgását hallani, ahogy az emberek megyéről megyére összegyűlnek, hogy hitet tegyenek az amerikai kormány által felajánlott annexió feltételei mellett. Mindenfelé visszhangzik a tapsvihar. A közvélemény forgószele minden ellenállást elsöpört.” A dokumentumokkal kapcsolatban megállapította: „aprólékos tanulmányozás után minden intelligens és elfogulatlan olvasó belátja majd, hogy Texas polgárai számára minden olyan jogot, ki-

⁷¹ *Telegraph and Texas Register*, Feb. 14, 1844.

⁷² Richardson: *Texas, The Lone Star State*, 146, Perrigo, *The American Southwest*, 133

⁷³ *Telegraph and Texas Register*, Feb. 12, 1845.

⁷⁴ *Telegraph and Texas Register*, Mar. 26, 1845.

váltságot és mentességet megadnak, melyet az Egyesült Államok polgárai élveznek.”⁷⁵ A következő számokban folyamatosan tudósítottak a texasi megyékben tartott annexiós gyűlésekről. A beszámolók hangnemét a megkönnyebbülés és a Texas jövőjével kapcsolatban megnyilvánuló optimizmus jellemezte: „Texas Egyesült Államokkal történő újraegyesítéséről az a vélemény, hogy elősegíti majd a biztonságot és a fejlődést, s hozzájárul az emberek boldogságához, valamint mindkét ország kölcsönös jólétének növekedéséhez.”⁷⁶

Az egyik, augusztus közepén megjelent hír felfedte annak okát, miért is volt olyan fontos, hogy Texas gazdasági és politikai helyzete minél hamarabb stabilizálódjon – elengedhetetlen feltétel volt ez ahhoz, hogy új telepéseket csábíthassanak Texasba, növeljék a földek értékét, és biztosítsák a lakosok anyagi gyarapodását. „Az Annexió hatása, habár az még nem valósult meg teljes mértékben, már érezhető. A M’kim [nevű hajó] több mint ötven vagy hatvan utast hozott legutóbbi útján New Orleansból Galvestonba, akik közül többen látogatóként jöttek, hogy megnézzék és tanulmányozzák a vidéket. Ha már az év ezen időszakában jönnek, mire számíthatunk ősszel?”⁷⁷ Egy másik hír arra utalt, hogy nem csupán amerikaiak, hanem európaiak, sőt mexikóiak bevándorlását is bátorítani kívánták: „Örömmel hallottuk, hogy számtalan új település jött létre a nyugati és az északi határvidéken, s hogy ezek gyorsan fejlődnek. [...] Arra számítunk, hogy a Rio Grande vidékéről sok mexikói család fog hamarosan Bexar megyébe költözni, és Castroville közelében és a Medina mentén telepednek le.”⁷⁸

Közben összeült a Küldöttgyűlés, elfogadta Texas Állam Alkotmányát és az annexióról szóló határozatot. A *Telegraph* 1845. szeptember 10-én jelentette meg az alkotmány szövegét. Október végén már a dokumentum sikeres elfogadásáról számolhatott be a lap, s a kommentár a nemzeti büszkeséget is tükrözte: „Semmi kétség, az Alkotmányt az emberek óriási többséggel fogadták el az egész Köztársaságban. Hajlunk arra, hogy azt gondoljuk, az Amerikai Konföderáció egyetlen új Államának Alkotmányát sem fogadták még el ilyen egyhangúlag, mint Texas új Alkotmányát.”⁷⁹

Ezalatt megtörtént a texasi állami alkotmány és az annexió szentesítése az amerikai törvényhozásban. „Az Alabama nevű Gőzhajó megérkezett Galvestonba [1846. január 4-én], s azt az örömteli hírt hozta, hogy a TEXAS UNIÓBA TÖRTÉNŐ FELVÉTELÉRŐL SZÓLÓ törvényjavaslatot múlt hónap 22-én ELFOGADTA AZ AMERIKAI SZENÁTUS, 31:13 ARÁNYÚ SZAVAZATTAL.”⁸⁰ A törvényt (*Texas Admission Act*) James K. Polk elnök 1845. december 29-én szentesítette aláírásával. Texas huszonnyolcadik tagállamként csatlakozott az Amerikai Egyesült Államokhoz.

A mexikói kormány sosem ismerte el Texas függetlenségét, ezért az annexiót az Amerikai Egyesült Államok részéről kinyilvánított hadüzenetként értelmezte. Ráadásul Texas határával kapcsolatban is viták voltak. Amikor pedig a Zachary Taylor vezette amerikai csapatok a mexikói kormány felszólítására sem vonultak vissza a vitatott határzónából, egy kisebb mexikói csapat rajtuk ütött. Ezzel 1846 tavaszán elkezdődött a mexikói–amerikai háború, melynek végén Mexikónak le kellett mondania nem csupán Texasról, hanem Texas és a Csendes-óceán között fekvő összes területéről. Ez magában foglalta Kaliforniát, Új Mexikót, s a mai Nevada, Utah, Arizona és Colorado nagy részét. Cserébe az USA tizenöt millió

⁷⁵ *Telegraph and Texas Register*, Apr. 16, 1845.

⁷⁶ *Telegraph and Texas Register*, Apr. 23, Apr. 30, 1845.

⁷⁷ *Telegraph and Texas Register*, Aug. 13, 1845.

⁷⁸ *Telegraph and Texas Register*, Aug. 6, 1845.

⁷⁹ *Telegraph and Texas Register*, Oct. 29, 1845.

⁸⁰ *Telegraph and Texas Register*, Jan. 7, 1846.

dollárt fizetett Mexikónak, és átvállalta az amerikai állampolgárok Mexikóval szemben támasztott követeléseit, mintegy három millió dollár értékben.⁸¹ Az 1848-ban Guadalupe Hidalgóban aláírt béke nyomán az Amerikai Egyesült Államok délen és nyugaton elérte mai határát.⁸² Hatalmas elmozdulás történt ezzel az észak-amerikai erőviszonyokban. Az elmozdulás egyik kiindulópontja pedig Texas, illetve a Texasban élő angol-amerikaiak hovatartozásának változása volt.

ANDREA KÖKÉNY

The Texas War of Independence in the Local Press

The purpose of this study is to examine the formation of Anglo-American identity in the Texas Republic with the help of a special primary source, the press. The focus of research has been on the *Telegraph and Texas Register*, which was the second permanent newspaper in Texas. The first issue was published on October 10, 1835, just nine days after the first shot of the Texas Revolution, which led to the declaration of independence from Mexico and the establishment of a separate state. The editors of the *Telegraph and Texas Register* brought no practical printing experience to the enterprise. The newspaper survived thanks to the persistence of its publishers. They were witnesses to the changes throughout the years of the Texas Republic and after. The paper was a faithful mirror of the events, the thoughts, and the attitudes of people. At the same time, it was also an influential mold of public opinion. The *Telegraph* has become an essential source to the understanding of the early history of American Texas and the construction of the identity of the people who lived in it. It reflects the most important elements of self-definition. It provides information about the American settlers' motives, expectations, and hopes during the transitional period.

⁸¹ „Treaty of Guadalupe Hidalgo”. In: Toynbee, Arnold (ed.): *Major Peace Treaties of Modern History, 1648–1967*, vol. II, New York, 1967. 733–751.; „Békeszerződés az Amerikai Egyesült Államok és a Mexikói Köztársaság között”, ford. és sajtó alá rendezte Kökény Andrea, DOCUMENTA HISTORICA 52, Szeged, 2001.; a békeszerződésről lásd Perrigo: *The American Southwest*, 134.; Calvert – De León: *The History of Texas*, 103.; Connor: *Texas, A History*, 155.; Chávez, Alicia Hernández: *México. Breve historia contemporánea*. México, 2000. 214.; Vázquez, Josefina – Meyer, Lorenzo: *México frente a Estados Unidos (Un ensayo histórico, 1776–1993)* México, 1995. 61.; Salvat, Juan – Rosas, José Luis: *Historia de México*. 1986. Tomo 11.

⁸² A Guadalupe Hidalgo-i békében megszerzett terület (Texasszal együtt) 2,38 millió négyzetkilométer volt.

VIDA ISTVÁN KORNÉL

„A régóta elnyomottak barátai”

Magyar katonák az észak-amerikai polgárháború néger ezredeiben^{*}

„Olyan tisztjeitek vannak, akik hisznek abban, hogy férfiként tudtok küzdeni. Maguk mögött hagyták otthonaikat, hogy eljöhessenek közétek. S tették mindezt annak tudatában, hogy a lázadó kormány felakaszthatja őket, amennyiben fogságba esnek. S mindezt miért? Mert eltökéltek, hogy katonának képezzenek ki benneteket.”

(Zulavsky László 25. Általános Parancsa a fekete katonákhoz, 10. Ezred, Corps d’Afrique, 1863. augusztus 7.)

A magyar katonák amerikai polgárháborús szerepvállalása az amerikai-magyar történelmi kapcsolatok egyik legendás fejezetének számít. Ugyanakkor, ami a téma feldolgozását illeti, Pivány Jenő, Vasváry Ödön és Ács Tivadar² egyaránt túlmisztifikálták a magyarok részvételét mind létszámukat, mind pedig a részvétel történelmi jelentőségét tekintve. Különösen az előbbi két amerikai-magyar szerzőnél tapintható ki az a motiváció, hogy saját – szó mi szó, meglehetősen széthúzó és sporadikus – amerikai-magyar közösségük legitimitását igyekeztek erősíteni azzal, hogy bizonyítják: a 19. század derekán Amerikában menedéket találó magyarok akár leckét is adhattak volna a tengerentúlon demokráciából és az egyéni szabadságjogok tiszteletben tartásából. Azt is hangsúlyozták, hogy a magyarok feltétlenül kitűntek más korabeli, Amerikában élő nemzetiség közül, hiszen számbeli jelenlétükhöz képest a legmagasabb arányú volt részvételük a konfliktusban, s közülük került ki arányai-ban a legtöbb tiszt is. Nem véletlen az sem, hogy szinte teljesen figyelmen kívül hagyták azokat a magyarokat, akik a Konföderáció ügyét támogatták fegyverükkel (Vasváry például könyvének a *Lincoln’s Hungarian Heroes* [Lincoln magyar hősei] címet adta).

^{*} A tanulmány megírásához több ösztöndíjat vettem igénybe. Két alkalommal (2002, 2006) a berlini Freie Universitaet Kennedy Intézete ösztöndíja keretében végeztem kutatásokat. 2003-ban a Fulbright Foreign Scholarship Board támogatásával a University of Maryland vendégkutatója voltam, illetve 2006-ban a European Association for American Studies részesített támogatásban (Transatlantic Grant). Mindannyiuknak nagyon hálás vagyok a támogatásukért.

¹ General Order No. 25. Col. L.L. Zulavsky, 10th Regiment Corps d’Afrique, LA, 1863. augusztus 7., Berlin, Ira, Reidy, Joseph P., Rowland. Leslie S. (eds.): *The Black Military Experience*. Series 2 of *Freedom: A Documentary History of Emancipation, 1861–1867*. New York, 1982. 599f.

² Ács Tivadar: *Magyarok az észak-amerikai polgárháborúban 1861–65*. Budapest, 1964.; Pivány, Jenő: *Hungarians in the American Civil War*. Cleveland, 1913.; Vasváry Ödön: *Lincoln’s Hungarian Heroes. The Participation of Hungarians in the American Civil War*. Washington, D.C., 1939.

A modern polgárháborús kutatások, az egyes nemzeti csoportokhoz tartozó bevándorlók szerepvállalásának (át)értékelései és végül a Kossuth-emigrációval kapcsolatos ezirányú vizsgálataim azonban azt bizonyítják, hogy a fent említett megközelítés több elemében is felülvizsgálatra szorul. Az amerikai népszámlálási adatoknak, a bevándorlókat szállító hajók utaslistáinak szisztematikus vizsgálata sokkal pontosabb becslésekre ad módot az Egyesült Államokban letelepedett magyarok számát illetően, s a polgárháborús levéltári források kiterjedt kutatása is objektívabb elemzés ígérését hordozzák. E cikk keretei nem teszik lehetővé ezeknek az eredményeknek a részletes ismertetését, azonban néhány megjegyzést feltétlenül tennünk kell a későbbi gondolatmenet megértéséhez. Az 1860-as népszámlálási adatok arra engednek következtetni, hogy az Egyesült Államokban akkor élő magyarok száma semmiképpen sem volt több 3000-nél, azonban ebbe már a kiskorúak, illetve az idősebb korú eltartottak is beleszámítanak. Ezen a ponton válik értelmezhetetlenné Ács Tivadár becslése, aki szerint az amerikai polgárháborúban 5000 magyar fogott fegyvert(!), de semmiféle alapunk nincs arra sem, hogy Pivány és Vasváry valamivel alacsonyabb, ám még mindig erősen túlzó 800-as létszámát elfogadjuk.³ A források alapján mintegy 120 dokumentálható magyar résztvevője volt a konfliktusnak, illetve további 20 olyan katona van, akinek pontos nemzeti hovatarozása még nem bizonyított. Fontos azt is kiemelni, hogy korántsem csak az északi hadsereget erősítették magyar katonák, hiszen a Konföderáció hadseregében is mintegy 15 magyar szolgált, ami tekintve a déli államokban élő, egyébként is kevesebb magyar származású lakost, korántsem jelentett nagyságrendekkel alacsonyabb résztvételt, mint az Unió esetében.⁴ Ez a tény pedig szükségszerűen azt is jelenti, hogy a katonák motivációi is felülvizsgálatra szorulnak, hiszen aligha hihető, hogy a nagyon is hasonló „kulturális csomaggal” érkező Kossuth-emigránsok közül lett volna olyan, aki az Északot támogatja fegyverével, mások pedig a Délt, amennyiben elfogadnánk azt az erősen leegyszerűsített képletet, hogy a reformkor liberális értékrendjével, demokratikus eszméivel felvértezett ex-Kossuth katonák a rabszolgaság antagonistikus intézménye ellen ragadtak kardot. Pivány és Vasváry értelmezése egyértelműen a polgárháború okainak elavult, szimplifikált olvasata, amelynek felülvizsgálata saját történészgenerációkra vár. A motivációk között sokkal nagyobb teret kell kapnia a „fogadott haza” iránt érzett lojalitásnak, a kalandváagnak, néha pedig bizony az egyéni anyagi nyereségnek is.

Természetesen mindez korántsem jelenti azt, hogy a rabszolgaság kérdése mellékes lett volna a harcoló magyar tisztek és katonák számára, csupán annak kizárólagos jellegétől kell eltekintenünk. Az alábbiakban olvasható tanulmányomban a magyarok „különös intézményhez” való hozzáállását kívánom nagyító alá venni, s azokat a katonákat állítom a dolgozat középpontjába, akik az úgynevezett színes (fekete vagy néger) ezredekben (USCT – United States Colored Troops) vállaltak és teljesítettek szolgálatot.

„A láncok csörgése” – a magyarok és a rabszolgaság intézménye a 19. század derekán

A reformkor magyarjai különös kettősséget láttak a korabeli Egyesült Államokban. Egyrészt a „Demokrácia Ifjú Óriását”, ahogyan Wesselényi Miklós nevezte, amely mindazt tesztelte meg, amiért ők előbb politikai síkon harcoltak, majd fegyvert is ragadtak. Másrészt

³ Ács: *Magyarok*, 22–23.

⁴ A Konföderáció területén letelepedett magyarok rövid történetét illetően lásd Vida István Kornél: *Magyar katonák a Konföderáció hadseregében: Estván Béla szélhámos pályafutása*. In: *Gyarmatokról Impérium. Magyar kutatók tanulmányai az amerikai történelemről*. (Szerk. Frank Tibor) Budapest, 2007. 72–87.

viszont nem értették, hogy a szabadság földjén hogyan létezhet egy olyan igazságtalan, sőt intézmény, mint a rabszolgaság. Kevés magyarnak adatott meg ebben az időben, hogy személyesen gyűjtsön benyomásokat a tengerentúlon, ezért vált igazi sikerkönyvvé Bölöni Farkas Sándor útleírása, amely *Utazás Észak-Amerikában* címmel 1834-ben jelent meg. Az első rabszolgáárverés hirdetését olvasva Bölöni az alábbiakban fogalmazta meg vegyes érzelmeit Amerikával szemben: „Mintha jégkéz vonult volna el szívemen ennek olvasására! s tehát rabszolgák országába érkeztünk! – sóhajtottam bánatomban. [...] Miután láttam e nagy haza konstitúciójából folyó példátlan szabados polgári életet, mindenben a természet törvényein alapított elveit, az emberiség mívelődésére szentelt annyi intézeteit – mindig megfoghatatlan volt előttem a felséges teória s e gyalázatos praxis közti nagy ellenkezőség!”⁵

Bár a magyarok tudatában természetesen szerepelt ez a kép is Amerikáról, ám az 1848–1849-es szabadságharc bukása után sokan kényszerültek a tengerentúlon keresni menedéket, s nem nagyon tudunk olyanról, aki a rabszolgaság intézménye miatt érzett idegenkedése miatt ne kelt volna át az Atlanti-óceánon. Ellenérzéseiknek viszont sokan hangot adtak. Madarász József, aki ugyan csak rövid látogatásra érkezett, így fogalmazta meg reakcióit Amerika partjait megpillantva: „Szívélyesen üdvözlém hajónkról Amerikát, s virágzást kívántam e honnak, a melynek intézményei, egyetlen kivétellel oly emberiek. Egyetlen kivétellel! – igen, a rabszolgaság létezése benned, Amerika, ellenkezik intézményeid szellemével; szégyene nagyságodnak, és szennyfolt szabadságodon. [...] Ha méltó helyedet el akarod foglalni Amerika, e szennyfoltot el kell törölned.”⁶ Később egy vonaton utazva rabszolgákat szállító déli ültetvényest látott, s indulatosan fakadt ki: „A félhomályban lánczok zörgése riaszt fel, s látom, hogy fehér emberek egymáshoz lánczolt szerecsen férfiakat s nőket szállítottak a kocsiban, s szállíttatnak a vonal állomásain.

Fölríadt emberérzetem. Ily lealázása az embernek színikülönbség miatta, szabad hazában. Arcom kigyúlt! Felháborodott lelküetem, szégyeneltem a szabadság örve alatti e rablánczokat, hogy nem téphetem szét a szerencsétlenekkel, s nem alázthatnak porrá azok, a kik így másokat megaláznak.”⁷

A magyarok elsősorban úgy tudtak tiltakozni a rabszolgaság igazságtalanságai ellen, hogy igyekeztek nem költözni olyan államokba, ahol a rabszolgaság vagy az ültetvényes gazdálkodás fizikai jelenlétével nap mint nap szembesülniük kellett volna. Így például Újházy László is sokáig halogatta a délre költözést. Az éghajlat ott sokkal inkább kedvezett volna a mezőgazdasági termelésnek, ám a rabszolgaságot elveivel túlon túl ellenkezőnek tartotta ehhez.⁸ Hozzá hasonlóan viszonylag kevés magyar telepedett le valamely déli államban. Az 1860-as népszámlálási adatok alapján mintegy háromszáz magyar élt a későbbi Konföderáció valamely államában, ami alig éri el az Egyesült Államokban élő magyarok összlétszámának 10%-át. Ez persze nem magyarázható kizárólagosan saját döntésükkel. Hasonló arányok mutathatók ki más etnikai csoportok esetében is, s ebben mindenképpen szerepet játszott az a tény is, hogy a Dél társadalma sokkal kevésbé volt befogadó a bevándorlókkal szemben, mint Északé.

Mindezzel együtt a rabszolgasággal kapcsolatos vélemények teljes spektrumára találunk példát az 1850-es években Amerikában élő magyarok között. A magyar születésű, harminc-

⁵ Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*. Budapest, 1984. 467–468.

⁶ Madarász József: *Emlékirataim, 1831–1881*. Budapest, 1883. 297.

⁷ Madarász: *Emlékirataim*, 312–313.

⁸ Újházy levele Beöthy Ödönnek, megjelent a Pesti Napló 1850. december 14-i számában. Idézi: Ács Tivadar: *New Buda*. Budapest, 1941. 130.

nyolc éves Brock Zsigmondnak az Alabama állambeli Lawrence megyében 1860-ban 240 acre nagyságú ültetvénye volt, amelyhez tizenkét rabszolgát birtokolt (hat felnőtt és hat gyermek). Mindez azt jelentette, hogy Brock egy kicsivel az átlag fölötti rabszolgavagyonnal rendelkezett, s jellemző módon tőkéje zöme ebben fektetett. Sajnos sem róla, sem pedig családjáról semmilyen információval nem rendelkezünk 1860 után.⁹ Rajta kívül egyetlen magyar rabszolgatartóról tudunk. Újházi László elítélően írta Koszta Mártonról, aki miatt korábban komoly diplomáciai konfliktusba keveredett az Egyesült Államok és Ausztria, hogy „van egy szerencsény rabszolga asszonya. [...] Nagyon restelem, hogy magyar ember akadt, aki rabszolgát tartand. Be hamar fajul el sok ember.”¹⁰ Rajtuk kívül azonban nem is igen jellemző a korabeli magyarokra, hogy szimpatizáltak volna a rendszerrel. Érdekes kivételt képez a magyar utazó, Széchenyi Béla, aki az abolitionistákénál jóval kevésbé radikális megoldást keresett a rabszolgaság problémájának megoldására: „Vannak sokan – én is ezekhez tartozom – [...], kik átmeneti korszakok kedvelői, s jobban szeretnek egy [...] véréneküli forradalmat [...] egy mindent feldöntő, összeromboló néplázadásnál. Ugyanezt lehet a rabszolgasági emancipatióra alkalmazni.” Ő is egyetért azzal, hogy az „előrehaladt kor ily foltot magán nem tűrhet”, azonban meglátása szerint a rabszolgák felszabadítását feltétlenül meg kell hogy előzze civilizálásuk, hiszen jelenleg „a műveltség [...] mély fokán állanak”. Széchenyi képmutatással vádolja meg Északot, ahol – bár rasszizmussal vádolják a Konföderációt – szintén hátrányos megkülönböztetésnek teszik ki a szabad feketéket, s megtagadják tőlük a polgárjogot. Úgy véli, hogy Harriet Beecher Stowe regényében, az *Uncle Tom's Cabin*-ben (Tamás bátya kunyhója) ábrázolt állapotok kivételt képeznek, s az ültetvények sokkal inkább paternalista ábrázolását tartaná helytállóknak. Emellett igazságtalannak tartaná azt is, hogy a rabszolgák felszabadítása többszáz ezer ültetvényest fosztana meg „szerencsétlen vagyonától”. Úgy ítéli meg, a Dél „saját talpára állva” bizonyosan meg fogja oldani a problémát, hiszen ez saját belügye.¹¹

Voltak azonban olyan amerikai magyarok is, akik korántsem elégedtek meg az efféle átmeneti, fokozatos változásokkal, helyette a rabszolgaság azonnali eltörlését követelték, s időnként még az erőszaktól sem riadtak vissza ennek érdekében. Egyikük, akinek esetéről a *Chicago Daily Tribune* is beszámolt, 1857-ben arra lázított egy néger szakácsnőt, hogy keverjen arzént gazdája és családja ételébe a Georgia állambeli Augustában. A lakoma után hatan haltak meg, s harmincegyen voltak válságos állapotban. A néger szakácsnőt elevenen elégették, s a Coskina néven említett magyar uszító is hasonló sorsra jutott.¹²

Hozzá hasonlóan nem riadt vissza az erőszaktól az a Kaiser Ferenc sem, aki a rabszolgaság területi terjeszkedésének elvi kérdése miatt fegyveres összecsapásoktól sújtott Kansas rabszolgaságellenes erői közé állt, s fegyvert is ragadott. Részt vett az 1856. június 2-án vívott Black Jack-i összecsapásban, majd az Osawatomie mellett vívott csatában fogságba

⁹ Brockot illetően lásd Blake, Tom: *Lauderdale County, Alabama. Largest Slaveholders from 1860 Slave Census Schedules*. <http://freepages.genealogy.rootsweb.com/%7Eajac/allauderdale.htm>; United States. Bureau of Land Management. *Alabama Pre-1908 Homestead & Cash Entry Patent and Cadastral Survey Plat Index*. General Land Office Automated Records Project, 1996. No. 21163.

¹⁰ Újházi levele Klementin lányának, 1856. január 10. Sír Mező, TX. Országos Levéltár, Újházi Iratok.

¹¹ Széchenyi Béla: *Amerikai utam*. Pest, 1863. 30–31., 34–36.

¹² *Chicago Daily Tribune*, 1857. szeptember 22.

ejtették a rabszolgaságpártiak. A csatát követően egyikük, F. N. Coleman fejbe lőtte Kaisert, akinek neve felkerült az ütközet áldozatainak emlékművére.¹³

Nem minden magyart jellemzett ilyen szélsőséges állásfoglalás a rabszolgaság intézményének jövőjét illetően. Ennek a köztes csoportnak talán a legérdekesebb képviselője volt Kozlay Jenő, akinek pályafutása egészen különlegesen jól dokumentált attól kezdve, hogy elhagyta az országot a szabadságharc bukását követően. Leszármazottai, Janet és Doug Kozlay gondosan megőrizték dokumentumait, amelyeket 2006-ban adományoztak a Petőfi Irodalmi Múzeumnak.¹⁴ Roppan érdekes ez a gyűjtemény, hiszen Kozlay kiemelkedően termékeny író volt, legyen szó akár naplójáról, levelezéséről, akár pedig irodalmi műveiről. Mindez – előbb magyarul és németül, majd az 1850-es évek közepétől kezdve egyre inkább angolul – sok mindent elárul – egyebek mellett – a rabszolgaságról és a feketékről alkotott véleményéről is.

Kozlayra természetesen nagy hatást gyakoroltak az 1848–1849-es szabadságharc liberális eszméi, s ez jól látható, amikor az Atlanti-óceánon való átkelés közben hosszú német nyelvű versben vont párhuzamot az indiánok és a magyarok elnyomása között.¹⁵ Korai amerikai írásai között is előkelő helyen szerepelt a diszkrimináció és a rasszizmus témája, s a rabszolgaság intézményének részletes értékelését adja a „*The Slave Market*” [Rabszolgavásár] című írásában, amelyet akkor vetett papírra, amikor New Orleansban lakott egy esztendeig. Részletesen leírja, hogyan is zajlik az adásvétel, s borzongva állapítja meg, hogy „borzalmas dolog ilyet művelni egy szabad országban”.¹⁶ Az 1850-es évek végére azonban valamelyest változni látszik Kozlay véleménye a feketékről. 1857-ben a *The United States Democratic Review* folytatásokban közölte Kozlay regényét, amely a *Secrets of the Past. A Romance of the South* címet viselte.¹⁷ Ebben már határozottan negatívan ábrázolja az afro-amerikaiakat, akik ostobának és roppan naívnak tűnnek művében, amelyben egyébként eléggé ügyetlenül igyekszik az általuk beszélt dialektust visszaadni.

Kozlay ezrednaplója sem kevésbé érdekes bepillantást enged az emancipációval kapcsolatos véleményébe. Jóval az Emancipációs Nyilatkozat 1863. január 1-jei kiadása előtt, 1862. július 14-én így írt: „Jó néhányan vannak itt, akik ki fognak lépni a hadseregből, mert azt mondják, s én igazat adok nekik, hogy nem fognak harcolni a négerekért¹⁸, és az abolitionisták emancipációs politikájáért. [...] Sokban egyetértek ezzel [...], s ha az Elnök vagy a fanatikus abolitionista tábornok [John Charles Frémont – VIK] intézkedéseket foganatosít a rabszolgák felszabadítása érdekében,¹⁹ a többség és a keleti és a nyugati államok óhaja el-

¹³ *Chicago Daily Tribune*, 1857. szeptember 8.; Watts, Dale E.: *How Bloody was Bleeding Kansas?: Political Killings in Kansas Territory*. A Journal of the Central Plains, vol. 18. (1995/nyár) 116–129.

¹⁴ *Népszabadság*, 2006. március 11.

¹⁵ Kozlayról alkotott képet Janet Kozlayval folytatott rendszeres levélváltások során alakítottam ki. Ezúton köszönöm meg neki, hogy megosztotta velem a Kozlay Gyűjtemény dokumentumait, s hogy Bozzay Réka kolléganőmmel részt vehettem a német nyelvű levelek angolra fordításában.

¹⁶ Kozlay, Eugene: „The Slave Market”. Kozlay Iratok.

¹⁷ A regény teljes szövege elérhető az interneten is a Cornell Egyetem Making America gyűjteményében: <http://cdl.library.cornell.edu/cgi-bin/moa/moa~cgi?notisid=AGD1642-0041-71>.

¹⁸ Itt a pejoratív Nigger szót használta a Negro helyett.

¹⁹ Kozlay itt John Charles Frémont (1813–1890) emancipációs nyilatkozatára utalt, amelyet még 1861. augusztus 31-én bocsátott ki Missouriban, a Nyugati Katonai Körzet parancsnokaként. Ebben minden lázadó tulajdonát képező rabszolgát örökre szabadnak nyilvánított Missouriban. A proklamáció hatalmas port vert fel, az abolitionisták lelkesen üdvözölték, ám az északi közvéle-

lenére, én magam is visszavonulok a harcmezőről. [...] Azért jöttem ide, hogy újraegyesítem az uniót, s nem azért, hogy kiraboljak és elnyomjak másokat. [...] Hadd haljon meg mindenki, aki azért ügyködik, hogy elpusztítsa a szabadság eme földjét, de soha ne lopjuk el tulajdonukat, ahogyan az abolicionisták akarják azt a déli emberekkel.”²⁰

Számos alkalommal meglehetősen lesújtóan nyilatkozik az afro-amerikaiakról is. A fent említett, 1862. július 14-én kelt naplóbejegyzésében így fogalmaz: „Néhányan [az afro-amerikaiak] követték a hadseregünket, majd elhagytak bennünket, és visszatértek gazdáikhoz, korábbi helyzetükbe. Hát ezek azok az emberek, akiket a fanatikusok fel akarnak szabadítani?”²¹ Ezen véleménye tükrében azon sem lehet csodálkozni, hogy azzal sem értett egyet, hogy a feketékből ezredeket toboroztak, s bevetették őket a Konföderáció ellen. Úgy vélte, az afro-amerikaiak nem alkalmasak a szervezett harcra, s a katonai fegyelem is idegen tőlük: több alkalommal is panaszkodott, hogy a fekete katonák fosztogatnak. Emellett komoly kétségei voltak képességeiket illetően is: „Az elmúlt két éjszaka is riadó volt. A fekete katonák csapatostól jönnek jelenteni, hogy hatszáz lázadó közeleg. Készen álltam, hogy fogadjam őket, de ahogyan vártam, nem jött senki. Ezek a feketék, ha meglátnak egy tucat ellenséget, általában rögtön ötszázra becsülik a számukat.”²²

Kozlay ellen az a gyanú is felmerült, hogy időnként szemet hunyt beosztottai felszabadított rabszolgákkal szemben elkövetett kegyetlenkedései fölött. James C. Beecher, Harriet Beecher Stowe testvére, a 35. Néger Ezred parancsnoka azt állította, hogy Kozlay tanúk előtt kijelentette, hogy az 54. ezred (Kozlay alakulata) egyik hadnagya „rövid úton lezárta minden felszabadított néger panaszosnak az ügyét, a hüvelykujjainál fogva akasztva fel őket”.²³

Mindezzel korántsem akarom azt az érzést kelteni, hogy Kozlay rasszista lett volna. Igaz, hogy bizalmatlanul tekintett a feketékre, de ezzel egyáltalán nem állt egyedül az *antebellum* időszakában vagy akár a polgárháború idején. Sokkal inkább ő volt az, aki szinte tökéletesen asszimilálódott új hazája társadalmához, amelyet erőteljes negrofóbia jellemzett. Az egyszerű katona tehát, ellentétben azzal, amit Pivány vagy Vasváry sugallt, egyáltalán nem a rabszolgák felszabadításáért ragadott fegyvert – eltekintve a szélsőséges nézőpontot képviselő abolicionistáktól –, ami a konfliktus első két esztendejében nem is volt deklarált célja az Unió politikai vezetésének.

A magyar emigránsok közül jó néhányan kifejezték szimpátiájukat az elnyomott feketékkel, s a polgárháborúban harcoló magyar születésű katonák közül tízen vállaltak szolgálatot a fekete ezrekben. Tanulmányom második részében rövid áttekintést nyújtok ezeknek az alakulatoknak a szervezéséről s a fehér tisztek kiválasztásának kritériumairól.

USCT – Az Egyesült Államok Néger Ezredei a polgárháborúban

A polgárháborúval foglalkozó szakirodalom hosszú évtizedekig egyértelműen figyelmen kívül hagyta az afro-amerikaiak szerepvállalását a fegyveres harcokban, s úgy kezelte őket, mintha tétlenül várták volna, hogy a szabadság „sült galambja” a szájukba repüljön. Csúpan az 1960-as évek polgárjogi mozgalmait követően fordult a kutatók érdeklődése a konf-

mény többsége elítélte. Maga Lincoln is elhamarkodottnak tartotta, kérte Frémontot, hogy vonja vissza nyilatkozatát. Miután erre nem volt hajlandó, elmozdította beosztásából.

²⁰ Kozlay ezrednaplója, 1862. július 14. Shenandoah-völgy. Kozlay Iratok.

²¹ Uo.

²² Kozlay ezrednaplója. 1865. április 19. Dél-Karolina. Kozlay Iratok.

²³ Singleton, Robert: *William Gilmore Simms, Woodlands, and the Freedmen's Bureau*. Mississippi Quarterly, (1996/Tél) 19–37.

liktus társadalomtörténeti aspektusai felé, s ekkor jelentek meg az első igazán tudományos igényű elemzések a fekete katonák polgárháborús szerepléséről, mintegy egy évtizeddel azt követően, hogy napvilágot láttak a külföldi születésűek részvételét taglaló elemzések úttörő munkái Ella Lonn tollából.²⁴ Ezek a művek bebizonyították, hogy a feketék igenis komoly szerepet játszottak a polgárháború kimenetelének eldöntésében, s a mintegy százhetvenöt ezredbe csoportosított 178 000 szabad fekete és volt rabszolga számszerűleg az Unió hadseregének mintegy tizedét tette ki 1865-re.

A feketék felfegyverzése roppant kényes kérdés volt a korabeli Egyesült Államokban, tekintve a velük szembeni, a lakosság túlnyomó többségét jellemző bizalmatlanságot. Abraham Lincoln és kormánya azonban a katonailag túlnyomórészt sikertelen 1862-es esztendő után belátta, hogy nem nélkülözheti a felszabadított rabszolgákban rejlő katonai és munkaerőpotenciált. Ebben a kontextusban kell értelmezni Lincoln 1863. január 1-jén kiadott Emancipációs Nyilatkozatát is, amely korántsem jelentette az ország rabszolgáinak egyetemes felszabadítását, ugyanis csak azokra a területekre vonatkozott, amelyek a nyilatkozat kibocsátásakor lázadásban álltak az Unió kormányával szemben. Ahhoz tehát, hogy valóban érvényt szerezhessenek a proklamációnak, katonailag kellett a déli területeket meghódítani.

Az elvi elhatározás a feketék felfegyverzéséről és besorozásáról mindenesetre megszületett, és 1863. május 22-én a Hadügyminisztérium kibocsátotta 143. számú Általános Parancsát, amelynek értelmében felállították a feketék toborzásáért felelős Néger Ezredek Hivatalát. Abban is nagyjából egyetértett mindenki, hogy a fekete ezredek élén fehér tiszteknek kell szolgálniuk, hiszen a rabszolgafelszabadítási nyilatkozat korántsem törölte ki az északi társadalomból a negrofóbiát; sokan kételkedtek abban, hogy a feketék képesek hatékonyan harcolni, s sokan továbbra is úgy gondolták, hogy az afro-amerikaiak egy alacsonyabb rendű faj, akik felelőtlenek, lusták és gyermeki lelkületűek, illetve nehezen kordában tarthatók.²⁵

A fekete ezredek élére kerülő tisztekkel szembeni elvárások ugyanakkor korántsem voltak egységesek. Az első fekete ezredet T. W. Higginson százados szervezte, s tisztjeinek zöme semmiféle katonai tapasztalattal nem rendelkezett – Higginson, korának prominens gondolkodója és eltökélt abolicionista, úgy vélte, hogy az ezredek élén sokkal fontosabb a különösen erős karakter, mint pusztán a katonai tapasztalat. John A. Andrews, Massachusetts kormányzója ezzel ellentétben a katonai jártasságban hitt: „Olyan tiszteket szeretnék itt látni [...], akik fiatalok, de van már katonai tapasztalatuk, határozott rabszolgaság-ellenes elveket vallanak, ambíciózusak, s képesek a børszín szerinti közönséges diszkrimináció felülemelkedni, s akik hisznek abban, hogy a fekete emberek alkalmasak a katonai szolgálatra.”²⁶

Az ezredekbe jelentkezőket bizottságok bírálták el, akik elsősorban a valódi elhivatottságot keresték a jelöltekben. Milyen motivációikkal is bírtak hát a jelentkezők? Nem kevesen voltak köztük olyanok, akik szimpatizáltak az afro-amerikaiakkal, s úgy vélték, hogy szolgálatukkal segíthetik helyzetük javításában, így egyfajta misszióként fogták fel leendő kinevezésüket. Mások viszont úgy gondolták, hogy ezek az ezredek segítenek majd végleg

²⁴ Lonn, Ella: *Foreigners in the Confederacy*. Chapel Hill, 1940.; Lonn, Ella: *Foreigners in the Union Army and Navy*. Baton Rouge, 1951.

²⁵ Glatthaar, Joseph T.: *Forged in Battle: The Civil War Alliance of Black Soldiers and White Officers*. New York, 1990. 35.

²⁶ Emilio, Luis F.: *A Brave Black Regiment: History of the Fifty-Fourth Regiment of Massachusetts Volunteer Infantry*. Cambridge, 1894. 3–5.

megtörni a déliek ellenállását, így minél jobban szervezettek ezek az alakulatok, annál hamarabb győzedelmeskedik az unió egysége. A USCT kinevezések nem csekély zsoldemelés is jelentettek, ami természetesen komoly vonzerőt jelentett sokak számára. Egy Illinois állambeli katona nem igazán komoly elhivatottságról tett tanúbizonyságot, amikor így fogalmazott: „Havi százhusz dollárért egy alligátorokból álló ezredet is szívesen kiképeznék.”²⁷ Összehasonlításképpen, aktuális zsoldja havi tizenhárom dollár volt.

Emellett komoly presztízsnövekedést is jelentett, ha valaki tiszti vagy éppen parancsnoki beosztásra tett szert valamelyik fekete ezredben. A külföldi születésűek számára ez különösen fontos kiugrási lehetőséget jelenthetett, hiszen az önkéntes ezredek maguk választották parancsnokaikat, s ők így – kezdeti kapcsolati tőke s megfelelő ismertség híján – ebből gyakran kimaradtak. (Bár az ún. etnikai ezredek élére leggyakrabban saját ezredet választottak, roppant jellemző volt ez például a német regimentekre.) Külön előnyt jelenthetett az európai származású tisztek többségének komoly katonai előélete, bár sokak számára problémát jelentett, hogy nem sajátították el megfelelő szinten az angol nyelvet.

A jelentkezés egyszerű levél formájában történt, amelyhez a kandidálóknak csatolniuk kellett vagy parancsnokuk vagy pedig tisztársaik ajánlását. A pályázatokat teljesen kompetitív alapon bírálták el, s a végső döntés egy komoly szóbeli vizsgát követően született meg. Ezt a vizsgát egy négytagú bizottság előtt kellett letenni, amely vizsgálta a jelöltek jártasságát taktikában, katonai szabályzatban, általános katonai tudásban, számtanban, történelemben és földrajzban.

A vizsga nehézségének híre hamar elterjedt, így külön vállalkozás indult a jelöltek felkészítésére. A Néger Ezredekbe Jelentkezőket Felkészítő Szabad Katonai Iskola (Free Military School for Applicants for Commands of Colored Troops) olyan sikeresnek bizonyult, hogy 1864 elején már heti százhetven jelentkezőt regisztráltak. Az iskolát elvégzettek 96%-át alkalmasnak minősítették a felvételi bizottságok, míg a többi jelentkezőnél 50% alatti volt ez az arány.²⁸

A magyarok esetében a rendelkezésre álló források azt mutatják, hogy tizenegy magyar jelentkezett a fekete ezredekben való szolgálatra, ám csak tízen kerültek valóban ilyen alakulathoz. Az egyetlen kimaradt jelölt Dr. Tauszky Rudolf volt, aki segédsebészként szolgált az önkéntes alakulatoknál főhadnagyi rangban. Amikor az akkorival megegyező beosztást kínáltak neki az Első Néger Ezredben, durván visszautasította az ajánlatot, mivel ő ezredsebész kívánt lenni egy ilyen alakulatban.²⁹ Látható tehát, hogy alacsonyabb rangúnak tartotta volna ezt a fajta beosztást, s csupán azért vállalta volna el, hogy előrelépjen a ranglétrán. Tauszky egyébként a polgárháborút követően a New York-i orvoselit egyik elismert tagja lett, egészen addig, míg elméje elborult, s 1885. január 3-án pisztollyal előbb feleségére lőtt rá, majd öngyilkosságot kísérelt meg (egyikőjük sem halt meg). Életét a Bloomingdale elmeegógyintézetben fejezte be 1889-ben.³⁰

Magyar katonák a néger ezredekben

Nem minden magyar számára jelentett alacsonyabb rendű szolgálatot a néger ezredekbe szóló beosztás, tehát tízen vállaltak szerepet valamelyik ilyen ezredben. Az alábbiakban pá-

²⁷ Glatthaar: *Forged in Battle*, 41.

²⁸ Glatthaar: *Forged in Battle*, 50–55.

²⁹ Rudolph Tauszky to Surgeon General US Army, 31 August, 1863. Personal Papers Tauszky, RG 94, National Archives, Washington, D.C. (A továbbiakban: NA)

³⁰ Tauszky életét illetően lásd Beszedits, Stephen: *Hungarian Physician in the American Civil War*. Vasváry Collection Newsletter, vol. 29. (2003/1.)

lyafutásuknak ezen szakaszába kívánok betekintést nyújtani, s megvizsgálni lehetséges motivációikat, valamint azt, hogy bevándorlóként miként is boldogultak a sokszor még született amerikaiak számára is problémásnak tartott ezrekben.

Asbóth Sándor dandártábornok

A magyarországi „48-asok” egyik leginkább köztiszteletben álló tagja volt Asbóth Sándor dandártábornok, aki egyaránt nagy elismertségnek örvendett mind a magyarok, mind az amerikaiak körében. A polgárháború korábbi szakaszában Frémont tábornok tisztikarában szolgált, majd 1863 őszén parancsot kapott Lorenzo Thomas tábornoktól, hogy kezdje meg az afrikai-amerikaiak toborzását Floridában. Személyes befolyása lehetővé tette, hogy magyar emigránsársai közül is tiszti kinevezést kapjanak néhányan, főleg miután az egyre növekvő igény miatt már a hadosztályok parancsnokai is személyesen bírálhattak el pályázatokot. (Asbóth a Nyugat-Floridai Hadosztály parancsnoka volt.) Így lett Dobozy Péter Pál Asbóth szárnysegédje, de a tisztikarában szolgált Zulavsky László és Emil, illetve Ruttkay Albert is, akik később mindannyian különféle megbízásokhoz jutottak fekete ezrekben. Asbóth 1864. szeptember 27-én szenvedett súlyos sérülést a Florida-állambeli Mariannánál: egy puskagolyó a bal karját törte el, míg egy másik a fejében kötött ki – a lövedéket az orvosok haláláig nem tudták eltávolítani. Emiatt kényszerült visszavonulni, s a polgárháború után az Egyesült Államok argentinai nagykövete lett, Buenos Airesben halt meg 1868. január 21-én.

Csermelyi József őrnagy

Csermelyi József egyetemi hallgatóként keveredett az 1848–1849-es szabadságharcba, amelyben katonai szolgálatot is teljesített. Ács Tivadar szerint kényszerosozott volt az osztrák hadseregben, de 1850-ben az Egyesült Államokba emigrált. Egyike azon magyaroknak, akik belekeveredtek az 1851-es Narciso Lopez-féle kubai kalandba,³¹ melynek bukása után a spanyolok Csermelyit az észak-afrikai Ceuta ólombányáiban tartották kényszermunkán, ahol közel másfél esztendő t raboskodott.³² Szabadulását követően visszatért Amerikába. 1861-ben főhadnagyként került a 45. New York-i Gyalogezredhez, majd 1862 júniusában századosá léptették elő. Szolgált Daniel Ullmann tábornok Afrikai Dandárjának 5. ezredében, amely később a 10. Gyalogezred, Corps d’Afrique lett. (Később ebből alapították meg a 82. Néger Gyalogezredet.) Ezen alakulat századosaként tanúsított kiemelkedő bátorságot a Fort Blakely mellett lezajlott ütközetben, amely után őrnaggyá léptették elő. A polgárháborút követően Csermelyi szintén aktív szerepet vállalt a magyar-amerikai közösség életében: ennek köszönhetően a New York-i Magyar Társaság elnökévé választotta.

Dobozy Péter Pál ezredes

Dobozy Péter Pál (1833–1919)³³ részt vett az 1848–1849-es szabadságharcban, majd előbb Törökországban élt, illetve csatlakozott az itáliai Magyar Légiónhoz is. Megsebesült, miközben a hírhedt banditával, Carmine Crocco Donatellivel (1830–1905) harcolt. Martin Öfele

³¹ Narciso Lopez (1797–1851) venezuelai születésű kalandor, katona, aki elsősorban Kuba spanyol megszállás alól való felszabadítását célzó expedícióival vált ismertté. Az 1851-es kísérletnek több magyar résztvevője is volt, azonban Lopez kudarcot vallott a kubaiak fellázításában, így a támogatásuk nélkül többszörös számbeli fölényben lévő spanyolok legyőzték a filibusztereket. Többeket kivégeztek – közöttük Lopez is –, míg a résztvevők közül sokakat kényszermunkára ítélték.

³² Tudósítás a Ceutában raboskodó magyarokról: *Daily National Intelligencer*, 1851. szeptember 5.

³³ Születési évét illetően több adat is létezik. A *South Central Missouri Genealogical Society Newsletter*, vol. 19. (2001/április), No. 2. szerint 1831-ben született.

egyértelmű kapcsolatot vélt felfedezni Dobozy szabadságszeretete és amerikai polgárháborús részvétele között.³⁴ Dobozy előbb Asbóth szárnysegédje lett, később pedig egy őrnagyi ranggal járó beosztást is visszautasított, hogy parancsnoksága alatt maradjon. 1863 júniusában utasította Asbóth, hogy szervezze meg a 2. Tennessee Nehéztüzérséget, amelynek hamarosan őrnagya is lett. Minden jel arra mutat, hogy Dobozy kiváló munkát végzett szervezőként és parancsnokként egyaránt. John Rush orvosi ellenőr a következőket írta az ezredénél tett látogatása után jelentésében: „Mind az orvosok, mind pedig a tisztek nagy figyelmet fordítanak a legénység kényelmére és jó közérzetére”, s külön kiemelte a katonák kiváló morálját, amit egyértelműen „a tisztek magas szintű elkötelezettségének” tulajdonított.³⁵ Ennek ellenére sem sikerült Dobozynek elkerülnie a külföldi tisztekkel szemben tanúsított bizalmatlanságot. Charles H. Adams ezredes, az egykori elnök, John Quincy Adams unokája hivatalosan megkérdőjelezte képességeit, s úgy vélte, alkalmatlan az ezred irányítására: „Lehet, hogy jó katona az európai iskola szerint, ám olyan tökéletlenül beszél az angol nyelvet, hogy ez teljes egészében lehetetlenné teszi számára, hogy megértesse magát azokkal az emberekkel, akik az ezredet alkotják.”³⁶ A kezdeményezésére összehívott ellenőrző bizottság, élén James N. McArthur ezredessel, azonban úgy találta, hogy Dobozy „minden tekintetben tökéletes úriember, nagyon energikus és remek tiszt”, s nyelvtudását is megfelelőnek minősítették.³⁷ A polgárháborút követően Dobozy Nyugat-Arkansasba költözött, ahol farmerként élt, illetve földmérőként dolgozott a vasútvonalaknál. Az Ozark-hegyek vidékén „szinte helyi látványosságnak számított”, nagy köztiszteletnek örvendett, s rendszeresen részt vett a helyi közéletben. Alapító tagja volt az első baptista templomnak a Missouri állambeli West Plains-ben.³⁸ 1919-ben halt meg.

Kappner Ignác ezredes

Kappner Ignác (1826–1891) magyarságáról nem minden tekintetben lehet egyértelműen állást foglalni. Martin Öfele *German-Speaking Officers in the U.S. Colored Troops, 1863–1867* című könyvében magyarként szerepel, azonban amerikai honosítási dokumentumán „osztrák” nemzetiségűnek tüntették fel. (Ez természetesen nem feltétlenül jelenti azt, hogy osztrák volt, hiszen gyakorlatilag magyar állampolgárság nem is létezett hivatalosan ebben az időben. Más kérdés, hogy a magyarok, ahol csak lehetett, büszkén szerepeltették magyarságukat.)

Kappner igazi régi vágású katona volt, akinek semmiféle politikai kapcsolatra nem volt szüksége ahhoz, hogy ezredes lehessen. A beszámolók szerint olyan úriember volt, aki elítélte a hazugság minden formáját. A források kiemelik empátiáját, ami különösen alkalmasra tette arra, hogy egy fekete ezredet igazgasson: „Egy pillanatig sem fordult meg Kappner ezredes fejében, hogy fekete ezred szervezésekor vagy vezetésekor olyan feladatot látna el, ami méltatlan egy makulátlan katonához.”³⁹ Igyekezett mindenben a fekete kato-

³⁴ Öfele, Martin: *German-Speaking Officers in the U.S. Colored Troops, 1863–1867*. Gainesville, FL, 2004. 89.

³⁵ Regimental Papers 4th USC Heavy Artillery, RG 94, National Archives, Washington, D.C. Inspection Report by John Rush, Act. Med. Insp., May 30, 1964.

³⁶ Lt. Col. Charles H. Adams to Cpt. T. H. Harris, Ass. Adj. Gen. 16th Army Corps, Dec. 19, 1863. Regimental Papers 4th USC Heavy Artillery, RG 94, NA.

³⁷ Öfele: *German-Speaking Officers*, 126.

³⁸ Chapin, Allene: *Colonel Peter Paul Dobozy: Exile in the Ozarks*. West Plains Gazette, vol. 21. (1983/március-április) 36–40.

³⁹ Military Order of the Loyal Legion of the United States, Commandery of the State of Missouri. In Memoriam Colonel Ignatz Kappner. St. Louis, MO, 1892.

nák érdekét szem előtt tartani, így például közbeavatkozott, amikor a hadsereg távolabbi helyre akarta költöztetni azt a menekülttábort, amely állomáshelyük, Fort Pickering mellett feküdt, s amelyben a legtöbb fekete katona családja élt.⁴⁰ Kappner nemcsak elviekben tartotta egyenlőnek katonáit a fehérekkel, hanem kiképzésüket is a legkeményebb szigorral hajtotta végre, aminek köszönhetően ezrede, az 1. Tennessee Néger Nehéztüzérség, majd később a 3. Néger Nehéztüzérség az Unió hadseregének egyik legjobb alakulatává vált. Ezért szerette volna a polgárháború befejezése után is szolgálatban tartani alakulatát, ám ez politikai kapcsolatok nélkül nem sikerülhetett. 1865 után St. Louis-ban Pulitzer Józseffel dolgozott együtt a *St. Louis Post-Dispatch* című napilap társszerkesztőjeként. 1891. október 20-án halt meg St. Louis-ban.

Ruttkay Albert őrnagy

Kossuth egyik unokaöccse ő, akinek édesanyja Ruttkayné Kossuth Lujza volt. Katonai karrierje a polgárháborúban a 3. Néger Nehéztüzérségnél kezdődött. Miért is jelentkezett Ruttkay hadseregbe? Erről így vallott: „Pusztá *hazaszeretetből* vállaltam a szolgálatot, akkor, amikor *Hazánk* joggal várta el a szilárd támogatást.”⁴¹ (Kiemelés tőlem – V. I. K.) Szóhasználatából látható, hogy valóban hazájaként tekintett az Egyesült Államokra, s úgy érezte, lojalitással tartozik. 1864 márciusában, huszonkét esztendősen nevezték ki Ruttkayt az 1. Floridai Lovasság őrnagyává, amiben valószínűleg Asbóth is komoly szerepet játszhatott. Ugyanazon év szeptemberében pedig a Nyugat-Floridai Katonai Körzet főparancsnokságán helyettes hadsegéd lett, míg 1865 áprilisában Nathaniel P. Banks vezérőrnagy szárnysegédje. 1865 májusában szerelték le.

A polgárháború után a gyapotüzletben próbált szerencsét, megalapította a *Ruttkay and Co.* céget, s egészen haláláig Texasban élt. 1888-ban halt meg Houstonban.

Toplányi Sándor százados

Toplányi (1825–1886) főhadnagyként szolgált az 5. New York-i Tüzérségnél, ahová a szolgálati adatai szerint közlegényi rangból küzdötte fel magát. 1863 áprilisában azonban vizsgálatbizottság elé kellett állnia, amely a következőket állapította meg a magyar tisztről:

„Teljesen járatlan a gyalogsági taktikában, s tekintve a szolgálatban eltöltött idejét, járatlan a tüzérségi taktikában is. Keveset vagy semmit sem tud az őrség feladatáról, s rop-pant keveset az alakulat belső gazdálkodásáról. Külföldi, de az angol nyelvet kiemelkedően jól beszél. Személyiségében nem találtunk semmit, ami nem összeegyeztethető egy becsületes emberrel, s általános szokásaiban sem, de úgy tűnik, nem mutat elég elkötelezettséget az iránt, hogy megtanulja kötelességeit, s viselkedése is okvetetlenkedő és kellemetlen. Nem eléggé kvalifikált ahhoz, hogy főhadnagyi rangot viseljen az Egyesült Államok hadseregében.”⁴² Toplányi azonban nem fogadta el a bizottság ítéletét, újabb vizsgálatot kért, melynek során a kérdések zömére már sikerült válaszolnia. Barry dandártábornok kiváló tisztnak nevezte, aki legalább annyira jó, ha nem jobb, mint a többi tüzérségi tiszt. Sőt, Wil-

⁴⁰ Col. I.G. Kappner 1st Tenn Heavy Artillery, Commanding Fort Pickering to Lt. Geo. A. Mason, Acting Assistant Adjutant General U.S. Col. Troops of Tennessee, March 4, 1864, Document G-9, Freedmen and Southern Society Project, University of Maryland, College Park, MD. (a továbbiakban: FSSP)

⁴¹ A. Ruttkay to Maj. Gen. N. P. Banks, May 30, 1865, Service Records Albert Ruttkay, 1st Florida Cavalry, RG 94, NA.

⁴² Findings of a Board of Examination, April 13, 1863, LR AGO V.S. 1863 M 767, RG 94, NA.

liam Birney ezredes ajánlására hamarosan a 3. Néger Gyalogos Ezred századosa lett.⁴³ 1865 februárjában azonban hadbírótság elé került, mivel megtámadta és fizikailag bántalmazta ezrede egyik fekete katonáját, John Banks közlegényt. A katona vallomása szerint Toplányi részegen megvádolta őt azzal, hogy elaludt őrségben, s amikor ő tanúkat kért, mérgében ütlegetni kezdte. Beosztott tisztjei mind azt vallották, hogy Toplányi teljesen elutasította a testi fenyegetést, s igazából felettesei is értetlenül álltak az eset előtt. E. P. Scammon dandártábornok még másfél évtizeddel később is felidézte, mennyire nagy benyomást tett rá Toplányi, akinek sikerült „egy csapat iskolázatlan négerből fegyelmezett és hatékony alakulatot kovácsolnia”.⁴⁴ Mindezek ellenére a bíróság bűnösnek találta, s elbocsátották a hadseregből. Végül Scammon avatkozott közbe, s Toplányi kegyelemben részesült, megőrizve jó hírét. Az eset nem feltétlenül sugallja, hogy ez valamiféle rasszista kirohanás lett volna, sokkal inkább Toplányi alkoholproblémáira hívta fel a figyelmet, ami már korábbi alakulatainál is gondot okozott. A polgárháborút követően Toplányi részt vett a magyar-amerikai közéletben, a *Hungarian Grant and Wilson Club* elnöke volt. 1884-ben még hazalátogatott Magyarországra, s két esztendővel később hunyt el.

Vöneki Lajos őrnagy

Vöneki magyarságát illetően is részben Martin Öfele művére hivatkozhatunk, másrészt Bona Gábor is említi a magyar szabadságharc tisztjei között.⁴⁵ A Radetzky-huszároknál volt hadnagy, majd dezertált. Szintén hadnagyi rangban szolgált a honvédseregben, 1849-et követően emigrált, és Garibaldi Magyar Légiónjába állt. Az Egyesült Államokban Missouriban telepedett le, ahol igen hamar beilleszkedett a helyi német közösségbe. A polgárháborúban előbb századosként szolgált a 68. Néger Gyalogezrednél, majd az 1865-ben St. Josephben felállított 51. Missouri ezred őrnagya lett. Ezt az alakulatot már kizárólag a konfliktust követő rekonstrukciós időszakra hozták létre. Meglepő módon pályafutása során ekkor találkozott közvetlen módon a diszkriminációval, s nem akkor, amikor még fekete ezredben teljesített szolgálatot. Amiatt ugyanis, hogy ő maga külföldi volt, rengeteg nehézséggel kellett szembenéznie. Erről így vallott: „Olyan szerencsétlen, hogy német – Dutchman⁴⁶ – vagyok, semmit sem csinálhatok félgőzzel, nem járhatnak a gondolataim máshol, úgy kell céljaimat elérni s munkámat végezni, hogy senkire sem vagyok tekintettel, senki irányába nem mutatok ragaszkodást, és senkit nem részesítek semmilyen előnyben.”⁴⁷ Végül úgy döntött, nem képes mindezzel szembenézni, személyében sértve érezve magát, kilépett a hadseregből.

Zulavsky Emil alhadnagy

László bátyjához hasonlóan Garibaldi alatt szolgált Itáliában, majd az Egyesült Államokban próbált szerencsét. Korábban tizedesként szolgált, majd öccse ezredében, a 82. Néger Gyalogezredben előbb törzsőrmester, majd a szükséges vizsga letételét követően alhadnagy.

⁴³ Öfele: *German-Speaking Officers*, 127.

⁴⁴ Brig. Gen. E. P. Scammon to Alexander Toplanyi, Dec. 7, 1879, Pension File Alexander S. Toplanyi, RG 15, NA

⁴⁵ Öfele: *German-Speaking Officers*, 55.; Bona, Gábor: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*. 3 kötet. Budapest, 1998. III. 491.

⁴⁶ A korabeli Amerikában szinte bármely idegen népcsoportra ráakasztották a ‘Dutch’ címkét, amelynek tagjai más nyelven beszéltek, s akiket alacsonyabb rendűnek vagy egyszerűen másnak gondoltak.

⁴⁷ Vöneky to Maj. H. Hannahs, June 28, 1865, Service Records Louis Vöneky, 51st Missouri Infantry, RG 94, NA.

A polgárháború végét követően is katona szeretett volna maradni, s ennek érdekében 1866 januárjában levelet is írt Andrew Johnson elnöknek, arról azonban nincs információ, hogy kérése teljesült volna.⁴⁸

Zulavsky László ezredes

Zulavsky László is Kossuth egyik unokaöccse volt, s – mint láttuk – rajta kívül három testvére is harcolt az amerikai polgárháborúban, Emil és Zsigmond ráadásul szintén öccse ezredében, a 82. Néger Gyalogezredben. László 1837-ben született, roppant fiatalon csatlakozott Garibaldihoz, majd ragadott fegyvert Észak és Dél háborújában. Huszonhét esztendősen már alezredesi rangot viselt, s nemcsak az amerikai magyarok között zengtek ódákat hősiességéről. A 82. Néger Gyalogezred parancsnokaként azonban meglehetősen sokan kritizálták tevékenységét, ugyanis elsősorban a fekete katonák morális nevelését tartotta feladatának, s a katonai képzést gyakran háttérbe szorította. Isaac S. Bangs ezredes szerint „különösen az a következetes szigor hiányzott Zulavskyból, amely elengedhetetlen egy olyan szervezetben mint az USC.”⁴⁹ A magyar tisztnek – aki egyébként maga is kijelentette, hogy nem feltétlenül alkalmas egy ezred irányítására – 1864 decemberében hadbíróóság elé kellett állnia, miután kiderült, hogy ezredével sohasem végzett zászlóalj-gyakorlatot. A bíróság azonban felmentette minden vádpont alól, és rangjában, illetve beosztásában is megerősítette.

Bár a későbbiekben sem minden kritikától mentesen végezte munkáját, működésével felettesei többnyire elégedettek voltak. A Fort Blakely közelében lezajlott ütközetről készített jelentésében William A. Pile dandártábornok így írt a magyar tiszt vezette ezredről: „Noha [az ezred] tartalékban volt, s következetesen késve kezdte meg a támadást, mindvégig megőrizte szervezettségét, tisztjei pedig mindannyian jártasságról és bátorságról tettek tanúbizonyságot.”⁵⁰ Ebben a már említett ütközetben tanúsított hősiességéért kapott tiszteletbeli őrnagyi rangot egy másik magyar, Csermelyi József. Zulavsky egyértelmű kapcsolatot látott az Unió végső győzelme és a rabszolgaság eltörlése felett, s kiemelten fontos szerepet tulajdonított az afro-amerikai katonáknak abban, hogy fajuk teljesen egyenrangú helyet foglalhasson el a fehérek által uralt társadalomban: „A világ szeme rajtatok van: hosszú ideje elnyomott fajotok barátai bennetek keresik a bizonyosságot, hogy a Teremtő benneteket is éppúgy felruházott férfiassággal, ahogyan bármely fehér embert.”⁵¹ Zulavsky több alkalommal is felszólalt a katonák előtt a diszkrimináció ellen, és próbálta azt a fajta lovagias katonaideált megidézni előttük, amelynek őnmaga is igyekezett megfelelni. Nem tűrte például a fosztogatást és a civil lakosság elleni erőszakot, ami más fekete ezredek tisztjeinek is komoly fejtörést okozott: „Katonák vagyunk, és nem deszperádók; csak ők esnek abba a bűnbe, hogy nőket inzultálnak, különösen akkor, amikor a szegény nők, mint ezek a szerencsétlen menekültek, segítségért és védelemért fordulnak hozzánk. Kimondhatatlan szégyen, hogy bárki, aki egyenruhát visel, annyire megfélemedkezzen magáról s a szent célról, amit képvisel, hogy ilyen vérlázító brutalitásra vetemedjen.”⁵² Zulavsky kato-

⁴⁸ Zulavsky to Andrew Johnson, January 10, 1866, Service Records Emile Zulavsky, 82nd USC Inf., RG 94, NA.

⁴⁹ Bangs, Isaac S.: *The Ullmann Brigade*. War Papers Read Before the Commandery of the State of Maine, Military Order of the Loyal Legion of the United States, vol. 2, 290–310.; 296.

⁵⁰ Öfele: *German-Speaking Officers*, 189.

⁵¹ Öfele: *German-Speaking Officers*, XI.

⁵² General Order No. 25. By Col. L.L. Zulavsky, HQ 82nd Regt. US Infantry (Colored), Barrancas, FL, May 1, 1864, Document G-130, Freedom Archives, FSSP.

nákról alkotott képét sértette már maga a feltételezés is, helyette igyekezett megfelelő ideálokat állítani a katonák elé: „Bátorság, kitartás és az ügy iránti elkötelezettség legyen a szívekben. Imádkozzatok az unió helyreállításáért, dicsőséges országunk megváltásáért; s a Szabadság és az Unió legyen a mottótok.”⁵³ Zulavsky elkötelezettségét az emancipáció s a rabszolgák helyzetének javítása mellett 12. számú hadparancsa tükrözi legjobban, amelyet Lincoln elnök tragikus meggyilkolása után adott ki: „Az Egyesült Államok fekete alakulatainak mindenkinél nagyobb szeretettel és tisztelettel kell Mr. Lincoln emlékét szívükben hordozniuk. Mindenekelőtt neki köszönhetik ők és rokonaik szabadságukat, igazságot, tördést, hírnevet, s minden más áldást, amiben részüik van. Ebben az országban ő volt a fekete megváltója, s nevét éppen olyan áhítattal kell ajkukra venni, ahogyan az emberiség Megváltójának nevével teszik.”⁵⁴ A polgárháború után Zulavsky László élénk szerepet vállalt a New York-i magyar-amerikai közösség életében.

Zulavsky Zsigmond alhadnagy

Az egyetlen olyan magyar katona ő, aki valamelyik fekete ezredben szolgált, s életét vesztette. Az 1841-ban született fiú a harmadik Zulavsky testvér volt, aki fegyvert fogott a polgárháborúban. 1861-ben, tizenkilenc esztendősen állt be a 8. New Hampshire-i ezredbe, ahol közlegényként szolgált. 1863 áprilisában bátyja, László ezredébe, a 82. Néger Gyalogezredbe került át, ahol alhadnagyi rangot töltött be. Amikor az alakulatot Louisianába vezényelték, hastífuszban megbetegedett, s 1863. szeptember 16-án Port Hudsonban elhunyt.

A fentiek alapján úgy tűnik, semmiképpen sem helytálló az a korábban elfogadottnak tekintett nézet, hogy a magyar katonák zöme a rabszolgák felszabadítása céljából jelentkezett katonai szolgálatra az amerikai polgárháborúban. Természetesen voltak közöttük olyanok, akik valóban szívügyüknek tekintették az afro-amerikaiak helyzetét és szabadságát, s – mint láthattuk – egy-két kivétellel ők voltak azok, akik a fekete ezredbe jelentkeztek. Az európai harcművészen szerzett katonai tapasztalatukat többnyire remekül kamatoztatták, így összességében elmondható, hogy hasznos szolgálatot láttak el ezekben a beosztásaikban.

1998. július 18-án leplezték le az amerikai fővárosban Ed Hamilton szobrát, amely az Afro-Amerikai Polgárháborús Emlékmű nevet viseli, s azoknak a katonáknak állít emléket, akik aktív szerepet vállaltak az emancipáció gyakorlati kivívásában is. Éppen ezért nemcsak néger katonák nevei olvashatók a szobor talapzatán, hanem azon fehér tiszteléi is, akik a fekete ezredekben szolgáltak. Feltétlenül érdemes tehát arra is emlékeznünk, hogy köztük magyar katonatiszteknek is emléket állít ez az alkotás, hiszen Ruttkey Albert, Zulavsky László, Zsigmond, Toplányi Sándor, Csermelyi József neve egytől-egyig ott szerepelnek a három méter magas bronzszobor talapzatán.

⁵³ General Order No. 38. By Col. L.L. Zulavsky, HQ 82nd Regt. US Infantry (Colored), July 26, 1864, Document G-131, Freedom Archives, FSSP.

⁵⁴ General Order No. 12. 18 May, 1865, OR, Ser. 1, Vol. 49, pt 2, 833f

ISTVÁN KORNÉL VIDA

“Friends of a Long Oppressed Race”: Hungarian Soldiers in the Colored Regiments in the American Civil War

Although the history of the Kossuth Emigration, the first sizeable wave of Hungarian expatriates arriving in the United States in the 1850s, has been largely ignored by historians, the Hungarians' participation in the American Civil War is one of the most written-about chapters of Hungarian-American historical links and contacts. However, most of the works scrutinizing this subject are riddled with errors, either because their writers' intended purpose was self-justification for the Hungarian-American community or simply due to their inadequate methodology. Recent research proved that many of the earlier claims have to be revised, including the Hungarians' approach towards the institution of slavery. In the first part of my study, I investigated how the Kossuth emigrés perceived the “peculiar institution”, and analyzed what motivated some Hungarian soldiers to apply for commissions in the United States Colored Troops and serve along with African-Americans. The second part of my paper is devoted to the brief biographical list of these officers with special emphasis laid on their service in the colored regiments, and how they related to the men under their command

LÉVAI CSABA

Politika, média és történetírás: Thomas Jefferson és Sally Hemings esete

Nagyon ritkán fordul elő, hogy egy természettudományos szaklapban megjelent tanulmány olyan feltűnést keltsen történész körökben, mint dr. Eugene Foster virginiai patológus professzor és szerzőtársai írása, amely a *Nature* című brit természettudományi magazin 1998. november ötödikei számában látott napvilágot *Jefferson volt rabszolgája utolsó gyermekének apja* címmel.¹ A szerzők a Thomas Jefferson leszármazottain végzett DNS vizsgálat alapján azt állították, hogy nagy valószínűséggel az Amerikai Egyesült Államok harmadik elnöke volt Sally Hemings nevű rabszolgája egyik gyermekének apja. A bejelentés rendkívüli visszhangot váltott ki, és nem csupán a történészek körében. Olyan lapok foglalkoztak az ügygel, mint a *The New York Times*, a *The Washington Post*, a *Newsweek* vagy a *U.S. News and World Report*. A hír akkorát „robbant” az Egyesült Államokban, hogy még két magyar politikai napilap amerikai tudósítója is úgy érezte, terjedelmes írásban kell beszámolnia róla.² Meglehetősen gyorsasággal, 1999 márciusában máris átfogó történész konferenciára került sor Virginia Állam Egyetemén (*University of Virginia*, Charlottesville) a kérdéstről, amelyen a szakma legjobbjai fejtették ki álláspontjukat. Az eredmények egy majd kétszáz éves vita végére látszottak pontot tenni azáltal, hogy a korábban hangoztatott véleményekkel ellentétben sokkal valószínűbbé tették azt, hogy Jeffersonnak tartós szexuális kapcsolata volt rabszolgánójával, akitől legalább egy, de minden valószínűség szerint több gyermeke is született.

De miért bír ez az életrajzi részletkérdés olyan nagy fontossággal, hogy megvitatására készítette a korai amerikai történelemmel foglalkozó szakma krémjét? A magyarázatot abban találhatjuk meg, hogy a Jefferson és Sally Hemings közötti szexuális viszony nagyobb bizonyossága nem csupán a Jefferson jelleméről és politikai nézeteiről kialakult felfogást helyezte teljesen új megvilágításba, hanem az amerikai nemzeti azonosság tudat alapvető

¹ Foster, Eugene A. – Jobling, M.A. – Taylor, P.G. – de Knijff, P. – Miermet, R. – Zerjal, T. – Tyler-Smith, C: *Jefferson Fathered Slave's Last Child*. *Nature*, (1998. November 5.) 27–28. Lásd még: <http://www.nature.com/server-java/Propub/nature/396027Ao.docframe>

² Smith, Dinita – Wade, Nicholas: *DNA Tests Offer Evidence That Jefferson Fathered a Child with His Slave*. *The New York Times*, 1998. november 1. Begley, Sharon: *Jefferson's DNA Trail: Genetics Show He Had at least One Child with His Slave*. *Newsweek*, 1998. november 9., Murray, Barbara – Duffy, Brian: *Jefferson's Secret Life*. *U.S. News and World Report*, 1998. november 9. Lord, Lewis: *Jefferson Knew Value of Silence with Press: „These People Slander for Their Bread”*. *U.S. News and World Report*, 1998. November 16. Uő.: *The Tom and Sally Miniseries: Rallying Around the Founding Father*. *U.S. News and World Report*, 1999. január 18. *Thomas Jefferson titka. DNS-vizsgálat igazolta az évszázados pletykát*. *Magyar Nemzet*, 1998. november 5. 20. Miklós Gábor: *Jefferson és a szép rabszolganő. Vita az „amerikai szfinx” törvényes és balkézről való leszármazottai között*. *Népszabadság*, 1998. december 9. 7.

kérdéseit is felvetette. E tanulmánynak nem célja Jefferson rabszolgákra és a rabszolgaságra vonatkozó nézeteinek részletes bemutatása. Jefferson mindenesetre a feketéket faji szempontból alacsonyabb rendűeknek tekintette a fehéreknél, s ezért teljes mértékben elítélte a két faj közötti vér szerinti keveredést. Az amerikai fehérektől eltérő tulajdonságokkal rendelkező népességnek tartotta őket, akik nem alkalmasak a fehérek által megvalósított republikánus kormányzat gyakorlására. A fehérektől elkülönülő, önálló nemzetként viszonyult hozzájuk, akiknek joga van saját nemzeti államuk létrehozására, de nem az amerikai nemzet keretein belül. Saját életében sohasem tartotta elérkezettnek a pillanatot a rabszolgák felszabadítására, és különböző elképzeléseket fogalmazott meg arról, hogy miként és hová kellene „exportálni” az Egyesült Államokból a majdan felszabaduló feketéket.³

Mindezek tudatában nemigen lehet kérdéses, hogy miért váltott ki majd kétszáz éven keresztül oly élénk érdeklődést az amerikai történészek és a szélesebb közvélemény körében az a vita, amely Thomas Jefferson és Sally Hemings kapcsolatáról szólt. A vád először még Jefferson életében merült fel, amikor egy Thomas Callender nevű újságíró erre vonatkozó cikket jelentetett meg a *Richmond Recorder* című lap 1802. szeptember elsejei számában. Callender eszközeiben nem válogató tollforgató volt, aki a jeffersoni demokrata-republikánusok oldalán vett részt az 1800. évi elnökválasztást övező sajtókampányban. Jefferson kisebb nagyobb pénzüsszegekkel támogatta Callendert, aki azonban egyre követelőzőbbé s így egyre kényelmetlenebbé kezdett válni Jefferson pártja számára. A demokrata-republikánus sajtó most Callendert kezdte támadni, s amikor saját felesége halála miatt is őt tették felelőssé, Callender a Jefferson és Sally Hemings kapcsolatát megszéllőztető cikkel válaszolt. Ez azonban nem váltotta ki az általa remélt hatást, mivel Jefferson sikeresen politizált, s mivel a déli választók tisztában voltak azzal, hogy az ilyen jellegű kapcsolatok hozzátartoztak a Dél társadalmi valóságához. Jefferson hallgatott, és védelmét a demokrata-republikánus sajtóra hagyta. A botrány hamar elült, de Sally Hemings leszármazottai között fennmaradt az a szóbeli hagyomány, hogy az Egyesült Államok harmadik elnökétől származnak, s ezt az egyik fiú, Madison Hemings 1873-ban el is mondta egy ohioi újságnak adott interjújában. Jefferson fehér leszármazottai között azonban egy „ellentradíció” élt tovább, amely szerint nem ő, hanem unokaöccse, Peter Carr esetleg testvérével, Samuellel együtt lennének felelősek a kellemetlen incidensért. Az illetőnek a családból kellett kikerülnie, mivel a Hemings gyerekek Jeffersonhoz való hasonlóságát semmilyen módon sem lehetett letagadni. A családtagok közvetítésével az utóbbi változat került be Jefferson első, még a 19. században elkészült életrajzaiba.⁴

Nem meglepő, hogy a kérdés az 1950–1960-as években, a feketék polgárjogi mozgalmának kibontakozása idején került újból a figyelem középpontjába. A korabeli – kivétel nélkül fehér – Jefferson-kutatók többségének véleményét jól tükrözte Merrill D. Peterson 1963-ban megjelent könyve, amely szerint az egész sztori „csupán a négerék hiúság iránti patetikus vágyának” s azon törekvésének kifejeződése volt, „hogy körmönfont módon megtevésszék a fehéreket, a rabszolgakereskedők és ügynökök ravaszságának volt köszönhető, akik nagyobb árat reméltek kapni egy Jeffersonért, mint egy Jonesért, továbbá annak, hogy a vérfertőzés érdekes témát jelentett morális szempontból, de mindez legfőképpen az abolicionizmus logikájának tudható be”. Peterson szerint – aki néhány év múlva a „jeffersonoló-

³ Erre vonatkozóan magyarul lásd: Lévai Csaba: „Reszketek hazámért, ha arra gondolok, hogy Isten igazságos (Thomas Jefferson és a rabszolgaság problémája). Aetas, ... évf. (2001) 1. sz. 5–26.

⁴ Madison Hemings visszaemlékezése először a *Pike County Republican* című ohioi lap 1873. március 13-i számában jelent meg. Randall, Henry S: *The Life of Thomas Jefferson*. New York, 1858.; Parton, James: *Life of Thomas Jefferson*. Boston, 1874. 569–570.

gia” csúcspozícióját jelentő Jefferson professzori szék (*Thomas Jefferson Memorial Foundation Professor*) betöltője lett Virginia Állam Egyetemén – „egyetlen komoly kutató sem ad hitelt a történetnek”.⁵

Az 1960-as évek folyamán ez is maradt a „bevett” vélemény, s az ügy inkább csak a napi politika szintjén, a polgárjogi küzdelemmel összefüggésben merült fel. Martin Luther King és a mérsékelt fekete vezetők általában pozitív értelemben nyilatkoztak Jeffersonról, mint aki mélységesen átélte a rabszolgaság morális dilemmáját, és akinek írásaira hivatkozni lehet a politikai egyenlőség követelésekor. Az olyan radikálisok, mint Malcolm X viszont képmutatóként bélyegezték meg a harmadik elnököt. Új szakaszt jelentett a vita folyamán Winthrop D. Jordan *White Over Black: American Attitudes Toward the Negro, 1550–1812* (Fehérek a feketék felett: a négerekkel kapcsolatos amerikai attitűd alakulása 1550 és 1812 között) című nagy hatású munkájának megjelenése 1968-ban. Jordan elsőként igyekezett összegyűjteni és egységes elméletként rekonstruálni Jeffersonnak a feketékre vonatkozó, életművében meglehetősen szétszórta jelentkező gondolatait. A Sally Hemings kérdésre vonatkozóan pedig meggyőző bizonyítékokkal támasztotta alá, hogy Jefferson monticellói birtokán tartózkodott kilenc hónappal Sally valamennyi gyermekének megszületését megelőzően.⁶

Közben sorra jelentek meg Dumas Malone hatkötetes Jefferson életrajzának vaskos kötetei, s 1970-ben Peterson több mint ezer oldalas biográfiája is napvilágot látott. Malone és Peterson egyértelműen elvetették a Jefferson és a Sally közötti szexuális kapcsolat lehetőségét, s a Jefferson politikai nézeteit egyre kritikusabb szemmel vizsgáló szakemberek és publicisták számára ők váltak a hivatalos „Jefferson establishment” megtestesítőivé.⁷

Ilyen kritikus munka volt Fawn Brodie *Thomas Jefferson: An Intimate History* (Thomas Jefferson: egy intim történet) című munkája, amely megtörtént tényként kezelte Sally és Jefferson szexuális kapcsolatát. A szerző hangsúlyozta, hogy Jefferson valamennyi „leszármazott-jelöltjét” felszabadította vagy hagyta megszökni, és felhívta a figyelmet arra a tényre, hogy Sally apja minden bizonnyal Jefferson apósa, John Wayles volt, vagyis a szép rabszolgány Jefferson rajongva szeretett és korán elhunyt feleségének a féltestvére volt, s ebből kifolyólag hasonlíthatott is hozzá. Vagyis a harminckilenc évesen megözvegyült Jefferson számára a Sallyvel fennálló viszony pszichológiai szempontból a feleségével fenn tartott kapcsolat folytatásának tűnhetett.⁸

A „Jefferson establishment” tagjai egyértelműen elvetették Brodie felvetéseit. Jellemző Dumas Malone véleménye, aki szerint Brodie „aziránti buzgóságában, hogy bebizonyítsa, Jefferson felesége halála után is szinte élete végéig aktív szexuális életet folytatott [...]

⁵ Peterson, Merrill D.: *The Jefferson Image in the American Mind*. Oxford, 1962. 186–187.

⁶ Jordan, Winthrop D.: *White Over Black: American Attitudes Towards the Negro, 1550–1812*. Chapel Hill, 1968. 465.

⁷ 1970-ig Malone sorozatának négy kötete jelent meg: *Jefferson the Virginian*. Boston, 1948., *Jefferson and the Rights of Man*. Boston, 1951., *Jefferson and the Ordeal of Liberty*. Boston, 1962., *Jefferson the President: First Term*. Boston, 1970. A további kötetek a következők: *Jefferson the President: Second Term*. Boston, 1974., *The Sage of Monticello*. Boston, 1981., Peterson, Merrill D.: *Thomas Jefferson and the New Nation*. New York, 1970. Malone és Peterson egymást váltották a „Jeffersonológia” csúcspozíciójának számító „Thomas Jefferson Memorial Professor” székében a *University of Virginián*.

⁸ Brodie, Fawn M.: *Thomas Jefferson: An Intimate History*. New York, 1974. Lényegében Brodie érveire támaszkodva, elfogadta Jefferson apaságát Page Smith is: *Jefferson: A Revealing Biography*. New York, 1976. 206–211.

messze túllépett a bizonyítékok által nyújtott lehetőségeken, s pszichológiai spekulációiban az abszurditásig jutott”.⁹

Brodie könyvének mondanivalóját annak stílusa, erőteljes „átpszichologizáltsága”, a szakmai „játékszabályok” és bizonyítási eljárások helyenkénti mellőzése miatt, valamint annak következtében, hogy tényként kezelt olyan dolgokat is, amelyek valószínűsége leg-alábbis kétséges volt, még azok a történészek sem fogadták el teljes egészében, akik egyébként elképzelhetőnek tartották az elnök és rabszolgája szexuális kapcsolatát.

Az eddigi fejlemények mindenesetre megérlelték a rabszolgaság és Jefferson kapcsolataira vonatkozó első monografikus összefoglalás megszületését. A mű szerzője, John Chester Miller világosan látta a Hemings történet jelentőségét könyvének témája, de az egész Jefferson-kutatás szempontjából. Amennyiben ugyanis a történet igaz, akkor „Jefferson kiérdemli, hogy az egyik legerkölcstelenebb hazudozónak és legtökéletesebb képmutatónak nevezzék azok között, akik valaha is elfoglalták az elnöki hivatalt. Hitelt adni Sally Hemingsnek egyet jelent azzal, hogy megkérdőjelezzük Jefferson szabadságba, az emberi jogokba, valamint abba vetett hitének valódiságát, hogy az emberi ész veleszületett módon képes kontrollálni az emberi viselkedést, s képes különbséget tenni jó és rossz között [...], s hogy amit ő erkölcsnek tekintett, az nem egyéb a saját hibáit elleplező retorikus máz nál, s hogy saját esetében mindig készen állt kivételt tenni, amennyiben az céljainak megfelelt”. Végso soron azonban Miller úgy látta, hogy a rendelkezésre álló bizonyítékok alapján nem vonhatók le azok a következtetések, amelyek jelentőségét oly pontosan megfogalmazta.¹⁰

Miller véleménye jól tükrözte azt a hangsúlyváltást, amely az 1960-as évektől kezdődően ment végbe az amerikai történetírásban. A második világháború után pályájukat kezdő történészek ugyanis már nem a nemzeti Pantheon féltve őrzött relikviáiként tekintettek az Egyesült Államok „Alapító Atyáira”, hanem hús-vér emberekként viszonyultak hozzájuk, akiket „emberi” motivációk vezéreltek, s akiket csak a későbbi korok emeltek „félisteni” pozícióba. Brodie könyve mindenesetre végletesen megosztotta az érdeklődő közvéleményt. Jellemző, hogy Jefferson életrajzának első öt kötetéért Malone 1975-ben megkapta a Pulitzer-díjat, ám ugyanabban az évben a *The Los Angeles Times* „az év asszonya” címmel tüntette ki Fawn Brodie-t.¹¹ Ezt a tendenciát erősítette tovább, hogy 1979-ben a CBS televíziós társaság sorozatot szándékozott készíteni Barbara Chase-Riboud *Sally Hemings: A Novel* (Sally Hemings: egy regény) című könyvéből, amely teljes mértékben valóságosnak fogadta el Jefferson és rabszolgánője kapcsolatát. A „*Jefferson establishment*” mindent elkövetett a vállalkozás meghiúsítása érdekében. A dolog érdekességét ezúttal az jelentette, hogy a nagy tekintélyű tudósok egy olyan alkotás ellen indítottak heves támadást, amely igényt sem tartott a korrekta történelmi hitelességre, s melynek írójától bevallottan távol állott Jefferson „lejárata”. A CBS mindenesetre elállt a sorozat elkészítésétől, csakúgy, mint az NBC társaság, amely nem sokkal később melegejtette fel a televíziós változat tervét.¹²

⁹ Dumas Malone-t idézi: French, Scot A. – Ayers, Edward L.: *The Strange Career of Thomas Jefferson. Race and Slavery in American Memory, 1943–1993*. In: Onuf, Peter S. (ed.): *Jeffersonian Legacies*. Charlottesville, 1993. 430.

¹⁰ Miller, John Chester: *The Wolf by the Ears. Thomas Jefferson and Slavery*. Charlottesville, 1977. 176.

¹¹ French – Ayers: *The Strange Career of Thomas Jefferson*, 434.

¹² Chase-Riboud, Barbara: *Sally Hemings: A Novel*. New York, 1979. Az író nő később regényben dolgozta fel Sally Harriet nevű lányának életét is: *The President's Daughter*. New York, 1994. Hogy az 1990-es évek elején mekkora érdeklődés mutatkozott a téma iránt, azt jól jelzi, hogy ekkor forgatták James Ivory rendezésében a *Jefferson Párizsban* című filmet (1995), melyet Magyarországon is bemutattak. Több regényes életrajz is született ekkoriban: Byrd, Max: *Jefferson*. New

A „*Jefferson establishment*” egyik legfőbb szövetségese a Pulitzer-díjas közíró és történész Virginius Dabney volt, aki egyébként Jefferson testvérének, Marthanak a leszármazottja volt. Dabney 1981-ben publikálta a *The Jefferson Scandals: A Rebuttal* (A Jefferson botrányok cáfolata) című könyvet, amelyben a már addig is hangoztatott ellenérveket ismételte meg. Dabney könyve azonban nem tudta felvenni a versenyt Brodie és Chase-Riboud munkáinak népszerűségével, s fogadtatása is inkább elutasító volt.¹³

Az 1960–1970-es évek fejleményeinek hatására a *Thomas Jefferson Memorial Foundation* is jelentős változtatásokat hajtott végre abban a vonatkozásban, hogy miként interpretálják Jefferson életét és életművét a monticellói emlékmúzeumban. A változás jegyében jóval nagyobb hangsúlyt helyeztek a rabszolgaság monticellói jelenlétének bemutatására. Ami pedig Sally Hemings és Jefferson dolgát illeti, a monticellói rabszolgák életét ismerető, 1990-ben megjelent első brossúra úgy fogalmazott, hogy egyik véleményt sem lehet bizonyítékokkal alátámasztani, „ám a legtöbb Jefferson-kutató elveti egy ilyen viszony lehetőségét”.¹⁴

A jeffersoni életmű újszerű értelmezése és Jefferson „földre szállítása” szempontjából nagy jelentőséggel bírt az a konferencia, amelyet 1992 októberében rendeztek Charlottesville-ben, Jefferson születésének a következő évben esedékes 250. évfordulója jegyében. Az előadók zöme már nem olyan értelemben vett „jeffersonológus” volt, mint Malone, aki harminchárom év alatt publikálta életrajzának hat kötetét, vagy Peterson, aki egy kötetes, ám több mint ezer oldalas biográfiát tett le az asztalra, hanem olyan szakember, akik az 1960–1980-as években végezték tanulmányaikat. Az életrajz apró részletein túlmenően jóval nagyobb figyelmet szenteltek a jeffersoni életmű szélesebb értelemben vett társadalom- és eszmetörténeti beágyazottságának. Ebben a szellemben elemezte Jefferson rabszolgassággal kapcsolatos nézeteit Paul Finkelman, aki arra hívta fel nyomatékosan a figyelmet, hogy a Jefferson által felszabadított mindössze nyolc rabszolga egyetlen közös tulajdonsággal rendelkezett: valamennyien a Hemings család tagjai voltak. Megállapította, hogy a kapcsolat lehetőségét elvetők legfőbb érve az, hogy Jefferson hevesen elvetette a fekete és a fehér faj közötti vérkeveredés lehetőségét. Finkelman azonban úgy vélte, hogy „Jeffersonnak a rabszolgaságról megfogalmazott szavai gyakran mondtak ellent tetteinek. Vagyis a fajkeveredéssel szembeni gyűlölete nem akadályozhatta meg a dologban, ahogyan a rabszolgassággal szembeni gyűlölete sem gátolta meg abban, hogy tulajdonosi kötelességeit végrehajtsa, és az ezzel járó kiváltságokat élvezze”. Arra is felhívta a figyelmet, hogy harmadik generációs mulatt lévén „Sally Hemings majdnem teljesen fehér volt, s így inkább fehérnek, mintsem feketének tűnhetett Jefferson számára”.¹⁵ A Jefferson rabszolgatartó gyakorlatát bemutató Lucia C. Stanton is rámutatott arra, hogy Jefferson kizárólag a Hemings család tagjait szabadította fel, ám finoman arra is utalt, hogy ezenközben mi járhatott a fejében. Jefferson fogalmazta meg ugyanis azt a virginiai törvényt, amely szerint azok a rabszolgák, akik hét-nyolcad részüket tekintve fehérek voltak, fehérnek, s felszabadítván, Virginia és az Egyesült Államok teljes jogú polgárainak számítottak. Sally Hemings gyermekei már meg-

York, 1993. Erickson, Steve: *Arc d' X*. New York, 1993. Mindhárom alkotó megtörtént tényként kezelte a Hemings affért. A televíziós sorozatok tervére lásd: French – Ayers: *The Strange Career of Thomas Jefferson*, 436–442.

¹³ Dabney, Virginius: *The Jefferson Scandals: A Rebuttal*. New York, 1981. 113–119.

¹⁴ *Mulberry Row: The Story of Monticello's Plantation Industries and Workers, both Slave and Free, with a Self-guided Tour*. Charlottesville, 1990.

¹⁵ Finkelman, Paul: *Jefferson and Slavery: „Treason Against the Hopes of the World”*. In: Onuf, Peter S. (ed.): *Jeffersonian Legacies*. Charlottesville, 1993. 218–219.

feleltek ennek a kritériumnak, s ha ebből az aspektusból nézzük a kérdést, akkor felszabadításuk, illetve, hogy némelyiküket hagyta megszökni, sőt pénzzel is ellátta, egyfajta apai gondoskodás jeleként is felfogható.¹⁶

Voltak azonban olyanok is, akik nem tartották eléggé meggyőzőnek a rendelkezésre álló adatokat, és továbbra is a korábban megfogalmazott ellenérveket hangoztatták Jefferson vérkeveredést ellenző eszméire és egész habitusára vonatkozóan. Ennek a véleményének adott hangot egyébként rendkívül színvonalas és kedvezően fogadott könyvében Andrew Burstein, aki családi levelezése és olvasmányai alapján igyekezett rekonstruálni Jefferson belső gondolati és érzelmi világát. Eredményül egy érzékeny, szentimentális egyéniséget kapott, s nem meglepő, hogy ezt a Jeffersont nem tudta összeegyeztetni a rabszolgájával szexuális kapcsolatot fenntartó gazdával.¹⁷

Az elutasító álláspontot képviselte Joseph J. Ellis, az 1990-es évek talán legnépszerűbb Jefferson könyvének szerzője is. Úgy vélte, hogy „a tudományos világban és különösen a Jefferson specialisták körében azonban úgy tűnik, világos konszenzus uralkodik arra vonatkozóan, hogy a történet majdnem bizonyosan hamis”. Láthattuk azonban, hogy „a Jefferson specialisták körében” már korántsem uralkodott olyan egyöntetű konszenzus, mint amiről Ellis beszélt.¹⁸

Mérföldkőnek bizonyult a vita kimenetele szempontjából Anette Gordon-Reed *Thomas Jefferson and Sally Hemings. An American Controversy* (Thomas Jefferson és Sally Hemings: egy amerikai vita) című, 1997-ben megjelent könyve, amely higgadt, kiegyensúlyozott érvelésével nagyon sok történészt már a közben folyó DNS vizsgálat eredményének ismerete előtt is meggyőzött a viszony valószínűségéről. A Harvardon végzett afro-amerikai jogtudós szerző egyrészt rendszerezte a rendelkezésre álló adatokat, másrészt áttekintette, hogy a történészek miként értékelték ezeket. „Pártatlan” jogász szemmel mérlegelve a dolgot megállapította, hogy a historikusok egyértelműen részrehajló módon adtak hitelt a „fehér” családi hagyománynak a „feketével” szemben, holott jogi szempontból nézve azonos jellegű és azonos súlyú bizonyítékokról volt szó. Ábrázolásában az eddig ismert mozaikok egységes képpé álltak össze. Világosan kimutatta, hogy elvileg a Monticello közelében élő Carr fivérek is „közreműködhetnek” Sally gyermekeinek megfogantatásában, ám arra vonatkozóan semmiféle bizonyíték nem áll rendelkezésre, hogy valóban ott is tartózkodtak, amikor erre feltétlenül szükség lett volna. Jefferson azonban – aki közhivatalai miatt évente csak néhány hónapot töltött birtokán – a kérdéses időpontokban igazolhatóan mindig otthon volt. Rámutatott arra is, hogy az ültetvényről megszökő Hemings fiút, Beverley-t nem kerestette, noha ezt sohasem mulasztotta el egyéb rabszolgái szökése esetében. Gordon-Reed erőteljesen támadta az ellentábor leghatásosabb érvét, nevezetesen, hogy egy ilyen kapcsolat nem összeegyeztethető Jefferson karakterével. Az utóbbira vonatkozóan azt hangoztatták például, hogy Jefferson azért nem lehet Madison Hemings apja, mivel Sallynek akkor kellett volna teherbe esnie, amikor Jefferson kisebbik lánya, Maria éppen haldoklott. Gordon-Reed azonban úgy vélte, hogy „az emberi lények nem csupán romlott testi vágyaikat követve, hanem attól eltérő okokból is szeretkezhetnek egymással”, vagyis a

¹⁶ Stanton, Lucia C.: „*Those Who Labor for My Happiness*”: *Thomas Jefferson and His Slaves*. In: Onuf, Peter S. (ed.): *Jeffersonian Legacies*. Charlottesville, 1993. 147–180. Stanton, szóbeli közlése szerint, akkoriban körülbelül 65%-os arányban volt meggyőződve Jefferson apaságáról.

¹⁷ Burstein, Andrew: *The Inner Jefferson: Portrait of a Grieving Optimist*. Charlottesville, 1995. 230–231.

¹⁸ Ellis, Joseph J.: *American Sphinx: The Character of Thomas Jefferson*. New York, 1997. 296–298.

Sallyvel fenntartott kapcsolat támaszként és vigaszként is szolgálhatott a megtört Jefferson számára, persze az egyéb okokat sem zárva ki. Összességében Gordon-Reed nem azt állította, hogy Jefferson volt Sally gyermekeinek apja, hanem azt, hogy a jelenleg rendelkezésre álló bizonyítékok mellett jogi szempontból nézve is ez a legvalószínűbb eshetőség.¹⁹

Ilyen előzmények után került sor 1998 novemberében a DNS vizsgálat eredményeinek nyilvánosságra hozatalára. A vizsgálat elvi lehetőségét az adta, hogy a kutatók szavaival élve: „az Y kromoszóma nagy része változatlanul öröklődik apáról fiúra, véletlenszerű mutációktól eltekintve, s így az Y kromoszóma vizsgálata feltárhatja, hogy bizonyos egyének valószínűleg egymás férfi-ági leszármazottai, avagy sem”. A legnagyobb problémát az jelentette, hogy Jefferson fehér utódai közül csak két lánya élte meg a felnőttkort, az elnök testvéreinek, Randolphnak a férfi-ága pedig az 1930-as években kihalt. Egyetlen lehetőségként Jefferson nagybátyjának, Field Jeffersonnak a leszármazottai jöhettek számításba, ahol szerencsére folyamatos férfivonal állott rendelkezésre. Természetesen vérmintát kellett venni a Hemings utódoktól is. Férfi-ági leszármazottai maradtak fenn annak a Tom Woodson nevű fiúnak, akit Sally első gyermekeként tartottak számon, illetve a későbbiek közül Estonnak. Még mindig ott voltak azonban a Carr fivérek, akik csak leányágon voltak Jefferson-rokonok, és akiknek férfi-ági utódaitól szintén sikerült a szükséges vérminta levétele. Thomas Woodson leszármazottainak Y kromoszómája arról tanúskodott, hogy az ősök között voltak európaiak, ám az mégis jellegzetesen eltért Field Jefferson utódainak Y kromoszómájától. Tom Woodson apja tehát nagy valószínűséggel nem Jefferson volt. A Carr testvérek leszármazottainak Y kromoszómája különbözött mind a Field Jefferson, mind pedig Eston Hemings utódjaitól. Az utóbbi leszármazottjának Y kromoszómája viszont megegyezett a Field Jefferson utódjától származóval. Mint a genetikusok megállapították: „Eredményeink legegyszerűbb és legvalószínűbb magyarázata az, hogy inkább Thomas Jefferson, mintsem a Carr testvérek valamelyike volt Eston Hemings apja, s hogy Thomas Woodson nem volt Thomas Jefferson fia.” A genetikus szakemberek sem azt állították tehát, hogy Thomas Jefferson volt Sally gyermekeinek apja, hanem azt, hogy Eston Hemings esetében ennek rendkívül nagy a valószínűsége.²⁰ Mindehhez még azt tehetjük hozzá, hogy e megállapítás a többi Hemings gyerek Jeffersontól való származását is nagyon valószínűvé teszi. Eston volt ugyanis a legfiatalabb Sally felnőttkort megért gyerekei közül, 1808-ban született. Mint emlékezhetünk rá, Callender leleplező cikke 1802-ben jelent meg. Az elnök számára tehát nem nagyon érte volna meg a botrány kirobbanását követően kezdeményezni egy ilyen „kétes” viszonyt, vagyis ez arra utal, hogy kapcsolatuk olyan tartós volt, hogy még ekkor, Jefferson hatvanöt éves korában is tartott.

A tanulmány megjelenését követően az első vita a *Nature* hasábjain bontakozott ki. Egyesek arra hívták fel a figyelmet, hogy elvileg az elnök testvére, Randolph vagy Isham nevű unokaöccse is teherbe ejthették Sally Hemingset, akiket Fosterék nem említettek meg cikkükben. Felmerült az is, hogy Jefferson apja, nagyapja vagy apai nagybátyjai is apái lehettek egy olyan férfi rabszolgának, akitől a Hemings gyerekek Y kromoszómái származtak. Néhányan pedig arra figyelmeztettek, hogy a cikk címe – *Jefferson volt rabszolgája utolsó gyermekének apja* – félrevezető, mivel ezt száz százalékos bizonyossággal most sem lehet kijelenteni. Foster és kollégái nem tagadták a cikk címének némileg félrevezető jellegét, ám jellemző módon azt a *Nature* választotta az ő tudtuk nélkül. Azt sem tagadták, hogy elvileg

¹⁹ Gordon-Reed, Anette: *Thomas Jefferson and Sally Hemings: An American Controversy*. Charlottesville, 1997. 196.

²⁰ Foster–Jobling–Taylor–de Knijff–Miermet–Zerjal–Tyler-Smith: *Jefferson Fathered Slave's Last Child*, 27–28.

a fentebb említett variációk is igazak lehetnek. Mégis úgy látták, hogy arra vonatkozóan nem állnak rendelkezésre bizonyítékok, hogy Randolph vagy Isham a megfelelő időben a megfelelő helyen tartózkodtak volna, arra viszont igen, hogy Thomas Jefferson mindig ott volt.²¹

Természetesen szerveződni kezdett a Jefferson apaságát továbbra is elvetők tábora, amelynek élére Herbert Barger amatőr genealógus állt, akinek felesége maga is Jefferson leszármazott, s aki Randolph vagy Isham apaságát igyekezett igazolni. Az egyik monticelloi rabszolga visszaemlékezését idézte, aki szerint Randolph „gyakorta jött a fekete emberek közé, és hegedült és táncolt egy fél éjjelen át”. Sikerült továbbá felkutatnia a kentucky állambeli Todd megye 1884-ben kiadott történetét, amely szerint Isham azért hagyta el Monticellot és ment Kentuckyba, mert Jefferson „kirúgta” őt. Randolph esetében azonban 1790 és 1815 között mindössze három alkalomra vonatkozóan lehet dokumentumokkal igazolni, hogy Monticellon járt volna. Ami Ishamet illeti, őt a források egyetlen egyszer sem említik, s Sally első gyermekének születésekor még csak tizennégy éves volt.²²

A napi sajtóban kibontakozó küzdelemben szaktörténészek nem nagyon vettek részt, és az előzmények ismeretében az is világos, hogy a szakma jelentős része már a DNS teszt eredményeinek ismerete nélkül is hajlott a kapcsolat lehetőségének elfogadására. Az is világossá vált azonban, hogy az adott helyzetben tisztázni kell a szakma álláspontját és legfőképpen azt, hogy mindez miként hat az Egyesült Államok azon elnökének történelmi megítélésére, aki egy, az amerikai történelemmel foglalkozó szakemberek körében 1994-ben végzett közvélemény kutatás szerint az amerikai történelem második „legüdvözöltebb” személyiségének bizonyult Abraham Lincoln mögött.²³ Lényegében e kérdések tisztázása érdekében szervezte meg Peter S. Onuf (*University of Virginia*) és Jan Lewis (*Rutgers University*) azt a konferenciát 1999 márciusában, amelyet írásom elején már említettem.

Jan Lewis, a 18. századi Virginia neves családtörténésze azt vizsgálta, hogy a Jefferson család tagjai miért és milyen stratégiát követve „dolgozták ki” a Carr fivérek „bűnösségének” elméletét. Thomas Jefferson Randolph, Jefferson unokája elmondása szerint a Carr testvérek bevallották neki, hogy ők Sally gyermekeinek apái. De az is elképzelhető, hogy Jefferson legidősebb lánya volt e variáció forrása, s gyermekei, akik Jefferson első életrajzíróit tájékoztatták erről, már őszintén hihettek a Carr testvérek „vétkességében”, hiszen azt anyjuktól hallották. Sőt, még az is lehetséges, hogy maga Jefferson jelölte meg lánya számára a két Carr fiút. Minthogy Samuel és Peter Carr is családtagok voltak, egyértelmű, hogy az utódok szándéka a nagy előd feddhetetlenségének megvédelmezése volt. Jefferson „fehér” családja tehát az elnök védelmében elképzelte vagy kitalálta a „Carr sztorit”, amely eleven hagyományként élt tovább a körükben.²⁴

²¹ Lander, Eric S. – Ellis, Joseph J.: *Founding Father*. Nature. 1998. november 5. 13–14. Lásd David M. Abney és Gary Davis hozzászólását, illetve az eredeti tanulmány szerzőinek válaszát Nature, 1999. január 7.

²² Megjegyzendő, hogy Randolph Jefferson életrajzában semmilyen adat sem található arra vonatkozóan, hogy a szükséges időpontokban a megfelelő helyen tartózkodott volna, s hasonlót lehet mondani a Kentuckyba távozott unokaöcs esetében. Mayo, B. – Bear, J. A.: *Thomas Jefferson and His Unknown Brother*. Charlottesville, 1981. Boynton, Merrill: *Jefferson's Nephews: A Frontier Tragedy*. Lexington, 1976.

²³ Thelen, David: *The Practice of American History*. Journal of American History, vol. 81. (1994.) no. 4. 1210.

²⁴ A résztvevők hozzászólásait a konferencián szétosztott kéziratos változatok alapján közlöm. Lásd még: Lewis, Jan: „*The Blessings of Domestic Society*”: *Thomas Jefferson's Family and the*

Több előadó is hangsúlyozta, hogy Jefferson esete nem érthető meg a feketék és fehérek közötti szexuális kapcsolatra vonatkozó korabeli gyakorlat és megítélés vizsgálata nélkül. Philip D. Morgan, a 17–18. századi virginiai rabszolgaság egyik legismertebb szakértője számos korabeli példát idézett a fehér tulajdonosok és fekete rabszolgánők szexuális kapcsolatára vonatkozóan. A szélesebb értelemben vett társadalmi környezet ezeket tulajdonképpen elfogadta, és a rabszolgatartó tulajdonával kapcsolatos előjogai közé sorolta. Sokkal problematikusabb volt az ilyen viszonyokból származó utódok jogi státusa. Morgan több példát is hozott arra, hogy egyes rabszolgatartók végrendeletükben igyekeztek gondoskodni ezekről a leszármazottairól. *De facto* ekkor sem ismerték el apaságukat, de sokan közülük a szeretet és a gondoskodás nyilvánvaló jeleit mutatták. A nehézséget az jelenti, hogy még ezekben az esetekben sem lehet teljes bizonyossággal kijelenteni, hogy az apasági kapcsolat volt ennek az oka. Morgan azt hangsúlyozta, hogy nem szabad „romantizálni” ezeket a kapcsolatokat, mert azok alapvetően egy szigorú alá- és fölérendeltségi viszonyrendszeren alapultak. Nem szabad abba a hibába esni, hogy egy újfajta heroizálás jegyében most a „multikulturális amerikai nemzet” szó szerinti értelemben vett Alapító Atyját kezdjük látni a harmadik elnökben.

Hasonló kérdéseket vizsgált Joshua D. Rothman a *University of Virginia* doktorandusz hallgatója, csak éppen Jefferson szűkebb páttriájára, Albemarle megyére és Charlottesville-re vonatkozóan. Megvizsgálta például, hogy a „botrányt” kirobbantó Callender honnan szerezhette az információit. Michael Durey kutatásait továbbfejlesztve arra a következtetésre jutott, hogy azok egy részének mindenképpen hiteles forrásból, Jefferson környezetéből kellett származnia. Nagyon érdekes az is, hogy Callender leleplezése nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, vagyis a Jefferson szűkebb szomszédságában élőket nem nagyon „rázta meg” egy ilyen kapcsolat lehetősége.

Lucia C. Stanton és Dianne Swam-Right Sally Hemings leszármazottainak sorsát követték nyomon. Beverley, akit Jefferson hagyott megszökni, illetve Harriett, akit felszabadított és útiköltséggel is ellátott, Marylandben és Washington környékén éltek, ahonnan még tartották a kapcsolatot Madissonnal és Estonnal. Többet azonban nem nagyon sikerült megtudni róluk. A két utóbbi fiút végrendeletében szabadította fel Jefferson, amit viszont nem tett meg Sally esetében. A kutatók szerint ez is arra utalhat, hogy el akarta kerülni a gyanúsítgatásokat. Ezt csak lánya, Martha hajtotta végre, s Sally Charlottesville-ben élt fiával együtt, akik számára még Jefferson eszközölte ki a virginiai törvényhozásnál, hogy mentesítsék őket azon törvény hatálya alól, amely szerint a felszabadított rabszolgáknak egy éven belül el kellett hagyniuk az államot. Sally 1835-ben bekövetkezett halála után a két fiú Ohióba ment, ahol ácsként dolgoztak, bár Eston elismert muzsikusként is számított a környéken. A két testvér a továbbiakban nagyon eltérő stratégiát követett. Ohióban fekete környezetben éltek, és mindenki tudott rabszolga származásukról. Szinte teljesen világos borszínük viszont lehetővé tette a fehér társadalomba történő beolvadást is. Eston egyértelműen ezt az utat választotta annál is inkább, mivel a fennálló ohioi törvények szerint rabszolgaként nem rendelkezett választójoggal sem. 1852-ben Wisconsinba költözött, ahol fehér emberként kezdett új életet. Leszármazottai már teljes mértékben fehérnek tekintették magukat, és sikeres embereknek bizonyultak. Fia alezredesként szolgált az unió hadseregében a polgárháborúban, s leszerelése után jól prosperáló üzleti vállalkozásba kezdett. Utódai között sikeres ügyvédek, orvosok és üzletembereket találhatunk, akik a fehér felső középosztály teljes jogú tagjai lettek. Madison viszont az ohioi volt rabszolgák

Transformation of American Politics. In: Onuf, Peter S. (ed.): *Jeffersonian Legacies*. Charlottesville, 1993. 109–146.

által lakott környéken maradt, s leszármazottai közül jónéhányan fekete partnert választottak házastársul. Az ellentétet jól mutatja, hogy Madison egyik fia közkatonaként halt meg egy konföderációs fogolytáborban, a másik pedig teljesen magára maradván hunyt el egy polgárháborús veteránoknak fenntartott aggok házában.

Az előadók között voltak olyanok is, akik a kérdés tudományos vizsgálata mellett saját érzéseik és érzelmeik kinyilvánításának is teret engedtek. Ezek közé tartozott Rhys Isaac, a 18. századi virginiai társadalom Pulitzer-díjas történésze. Személyes hangvételi írásának két részlete is élénk visszhangot váltott ki a résztvevők körében. Először is házastársi viszonyoknak nevezte Sally és Thomas Jefferson kapcsolatát. Természetesen nem mai értelemben vett partneri kapcsolatra gondolt, hiszen a korabeli fehér házasságok is alapvetően egyenlőtlenségen alapultak. Írásának végén pedig arra utalt, hogy a Sally és Jefferson közötti kapcsolat bizonyossá válása egy pozitív, ünneplésre méltó üzenetet is hordoz, nevezetesen példát mutat az amerikaiak még mindig megosztott nagy családjára számára a faji ellentétek más színben látása érdekében. Philip Morgan, Peter S. Onuf és mások is úgy látták azonban, hogy nem lenne szerencsés, ha a kapcsolat ilyen jellegű „romantizálása” egy újfajta értelemben vett heroizálás kiinduló pontjává válna éppen akkor, amikor az eset kiváló lehetőséget biztosít arra, hogy végre emberként és nem pedig félistenként próbálják megérteni Jeffersont.

A személyes hangvételi hozzászólások közé tartozott Anette Gordon-Reedé is, aki könyvének szigorúan tárgyilagos, „bírói” hangnemével szemben most nagyobb teret engedett a szenvedélyesen érvelő ügyvédnek. Miként történhetett meg – tette fel a kérdést – Madison Hemings visszaemlékezésének teljes „elbogatellizálása” a „jeffersonológia” akkori vezető személyiségei részéről, s miért kell az afro-amerikaiaknak mindig „hitelesebb” bizonyítékokkal előállniuk a fehérek hasonló jellegű dokumentumaival szemben? A tekintélyes „jeffersonológusok” ugyanis minden fenntartás nélkül elfogadták a fehér családban tovább élő szóbeli hagyományt. De mi történjen Jeffersonnal mindezek után? Gordon-Reed úgy látta, hogy ismert kortársai – John Adams, Alexander Hamilton és James Madison – hiába voltak mélyebb politikai gondolkodók vagy sok esetben rátermettebb gyakorló politikusok, egyikőjük sem képes amerikaiak oly széles rétegei ideáljainak megfelelni, mint Jefferson. Ő is úgy vélte azonban, hogy az új eredmények tükrében sem lenne szerencsés egy új „multi-kulturális hőst” faragni Jeffersonból.

Ez utóbbi kérdés, Jefferson „további sorsa” foglalkoztatta leginkább Jack Rakove-t, a 18. század végi amerikai politikai gondolkodás történetének Pulitzer-díjas szakértőjét is. Úgy látta, hogy a Sally és Jefferson közötti kapcsolat minden eddiginél nagyobb bizonyossága nem csupán a harmadik elnök magánéletére vonatkozó értékelésekre fog hatást gyakorolni, hanem a politikus Jeffersonéra is, mivel a kettő elválaszthatatlan egymástól. Ugyanakkor úgy vélte, az sem lenne szerencsés, ha e mai értékrendünket kifejező megítélés mindenre rányomná a bélyegét, és elterelné a figyelmet azokról a kérdésekről, amelyeket Jefferson minden más kortársánál tudatosabban gondolt át. A rabszolgaságra vonatkozó nézeteit például abból a szempontból is lehet tekinteni, hogy legalább őszinte volt, és a legtöbb kortársánál sokkal tudatosabban átgondolta és átérezte a problémát. Vannak tehát olyan kérdések, amelyeket kortársainál világosabban látott, és Rakove szerint helyesen oldott meg. Az egyik ilyen az, hogy a legitim kormányzat végső soron kizárólag a kormányzottak beleegyezésén alapulhat, a másik pedig a vallás- és lelkiismereti szabadság kérdése. Nem hagyható ugyanis figyelmen kívül, hogy a rabszolgaság ellen küzdő abolicionisták és a női egyenjogúság harcosai is a *Függetlenségi Nyilatkozatra* hivatkoztak jogalapként. Jefferson ráadásul legtöbb kortársánál messzebbre ment, amikor a rabszolgaságot nem egy-

szerűen rossz, hanem bűnös s a kereszténység és a republikanizmus tanításaival ellentétes dolognak nyilvánította.

A konferencia anyaga Peter Onuf és Jan Lewis szerkesztésében hamarosan könyv formájában is megjelent, s a korai amerikai történelemmel foglalkozó legrangosabb folyóirat, a *William and Mary Quarterly* is időszzerűnek látta vitafórumot szentelni a kérdésnek.²⁵ Ennek első hozzászólását az a Joseph J. Ellis jegyezte, aki a DNS vizsgálat eredményének közzététele előtt még kategorikusan elvetette a Jefferson és Sally Hemings közötti szexuális kapcsolat lehetőségét. Ebben a tekintetben revideálta álláspontját, ám azt is hozzátette, hogy szerinte ez nem változtatja meg alapvetően Jefferson megítélését az amerikaiak többségének szemében. Számukra Jefferson továbbra is a *Függetlenségi Nyilatkozat* szerzője, a lelkiismereti szabadság és a demokrácia elkötelezett híve marad, s ezeket az erényeket a DNS vizsgálat eredménye sem vonhatja kétségbe.²⁶

Némileg eltérően látta a „Sally Hemings-ügy” hatását Jefferson reputációjára Anette Gordon-Reed, aki úgy vélte, hogy Jefferson újsütetű, a pozitív és a negatív elemeket is magában foglaló portréja inkább összhangban áll az afro-amerikaiak tapasztalataival és élményvilágával, mint az az eszményített ideálkép, amely a korábbi évtizedeket jellemezte. Véleményét úgy összegezte, hogy Jefferson komplex, de szimpatikus egyéniség volt, akinek Sally Hemings-szel fenntartott kapcsolata is inkább kölcsönös vonzalmon, mintsem erőszakos kényszeren alapulhatott.²⁷

Még határozottabb szembefordulást jelentett Joseph Ellis álláspontjával Peter S. Onuf írása. Ő ugyanis úgy vélte, hogy Jefferson Sally Hemings-szel fenntartott kapcsolata nem választható el olyan módon Jefferson egyéb „teljesítményeitől”, ahogyan azt Ellis tette. Szerinte a Sallyvel fenntartott kapcsolat nem valamiféle elhanyagolható kivételt jelentett, hanem nagyon is összhangban volt Jefferson magán- és közéleti gyakorlatával. Jefferson elméletileg elvetette és károsnak tartotta a fehér és a fekete „faj” vérkeveredését, s erre a problémára azt a megoldást találta, hogy a felszabadítandó feketéket ki kell telepíteni az Egyesült Államokból. Onuf azonban úgy vélte, hogy a rabszolgák „kolonizációja” nem csupán a rabszolgaság politikai problémájára, hanem a „vérkeveredés” magánéleti problémájára is megoldást nyújthatott Jefferson számára. Vagyis a magán- és közéleti szféra ebben az esetben sem vált el olyan élesen, ahogyan azt maga Jefferson és Joseph Ellis látni szeretne volna.²⁸

Lucia Stanton dialektikus kapcsolatként látta Jefferson és rabszolgái kapcsolatát. Jefferson ugyanis úgy gondolta, hogy rabszolgái jóléte tőle mint egyfajta gondoskodó atyától függött. A rabszolgák azonban nem így látták a dolgot, hanem úgy vélték, hogy gazdájuk jóléte függ az ő munkájuktól.²⁹

Joseph Ellishez hasonlóan a DNS vizsgálat előtt Andrew Burstein sem hitt a Jefferson és rabszolgájuk közötti kapcsolat lehetőségében. Most már ő is elfogadta azt, és nagyon érdekes véleménnyel szolgált az elnök motivációit illetően. Szerinte Jefferson könyvember

²⁵ Lewis, Jan – Onuf, Peter S. (eds.) *Sally Hemings and Thomas Jefferson: History, Memory, and Civic Culture*. Charlottesville, 1999.

²⁶ Ellis, Joseph J.: *Jefferson: Post-DNA*. *William and Mary Quarterly*, vol. 57. (2000) no. 1. 125–138.

²⁷ Gordon-Reed, Anette: *Engaging Jefferson: Blacks and the Founding Father*. *William and Mary Quarterly*, vol. 57. (2000) no. 1. 171–182.

²⁸ Onuf, Peter S.: „*Generation is an Independent Nation*”: *Colonization, Miscegenation, and the Fate of Jefferson’s Children*. *William and Mary Quarterly*, vol. 57. (2000) no. 1. 153–170.

²⁹ Stanton, Lucia: *The Other End of the Telescope: Jefferson Through the Eyes of his Slaves*. *William and Mary Quarterly*, vol. 57. (2000) no. 1. 139–152.

volt, aki mind a szexualitásra, mind pedig a romantikus szerelemre vonatkozó véleményét alapvetően olvasmányok alapján alakította ki. Az általa olvasott korabeli orvosi irodalom pedig úgy tartotta, hogy megfelelő egészségi állapotuk fenntartása érdekében a férfiaknak időről-időre muszáj kielégíteniük „természetes igényeiket”, s ebben az összefüggésben a Sallyvel fenntartott szexuális kapcsolatra mint az „egészséges életmód” megvalósításának elengedhetetlen eszközére tekinthetett Jefferson. Romantikus szerelemről azonban nem lehetett szó, mivel az erre vonatkozó útmutató olvasmányai azt csak ugyanazon társadalmi osztályok tagjai között tartották megengedhetőnek.³⁰

Fraser D. Nieman pedig minden addiginál alaposabb vizsgálat alá vette azokat a forrásokat, amelyek azt bizonyították, hogy Jefferson monticellói birtokán tartózkodott Sally Hemings mind a hat gyermeke fogantatásának potenciális időpontjában. Arra a következtetésre jutott, hogy eredményei – a DNS vizsgálattal kiegészülve – eloszlathatnak minden súlyos kétséget Jefferson apaságára, valamint a Sally és Jefferson közötti kapcsolat tartósságára vonatkozóan.³¹

A Jefferson és Sally Hemings közötti szexuális kapcsolat meglétét illetően tehát a DNS vizsgálat megoldani látszott a problémát, ám az Egyesült Államok harmadik elnökének életművével kapcsolatban legalább annyi új kérdést is felvetett, mint amennyit megválaszolt. A Sally Hemings és Thomas Jefferson kapcsolatáról szóló vita azért állt és áll ma is az érdeklődés homlokterében, mert miniatűr formában magában hordozza az amerikai történelem és nemzeti azonosságtudat néhány alapvető problémáját és ellentmondását. A második világháború utáni polgárjogi küzdelem alapvetően megoldotta a feketék jogi értelemben vett egyenjogúsítását. A DNS vizsgálat eredményeit övező élénk visszhang azonban arra is világosan utal, hogy a faji kérdés korántsem nevezhető „megoldottnak” a 21. század Amerikájában. 1999 februárjában – a Sally Hemings-ügyről tartott virginiai konferenciával majdnem egy időben – hirdettek ítéletet abban a perben, amelynek vádlottja az a három texasi fehér fiatalember volt, akik egy találmányra kiválasztott fekete férfit furgonjukhoz kötözve addig vonszoltak, amíg feje el nem vált a törzsétől, és egész teste a felismerhetetlenségig össze nem roncsolódott. A maradványokat azután egy fekete temető kapujára akasztották. Az egyetlen kivételtől eltekintve fehérékből álló esküdtszék a fővádlottat halálra ítélte. Az ellentétes póluson viszont ott áll a közvélemény többsége által bűnösnek tartott milliomos fekete ex-amerikai futballszár, O. J. Simpson esete, akit a többségében feketékből álló esküdtek nem találtak bűnösnek fehér feleségének meggyilkolásában. A Jefferson által is emlegetett „mélyen meggyökeresedett előítéletek és az elkövetett sérelmek tízezernyi emléke” tehát még napjainkban is érezteti hatását.

³⁰ Burstein, Andrew: *Jefferson's Rationalizations*. William and Mary Quarterly, vol. 57. (2000) no. 1. 183–197.

³¹ Neiman, Fraser D.: *Confidence or Causal Connections? The Relationship between Thomas Jefferson's Visits to Monticello and Sally Hemings's Conceptions*. William and Mary Quarterly, vol. 57. (2000) no. 1. 198–210.

SZÁSZ GÉZA

Egzotikum vagy a pénz demokráciája?

*Az Amerika-kép átalakulása
a Júliusi Monarchia korabeli Franciaországban*

„Mindenki inkább szalad, mint megy, mintha egy élte fölött nehézlő halálos ítélet megváltoztatásában fáradoznék. Megállásra, beszélgetésre, köszönésre is idő nincs. Gyorsan cseréltetnek vagy fizettetnek ki a váltók. Pénzes zsákocskák vitetnek egyik épületből ki s a másikba be.”¹

„Amerikában unatkoznék az egyenes lelkű és józan amerikaiak között, akik azonban farragatlanok, és csak a *dollár* érdekli őket.”²

Akár ma is hasonló értékítéletek olvashatók az amerikai társadalomról, életmódról és munkatempóról, jóllehet mindkét idézett szövegrészlet csaknem másfél évszázada ismert. Az első Wass Sámuel, a szó szoros értelmében „Amerikába szakadt” 48-as magyar³ 1862-ben Pesten megjelent munkájából származik, míg a második Stendhal franciául *Lucien Leuwen*, magyar nyelven *Vörös és fehér* című, politikai töltéssel igencsak telített, 1834–1835-ben írt, először 1855-ben, tehát jóval a szerző 1842-ben bekövetkezett halála után kiadott regényében olvasható.⁴ És nem ez az egyetlen Amerikával foglalkozó passzus a műben: összesen tizenhat, önállóan is témaértékű gondolatot villant fel az Amerikai Egyesült Államok társadalmi és politikai berendezkedésével, az ottani kormány működésével vagy éppen az amerikai polgárok életmódjával kapcsolatosan. Számba kell vennünk azt is, hogy jóllehet posztumusz kiadású – ráadásul a „befejezetlenség” legendája által körüllengett – munkáról van szó, a kutatók egyetértettek abban, hogy az író szándéka mintegy újabb *Vörös és fekete* lett volna, ezúttal a Júliusi Monarchia korabeli francia társadalom, a polgárkirályság felemás társadalmi-politikai rendszere elé tartva görbe tükröt.⁵

¹ Wass Sámuel: *Kilenc év egy száműzött életéből. I. folyam.* Pest, 1861. 167.

² Stendhal: *Vörös és fehér.* Fordította: Illés Endre. 1–2. köt. Budapest, 1973⁸. 66.

³ Az 1814-ben Kolozsváron született Wass Sámuel még Kossuth küldte Amerikába 1849 februárjában fegyvervásárlás és flottaszervezés céljából. A szabadságharc bukásának híre a feladat végrehajtása közben, New Yorkban érte utol. Megélhetését biztosítandó munkásként dolgozott, majd vállalkozásokba fogott. 1857-ben tért vissza Magyarországra, 1861-ben visszakapta képviselői mandátumát, majd a Magyar Tudományos Akadémia is tagjává választotta. 1872-ben részt vett a Magyar Földrajzi Társaság megalapításában. Dornbach Mária (szerk.): *Amerikától Óceániáig. XIX. századi magyar utazók.* Budapest, 2006. 61.

⁴ Az 1834–1835-ben keletkezett, Stendhal jelzése szerint 1837-ben diplomáciai küldetésének színnyelén, az itáliai Civitavecchiában befejezett regény 1855-ös kiadása még a „A zöld vadász” (*Le chasseur vert*) címmel jelent meg; a ma használatos – a szerző szándékával is összhangban lévő – cím először az 1894-es kiadáson szerepelt.

⁵ Lásd erről Illés Endre: *Utószó.* In: Stendhal: *Vörös és fehér.* 2. köt. 325–328. A Júliusi Monarchia rendszerének, politikai és eszmevilágának modern szemléletű bemutatása: Duby, Georges (szerk.):

Az Amerikai Egyesült Államok ilyen erőteljes „jelenléte” egy politikai felhangokkal terhes, nagyon széles olvasóközönségnek szánt irodalmi munkában természetesen azonnal kérdéseket vet fel. Túl azon, hogy mivel magyarázható ez a szinte „túlzott” jelenlét, és hogy milyen jelentésekkel bír, milyen jelentéstartalmakat hordoz az amerikai példa ismételt emlegetése, érdemes a pozitív vagy negatív felhangok nyomába eredni. Szintúgy szükségesnek tűnik annak vizsgálata, hogy milyen forrásanyagból táplálkozhat az élénk tárt Amerika-kép. Volt-e a kortárs Franciaországnak, egyes francia politikai-kulturális csoportoknak külföld-preferenciája, és ha igen, melyik példa volt számukra a legszimpatikusabb? A kérdésekre adott válaszok vélhetően közelebb visznek annak megállapításhoz, hogy a Júliusi Monarchia Franciaországában ki miért látta úgy Amerikát, ahogy látta. Mindehhez elengedhetetlenül szükséges a franciák Amerikához fűződő viszonyának, illetve a franciák előtt megjelenő Amerika-kép alakulásának rövid bemutatása.

A francia közvélemény – noha az ország maga igen csekély mértékben vett részt a 15–16. századi felfedezésekben, illetve a korai gyarmatosításban – gyakorlatilag a 16. század második felétől élénk érdeklődést tanúsított az amerikai kontinens északi és déli fele iránt.⁶ Az Amerika-mánia a 18. század második felében csúcsosodott ki: nem csupán számos útleírást adtak ki az amerikai kontinensről, hanem a sajtó is élénken foglalkozott – részben az útleírások ismertetése révén – az Újvilággal.⁷ Ugyanakkor az újabb francia nyelvű kutatás arra is rámutat, hogy a Szent Lőrinc folyótól délre eső területek igazából akkor kerültek a francia gondolkodók érdeklődésének homlokterébe, amikor a hétéves háborút lezáró párizsi béke következtében a közvélemény kénytelen volt beletörődni az addig hangsúlyosabban kezelt Kanada elvesztésébe. Innentől kezdve az Amerikai Egyesült Államok megszületéséhez vezető folyamat válik az „Amerikáról való álmodozás” igazi tárgyává; az ország születését némelyek mintegy „a világ újratereztésének” tekintik.⁸ Az észak-amerikai telepések gyakorlatilag a „jó vadembert” (ezt a kifejezést a század utolsó harmadában már egyre inkább nem „a vad népekre”, hanem az erényen alapuló, zárt, az európai városi civilizációtól földrajzilag is távol fekvő, romlatlannak feltételezett közösségek tagjaira vonatkoztatták),⁹ a függetlenségi háború kora pedig a köztársaságkori Róma képelt erényeit jelenítette meg a francia gondolkodók számára. Ennek – az Amerika-képet egészen Tocqueville-ig meghatá-

Franciaország története. 1. köt. Budapest, 2005. 799–830. (A jelzett rész André-Jean Tudesq munkája.)

⁶ A Franciaországban kialakult korai Amerika-kép forrásairól és jellegzetességeiről lásd Duviols, Jean-Paul: *Le miroir du nouveau monde. Images primitives de l'Amérique.* Paris, 2006.

⁷ Az 1750-es években például a francia lapok által ismertetett útleírások mintegy negyede Amerikáról szólt (viszonyításképpen: Európa egyharmadot „birtokolt”); az 1780-as évekre ez az arány már csak alig haladta meg a hat százalékot, míg Európa már csaknem kétharmados többséggel bírt. Marcil, Yasmine: *La fureur des voyages. Les récits de voyage dans la presse périodique (1750–1789).* Paris, 2006. 89–90.

⁸ Petit, Jacques-Guy: *Paysage, territoire et modernité. Le Canada romantique, de Chateaubriand à Théodore Pavie (1791–1829)* (kézirat). 3–4.

⁹ Mindezt Horace Bénédict de Saussure svájci természettudós és filozófus *Voyages dans les Alpes* (Utazások az Alpokban) című művéhez 1779-ben írt előszavában fejti ki (ekkor még elsősorban a magashegységi népek apropóján). Saussure, Horace Bénédict de: *Voyages dans les Alpes. Discours préliminaire.* Genève, 1998. 29–30.

rozó – vízióknak a csúcspontját Chateaubriand George Washingtonról szóló oldalai jelentik.¹⁰

A breton vidéki arisztokráciához tartozó François-René de Chateaubriand 1791 tavaszán, 23 évesen vágott neki az eredeti elképzelése szerint az északnyugati átjáró felfedezését célzó észak-amerikai útjának, és 1792 elején tért vissza Franciaországba. Az Újvilág északi felének átszelése helyett azonban kénytelen volt visszafordulni a Niagara vízeséstől. Amerikai élményeit, benyomásait – saját bevallása szerint is – beépítette a gyakorlatilag a francia romantika kezdetét jelentő kisregényeibe, magát az útleírást viszont csak – alapos átdolgozás után – 1827-ben, vagyis harmincöt évvel az utazás lezárultát követően jelentette meg *Voyage en Amérique* (Utazás Amerikában) címmel. A mű közönségsikert aratott: csak a szerző 1848-ban bekövetkezett haláláig további hét francia nyelvű kiadást kiadást ért meg, és 1828-ban, illetve 1836-ban már olvasható volt angol és spanyol fordítása is.¹¹ Mindez természetesen hatalmas népszerűséget és a kor viszonyaihoz képest elég nagy példányszámot is jelentett. (Egy-egy könyv átlagpéldányszáma ezidőtájt Franciaországban egy-ötezer között mozgott kiadásonként.)

A szorosabban vett útleírás mellett utazástörténeti értekezést és az amerikai kontinens politikai viszonyait elemző esszét is tartalmazó mű tulajdonképpen beemeli az amerikai tájat az európai tudatba, kiemelve az ember által még nem lakott területek „végtelen” mivoltát, illetve az érintetlen természeti környezetben rejlő szépséget, mindezt szembeállítva a nagyobb városok nyüzsgésével és eleganciájával. A bevallottan elfogult, ám a vártnál kritikusabb hangvételű munka részben éppen ezen oppozíció révén jelzi, hogy az ember által alkotott tér az Újvilágban sem tökéletes, és éppen az emberi tevékenység révén hullhat szét darabokra a megfoghatatlanul szép, a felvilágosodáskori interpretációtól eltérően immár nem az európaiktól eltérő kormányzati viszonyok, hanem esztétikai-érzelmi értékei okán egzotikus táj.¹²

Mint már említettük, Stendhal művében tizenhat önálló felvetés található az Amerikai Egyesült Államokkal kapcsolatban. Ennél több (mintegy negyven) alkalommal csak Angliát, illetve az angolokat említi meg a szerző, ám a számszerű eredmény minőségi értékét igencsak csökkenti az a tény, hogy ebben benne vannak az olyan utalások is, mint például az *angol ló*, *angol kert*, *angol hintó*, *angol vas* vagy az *angol csengő* – a konkrétan politi-

¹⁰ Chateaubriand, François-René de: *Voyages en Italie et en Amérique*. Paris, Pilloy frères, 1850. 42–43. A George Washingtonnal történő találkozást leíró oldalak fordítását tanulmányunk végén közöljük.

¹¹ *Travels in America and Italy, by Viscount de Chateaubriand*. London, 1828.; *Viage á la America*. Paris, 1836. A francia nemzeti könyvtár, a Bibliothèque Nationale adatai szerint 2003-ig összesen harminchétszer adták ki francia nyelven a művet.

¹² „Az Egyesült Államok még mindig inkább gyarmatra, mint önálló országra emlékezteti az embert, amelynek saját erkölcsi még nincsenek, csak másoktól átvett szokásai. Érezhető, hogy lakosai nem e föld gyermekei, s ennek a ma olyan szép társadalomnak egyáltalán nincs múltja, városai mind újjak, és még a sírhantok is frissek. (...) Amerikában az erdők, a föld eme gyermekei mellett csak a szabadság, minden emberi társadalom szülőanyja régtől való; ez pedig felér bármilyen műemlékkel és családfával.

A hozzám hasonlatosan az ókor csodálatával telített, Cato módjára mindenütt a régi Róma erkölcsiit kereső ember partraszállás után igencsak felháborodna az elegáns ruhák, a luxushintók, a vagyoni egyenlőtlenségek, a bankházak és játéktermek züllöttsége láttán, valamint a frivol beszélgetések, illetve a színházak és báltermek nyüzsgő zaja hallatán. Philadelphia olyan volt, mintha egy angol városban lettem volna, és semmi sem utalt arra, hogy egy monarchia után egy köztársaság földjére léptem.” Chateaubriand, 41–42. Petit, 4–11.

kai tartalmú passzusok száma ugyanakkor elenyésző. A sorrendben következő másik két külhoni ország, Németország és Oroszország együtt részesül huszonhat említésben, ám ezek túlnyomó többségének esetében is a „német” vagy az „orosz” csupán politikailag semleges tartalmú jelzőként szerepel.

Jeleznünk kell ugyanakkor azt is, hogy önmagában Amerika kiemelt szerepe Stendhal valamelyik regényében nem jelentene igazi szenzációt, hiszen az író különböző műveiben összesen 510 alkalommal emlékezett meg valamilyen formában az Egyesült Államokról.¹³ Súlyt az ad a témának, hogy az említett utalások valamilyen módon – még az érzelmekkel teli szituációkban is – politikai jelentéstartalmat hordoznak.

Így például a Műszaki Főiskoláról¹⁴ kitett Lucien Leuwen rögtön a regény elején úgy jut katonatiszti álláshoz (és ezzel decens mesterséghez), hogy pártfogói meggyőzik a minisztériumot, ő „korántsem [...] az amerikai szabadságeszmék megszállottja”.¹⁵ Az ellentét tulajdonképpen a polgárkirályság rendszerének maró kritikája, hiszen az 1830. júliusi forradalomból született rendszer szavakban, tettekben és tényleges jogokban távol állt a júliusi eseményekben résztvevők ideáljától.

Nem sokkal később az amerikai rögtönítélő bíraskodás intézménye, a lincselés kerül szóba. Ennek apropója azonban nem egy konkrét amerikai eset, hanem ismét a szabadságjogok – jelen esetben a sajtószabadság – korlátozása: „Azt az újságíró, aki kételkedni merészelne a legfrissebb hadijelentésben, mindenki árulónak tekintené, az ellenség bérencének, és menten felkoncolnák, mint az amerikai republikánusok teszik. A nemzeti dicsőség imádatában megint csak megfélemlenék a szabadságról.”¹⁶

Az állomáshelyére, a kelet-franciaországi Nancy városába bevonuló Lucien a helyi lakosság láttán rögvést Amerikára asszociál, nem túl hízelgő módon; ám egyúttal tanúi lehetünk annak is, mely politikai oldal tekintheti sajátjának az „amerikai középszert”: „Lucien körülzött, s úgy látta, hogy Nancy, ez a hatalmas város, Vauban¹⁷ remekműve – förtelmes! A piszok, a szegénység elébe tolazkodott minden látnivalónak, a lakosság megjelelése és épületeik sivársága tökéletes összhangban állott. Mindenfelé csak uzsoráspofákat látott, fősvény, szűrő tekintetű, mogorva arcokat. Ezek az alakok semmi mással nem törődnek, csak a pénzzel! – gondolta undorodva. – Bizonyára ilyen lehet az az Amerika is, a liberálisok dicsőített Amerikája, kívül-belül ilyen!”¹⁸

Ezt követően a már tanulmányunk elején is idézett „társadalomleírást” olvashatjuk, amelynek folytatása még inkább aláhúzza az Amerika és a talpig becsületes, de fantáziánélküli, középszerúségükkel még a kiemelkedő személyiségeket is visszahúzó emberek közötti egyenlőségjelet. Ezen ítélet alól még a más szerzők által szinte az új ember, a *homo novus*

¹³ Siler, James Hayden: *Stendhal et l'Amérique*. Le Divan, n°263 (juillet-septembre 1947), 131–134.; idézi: Spandri, Francesco: *La vision de l'histoire chez Stendhal et Tocqueville*. Revue d'histoire littéraire de la France, 2006 (vol. 106), n°1. 47.

¹⁴ Franciául: *École Polytechnique*. 1794-ben alapított, Napóleon által 1805-ben a katonai hierarchia kötelékébe rendelt, máig a védelmi minisztérium felügyelete alatt működő, műszaki és természettudományos pályákra felkészítő elit felsőoktatási intézmény.

¹⁵ Stendhal: *Vörös és fehér*, 1. köt. 14.

¹⁶ Stendhal: *Vörös és fehér*, 1. köt. 16.

¹⁷ Sébastien Le Prestre, Vauban márkija (1633–1707), francia hadmérnök, építész, politikai gondolkodó. A 17. század végén az ő tervei szerint építik meg Franciaország gyakorlatilag bevehetetlen határerődeit. (Egyedül Lille városát és erődjét foglalták el 1708-ban a spanyol örökösödési háború során, miután a védők megadták magukat.) Az urbanisztika egyik első képviselőjeként számos város megújításában is szerepet játszott.

¹⁸ Stendhal: *Vörös és fehér*, 1. köt. 35.

mintaképeként dicsőített George Washington sem mentesül: „Hiába, nem tudok olyan emberek között élni, akik idegenkednek minden választékosabb szótól és gondolattól, bármilyen becsületesek is. Százszor inkább egy romlott udvar elegáns erkölcsé! Washington halálra utatna – akkor már jobb Talleyrand társasága!¹⁹ Szóval, nem elégít ki, ha megbecsülnek; szükségem van olyan örömökre is, amik a régi világ hajtásai! [...] Irtózom az unalmas amerikai józanságtól. Az arcolei győző,²⁰ a fiatal Bonaparte élete magával ragad [...] Az amerikai erkölcsöt viszont riasztóan közönségesnek érzem, és ha legkiválóbbjaik munkáit olvasom, arra gondolok: jaj, csak ne találkozzam velük! Ez a mintaállam az ostoba, önző közepszerűség diadala, s ha nem akarsz elveszni, meg kell hódolnod.”²¹

Néhány oldallal később Amerika ismét az unalom hazájaként említődik, ám itt találjuk meg először az „amerikai demokrácia” kifejezést is.²² A „demokrácia és más efféle” az „amerikai szósz” alkotóelemeként tűnik fel, jelezve ezzel a legalábbis távolságtartó vélekedést Amerikával szemben.²³

A távolságtartás néhány sorral lejjebb megvető undorra változik, midőn egy feltételezhetően Amerika-imádó francia republikánus és a regény szkeptikus főhőse imígyen dialogizálnak:

„– Sajnos, nálunk Franciaországban nincsenek amerikai demokraták!

– Hozzon ide Rouenből vagy Lyonból egy fősvény, képzeletszegény kiskereskedőt, és megvan az amerikaija!”²⁴

Hasonló hangvételben folyik a diskurzus a regény más helyein is. Egy Rey nevű, korábban Amerikát is megjárta püspöki helynök személyiségét taglaló párbeszédben hangzanak el a következő mondatok:

„– A stílusa amerikai.

– Na ... olyan toulouse-i amerikai!”²⁵

¹⁹ Charles-Maurice de Talleyrand-Périgord (1754–1838), francia politikus és diplomata, a minden rendszert kiszolgáló, egyesek szerint elvtelen, önérdékű, de mindenki által nagy szellemnek tartott „államférfi” mintaképe. Főnemesi származású, az *ancien régime* idején Autun püspöke, a forradalom idején képviselő (ő esketi fel a papokat az alkotmányra), a Direktórium, a Konzulátus és Napóleon császársága során külügyminiszter, a Restauráció és a Júliusi Monarchia idején nagykövet, csak 1834-ben vonult vissza. La Fayette márki mellett döntő szerepet játszott Lajos Fülöp trónra kerülésében és a Júliusi Monarchia működési mechanizmusának kidolgozásában. Lásd erről pl. Tarle, E.: *Talleyrand*. Budapest, 1959. 211–240.

²⁰ Utalás Bonaparte Napóleon tábornoknak az itáliai Arcole melletti hídon való átjutásért 1796. november 15–17. között az ellenséges túlerővel vívott ütközetére, melynek során személyes bátorságáról (gránátosai élén maga is rohamozta a hidat) és improvizációs készségéről is tanúbizonyságot téve (dobosait az ellenség hátába küldte, hogy így egy francia felmentő sereg érkezésének látszatát keltve megzavarja az osztrák csapatokat) sikerült maga mellé állítani a hadiszerecsét.

²¹ Stendhal: *Vörös és fehér*, 1. köt. 66.

²² „Gauthier fáradhatatlanul igyekezett őt megnyerni az amerikai demokráciának: Lucien hagyta, hadd beszéljen; végül nagyon őszintén ezt felelte:

– Kedves barátom, tulajdonképpen megvigasztal; most már látom, ha nem Nancyban volnék hadnagy, hanem Cincinattiban vagy Pittsburgh-ban, még jobban unatkoznék ...” Stendhal: *Vörös és fehér*, 1. köt. 73.

²³ „És a derék Gauthier most nyakon öntötte Lucient mindazzal, amit fiataljaink amerikai szósznak gúnyolnak: demokrácia és más efféle ... a központi kormányzat parancsszavára működő megyei képviselői kamarák ... az így választott prefektusok ... és így tovább ... és így tovább ...” Stendhal: *Vörös és fehér*, 1. köt. 98.

²⁴ Stendhal: *Vörös és fehér*, 1. köt. 98.

²⁵ Stendhal: *Vörös és fehér*, 1. köt. 260–261.

Sajátos ellentétben bukkan fel másodjára George Washington figurája. A korábbi – Chateaubriand-dal szembehelyezkedő – állásfoglalással ellentétben az Amerikai Egyesült Államok első elnökének katonai erényei és becsületessége egyértelműen pozitív fényben tünteti fel az egykori fővezért. A pozitív példa azonban itt is inkább arra szolgál, hogy a Júliusi Monarchia politikai rendszere és korrupciós hivatalnokai még kedvezőtlenebb fényben tűnjenek fel. Ezt igazolja a főhős által a katonasághoz való későbbi visszatérés okairól apjának adott magyarázat: „Ha itt lesz a háború, az igazi háború, melyben a vezér nem árulja el hadseregét, ha akkor is így gondolkodom, mint most, akkor majd engedélyt kérek tőled, hogy két-három csatában részt vehessek. Mert a háború, szerintem, nem tarthat tovább két-három csatánál, ha a fővezér csak valemelyest emlékeztet Washingtonra. Ha azonban csak ügyes és bátor martalóc, amilyen Soult, másodszer is visszavonulok.”²⁶

Miközben a francia belviszonyok romlottságáról való vélekedés mindvégig jellemző nem csupán a *Vörös és fehérre*, hanem tulajdonképpen az egész stendhali életműre, a regénybeli vélemény alapján az Egyesült Államok adminisztrációja is erre a szintre süllyed, pusztán a kormányzás mesterségének alapvető meghatározottsága miatt: „Hallgasd az alapelvet: minden kormány, még az Egyesült Államok kormánya is, mindig, mindenben hazudik, ha nem hazudhatik a lényegben, hazudik a részletkérdésekben.”²⁷

A regény második felében Amerika új szerepet kap: a vágyott–bíralt demokrácia földjéből az elvágyódás hazájává válik. A korlátlan távolságok és lehetőségek, illetve a *tabula rasa* országaként tűnik fel, szinte a gondolat apropójától függetlenül. Így midőn Lucien Leuwen apjával beszélget párizsi társaságbeli szerepvállalásáról, illetve elvágyódásáról, gondolatmenetét így zárja: „Én akkor lennék boldog, legalábbis azt hiszem, ha Európában vagy Amerikában hat-nyolc ezer livre életjáradékból élnék, városról városra utaznék, s megülnék valahol egy hónapra vagy egy évre, ha jól érezném magam.”²⁸ Ugyanígy, miután a kormány ügynökeként egy választási kampány során a szó szoros értelmében sárdobálásban részesül a Loire-menti Blois-ban, székelyében azonnal az Amerikába menekülés lehetősége ötlük fel benne: „Rochefort-ba viteti magát, onnan már könnyű amerikai hajóra jutni, s hogy ne kereshessék, álnéven utazék.”²⁹ Ez szinte teljesen megegyezik az ugyanezen választási hadjárat során a normandiai Caen városában megéltek kapcsán felvillanó gondolattal: „Oda kell dobnom mindent; elutazni Amerikába.”³⁰

Washington mellett egy másik amerikai elnök neve is előfordul a regényben. Andrew Jackson franciaországi ismertsége abból fakadt, hogy a napóleoni háborúk idején Amerikának okozott károkkért óriási összegű kártérítést követelt a Júliusi Monarchiától. Alakja

²⁶ Stendhal: *Vörös és fehér*, 2. köt. 11. Nicolas Jean-de-Dieu Soult (1769–1851), francia katonatiszt és politikus, Napóleon egyik legtehetségesebb hadvezére (döntő szerepet játszott például az austerlitz-i csatában, illetve a spanyolországi háborúkban). A Bourbon-restaurációval szembeni ambivalens viszony után Lajos Fülöp rendszerének egyik legkitartóbb támogatója (összesen mintegy tíz éven keresztül volt miniszterelnök), és döntő szerepet játszott az 1830-as évek városi felkeléseinek vérbefojtásában.

²⁷ Stendhal: *Vörös és fehér*, 2. köt. 20.

²⁸ Stendhal: *Vörös és fehér*, 2. köt. 98. *Livre*: középkori eredetű, az 1801-ben végrehajtott reform (átvétel a decimális mértékegységekre) után megközelítőleg 5 gramm tiszta ezüst tartalmú fémpénz, melyet az 1795-ben kizárólagos pénzként elismert (korábban a *livre* szinonimájaként használt és vele gyakorlatilag egyenértékű) *frank* volt hivatott felváltani.

²⁹ Stendhal: *Vörös és fehér*, 2. köt. 134. Rochefort nyugat-franciaországi kikötőváros a Charente-folyó mentén, az Atlanti-óceántól 15 kilométerre; a 19. század első felében Toulon és Brest mögött Franciaország harmadik legtöbb bejegyzett hajóval rendelkező kikötője.

³⁰ Stendhal: *Vörös és fehér*, 2. köt. 181.

azonban csak közvetetten, a francia képviselőház tagjairól megfogalmazott kritikai észrevételek részeként tűnik fel.³¹

Kissé váratlan módon, a legjobban kibontott, mindmáig legnagyobb hatású – és sokféleképpen magyarázott – Amerikával kapcsolatos állásfoglalás szintén elvágódással indul, majd pedig a csalódás és az elutasítás szinonímájává merevedik. A helyszín megválasztása sem mindennapi: Lucien Leuwen éppen a párizsi Operában üldögél, midőn az alábbi gondolatok fogalmazódnak meg „benne”: „Amerika! [...] És minden eszébe jutott, amit valaha Amerikáról és Lafayette-ről gondolt. Amikor Tracynél vasárnaponként találkozott Lafayette-tel, úgy képzelte, hogy az amerikaiak éppen olyan józanok, becsületesek, mélységesen bölcssek, mint Lafayette, és a modoruk is oly előkelő, mint az övé. Keserűen csalódott: Amerikában a többség a hatalom, a többség pedig legnagyobbrészt a sópredéket jelenti. New Yorkban a kormány vezetése más kerékvágásban halad, mint a miénk, s éppen ellenkező irányban. Zsarnokként uralkodik az általános szavazati jog – piszkos kezű zsarnok! Ha nem tetszem a suszteremnek, rágalmazni kezd, ez kellemetlen, s mit tehetek, kénytelen vagyok hízelegni a suszteromnak! Az embereket nem értékelik, hanem számolják, és a közönséges iparos szava ugyanannyit ér, mint Jeffersoné, sőt nemegyszer nagyobb tetszés is fogadja. A papok még jobban butítanak, mint nálunk; vasárnap reggel az utast leszállítják a postakocsiról, mert az úttal *szolgai munkát* végez, s ezzel nagy bűnt követ el ... Engem megfojtana ez az általános, sötét durvaság ...”³²

Amerika ezt követő, a regényben utolsó említése már nem tartalmaz országspecifikus vonásokat vagy ítéletet; mindössze azt tudhatjuk meg belőle, hogy a nyugat-európai és észak-amerikai üzleti világ között már az 1830-as években is élénk volt a kapcsolat.³³

Amennyiben az Amerikával kapcsolatos megjegyzések hátterét vizsgáljuk, a kutatást két fő irányban kell megkezdenünk. Az egyik irány természetesen a bemutatott Amerika-kép mögötti információk, a források felkutatása, míg a másik a szándék, a „mögöttes” elemzése, vagyis azé, hogy mire utal, mit jelez Amerika ilyenén módon történő emlegetése.

A számbavehető források közül szinte természetesen felvetődik Alexis de Tocqueville, illetve az amerikai demokráciáról írott munkája. Ennek Stendhal életművére gyakorolt hatásának elemzésekor azonban nagy körültekintéssel kell eljárnunk. Noha Tocqueville munkájának első kiadása 1835 januárjából datálódik, vagyis a *Vörös és fehér* megalkotásának idejére esik, és nyilvánvalóan alapjaiban változtatta meg az Amerikai Egyesült Államokról kialakult képet, Stendhal esetében óvakodni kell az elhamarkodott kö-

³¹ „Lucien – apja őszinte bánatára – sohasem beszélt ezekkel az alakokkal [ti. a képviselőház tagjaival – Sz. G.]; hangjuk éppen csak elért hozzá, amikor Jackson huszonötmilliójáról, a cukoradóról s más, napi kérdésekről tárgyaltak, vagy nehézkesen vitattak valamilyen közgazdasági kérdést, melyből semmit sem értettek.” Stendhal: *Vörös és fehér*, 2. köt. 287. Andrew Jackson (1767–1845), az Egyesült Államok hetedik elnöke (1829–1837). A kártérítési ügyben az első megegyezést követően a pénzügyi és politikai nehézségekkel sújtott francia fél húzódozása miatt kirobbanó konfliktust végül angol közvetítéssel 1836 tavaszára sikerült az Egyesült Államok számára megnyugtató módon rendezni. Latner, Richard B.: *Andrew Jackson*. (www.president-profiles.com/Washington-Johnson/Jackson-Andrew.html; 2007. december 30.) A konfliktus alakulásáról és a tárgyalásokról természetesen a francia sajtó rendszeresen hírt adott. Lásd ehhez pl. a *Journal des Débats* 1831–1836 közötti évfolyamait.

³² Stendhal: *Vörös és fehér*, 2. köt. 297. (Kiemelés Stendhaltól.)

³³ Apja halála után Reffre, az idősebb Leuwen legközelebbi munkatársa ezekkel a szavakkal vigasztalja Lucient és ecseteli a Leuwen-bankház csődállításait: „Van Peters, akit Lucien úr annyira szeretett, egy ízben csődöt kért New Yorkban, s ez annyira nem ártott neki, hogy legragyogóbb üzleteinket New Yorkkal és Észak-Amerikával kötöttük.” Stendhal: *Vörös és fehér*, 2. köt. 317.

vetkeztetésektől. A legfrissebb kutatások találtak ugyan utalást arra, hogy Stendhal olvasta vagy legalábbis ismerte Tocqueville művét, de a két nagy hatású kortárs kapcsolata nem ítélné meg egyértelműen. Általánosságban szólva azt is mondhatnánk, hogy – amennyiben nyomtatásban megjelent műveiket vesszük alapul – a két szerző kölcsönösen szinte tudomást sem vett egymásról. (Vélhetően ez magyarázza, hogy – egészen a legutóbbi időkig – a szakirodalom sem foglalkozott a lehetséges kölcsönhatásokkal.³⁴) Még talán könnyebb a kutató dolga Tocqueville esetében, akinél tényleg egyszer sem említődik meg Stendhal neve; nehezebb a helyzet viszont Stendhálnál, ugyanis az ő életművében felmerül Tocqueville hatásának írásos nyoma. A regényíró ugyanis kétszer említi Tocqueville nevét, és a két esetből az egyik éppen a kivételesen jól ismert geneziséű *Vörös és fehér* egyik kéziratában található!³⁵

A regény szerzője itt a következő szavakat adja Lucien Leuwen szájába: „Tisztelem az ő [ti. a köztársaságpartiak – Sz. G.] véleményüket, és szándékuk is becsületes. Én viszont nem tudnám jobban szeretni Amerikát Franciaországnál; a pénz nem minden számomra, és a demokrácia is túl durva az én kifinomult ízlésemnek.” Stendhal e szavakhoz még a kézirat szélére feljegyezte kommentárját: „A kormány fizetett Tocqueville úrnak, hogy ezt a véleményt a köz tudomására hozza. A kormány szerencséjére csak meg kellett írni az igazságot.”³⁶ A Tocqueville szerepvállalásával kapcsolatos véleménytől függetlenül állíthatjuk, hogy a *Vörös és fehér*ben megfigyelhető demokrácia-felfogás – és elsősorban az amerikai demokrácia minősítése – nem választható el Tocqueville munkásságától, még ha a pontos reminiscenciákat kimutató mikrofilológiai elemzés mindmáig várat is magára. Emellett a szakirodalom egyetért abban is, hogy a két szerző politikai alapállása nagyjából megegyezett: mindketten elutasították a rousseau-i társadalmi szerződés gondolatát, és kissé arisztokratikus társadalomfelfogás jellemezte őket.³⁷ Vélhetően ez utóbbi magyarázza a többség hatalmának negatív megítélését, a „suszterdemokrácia” hangsúlyozott elvetését Stendhálnál.³⁸

³⁴ Francesco Spandri már említett tanulmánya (2006) mellett mindössze René Girard egy 1960-ban angol nyelven, az Egyesült Államokban megjelent cikke választotta témájául ezt a kérdést. Girard, René: *Stendhal and Tocqueville*. American Society legion of honour Magazine (New York), n°31 (1960). 73–83.

³⁵ Az 1834–1835-ben (egyes vélemények szerint 1833 és 1835 között) készült, eredetileg háromkötetesre tervezett, de – történet híján – kétkötetesre sikerült regény alapötletét Stendhal bevállása szerint is nőismerőse, Madame Jules Gauthier *A főhadnagy* című, nyomtatásban soha meg nem jelent regényének mára már elveszett kézírata adta. A stendhali címválasztás már a kézirat elolvasását követően, az asszonyhoz 1834. május 4-én Civitavecchiából írt levélben feltűnik: „Leuwen, avagy a Műszaki Főiskoláról kicsapott diák. Ezt a címet választanám.” Stendhal: *Bizalmas írások. Naplórészletek. Levelek*. Vál., ford., jegyz. Réz Pál. Budapest, 1970. 537–538 és 699. Lásd még Spandri: *La vision de l'histoire chez Stendhal et Tocqueville*, 47–48. A Tocqueville-re történő másik utalás Stendhal „Francia földön [Egy turista feljegyzései]” (*Mémoires d'un touriste*) című művében található.

³⁶ Idézi: Spandri: *La vision de l'histoire chez Stendhal et Tocqueville*, 50–51. A kérdéses kézírásos feljegyzés 1836 szeptemberében, tehát 20 hónappal Tocqueville munkájának megjelenése után keletkezett. Spandri: *La vision de l'histoire chez Stendhal et Tocqueville*, 48.

³⁷ Spandri: *La vision de l'histoire chez Stendhal et Tocqueville*, 47.

³⁸ A „suszterdemokrácia” elítélésének tétele a Chateaubriand, Volney, André Tardieu vagy André Maurois által képviselt filo-amerikanizmussal szemben sokkal erőteljesebb hatást kifejtő, Stendhal mellett Voltaire, Georges Duhamel, illetve főként Jean-Paul Sartre nevével fémjelzett Amerikaellenesség egyik toposza lett. Az 1960-as évek elején még a „kötelességszerű filo-amerikanizmus” eufemizmusát használó René Rémondtól eltérően így tekint rá Philippe Roger, a *Critique* című fo-

Mindemellett találunk még egy fontos közös vonást: mind Tocqueville, mind Stendhal Amerika-képe szikár, az Újvilág északi része immár nem egzotikum, nem a „jó vademberek” hazája. Ez – a témában mindmáig meghatározó összefoglalást alkotó René Rémond következtetését idézve – „megfelelt a kor színvonalának”.³⁹ Stendhálnál már nem tapasztalunk olyan megilletődöttséget, mint például René Chateaubriand mindössze pár évvel korábban megjelent művének „Washington-jelenetében”. Sőt, míg Chateaubriand az amerikai függetlenségi háború fővezérében a köztársaságkori Róma határozott időre megválasztott diktátorainak utódát, a „tökéletes politikust” látta, és így állította szembe – *a posteriori* – az általa a restauráció korának bevett szokása szerint csak Buonaparténak nevezett „zsarnok” Napóleonnal, addig Stendhal – Washington pozitív tulajdonságait (becsületesség, jó hadvezéri és vezetői képességek stb.) elismerve – éppen a középszerűségtől mentes arcole-i győzöt elénk állítja figuraként, akiért lelkesedni is lehet. Paradox módon ez az ellentétes ábrázolás mutatja a legegységelműbben, hogy Stendhal ismerte Chateaubriand fel fogását, és mintegy arra reflektált.⁴⁰

Még ennél is egyértelműbb a Lafayette márkira való hivatkozás. Miközben a regényben Lucien Leuwen elmélkedik az amerikaiakról, Lafayette márkit említi mint az amerikai ember ideáltípusát.⁴¹ Az 1834-ben, tehát a regény keletkezésének idején elhunyt Lafayette mind az amerikai függetlenségi háborúban, mind a francia forradalom első szakaszában játszott szerepe révén a szabadság kivívásának hőse lehetett, miközben 1792 augusztusában történt internálása folytán nem kellett állást foglalnia a forradalom radikálizálódása által felvetett kérdésekben; így válhatott az 1830-as évekre az érzelmi töltettel bíró és egyúttal arisztokratikus jellegű szabadságeszmény megtestesítőjévé.

A hatásukat vélhetően leginkább a reflexió szintjén kifejtő Tocqueville és Chateaubriand (vagyis a történelmi és útleírói munka), illetve az „illúziókeltő” Lafayette mellett mi volt, mi lehetett a kor Amerika-képének fő forrása? Nem más, mint a franciaországi politikai sajtó, ami önmagában magyarázza nem csupán az Egyesült Államokra való számtalan utalást Stendhal életművében, hanem azt is, hogy miért hathattak ezen utalások szinte teljesen természetesnek, maguktól értetődőnek a regényekben és egyéb írásokban. A természetesség azt feltételezi, hogy mind a szerző, mind közönsége tájékozott volt Amerikát illetően, és szinte „evidens” információkról van szó.

lyóirat főszerkesztője először 2002-ben megjelent, nagy visszhangot kiváltó (több ezer reakció), a franciák Amerika-fóbiájának történetét bemutató munkájában. Vö. Roger, Philippe: *L'ennemi américain. Généalogie de l'antiaméricanisme français*. Paris, 2004. A kérdéses hely Stendhálnál: *Vörös és fehér*, 2. köt. 297. Lásd még: Fejtő Ferenc: *Amerika-ellenesség francia módra*. Élet és irodalom, 46. évf. 37. sz.

³⁹ Vö. Spandri: *La vision de l'histoire chez Stendhal et Tocqueville*, 47.; Rémond, René: *Les Etats-Unis devant l'opinion française, 1815–1852*. Vol. 1–2. Paris, 1962.

⁴⁰ Vö. Stendhal: *Vörös és fehér*, 1. köt. 66.

⁴¹ Az elsősorban az amerikai függetlenségi háborúban, illetve a francia forradalom 1789–1792 közötti szakaszában való szerepvállalásáról ismert Marie-Joseph Paul Yves Roch Gilbert Motier-t, más néven Lafayette márkit (1757–1834) 1792–1797 között az osztrákok internálótáborba zárták, miután a francia hadsereg egyik parancsnokaként letette előttük a fegyvert. Napoleon száznapos uralma (1815. március 15. – június 18.) alatt Seine megye, a Bourbon-restauráció idején 1818-ban Sarthe megye, majd 1827-ben Meaux város képviselőjévé választották. Az 1830. júliusi forradalom hevében a nemzeti gárda parancsnokának nevezték ki. Noha számottevő politikai vagy katonai szerepet ekkor már nem játszott, igyekezett aktív maradni, és a képviselőházban is számos alkalommal felszólt. Lásd még: *Notice historique sur M. De Lafayette, général en chef de toutes les gardes nationales de France*. Bruxelles, 1830.

A mintegy harminc évig tartó cenzúra nyomása alól szabaduló francia politikai sajtó első aranykorának a Júliusi Monarchia éveit tekinthetjük. A választójoggal rendelkezők (vagyis a „politika által érdekelt”) számának a Bourbon-restauráció korához képest jelentős emelkedése, az újfajta gyártási eljárások, illetve a szabadabb politikai és jogi környezet egyaránt hozzájárult a francia politikai sajtó példányszámának fellendüléséhez. Igazi „nagy ugrásról” beszélhetünk, hiszen míg 1825-ben a tizenkét párizsi napilap együttesen mintegy 59 ezer példányban jelent meg naponta, 1846-ra a lapok száma huszonhatra, az együttes napi példányszám pedig 145 ezerre ugrott.⁴² A szerkesztőségek és kiadók egyértelműen az újságolvasók számának növelésére törekedtek, ami viszont együttjárt a kevéssé tehetősek felé nyitással. Ennek következtében – csökkentett előfizetési díjakkal – megjelent az „olcsó” vagy „népi” sajtó. Szintén a Júliusi Monarchia korának jelensége volt a politikailag elkötelezett vagy éppen nyíltan ellenzéki sajtó újjászületése mind az országos, mind a helyi lapok szintjén.⁴³

A politikai sajtó szerepének egyre fontosabbá válása azt eredményezte, hogy az egy-egy külföldi országról kialakult kép formálásában a már említett történelmi–földrajzi vagy irodalmi jellegű munkák mellett döntő – néha egyoldalú – hatást gyakorolt. Mivel – szemben az egyszerre mindössze egy-két ezres példányszámban megjelenő könyvekkel – viszonylag széles közönséghez szólt, az általa közvetített információk sokkal több olvasót értek el (és főleg sokkal gyorsabban), mint az útleírások vagy a regények. Mindemellett a hírek rövid, sommás és konkrét jellege révén az újságolvasás mintegy a „napi tájékozottság illúzióját” adhatta az olvasónak.

Amennyiben a sajtóban megjelent szövegeket, illetve hatásukat vizsgáljuk, két tényezőt kell mindenekelőtt szem előtt tartanunk. Az első az újsághírek és az újságban való közlés természetéből fakad: a cél ugyanis egyértelműen az, hogy az információ minél gyorsabban jusson el az olvasóhoz. A második viszont az, hogy mivel ekkor még nem létezett a kiküldött tudósítók, illetve a hírigyűnökségek 19. század második felében kiépülő rendszere, a közölt információk túlnyomó többsége másodkézből, így például az adott országban (de nem ritkán harmadik országban) megjelenő újságokból, illetve sokszor magánlevelekből származott, és a szerkesztőnek nem igazán volt módja a közölt anyag valóságosságának ellenőrzésére. (Vidéki lapok esetében gyakori volt, hogy egyszerűen a párizsi újságokban leadott hírt közölték egynapos késéssel. Természetesen ezzel a hír teljesen ellenőrizetlenné vált.)

Ezek a tényezők ugyanakkor a minimálisra csökkentették a francia „újságírók” narratív beavatkozásának szükségességét és értelmét; ezért is olvasható az egyes külföldi hírek előtt az „X újságban olvashatjuk” vagy az „X helységről írták” szövegű felvezetés, melynek használatával a szerkesztő mintegy jelezte a közölt eseménnyel, annak valóságosságával, lehetséges interpretációival szembeni távolságtartását. A korabeli francia sajtót olvasónak tisz-

⁴² Feyel, Gilles: *La Presse en France des origines à 1944 : Histoire politique et matérielle*. Paris, 1999. 65. Az öt legnagyobb napilap (*Journal des Débats, L'Époque, La Presse, Le Constitutionnel, Le Siècle*) együttesen a napi nyomdatermés több mint kétharmadát jelentette. A lapcímek és példányszámok pontos listáját lásd Avenel, Henri: *Histoire de la presse française depuis 1789 jusqu'à nos jours*. Paris, 1900. 370–371.

⁴³ Lásd ezzel kapcsolatban Avenel: *Histoire de la presse française*, 304–383.

tában kell lennie azzal is, hogy az újságokban közölt részinformációk korántsem álltak mindig össze egészszé, hogy átfogó képet nyújtsanak a külsővilágról.⁴⁴

Érdeemes röviden összefoglalni azt is, miként tálták az újságok a külfölddel kapcsolatos híreket. A Júliusi Monarchia idején a külföldről származó híreket igyekeztek önálló rovatba rendezni, legtöbbször az igen egyszerű „külföldi hírek” (*Nouvelles de l'Étranger*) cím alatt, és legtöbbször az általában négy oldalból álló újság első oldalára tették. A rovatok kialakítása és elnevezése a Júliusi Monarchia korában jelentős fejlődésen, illetve átrendezésen ment keresztül.⁴⁵ Az információk új bemutatási módját először a párizsi napilapok tették magukévá, és példájukat rövidesen követték a vidéki újságok is.⁴⁶ Az igyekezet és az újító szándék ellenére azért még gyakran előfordult viszont, hogy a napi hírek nem szerepeltek az első oldalon (néha nem is kapott önálló rovatot), hanem a harmadik vagy a negyedik oldalra, a „színes hírek” közé „számúzták”.⁴⁷

Amennyiben a nagyvilágból származó hírek összetételét vizsgáljuk, már első látásra feltűnik Anglia és az angolszász világ túlréprezentáltsága; mellettük többé-kevésbé rendszeresen (de már jóval rövidebb terjedelemben) olvashatunk Spanyolországgal, Portugáliával, a „keleti kérdéssel” (vagyis az Oszmán Birodalommal), Itáliával, Németországgal, Oroszországgal, Belgiummal és a lengyel területekkel kapcsolatos híreket.⁴⁸

Az újságok a külföldről származó információkhoz oly módon jutottak hozzá, hogy gyakorlatilag valamennyi lap előfizetett a párizsi „levelezőirodák” szolgáltatásaira. Ezek a későbbi hírügynökségek őseinek tekinthetők, és megrendelőik számára a párizsi, valamint külföldi hírek összegyűjtésével foglalkoztak, illetve továbbítottak híreket egyes vidéki újságok között is. (A levelezőirodák ingyenesen hozzájutottak előfizetőik lapjaihoz; ennek révén úgy adtak tovább híreket az országon belül, hogy azzal megkímélték az újságok szerkesztőit a sajtószemle fáradtságos és költséges feladatától.⁴⁹) A külföldi hírek esetében a Havas-hírügynökség megjelenéséig a levelezőirodák zöme a külhoni újságokból kiollózott cikkekre alapozta tudósításait (így például Anglia esetében a *Courier* vagy a *Globe* anyagaira).⁵⁰ Ez a jelenség jelentősen lassította az információk közlés sebességét, és megkérdőjelezte megbízhatóságát. A külföldről származó információ mennyisége és természete tehát a levelezőirodák munkatársaitól (ritkább esetben a szerkesztőktől) függött, s nem állt feltétlenül össz-

⁴⁴ A korabeli franciaországi újságírói írásmód és az olvasási szokások jellegzetességeiről lásd Escarpit, Robert: *Le livre et le journal*. Revue française d'histoire du livre, vol. 4. (1974) n°7. 14–18.

⁴⁵ Ekkor került például önálló rovatba a „színes hírek”, a tőzsdei hírek, de az 1830-as években kapott igazán végleges – és fontos – helyet az újságokban közölt folytatásos regény is. Feyel: *La Presse en France*, 109–113., 119.; Cardot, Michel: *Contribution à l'étude de la Presse en Maine-et-Loire de 1815 à 1851*. Nantes, 1967. 91. Barbier, Frédéric – Bertho Lavenir, Catherine: *Histoire des médias: de Diderot à Internet*. Paris, 1996. 107–108. Az olcsó sajtó térhódításáról lásd még Guillaume, Yves: *La Presse en France*. Paris, 1988. 11–13.; Feyel: *La Presse en France*, 102–105.

⁴⁶ Szász Géza: *La presse départementale sous la Monarchie de Juillet comme source de l'étude d'un pays étranger: le Précurseur de l'Ouest et la Hongrie*. In: Histoire politique, sociale et culturelle, en Anjou et dans l'Ouest. Angers, 2001. 25–31.

⁴⁷ Feyel, Gilles: *Les correspondances de presse parisiennes des journaux départementaux (1828–1856)*. In: Albert, Pierre – Feyel, Gilles – Picard, Jean-François: Documents pour l'histoire de la presse nationale aux XIXe et XXe siècles. Paris, é. n. 116–117, 170–171.

⁴⁸ Lásd ehhez Feyel: *Les correspondances de presse*, 170–171.

⁴⁹ Ez már csak azért is stratégiai fontosságú volt, mert a legtöbb vidéki lap szerkesztősége egy főállású újságíró-szerkesztőből és legfeljebb egy segédszerkesztőből állt. Feyel: *Les correspondances de presse*, 115–116.

⁵⁰ Feyel: *Les correspondances de presse*, 170–171.

hangban az adott ország társadalmi vagy politikai aktualitásaival.⁵¹ Ez az Anglia esetében a földrajzi közelség miatt még szinte elhanyagolható tény egyre nagyobb súllyal esett a latba, ahogy az információ forrása távolodott Párizstól. Ugyancsak a földrajzi távolság a magyarázata annak, hogy az Amerikai Egyesült Államokban lezajlott eseményekről a párizsi lapok négy-ötletes késéssel számoltak be.⁵² Az Amerikai Egyesült Államok gyakran szerepel a hírekben, ám megjelenése – elsősorban a külföldi hírek rovatában – igen rendszertelen, és sokszor találunk az amerikai társadalommal, annak történéseivel, jellegzetességeivel kapcsolatos híreket a „színes” között.⁵³ Jóllehet e híryanag felsorolása vagy elemzése értelemszerűen még akár csak egyetlen sajtótermék vonatkozásában is messze túlmutat e tanulmány keretein, érdemes egy – a külföldről kialakult képet alapjaiban meghatározó – jellegzetességre felhívni a figyelmet: a korabeli francia sajtó a külországokról nem feltétlenül azt tartotta említésre érdemesnek, ami az ország gazdasági, politikai vagy társadalmi fejlődése szempontjából kiemelkedően fontosnak bizonyult, hanem többször belső félelmeket próbáltak kivetíteni. (Például a gazdasági eredményeket pillanatok alatt romba döntő tűztől rettegő, Júliusi Monarchia korabeli francia olvasó figyelmére méltán tarthatnak számot a külföldön – Amerikától Magyarorszáig bárhol – pusztító tűzvészekről szóló leírások – ilyenből pedig az Egyesült Államok városaiban bőven akadt.⁵⁴)

A lehetséges források számbavétele után érdemes az Amerika-kép miértjét is vizsgálni. A szakirodalom véleménye szerint Stendhal maga sokáig tervezett egy amerikai utazást, amely végül sohasem valósult meg.⁵⁵ Elgondolkodtató ugyanakkor az a keserűség, amellyel a regény az Egyesült Államok felé fordul, miközben saját rendszerével, vagyis a Júliusi Monarchiával is elégedetlen. A Bourbon-restauráció monarchiája Stendhal elutasító magatartása miatt szóba sem jöhet ideáltípusként. Olyan tehát, mintha minden rendszer alkalmatlan lenne az értékes életre.

Úgy tűnik, hogy a tapasztalt Amerika-kép kettős csalódás eredménye. Stendhal – csakúgy, mint kortársai közül sokan – csalódott az 1830. júliusa után Franciaországban kialakult rendszer középszer-pártiságában, ideál-nélküliségében. Az Amerikáról szóló, általa hozzáférhető információanyag az amerikai demokrácia egyenlősítő voltát negatív fényben tünteti fel, olyan rendszerként állítva be az amerikai köztársaságot, amely a pénzen kívül semmilyen érdemet sem ismer el. Ez a kiábrándultság a francia szellemi élet egyik, csaknem évszázada tartó illúziójának széttöredezéséből fakad: a 18. század „jó vadembere”, az

⁵¹ A rovatok címe és tartalma gyakorlatilag megegyezett az újságok és a levelezőirodák esetében. Feyel: *Les correspondances de presse*, 113–119.

⁵² Így például a *Journal des Débats* az 1835. január 25-i számában 1834. december 21-én megjelent amerikai újságokra hivatkozva ír az importvám kérdéséről, illetve a szövetségi kormánnyal szembe forduló dél-karolinai ültetvényesek ellen küldött csapatokról, majd ugyanez a lap két nappal később, 1835. január 27-én már egy 1834. december 20-ról keltezett washingtoni jelentésre alapozva írja szinte ugyanezt. *Journal des Débats*, 25 janvier 1835 és 27 janvier 1835.

⁵³ A *Journal des Débats* 1836. március 19-i száma amerikai újságokra hivatkozva ír a Louisiana állambeli párbajellenes törvénytervezetről, ám az írást az újság belső oldalán találjuk.

⁵⁴ Erre szolgált példát a *Journal des Débats* 1836. január 25-i száma, amely a New York városában pusztító tűzvész által keltett visszhangról, illetve a következményekről számol be – angol lapértésülések (a *Courier*, illetve a *Morning Chronicle*) alapján. *Journal des Débats*, 25 janvier 1836. 1. A korabeli franciaországi „tűzörület” okairól és jellegzetességeiről lásd Farcy, Jean-Claude: *Incendies et incendiaires en Eure-et-Loir au XIXe siècle*. *Revue d'histoire du XIXe siècle*, n°12 (1996) 17–29.

⁵⁵ Spandri: *La vision de l'histoire chez Stendhal et Tocqueville*, 47.

erényes amerikai pionír szinte éppen a megvalósult polgári egyenlőség, a demokrácia révén képtelenné válik a magasabb eszmék befogadására.⁵⁶

A 19. századra, az Amerikai Egyesült Államok realitássá válásával, illetve társadalmi rendszerének kiépülésével párhuzamosan kezdett szertefoszlani a korábbi idealizált kép; ám ennek okai között is találunk belső tényezőket. A romantika korának Franciaországában a polgárság túlhatalma negatív reakciókat ébreszt a művészekben, az alkotókban. Stendhal egyik kortársa, a költő Charles Baudelaire egyenesen képtelennek tartja a hatalom és pénz bűvöletében élő polgárokat a szép, a magasztos, a művészetileg értékes befogadására: „Önök alkotják a szám- és észbeli többséget, vagyis Önök az erősebbek. Önöké az állam kormányzásának joga, ami helyénvaló, hiszen Önök a legerősebbek. Ám arra is szükség lenne, hogy képesek legyenek a szép megérezésére; hiszen, miként ma egyikük sem tudna létezni hatalom nélkül, úgy senkinek sincs joga költészet nélkül élni.”⁵⁷ Tulajdonképpen ez a – családottságból és egyfajta lenézésből táplálkozó – kép vetül ki Stendhálnál Amerikára, a polgárokból álló köztársaságra. Ugyanakkor talán helyesebben tesszük, ha a felvázolt képet nem az Amerika-fóbia, hanem az idealizálástól mentes és annak túlzásaira reflektáló felfogás egyik első termékének tekintjük.

⁵⁶ Spandri: *La vision de l'histoire chez Stendhal et Tocqueville*, 47. és köv.

⁵⁷ Baudelaire, Charles: *Dédicace du Salon de 1846*. Idézi: Tulard, Jean: *Les révolutions*. Paris, 1985. 415.

FRANÇOIS-RENÉ DE CHATEAUBRIAND

Utazás Amerikában

(részlet)

François-René de Chateaubriand francia író és politikus (1768–1848) 1791 áprilisában amerikai utazásra indult, ahonnan 1792 elején tért vissza. Útja során Philadelphiában találkozott George Washingtonnal, aki akkor az Egyesült Államok elnöke volt. Az alábbiakban közöljük a találkozást leíró, illetve a George Washington és Bonaparte Napóleon összehasonlításának szentelt oldalak magyar fordítását.¹

„Amikor megérkeztem Philadelphiába, a nagy Washington éppen nem tartózkodott ott, így mintegy két hetet várnom kellett rá. Végül megérkezett, és láttam, miként robog végig a városban négy tüzes, laza gyeplőn tartott ló által húzott kocsijával. Akkori elképzeléseim szerint Washingtonnak szükségszerűen Cincinnatusra kellett volna hasonlítania,² és a hintón robogó Cincinnatus képe valahogy nem illett az időszámításunk előtti 296. év köztársasági Rómájába.³ A diktátor Washington különbözne egy, az eke szarvát tartó és ökreit ostorával nógató vidéki földművestől? Amikor viszont megjelentem nála, hogy ajánlóleveleimet átnyújtsam, a régi rómaiak egyszerűségével fogadott.

Egy kicsi, angol stílusban épült, a körülötte állókhoz hasonló ház szolgált az Egyesült Államok elnöki palotájául. Sehol sem láttam öröket, de még szolgákat sem. Kopogtatásomra egy fiatal cseléd lány nyitott ajtót. Megkérdeztem tőle, hogy a tábornok otthon tartózkodik-e. Igenlően válaszolt. Erre közöltem vele, hogy levelet hoztam neki. A cseléd lány megkérdezte, hogy hívnak, ám mivel nevem angolul csak igen nehezen ejthető ki, meg se bírta jegyezni, és végül csak ennyit mondott: »Walk in, sir« (Kerüljön beljebb, uram). Ezután elindult előttem ama szűk és hosszú folyosón, amely az angol házakban az előszoba szerepét tölti be, majd bevezetett egy fogadószobába, s arra kért, várjam meg a tábornokot.

Nem voltam különösképpen meghatódva. Sem a lelki, sem a pénzbeli nagyság nem tud igazán befolyásolni; az előbbit csodálom, ám nem érzem tőle magamat kevesebbnek, míg a másik inkább részvétet, mintsem tiszteletet ébreszt bennem. Engem emberi arc sohasem tudna zavarba hozni.

¹ A fordítás alapjául szolgáló francia szöveg: Chateaubriand, François-René de: *Voyages en Italie et en Amérique*. Paris, Pilloy frères, 1850. 42–43.

² A római egyszerűség és erkölcsösség mintaképének tekintett Lucius Quinctius Cincinnatus Kr. e. 460-ban az elesett Valerius consul helyettesítette, majd visszavonult földjére. 458-ben diktátornak kérték fel, és tizenhat napig tartó uralma alatt kiszabadította Minucius konzult, fényes győzelmet aratott Róma ellenségei felett, majd tisztségéről lemondva visszatért földjére.

³ Az évszám vélhetően utalás a harmadik samnisi háború kimenetelét eldöntő Sentium melletti csata időpontjára (ezzel vált Róma Közép-Itália urává), illetve a plebejusok egyenjogúsításért vívott (287-ben eredményesen végződött) küzdelmére.

Néhány percnyi várakozás után megjelent a tábornok. Magas termetű, inkább nyugodt és hűvös, mintsem nemes arckifejezésű férfi állt előttem. Hasonlított a róla metszeteken terjesztett képekre. Csendben átnyújtottam leveletem, ő felnyitotta, az aláírásra pillantott, majd felkiáltott: »Amand ezredes!« Ő így nevezte La Rouairie márkit,⁴ és a márki is ezen a néven írta alá levelét.

Leültünk, és én több-kevesebb sikerrel elmagyaráztam neki utazásom indítóokát. Csak egyszótagú francia vagy angol szavakkal válaszolt, és bizonyos csodálkozással hallgatott végig. Észrevéven ezt, kicsit erőteljesebben megjegyeztem: »Azért jóval könnyebb feladat az északnyugati területek felfedezése,⁵ mint az, amit Ön csinált, amikor egységes nemzetet hozott létre.« »Well, well, young man« – kiáltott fel, s kezet nyújtott. Meghívott másnapra vacsorára, és azzal elváltunk.

Másnap pontosan érkeztem. Csak öten vagy hatan voltunk, és a beszélgetés csaknem kizárólag a francia forradalom körül forgott. A tábornok felmutatta a Bastille egyik kulcsát. A Bastille-kulcsok másolatai abban az időben világszerte árusított jelentéktelen játékszerek voltak, és ha Washington hozzám hasonlóan látta volna Párizs mocskában a *Bastille ostromának igazi hőseit*, sokkal kevésbé csodálta volna ezt a becses ereklyét. A forradalom ereje és fontossága nem az ilyesfajta véres orgiákban testesült meg. 1685-ben a nantes-i ediktum visszavonását követően⁶ ugyanez a Saint-Antoine⁷ negyedbeli csöcselék éppolyan buzgalommal rombolta le a charentoni protestáns templomot,⁸ mint tette azt 1793-ban a katolikusok Szent Dénes templomával.⁹

⁴ Helyesen: *Armand ezredes*. Armand-Charles Tuffin, La Rouërie (vagy La Rouairie) márkija (1751–1793) az amerikai függetlenségi háborúban 1776-tól George Washington parancsnoksága alatt harcoló francia nemes. Saját vagyonából fizetett önkéntesekből toborzott egysége 1779 végétől az *Armand's Partisan Corps (1st Partisan Corps)* nevet viselte. 1784 nyarán visszatért Franciaországba, de továbbra is kapcsolatban maradt George Washingtonnal. A forradalom iránti kezdeti lelkesedését hamarosan ellenszenv váltotta fel, és 1791-ben már a breton monarchista összeesküvők vezére. Az összesküvés felfedezése ellenére nem sikerült elfogni, halálát mellhártya- vagy tüdőgyulladás okozta.

⁵ Chateaubriand amerikai útjának bevallott célja az akkori Egyesült Államok északnyugati vidékének (az Erie-tó, a Szent Lőrinc-folyó és az Atlanti-óceán által határolt terület) bejárása és feltárása volt.

⁶ 1685 októberében XIV. Lajos francia király (1643–1715) fontainebleau-i ediktumával visszavonta a IV. Henrik (1589–1610) által a nantes-i ediktumban (1598) a francia protestánsoknak biztosított vallásgyakorlási jogot, és a katolikus vallást nyilvánította a Francia Királyság kizárólagos vallásává. A nantes-i ediktum visszavonásának előzményeiről és következményeiről lásd Szász Géza: *A francia állam és a protestánsok a 17. században – túréstől tiltásig*. Aetas, XVI. évf. (2000) 1–2. sz. 39–61.

⁷ A Saint-Antoine (Szent Antal) negyed a középkor vége óta kézművesek által lakott, Párizs keleti felében, a Bastille közelében található városrész, 1789-től a Párizsi Kommun leveréséig (1871) szinte valamennyi párizsi forradalmi megmozdulás vagy lázadás kiindulópontja és utolsó mentsvára.

⁸ A Párizs közvetlen határánál, a Szajna és a Marne összefolyásánál fekvő Charenton-le-Pont községben építették fel a nantes-i ediktum kihirdetését követően a párizsi protestánsok templomát. (Az ediktum értelmében Párizs falain belül nem volt engedélyezett a protestáns vallás gyakorlása.) Lerombolása szimbolikus jelentőséggel bírt a francia protestánsok számára is. (A Berlinbe menekülő francia protestánsok templomát például) a charentoni templom mintájára építették 1701 és 1705 között.

⁹ 1793. július 31-én Barère, a Nemzeti Konvent tagja azt javasolta, hogy a Tuilériák ostromának (1792. augusztus 10.) az évfordulója tiszteletére tisztítsák meg a Párizs melletti Saint-Denis bazilikát az ott eltemetett királyok és családtagjaik tetemétől. A kora középkor óta királyi temetkezőhe-

Este tízkor búcsúztam el vendéglátómtól. Többé már nem is láttuk egymást, mivel ő másnap vidékre indult, én pedig folytattam utamat.

Így történt tehát találkozásom azzal az emberrel, aki egy egész világrészt tett szabaddá. Washington még azelőtt meghalt, hogy utazásom híre elterjedt volna. Teljesen ismeretlen voltam számára; ő akkor ragyogott a legteljesebb fényvel, míg én a homályban rejtőztem. Lehet, hogy nevemet másnapra már el is felejtette, de még így is boldog lehetek, hogy egyáltalán rám nézett. Ez az érzés egész későbbi életemben elkísért; a nagy emberek tekintetének márcsak ilyen a hatása.

Azóta volt alkalmam látni Buonapartét is, s így a gondviselés megmutatta nekem azt a két férfiút, akit szeszélye koruk vezéralakjává tett.

Ha összevetjük Washington és Buonaparte tulajdonságait, azt mondhatjuk, hogy az előbbi kevésbé volt emelkedett szellem, mint a másik. Buonapartéval ellentétben Washington nem Nagy Sándor vagy Julius Caesar emberek felett álló fajtájából való. Személyében nincs semmi rendkívüli, nem szerepel sehol, nem harcol korának legügyesebb hadvezérei és legnagyobb monarchái ellen, nem szel át tengereket, nem járja be a világot Memphistől Bécsig vagy Cádiztól Moszkváig. Ő inkább egy maroknyi embere élén honvédő harcot vív egy történelem és dicsőség nélküli földön, a családi otthonok szinte érinthető közelségében. Nem bocsátkozik olyan küzdelmekbe, amelyek Arbela¹⁰ és Pharsalus¹¹ véres diadalait idézik, nem dönt le trónusokat a célból, hogy romjaikon újjabbakat hozzon létre, *nem hág lábával királyok nyakára*, s nem üzenet ilyesmiket a palotája előcsarnokában várakozó uralkodóknak: »Ha sokáig váratnak magukra, Attila unatkozni fog.«¹²

Washington tevékenységét egyfajta csend övezi. Ő maga is megfontoltan cselekszik, mintha az eljövendő szabadság hírnöke lenne, s félne, hogy kapkodásával éppen azt tenné tönkre. Ez az új embertípushoz tartozó hérosz nem saját, hanem országa szerencséjének kovácsa, s nem játszhat azzal, ami nem az övé. Ám ebből a félhomályból erős fény világít. Ha felkeressük azon ismeretlen erdségeket, ahol Washington kardja villant, sírok helyett egy új világot találunk. Washington igazi harctéri trófeája az Egyesült Államok megszületése volt.

Buonaparte egyáltalán nem hasonlít a komor amerikaihoz. Régi földön harcol, fény és zaj övezi ténykedését, és csak saját hírneve érdekli, csak saját sorsával törődik. Úgy tűnik, tudja, hogy küldetése rövid lesz, hogy a magasból lezúduló ár hamarosan áthömpölyög rajta, s ezért siet mértéktelenül kiélvezni dicsőségét, mintha csak a letűnő ifjúságról lenne szó. Homérosz hőseihez hasonlatosan egyetlen ugrással be akarja járni az egész világot, mindenütt felbukkan, minden nép történelmébe bele akarja írni a nevét. Futás közben csak úgy dobálja a királyi koronákat családtagjainak és katonáinak, és siet mindenben, építkezésben, törvénykezésben és a győztes csatákban is. Mintegy a világ fölé hajolva egyik kezével elsöpri a királyokat, a másikkal leüti a forradalom óriását; ám az anarchia felszámolásával megfojtja a szabadságot, s utolsó csatájával ő maga is fogollyá válik.

lyül szolgáló bazilika megrongálására 1793 augusztusában és októberében került sor. Chateaubriand reakciójáról részletesebben lásd Hahner Péter tanulmányát ebben a számban.

¹⁰ Arbela (ma Erbil iraki város) mellett Kr. e. 331-ben Nagy Sándor fényes győzelmet aratott III. Daireiosz perzsa király serege felett, majd Ázsia királyának kiáltotta ki magát.

¹¹ Pharsalus (ma Farszala görög város) mellett győzte le Julius Caesar Kr. e. 48-ban a római szenátus Pompeius által vezetett seregét.

¹² Chateaubriand itt Pierre Corneille 17. századi színműíró *Attila* című drámájának kezdősorait idézi. A teljes szöveg: „[Attila:] Nem jött el hozzánk a mi két királyunk? Mondják meg nekik, hogy/ ha sokáig váratnak magukra, Attila unatkozni fog./s ha én kéretem őket, sietniük kell.” Corneille, Pierre: *Attila*, I. 1.

Mindenki elnyeri tettei méltó jutalmát. Washington függetlenséghez juttat egy egész nemzetet, s amikor visszavonultságában örökre lehunyja szemét, minden honfitársa megkönnyezi és valamennyi nép megbecsülése övezi.

Buonaparte elvette egy nemzet függetlenségét. Bukott császárként száműzetésbe kényszerül, s a rettegő földrész még az óceánt is kevésnek tartja megfékezéséhez. Míg ő elyengülve és sziklájához láncoltan küzd a halállal, Európa nem meri letenni a harcra kész fegyvereket. Amikor meghal, halálhírének közzététele ugyanazon palota kapujánál, ahol ő anynyi temetést rendelt el, még csak megállásra vagy csodálkozásra sem készíti az arra sétáló polgárokat. Mit is sirathatnának benne?

Washington köztársasága máig fennáll, Buonaparte birodalma pedig romokban hever. Mindez ama francia két utazása között történt, aki a második alkalommal egy hálás nemzetet talált ott, ahol korábban néhány elnyomott telepésért küzdött.

Washington és Buonaparte is egy köztársaság gyermekei voltak, mindketten a szabadság szülöttei; ám míg egyikük hűséges maradt hozzá, a másik elárulta. A választásukból fakadó végzet eltérő jövőt hozott számukra.

Washington neve örökre egybeforr a szabadság gondolatával, s az emberi faj történetének új korszakát jelzi.

Buonaparte nevét is emlegetni fogják a jövő nemzedékek, ám e névhez nem fog áldás tapadni, és csak a kisebb vagy nagyobb zsarnokok fognak rá hivatkozni.

Washington teljes mértékben kora szükségleteit, ideáit, előremutató gondolatait és véleményét testesítette meg. Nem gátolta, hanem éppenséggel támogatta a szellemi szabadságot, s azt akarta, amit akarnia kellett, azt tette, amire hivatott volt. Ebből fakad művének egysége és örökkévalósága. Ez a férfi, aki – mivel természetes és a helyes arányok tudója – próbál kevesebbet ütni, mint simogatni, eggyé tette személyes sorsát országáéval, személyes dicsősége az elterjedő civilizáció közkinccse, s hírneve olyan, mint egy, a népet tápláló, kiapadhatatlan szent forrás.

Buonaparténak is megadatott, hogy gazdagítsa a közvagyonot. A földkerekség legcivilizáltabb, legokosabb, legbátrabb és legragyogóbb nemzete felett uralkodhatott. Milyen csodálatos helyet foglalhatna el ma az univerzumban, ha hősiességéhez nagyság is társul, ha Buonaparte szellemét Washingtonéval egyesítve dicsőségének örököséül a szabadságot tette volna meg!

Ám ez a mértéket nem ismerő óriás nem volt hajlandó személyes sorsát egybekötni kortársaiéval. Miközben zsenije egy új kort jelzett, a régi világ ambícióit hordozta magával. Nem vette észre, hogy életének csodatettei jócskán meghaladták mindazt, amit az uralkodói korona ér, s hogy ez a középkori dísz már nem illik hozzá. Egyszer kora embere volt, máskor a múlté, s attól függően, hogy éppen hol tartott, hol magával ragadta, hol visszataszította a fejlődés hullámain. Számára az emberek pusztán a hatalomgyakorlás eszközei voltak, és semmilyen kapcsolat nem jött létre a saját és a többiek boldogulása között. Miközben szabadságot ígért mindenkinek, gúzsba kötötte őket, s mikor elszigetelte magát tőlük, elhagyták. Egyiptom királyai a sírhelyükül szolgáló piramisokat nem a termékeny vidékre építtették, hanem a puszta homok közepére, s ezek az óriási síremlékek mint megannyi felkiáltójel emelkednek az örök magányban. Buonaparte is ehhez hasonló emléket emelt hírnevének.

Azokat, akik hozzám hasonlóan látták Európa meghódítóját és Amerika törvényalkotóját, már nem érdekli, mi folyik ma a világban, hiszen néhány, a közönség megríkatására vagy megnevettetetésére szerződött komédiás még arra sem érdemes, hogy megnézzük őket.”

Fordította: SZÁSZ GÉZA

TÓTH PÉTER

Az amerikai katonai gondolkodás az első világháborúban

A jelen tanulmány a hadi helyzet változásait, a legfőbb amerikai stratégiáknak a háborúról és a központi hatalmakról – elsősorban Németországról – alkotott véleményét kísérli meg összefoglalni az Egyesült Államok hadba lépésétől a fegyverszünetig terjedő időszakban. Az amerikai hadsereg fejlődését, felépítését és hadműveleteit, valamint magát az amerikai hadiipart csak röviden mutatjuk be, mivel e témákat önálló tanulmányokban is ki lehetne fejteni. A tanulmány gerincét John Joseph Pershing¹ és Peyton Conway March² tábornokok nagy terjedelmű és adatgazdag visszaemlékezéseinek feldolgozása adja, kiegészülve a témába vágó monográfiákkal, valamint a politikatörténeti források ide vonatkozó részeivel. Nem kerülhető meg az első világháború előtti és utáni időszak katonai gondolkodásának vázlatos ismertetése sem.

Az Egyesült Államok 1917. február 1-jén megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Németországgal. A lépés oka egy régi-új haremódor felújítása volt. A német tengeralattjárók parancsot kaptak minden ellenséges és semleges hajó figyelmeztetés nélküli elsüllyesztésére. Április 6-án a hadüzenet is megtörtént.

Az Egyesült Államok huszonnolcadik elnöke, Thomas Woodrow Wilson 1913-ban történt megválasztásakor egyértelműen békepárti politizálásra készült. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy kormányába egy katonai előélettel nem rendelkező hadügyminiszter került Lindley M. Garrison személyében. Garrison utóda, Newton Diehl Baker sem volt ismert katonai körökben, sőt néhány évvel korábban a pacifizmus lelkes híveként politizált. Theodore Roosevelttel volt elnök már a háború kitörése után az Egyesült Államok hadba lépését sürgette. Noha ő maga is katona volt, minden bizonnyal figyelmen kívül hagyta országa hadseregének gyenge fejlettségi fokát, valamint a háború borzalmainak az amerikai közvéleményre gyakorolt hatását. A militarizálódást és a hadba lépést ellenző csoport vezetője Robert Marion La Follette szenátor volt. La Follette egyebek mellett obstrukcióval küzdött a kereskedelmi hajók felfegyverzését szorgalmazó javaslat ellen, valamint fellépett a háború kezdete óta egyre erősödő antantbarátság ellen is.

A Franciaországba küldendő amerikai csapatok vezetésére Frederick N. Funstont tartották a legalkalmasabbnak, ő azonban 1917 tavaszán váratlanul meghalt. Néhány hónap gondolkodás után a Mexikóban szolgálatot teljesítő John Joseph Pershing tábornokot bízták meg a feladattal.³ Az amerikai haderő egyébként sem bővelkedett olyan tisztekben, akik ismerték volna az I. világháború katonai újításait. Ennek az volt az oka, hogy az Egyesült

¹ Pershing, John Joseph: *My Experiences in the World War*. Vol. I–II. New York, 1931.

² March, Peyton Conway: *The Nation at War*. New York, 1932.

³ Az expedíció Pancho Villa gerillavezér és csapatának elfogására indult 1916. március 15-én.

Államok az 1865-ben befejeződött polgárháború óta nem vívott katonák nagy tömegeit felvonultató háborút. Az 1898-ban kitört és még ugyanabban az évben amerikai győzelemmel lezárult spanyol-amerikai háborúban a haditengerészet vívta ki a győzelmet, a szárazföldi haderőnek csak másodlagos szerep jutott.

A szárazföldi erők fejletlenségében nagy szerepe volt Alfred Thayer Mahannak, aki a 19. század utolsó harmadának egyik legjelentősebb amerikai katonai gondolkodója volt. 17 könyvben és 120 tanulmányban elemezte az Egyesült Államok számára kívánatos haditengerészeti fejlesztéseket, valamint a hadiflotta jelentőségét a világtörténelemben az ókori görögöktől kezdve egészen a 20. század elejéig.⁴ Mahan általánosságban is fontosnak tartotta a haditengerészet fejlesztését, mivel azt tartotta a nagyhatalmi politika egyik leghatékonyabb eszközének, de nézete szerint hazájának egyenesen létfontosságú volt egy Nagy-Britannia mögött a második helyen álló hajóhad mielőbbi megépítése. Kiemelte, hogy bizonyos stratégiai fontosságú pontok ellenőrzésével (Jóreménység-foka, Gibraltár, Suez térsége, Panama térsége) behozhatatlan előnyre lehet szert tenni. Már az 1890-es évek elejétől kezdve szorgalmazta a Panama-csatorna mielőbbi megépítését, amelynek elkészülte után feltétlenül amerikai ellenőrzés alatt kellett állnia. Véleménye szerint az Egyesült Államok a 19. század végére lényegében befejezte a szárazföldön való terjeszkedést, és ezt követően a Csendes-óceánon valamint a karibi térségben lesz majd alkalma terjeszkedni – már a középhatalmak sorába is csak nagy jóindulattal sorolható Spanyolország rovására. Utóbbi célra nem volt szükség a világon második helyen álló flottára. Mi indokolta ennek ellenére a hatalmas fejlesztéseket? Mahan lehetségesnek tartotta országa védelmét egy jól felszerelt haditengerészettel, komoly szárazföldi erők nélkül. Hangsúlyozta, hogy egy akkora flottára van szükség, amely önmagában is képes minden külső támadástól megvédeni az országot. A terv nagy hatást gyakorolt az amerikai katonai és politikai körökre egyaránt. Több vezető republikánus politikus mellett William McKinley elnök és Theodore Roosevelt haditengerészeti államtitkár is Mahan feltétlen híve lett.⁵ Ez a stratégia 1917-ig – az Egyesült Államok I. világháborúba való belépéséig – be is vált, csak hogy akkor egy modern szárazföldi háborúban kellett helytállni, a csatahajók pedig önmagukban nem nyújtottak védelmet a tengeralattjáró-hadviselés ellen.

Az első világháború kitörése idején az amerikai hadsereg 100 000 főt számlált.⁶ Ez a szám összhangban volt Wilson azon igyekezetével, hogy országát távol tartsa a világégéstől. Az 1915-ös hadiév tavaszán, még pontosabban az első amerikai vagy amerikai zászló alatt hajózó, de egyébként angol hajók elsüllyesztésének idején (*Falaba*, 1915. március 28., *Gulf-light*, 1915. május 1., *Lusitania*, 1915. május 7.) azonban egyre gyakoribbá váltak a hadsereg fejletlen voltát bíráló hangok. A politikai vezetők közül Theodore Roosevelt volt elnököt, egykori hadügyminiszterét Elihu Root-ot és Henry Cabot Lodge republikánus szenátort kell megemlíteni. A katonai vezetők között a vezérkari főnöki tisztséget 1910-től 1914-ig betöltő Leonard Wood szorgalmazta leghangosabban a gyors hadseregfejlesztést.⁷ Wood 1915-ben

⁴ Legfontosabb művei: *The Influence of Sea Power upon History 1660–1783*. Boston, 1890.; *From Sail to Steam*. New York, 1907.; *Lessons of war with Spain*. Boston, 1899.; *Some Neglected Aspects of War*. Boston, 1907.; *The Interest of America in Sea Power, Present and Future*. London, 1897.

⁵ Weigley, Russel F.: *The American Way of War. A History of United States Strategy and Policy*. Bloomington, 1973. 178.

⁶ Weigley, Russel F.: *History of the United States Army*. New York, 1967. 568.

⁷ A tárgykörben sok munka született, igaz, szerzőik szinte mind Wood és Roosevelt baráti köréhez tartoztak. Terjedelmi okok miatt ezeket nem tárgyaljuk. Néhány mű: Wise, Jennings C.: *The Call of the Republic*. New York, 1915. (Wood írta az előszót) Johnston, R. M.: *Arms and the Race*. New

kiképzőtábor alapított a New York állambeli Plattsburgban, ahová a fegyverforgatást el-sajátítani kívánó civilek jelentkeztek. Ugyanabban az évben több előadást is tartott a mi-előbbi létszámnövelés és korszerűsítés igazolására. Az amerikai haderő fejletlensége mellett számba vette országának a történelem során viselt jelentősebb háborúit, valamint a századelő kihívásait.

Az Egyesült Államok háborúit és egykori ellenfeleit tanulmányozva ráébredt, hogy országának gyenge (Mexikó 1846–1848, Spanyolország, 1898) vagy más hadszíntereken is lekötött (Nagy Britannia az 1812–1814-es háború idején) ellenfelekkel kellett szembenéznie. Művéből kiolvasható az európai haderőfejlesztések csodálata is. Véleménye szerint az Egyesült Államok évtizedeken át késlekedett, mialatt az európai hatalmak már jól felszerelt hadseregekkel rendelkeztek. Találó hasonlattal fogalmazta meg hazája lemaradását: „Kihonodhatjuk, hogy egy hirtelen jött háborúban egy kiképzetlen embertömeg semmivel sem hasznosabb, mint egy feltáratlan aranybánya Alaszkában egy, a Wall Streeten kitört pánik idején.”⁸ Óvott attól, hogy a múlt győztes háborúi bárkit is elbizakodottá tegyenek, mivel nézete szerint az amerikai haderő lemaradását csak megsokszorozta a 19. század utolsó harmada óta felgyorsult haditechnikai fejlődés. Megoldásként a kötelező sorkatonai szolgálattal javasolta. Svájc haderejét említette példaként,⁹ azzal a különbséggel, hogy az Egyesült Államokban békeidőben is fenn kell tartani egy közepes nagyságú hadsereget.

Lodge szenátor összekötötte a hadvezetés bírálatát Wilson iránti ellenszenvével, ő ugyanis az 1916-os elnökválasztási kampány idején tartott több előadást a hadsereg fejlesztésére. Wood koncepciójához képest továbblépett, és hangzatosabban is fejtette ki mondanivalóját. A szárazföldi csapatok létszámnövelésén túl már a légiere és az egyébként erős haditengerészet modernizálását egyaránt szorgalmazta. Nem maradt el a lélektani hadviselés sem: „Nehéz dolog kimondani, de bármely olyan hatalom le tudna igazni bennünket, amely képes egy 3–400 000 főnyi haderőt kiállítani.”¹⁰

A határozott propaganda ellenére a wilsoni politikában nem következett be lényeges változás. 1915-ben Garrison hadügyminiszter 500 000 főre kívánta növelni a szárazföldi erők létszámát, az elnök azonban ezt is elvetette; minisztere ezután lemondott.¹¹ Világos tehát, hogy az ennél sokkal nagyobb arányú fejlesztéseket szorgalmazó katonák és politikusok szereztek ugyan híveket és támogatókat, ám Wilsonra és közvetlen munkatársaira semmilyen befolyásuk nem volt.¹²

John Joseph Pershing, az első világháború talán legismertebb amerikai tábornoka 1860-ban született, és 1886-ban végezte el a hadiakadémiát (*West Point*). Harcolt az 1890-ben zajló határvidéki háborúkban, így az ekkor vívott *Wounded Knee-i* csatában is. 1898-

York, 1915.; Wood, Eric Fisher: *Writing on the Wall The Nation on Trial*. New York, 1916.; Huidekoper, Frederic Louis: *The Military Unpreparedness of the United States*. New York, 1916.

⁸ Wood, Leonard: *The Military Obligation of Citizenship*. Princeton, 1915. 5.

⁹ Részletesen tárgyalja: Wood, Eric Fisher: *The Writing on the Wall*. New York, 1916. 86–96.

¹⁰ Lodge, Henry Cabot: *War Addresses 1915–1917*. New York, 1917. 70.

¹¹ Link, Arthur S.: *Woodrow Wilson and the Progressive Era*. London, 1954. 186.

¹² A fegyverkezés elutasítása ellenére az amerikai semlegességnek az idő előrehaladtával egyre nagyobb akadályai voltak. Wilson többször beszélt az antant győzelmének fontosságáról. „Nagy-Britannia a mi harcunkat vívja” és „Imádkozzunk, hogy Németországnak ne legyen még egy Moltkéja” mondatai hűen példázzák Nagy-Britannia iránti rokonszenvét. Szintén hiba volt, hogy fontos nagykövetségi pozíciókba antantbarát diplomatákat nevezett ki. Ilyen volt egyebek mellett Walter Hines Page londoni és James Watson Gerard berlini nagykövet. Ugyancsak az antant felé húzó esemény volt William Jennings Bryan külügyminiszter lemondása 1915 júniusában. Utóda, Robert Lansing több alkalommal javasolta a Németországgal való diplomáciai szakítást.

tól Kubában szolgált, akkor századosi rangban. 1903-ban a filippínó felkelés leverésében vett részt. Legfőbb pártfogója Theodore Roosevelt alezredes – később az Egyesült Államok elnöke – volt. Pershing akkor még mindig csak százados volt, és Rooseveltté váló kinevezése után a saját hatáskörében dandártábornokká nevezte ki, több mint 800 magasabb rangú tisztet megelőzve. Az elnöknek nem volt hatásköre a tisztek előléptetése, csak a tábornokká való kinevezés, így Pershing több rangot is átugorva lett tábornok.¹³

Az 1917-es hadiévben az amerikai hadsereg nem játszhatott még szerepet a nyugati front hadműveleteiben, így Pershing többnyire Baker hadügyminisztert és Bliss vezérkari főnököt sürgette, hogy tegyék hatékonyabbá és gyorsítsák fel az amerikai csapatok kiképzését, valamint Franciaországba küldését, amelyek létszámának véleménye szerint legkevesebb egymillió főt kellett volna kitennie. A gyakori hatásköri vitákban következetesen képviselte az amerikai álláspontot, mely szerint a tengerentúli csapatokat csak önálló hadosztályokban szabad bevetni. Véleményének megváltoztatására kényszerült azonban az 1918 tavaszán indított német offenzíva idején, amikor a súlyos helyzetre való tekintettel Foch marsallra bízta az amerikai csapatok alkalmazásának módozatait. A veszély elmúltával azonban ismét az önálló amerikai hadseregek létrehozása mellett érvelt.

A háború után nagymértékű létszámcsökkenésen ment át a hadsereg, de Pershing továbbra is annak kötelékében maradt. 1921-től 1924-ig ő töltötte be a vezérkari főnöki tisztséget, majd nyugállományba került. Megérte az újabb világháború kitörését, és megállapíthatta, hogy az amerikai hadsereg könnyebben megoldotta a reá eső feladatokat, mint 1917-ben. 1948-ban halt meg, 88 éves korában.

Az Egyesült Államok hadseregét ugyan nem lehetett összehasonlítani egyetlen európai nagyhatalom haderejével sem, a világháború kitörése után mégis érzékelhető volt egy lassú fejlődés. 1916 májusában elfogadták a Nemzeti Védelmi Törvényt, amely kimondta, hogy a hadsereg 175 000 főnyi békelétszámát háború esetén 286 000 főre kell növelni. Az is újdonságnak számított, hogy a jogszabály 8 repülőszázad felállítását is előírta.¹⁴ Természetesen még ezek a számok sem teheték versenyképpé Európában az amerikai haderőt, hiszen a német hadsereg létszáma már 1913-ban 800 000 fő volt, Oroszország pedig ugyanabban az évben 2,2 milliós békelétszámot irányozott elő 1917-re.

Az Egyesült Államok hadseregének 300 000 darab puskája, 400 darab könnyű- valamint 150 darab nehéz lövege volt az ország hadba lépésének idején. Harckocsik egészen a háború végéig nem álltak rendelkezésre, az összes amerikai harckocsizó brit és francia típusokat használt. A légierő sem volt sokkal fejlettebb. Az amerikai légierő gépparkja 55 elavult egységből állt, amelyekre fegyvereket sem lehetett szerelni. A légénység létszáma pedig alig haladta meg az 1000 főt, akik egyébként semmilyen tapasztalattal nem rendelkeztek a modern légi harcra.¹⁵

¹³ Pershingnek az első világháború előtti tevékenységét kevés feldolgozás tárgyalja, mivel 1917–1918-as működése került a figyelem középpontjába. Néhány jól használható feldolgozás mindkét korszakhoz: Weigley, Russel F.: *History of the United States Army*. New York, 1967.; Leckie, Robert: *The Wars of America*. New York, 1968.; Dorr, Robert F.: *Kézikönyv az Egyesült Államok Haderegéről*. Debrecen, 2003. Olvasmányosan foglalja össze Pershing I. világháborús tevékenységét Nenniger, Timothy K.: *John J. Pershing and Relief for Cause in the American Expeditionary Forces, 1917–1918*. c. tanulmánya. In: *Army History*, (Spring 2005.) 20–31.

¹⁴ Weigley: *History of the United States Army*, 348.

¹⁵ Az Egyesült Államok haderejének első világháború idején bekövetkezett növekedéséről, valamint a hadiipar fejlődéséről is nagy mennyiségű forrás áll rendelkezésre. Ezek közül a legfontosabbak: Young, Ernest W.: *The Wilson Administration and The Great War*. Boston, 1922.; *Organization of the Services of Supply*. Washington, 1921.; Bullard, Arthur: *Mobilising America*. New York,

A technikai lemaradásból következett, hogy az amerikai hadseregben szinte senki nem ismerte jól a világháború katonai újításait. 1916-ban Wilson elnök Newton Diehl Bakert nevezte ki hadügyminiszternek. Baker foglalkozását tekintve postamester, politikai pozícióját tekintve Cleveland polgármestere volt. Egy nagymérvű hadseregfejlesztés korában valószínűleg ő volt a legalkalmatlanabb erre a pozícióra, mivel katonai előélettel nem rendelkezett, sőt évekkorábban a pacifizmus lelkes híve volt. Szakítva békepartí gondolataival, 1917 júniusában ő rendelte el a hadkötelezettség bevezetését. Az idő előrehaladtával egyre jobban sikerült új munkakörébe beletanulnia. Felismerte a tisztikar és a tábornokok képzetlenségét az új harceljárásokban, ezért szeptemberben javasolta az összes tábornok Franciaországba küldését, hogy azok így hasznos tapasztalatokat szerezzenek a modern hadviselésről.

A rátermettebb katonai vezetők közül ki kell emelni Tasker H. Bliss tábornokot, aki 1918 márciusáig a hadsereg vezérkari főnöke volt, majd a Legfelsőbb Haditanácsban képviselte az amerikai haderőt. A vezérkar főnökeként őt a szintén modern gondolkodású Peyton Conway March követte 1921-ig, majd régi-új emberként Pershing töltötte be e pozíciót a békeévek és az izolációs politika miatt jelentősen megeszáppant létszámú hadseregben. Theodore Roosevelt exelnök és hű barátja, Leonard Wood tábornok is a puskaopt szagolt katonák közé tartoztak, noha öntörvényű, akaratos katonaként tartották őket számon. A fiatal tiszték közül meg kell említeni Douglas MacArthur, aki akkor még ezredesi rangban a 42. hadosztály vezérkari főnöke volt. A második világháború egyik legismertebb amerikai tábornoka, George Patton pedig századosként szolgált a Mexikóba küldött büntető expedícióban. Az amerikai hadba lépés után az elsők között utazott Franciaországba, ahol harcköcsiző-kiképző iskolát alapított.

Megállapítható tehát, hogy a hadba lépés után egyértelműen a katonai képzettséggel (*West Point*) rendelkező tiszteteknek szavaztak bizalmat. A Roosevelt és Wood által 1898-ban vezetett hadműveletek elhanyagolhatóak voltak az első világháború harcaihoz képest, mindkettő a civil szférából érkeztek, valamint a nagyobb egységek vezetéséhez sem volt megfelelő tudásuk. Pershing és March kinevezésének ezért jelentős szerepe volt az amerikai hadsereg felzárkózásában.

Az Egyesült Államok lakossága vegyes érzelmekkel fogadta az első világháborúba való belépést, noha azt nagymértékben megkönnyítette Németország ösztönzése. A német vezetés nemcsak Wilson 1916. december 18-án közzétett békejavaslatát utasította el, hanem Mexikónak az Egyesült Államok elleni hadba lépése esetén amerikai területeket ígért jutalmul (*Zimmermann-távirat*). Az amerikai hadüzenet mellett szólt a Németország által 1917. február 1-jén felújított korlátlan tengeralattjáró-háború is. A hadba lépés után Wilson hangzatos előadásokat tartott az amerikai kötelességtudatról és a demokrácia védelméről. 1917 tavaszán és nyarán elhangzott beszédeiben hosszasan elemezte a háború okait. Arra a következtetésre jutott, hogy a német militarizmus Európa békéjének legfőbb gátja, ezért azt mindenképpen fel kell számolni, vagyis Németország feltétel nélküli megadásáig kell folytatni a harcot. Ez magyarázza azt, hogy XV. Benedek pápa 1917 augusztusában közzétett

1917.; *David Franklin Houston on U. S. War Readiness*, 1917. www.firstworldwar.com Primary Documents. Az előbb említett témát Pershing is részletesen tárgyalja emlékiratainak első kötetében, valamint March is önálló fejezetekben fejti ki a hadi termelés fejlesztését (lásd az 1. és a 2. jegyzetet).

békeajánlatára is nemleges választ adott, mondván, hogy a háború előtti helyzet visszaállítása csak Németországnak kedvezne.¹⁶

Az Egyesült Államok hadba lépésének ideje egybeesett egy súlyos francia vereséggel. Ekkor zajlott le ugyanis a *Nivelle-offenzíva* (a francia hadsereg akkori vezérkari főnökéről kapta a nevét), amely teljes kudarc volt a francia vezetés számára. Közvetlenül a támadásorozat után robbant ki a hadtörténelem legnagyobb zendülése, amelynek során 54 hadosztály tagadta meg az engedelmisséget. Nivelle utóda, Pétain marsall végül kemény megtorlással rendet tudott teremteni, de támadó hadműveletekre egészen az 1917-es hadiév végéig nem volt képes a francia hadsereg. Nem meglepő, hogy ilyen körülmények között az antanthatalmak vezetői nagy sikerként könyvelték el az amerikai hadba lépést. Pershing tábornok 1917. június 8-án érkezett meg Nagy-Britanniába, ahol V. György angol király és Lloyd George miniszterelnök világossá tették számára, hogy a háború megnyeréséhez nélkülözhetetlen az amerikai haditermelés és katonaaállítás jelentős növekedése.

Akkorra a német hadsereg már kedvezőbb helyzetben volt, mivel 1917 júliusában a *Ke-renszkij-offenzíva* bukása után Oroszország hadereje összeomlott, így a keleti hadszíntéren állomásozó német alakulatok legnagyobb részét át lehetett csoportosítani a nyugati hadszíntérre. Az aggodalmat tovább növelte, hogy október végén Caporettó mellett az Osztrák-Magyar Monarchia csapatai súlyos vereséget mértek az olasz hadseregre.

Az orosz front összeomlása után Olaszországnak a háborúból való kiesése katasztrófát jelentett volna az antant számára, ezért a katonai vezetők a lehető legszorosabb együttműködést szorgalmazták, és tanácskozássra ültek össze Rapalló városában. Egyeztetéseik eredményeképpen 1917. november 7-én megalakult a Legfelsőbb Haditanács, (*Supreme War Council*) mely az antanthaderők egységesebb irányítását volt hivatott elősegíteni. Kiemelten fontosnak tartották a nyugati hadszíntér harccselekményeinek jobb összehangolását, valamint az olasz hadsereg moráljának javítását. Ugyanis a caporettói olasz vereség volt egyik fő oka e szervezet életre hívásának. Pershing kifejezetten rossznak látta a brit és a francia haderő közötti együttműködést. Ezt az észrevételét Lloyd George brit miniszterelnökkel is közölte. A caporettói csatát emlékirataiban katasztrófának nevezte, jelezve annak súlyosságát.¹⁷ Az említett ütközetet és a francia–brit hadvezetés közötti rossz együttműködést jelölte meg a szervezet megalakulásának legfontosabb okaként. Mindketten ráébredtek, hogy a kialakult helyzetben egyre inkább a német hadsereg fölénye rajzolódott ki, mivel az olasz hadsereg támogatására és talpraállítására átdobott antanthadosztályok a franciaországi arcvonalat gyengítették.

Bliss tábornok, az amerikai hadsereg vezérkari főnöke is azon a véleményen volt, hogy a súlyos katonai helyzet egyértelműen Oroszország háborúból való kilépésének és a Caporettónál elszenvedett olasz vereségnek volt a következménye. Ő is észrevette a brit–francia együttműködés hiányát. Nagyon károsnak tartotta a nemzeti érdekeknek a közös érdekek fölé helyezését. Sok más katonai vezetővel együtt Bliss is csak 1919-re tartotta lehetségesnek a győzelem kivívását. Ez azonban véleménye szerint csak akkor lett volna lehetséges, ha 1918-ban el tudják kerülni a vereséget. Természetesen ő is sürgette a kereskedelmi hajózás korlátozását az amerikai katonák gyorsabb átszállítása érdekében.¹⁸

¹⁶ Stannard Baker, Ray–Dodd, William E. (ed.): *The Public Papers of Woodrow Wilson*. I–VI. köt. London, 1927. V. köt., 62.

¹⁷ Pershing: *My Experiences in the World War*, I. köt., 207.

¹⁸ Seymour, Charles (ed.): *The Intimate Papers of Colonel House*. Vol. I–IV. London, 1926–1928. III. köt., 311–312.

Pershing véleménye szerint Németország hadserege már a 19. század utolsó harmada óta a legerősebb volt Európában. Ugyancsak élen járt a hadiipari termelés megszervezésében, valamint a hadtudományok oktatásában.¹⁹ Említésre méltó, hogy egy katonai ügyekben járatanabb politikus, William Howard Taft volt elnök német hadseregről megfogalmazott véleménye egybecseng a tábornokéval. Taft szerint Németország még távolról sem volt kimerülve 1917 nyarán. Hangsúlyozta, hogy a német hadsereg már az 1870-ben vívott orosz–francia háború idején is egy kiválóan működő gépezet volt, az azóta eltelt idő alatt pedig folyamatosan erősödött.²⁰

Peyton Convay March tábornok, a későbbi vezérkari főnök is igen erősnek látta a német hadsereget. Tisztaban volt Németország kedvező demográfiai viszonyaival, mivel szerinte minden évben 800 000 fős emberanyag állt a hadsereg rendelkezésére, ugyanakkor a veszteség átlagosan 435 000 katoná volt évente. Ehhez járult még, hogy a nagy csatákban a német hadsereg vesztesége mindig kevesebb volt az antanthatalmakénál.²¹ Ennek tükrében világos, hogy az erőviszonyok 1918 elejére egyértelműen a németek számára voltak kedvezőek. Igen fontos kiemelni, hogy mindkét tábornok ütőképés haderőnek tartotta az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregét is. Véleményük szerint 1917 második felében vívott harcaik – különösen a caporettoi csata – nagymértékben hozzájárultak a nyugati hadszíntéren lévő antantesapatok szorult helyzetéhez.

Pershing november közepén felmérte a hadi helyzetet és a nyugati front 1918-ra várható erőviszonyait. Az antanthaderőt 102 francia, 58 brit, 6 belga és egy portugál hadosztályra becsülte. Ehhez társult még két amerikai – az 1. és a 26. – hadosztály. Utóbbiak ekkor azonban még nem voltak alkalmasak támadó hadműveletekre.²² A Franciaországba behajózott és a harcokba érdemben beavatkozni képes amerikai haderőt 1918 júniusára 21–22 hadosztályban adta meg. Ez azt jelentette, hogy amerikai egységek nem vehettek részt nagy számban a tavaszi hadműveletekben. A nyugati hadszíntéren állomásozó német hadosztályok létszámát 150-re tette, azonban véleménye szerint ezekből csak 60 volt első osztályú, mivel a többinek az őszi brit offenzíva jelentősen meggyengítette sorait, embertartalékaik pedig már szinte csak 17–18 éves fiatalokból álltak. A keleti fronton állomásozó német hadosztályok közül 36-nak teljes volt a létszáma, és bármikor alkalmasak lehettek támadásra, valamint a továbbiak is jó állapotban voltak. Az Olaszországban állomásozó és az osztrák–magyar hadakat Caporettonál segítő 9 német hadosztályt is teljes létszámúnak találta.

Az összes bevethető német erőt 217 hadosztályban adta meg, amelyekhez érdekes módon hozzáadta az Osztrák–Magyar Monarchia 48 hadosztályát is. Pershing ugyanis azzal számolt, hogy az olasz hadsereg felbomlása miatt az osztrák–magyar haderő legnagyobb részét Franciaországba küldik. Császári és királyi csapatok viszont nem vettek részt ekkora számban az 1918 tavaszán megindított német offenzívákban. Azonban a 217 német hadosztály is jelentős erőfölénybe került a szövetségesekkel szemben. Ha figyelembe vesszük a már korábban említett demoralizáló eseményeket, kiviláglik, hogy helyesek voltak az amerikai tábornok számításai.

Pershing azonban még e kedvezőtlen feltételek alatt is lehetségesnek tartotta, hogy a szövetségesek képesek kitartani védelemben. Javasolta, hogy minden amerikai üzem fokoz-

¹⁹ Pershing: *My Experiences in the World War*, I. köt., 4.

²⁰ *William Howard Taft on America's Decision to go to war*. www.firstworldwar.com. Primary Documents.

²¹ March: *The Nation at War*, 293.

²² Ezt bizonyítja az a tény is, hogy az amerikaiak 1917 novemberében szenvedték el első veszteségeiket.

za termelését, nyárig növeljék a frontszolgálatra alkalmas katonák számát, és hogy minden lehetséges hajóteret a katonák és a hadianyag átszállítására fordítsanak. Ennek érdekében szorgalmazta, hogy a teljes hajóállományt bocsássák a hadügyminisztérium rendelkezésére. 1917. december 2-án Baker hadügyminiszternek küldött üzenetében összefoglalta az őszi és a téli események miatt kialakult helyzetet. Ebben még komorabb képet festett a nyugati hadszíntérről: „A szövetségesek nagyon gyengék, és nekünk a segítségükre kell szívnünk ebben az évben (1918-ban – T. P.). A következő évben túl késő lehet. Kétséges, hogy ki tudnak tartani 1919-ig, hacsak nem kapnak tőlünk idén nagy segítséget.”²³ A sikeres amerikai hadműveletekhez 4 hadtest vagy 24 hadosztály felállítását és Franciaországba küldését irányozta elő 1918 júniusára. Ehhez a hadsereg rendelkezésére álló hajóternek májusra havi 2 millió tonnányira kellett volna emelkednie.

Theodore Roosevelt, az Egyesült Államok volt elnöke (1901-től 1909-ig töltötte be ezt a tisztséget) is határozott tervekkel állt elő, látva az Európában harcolók szorult helyzetét. Önkéntes alakulatok élén akart Franciaországban harcolni, majd ennek elutasítása után is folyamatosan elemezte a nyugati hadszíntér eseményeit. Kiemelte, hogy elkerülhetetlenek a gyors és radikális újítások a hadseregben, mivel az egy modern háborúba készül egy jól képzett és jól szervezett haderő ellen.

A frontkatonák körében feszültség volt észlelhető az 1917–1918-as tél folyamán, a politikai és katonai vezetők azonban nem törtek meg. Ebben nagy szerepe volt Clemenceau francia miniszterelnöknek. A politikus többször is kinyilvánította, hogy Párizs esetleges eleste után is folytatni fogják a harcot. „Párizs előtt, Párizsban és Párizs után is harcolni fogok”²⁴ – jelentette ki. Mondatát azonban inkább propagandaszólamnak, mint katonailag megalapozott nyilatkozatnak kell tekintenünk. Pétain marsall (az 1916-ban vívott verduni csata hőse) rosszabbnak ítélte az 1918-as hadiév kilátásait a két évvel korábbinál. Akkor a németek egy irányban támadtak, a francia marsall szerint 1918 tavaszán viszont legalább három irányból volt várható a támadás.

Pershing megemlítette, hogy az amerikai csapatok frontra szállítását az amerikaiak saját hatáskörükben kívánják lebonyolítani. Szorgalmazta, hogy az amerikai katonákat külön hadseregbe kellene szervezni, és saját frontszakaszt kellene bízni rájuk. Noha a pesszimisták többségben voltak, derülátóbb vélemények is elhangzottak 1917–1918 telén. Edward Mandell House, Wilson elnök tanácsadója szintén észrevette az antanthadseregek közötti együttműködés hiányát. Világossá tette, hogy csak jobb csapatmunkával lehet megnyerni a háborút. Kifejtette, hogy a német hadsereg sikerei a hadvezetés kiváló szervezettségében rejlenek, ám a hadműveletek jobb összehangolásával könnyen elérhetőnek tartotta a győzelmet.²⁵ Joffre marsall sem látta annyira súlyosnak a kialakult helyzetet, mint Pétain. Véleménye szerint 1918 első felében az antant csapatok ki tudnak tartani az amerikai segítség megérkeztéig, utána pedig ellentámadást lehet indítani. Az 1914-ben vívott első marne-i csatát említette példaként, ugyanis a német haderő ott is jelentős fölényben volt – főleg a tüzérség –, ám ennek ellenére sem tudott áttörést elérni. A francia marsall helytelenítette a várható német offenzíva túlzott beharangozását, szerinte ez csak a harci szellemet gyengítette.²⁶

Ismételten felvetődött az amerikai alakulatok különállásának a kérdése is. Pétain marsall javasolta, hogy minden amerikai hadosztályból 4 gyalogezred 2–3 hónapos közös ki-

²³ Pershing: *My Experiences in the World War*, I. köt., 250.

²⁴ March: *The Nation at War*, 27.

²⁵ *The Intimate Papers of Colonel House*, III. köt., 309.

²⁶ Pershing: *My Experiences in the World War*, I. köt., 307.

képzésen vegyen részt francia hadosztályokkal, majd ennek letelte után újjá lehetne szervezni az amerikai hadosztályokat. Pershing tiltakozott a terv ellen, mivel szerinte így megszorodtak volna a hatásköri viták a két haderő között, valamint a nyelvi nehézségeket sem látta megoldhatónak. A britekkel való együttműködésre jobban hajlott. Clemenceau döntő fontosságúnak nevezte az amerikaiak mielőbbi harcba küldését, ezért Pétain marsallnak adott igazat. Az amerikai hadvezetés végül elfogadta a tervet, de kikötötték, hogy az amerikai ezredek nem olvasztják be francia hadosztályokba.²⁷

1918 januárjában 175 000 amerikai katona volt francia földön. Ebben a számban benne volt az a 100 000 fő is, akik még csak a kiképzés végső fázisában voltak. Az Egyesült Államokban viszont már 45 hadosztály volt szervezés alatt, és a kiképzésük is megkezdődött. Ennek tükrében világos, hogy a katonák átszállítása nem tudott lépést tartani az igényekkel. Pershing 1918 februárjának végére 12 teljes hadosztályt akart látni a nyugati fronton, hogy tavasztól az amerikai csapatok már nagy számban részt vehessenek a hadműveletekben. A csapatok létszáma azonban csak lassan nőtt. Február elején 120 000 főnyi harcoló, valamint 34 000 főnyi műszaki egység volt Franciaországban 61 000 fős kiszolgáló személyzettel.

A szárazföldi erők fejletlenségéből adódó csúszás miatt az amerikai katonai vezetők a légi erő fejlesztésével kívántak mielőbb hatékonyabb segítséget nyújtani szövetségeseiknek. E tervük mellett szót, hogy amerikai pilóták már 1915 nyarától kezdve harcoltak Németország ellen. 1916 áprilisában megalakult az *Escadrille Americana*, amit később a német diplomácia tiltakozása miatt *Escadrille Lafayette* névre kereszteltek át, a benne harcoló amerikaiak pedig francia állampolgárságot kaptak. Az egység kiképzésében nagy szerepe volt az ugyancsak 1915 óta Franciaországban harcoló Victor Lufbery-nek, aki az egység vezetője lett. Az Egyesült Államok hadba lépésének idejére már 199 lelőtt német gép szerepelt az egység listáján.²⁸ Nem meglepő tehát, hogy 1917 tavaszától a légi erő fejlesztésére is hatalmas összeget – 640 millió dollárt – különítettek el.²⁹ Az önálló amerikai hadműveletek megkezdésének idejére már sikerült a támadó csapatoknak légifölényt biztosítani. Az 1918. szeptember 12-én St. Mihiel térségében megindult kb. félmillió amerikai katonát már 1500 gép támogatta.³⁰

Az Egyesült Államok katonai vezetésében egy nagy jelentőségű személycseré zajlott le még a német támadássorozat megkezdése előtt, egészen pontosan március 4-én. A nyugálmányba vonult Bliss tábornokot az a Peyton Conway March váltotta fel, aki addig éppen Franciaországban harcolt ütegparancsnokként. March elhatározta, hogy minden rendelkezésre álló eszközt igénybe vesz az Európában állomásozó amerikai csapatok létszámának növelésére. Az új vezérkari főnök is osztotta azt a véleményt, mely szerint a brit és a francia hadsereg már 1917 májusa óta a mély krízis időszakát élte. Ennek szellemében látott munkához. A tábornok szerint a legnagyobb gondot a csapatszállító hajók hiánya okozta. March vitába keveredett Herbert Hooverrel is, aki akkoriban a Belgiumba irányuló segélyszállítmányok behajózását szervezte. Arra kérte a politikust, hogy engedjen át neki hajókat, a tiltakozás után pedig frappáns érv hangzott el részéről: „Hoover úr! Abban az esetben, ha nem szállítunk embereket Franciaországba, hamarosan nem lesz kiknek segélyszállítmányt küldeni.”³¹ A politikus néhány nap múlva igazat adott a tábornoknak. A vezérkari főnök egy

²⁷ Pershing: *My Experiences in the World War*, I. köt., 276.

²⁸ Jackson, Robert: *A Flamand légi háború*. Debrecen, 2003. 89.

²⁹ David Franklin Houston on U. S. War Readiness. www. firstworldwar.com. Primary Documents.

³⁰ Mitchell, William: *Our Air Force. The Keystone of National Defense*. New York, 1921. 141.

³¹ March: *The Nation at War*, 72.

másik alkalommal megjegyezte: „Még akkor is katonákat fogok küldeni Franciaországba, ha úszniuk kell.”³²

March szerint a csapatszállító hajók túl hosszú idő alatt tették meg a Franciaország és az Egyesült Államok közötti távolságot. Emellett a be- és a kirakodás is nagyon sok időt vett igénybe. 1917-ben ez 52–67 nap között mozgott. Kemény munkával sikerült ezt 35 napra csökkenteni. A *Leviathan* nevű szállítóhajó 21 000 katonával a fedélzetén már csak 27 nap alatt tette meg az utat. A két leggyorsabb csapatszállító a *Northern Pacific* és a *Great Northern* volt. Ezek már 19 nap alatt képesek voltak teljesíteni küldetésüket.³³

March tábornok visszaemlékezése is napvilágot látott könyv alakban, több évvel a háború lezárása után. Ha Pershing emlékirataival össze akarjuk hasonlítani, azt látjuk, hogy hasonlóságok és különbségek egyaránt fellelhetők. Mindketten kiemelték hazájuk hadseregének fejletlen voltát. Ebből azt szúrták le, hogy az Egyesült Államok tette a legnagyobb erőfeszítéseket valamennyi nagyhatalom közül. March is részletes és elfogulatlan összefoglalást adott a háború első éveiről. A legjelentősebb összecsapásnak az első marne-i csatát nevezte. Véleménye szerint azt Helmuth von Moltke,³⁴ a német hadsereg vezérkari főnöke nyerte meg a franciáknak, mivel sem egészségi állapotánál, sem koránál fogva nem volt alkalmas posztjának betöltésére.

Pershinghez hasonlóan ő is igen tárgyilagosan nyilatkozott a német hadseregről. March munkájából is az olvasható ki, hogy a németek jelentős fölénybe kerültek az 1917-es hadiév második felében, s ez a fölény egészen 1918 júliusáig fennállt. Könyve azonban sokkal lényegretörőbb Pershing munkájánál, továbbá másképpen is épül fel. Két külön fejezetben olvashatunk az amerikai katonáknak az oroszországi intervenció haderőben vívott harcairól, Leonard Wood tábornok AEF-főparancsnokká való kinevezésének elvetéséről. A leg részletesebben azonban az amerikai háttérország háborús erőfeszítéseit, valamint vezérkari főnökségének momentumait mutatta be.

March több helyen is bírálta Pershing tábornokot; véleménye szerint az expedíciós erők parancsnoka inkább diplomataként, mint katonaként viselkedett Európában, főleg a kezdeti időkben. Elmondása szerint kollégája túlságosan engedékeny volt a brit–francia parancsnokok javára. Érdekes módon az amerikai csapatok hadműveleteiről szinte semmit nem tartott közlésre érdemesnek az utókor számára, mivel ezekről nála alig esik említés. Ellenben nem mulasztotta el kiemelni, hogy pilótaként szolgáló fia 1918 augusztusában bevetés közben hősi halált halt.

1918. március 21-én végül megindult a régóta emlegetett német támadássorozat, melynek első hulláma a brit csapatokat célozta meg. Nyolcnapos harc eredményeképpen 56 km-es előrenyomulást könyvelhettek el a német csapatok, 60 kilométernyire megközelítve a francia fővárost, ami az évek óta folyó állóháború után valósággal sokkolta a közvéleményt. A német hadvezetés azzal számolt, hogy egymás után győzik le a francia és az angol hadseregeket, hogy a főerők elfoglalhassák a francia fővárost. Az angol csapatokat ez idő alatt néhány hadtestnyi katonának kellett feltartóztatni. A tél folyamán ütköztetett különböző álláspontok közül úgy tűnt, hogy végül Pétain marsallé fog beigazolódni.

Pershing is úgy látta, hogy a lendületbe jött német offenzíva a legnagyobb fenyegetés az Egyesült Államok háborúba való belépése óta. Az amerikai tábornok véleményét olvasva úgy tűnik, hogy messze volt még a háború vége: „Németország legjobb katonái, letehetsé-

³² March: *The Nation at War*, 73.

³³ March: *The Nation at War*, 76.

³⁴ Az 1870-es sedani győző hasonnevű unokaöccse. 1906-tól 1914. szeptember 14-ig töltötte be a vezérkari főnöki tisztséget.

gesebb tábornokai a háborúban nyert hároméves tapasztalattal indultak támadásba.³⁵ Peyton Conway March tábornok is elismerte az 1918 tavaszán indított német hadműveletek nagy erejét és jelentőségét. Hangsúlyozta, hogy a német hadsereget sokkal jobban felkészítették a támadó hadműveletekre, mint az antanthatalmak csapatait.

A nehéz helyzetben újra felmerült az amerikai csapatok különállásának a kérdése is. A helyzet súlyossága miatt Pershing kénytelen volt engedni Foch marsall javára: „Ebben a pillanatban nincs semmi kérdés, csak a harc. Gyalogságunk, tüzérségünk, légierőnk és mindenünk, amink van, az Öné, használja arra, amire kívánja. Még több fog érkezni, olyan mennyiségben, hogy kielégítse az igényeket. Azt kell mondanom Önnek, hogy az amerikai nép büszke lesz, hogy részt vehet a történelem legnagyobb csatájában.”³⁶

Ezek után már csak az a kérdés a háború kimenetele szempontjából, hogy melyik oldal képes gyorsabban pótolni veszteségeit. A britek is elismerték, hogy „teljesen világos, hogy az emberanyag az alapvető kérdés, amellyel a szövetségesek most szembesülnek.”³⁷ A németeknek döntő csapást kellett mérniük nyár végéig a brit–francia hadakra, az antant-csapatoknak viszont az előbbi időpontig kellett feltartóztatni a német hadosztályokat. Ebben a helyzetben nem meglepő, hogy még nagyobb erőfeszítéseket tettek az amerikai egységek Franciaországba való szállítására.

1918. május 27-én indult meg az újabb német támadás, ezúttal azonban a franciák ellen, Párizstól északkeletre. Az offenzíva 40 km-re szorította vissza a francia csapatokat Párizs felé, és a támadók elérték a Marne folyót. Német kézre került Soissons, valamint Chateau–Thierry is. Ekkor alakult ki az ún. „marne-i zsák.” A franciák 60 000 hadifoglyot és nagy mennyiségű hadianyagot vesztek.

Június 3-án a három nagy antanthatalom vezető politikusa (Lloyd George, Clemenceau, Orlando) a Versailles-ban tartott tanácskozás után üzenetet küldött Wilson elnöknek, melyben köszönetet mondtak az amerikai hadba lépésért, és a – nem túl szép – kilátásokról számoltak be. A katonai helyzetet kritikusnak nevezték: „Az ellenség számbeli fölénye Franciaországban nagy, és nincs lehetőség Nagy-Britannia, valamint Franciaország hadosztályainak a létszámát növelni. [...] *Nagy a veszély, hogy a háborús vereség bekövetkezik* (kiemelés – T. P.), hacsak a szövetségesek számbeli hátrányát nem egyenlíti ki az amerikai csapatok lehető leggyorsabb bejövetele.[...] Lehetetlenség a döntő győzelmet kivívni, hacsak az Egyesült Államok nem állít fel egy olyan hadsereget, amely képes a szövetségesek számára létszámfőlényt teremteni.”³⁸ Ezt Pershing és az antant vezetői egyaránt legkevesebb 100 amerikai hadosztály részvételével látták megvalósíthatónak, havi 300 000 katona behajózásával.

March tábornok megvalósíthatatlannak tartotta Pershing 100 hadosztály kiképzésére és arcvonalba küldésére vonatkozó tervét. 1919 nyarára 80 amerikai hadosztály kiképzését, felszerelését és francia földön való bevetését tartotta reálisnak és kívánatosnak. Véleménye szerint az előbb említett időpontra az amerikai csapatok 80 hadosztálynyi erővel is átvették volna a vezető szerepet a nyugati hadszíntéren, hiszen egy tengerentúli hadosztály legalább

³⁵ *Final Report of John Joseph Pershing*. Washington, 1922. 31.

³⁶ Pershing: *My Experiences in the World War*, I. köt., 365.

³⁷ *The Intimate Papers of Colonel House*, III. köt., 450.

³⁸ *The Intimate Papers of Colonel House*, III. köt., 461–462. Nem érdektelen megemlíteni, hogy a House-iratok összeállítója, Charles Seymour amerikai történész is elismerte a levél nagy jelentőségét azáltal, hogy a szövegünkben is kiemelt mondatot idézte „Force Without Stint Or Limit” c. fejezetének elején. A dokumentum fontosságát az is bizonyítja, hogy több forrásban is olvasható. Lásd még: Pershing: *My Experiences in the World War*, II. köt., 80. old. és *Report of Pershing*: 50.

két brit vagy francia egységgel ért fel. A 100 hadosztály felállítását szorgalmazó program esetében a minőség visszaszorulását sejtette a mennyiség javára.

A Franciaországba átszállított amerikai csapatok számának növekedését érdemes részletesebben megvizsgálni. 1918 áprilisáig az európai országba érkező katonák száma még a százezret sem érte el havonta. Márciusban 84 000, áprilisban 116 000 amerikai katonát tettek partra. 1918 májusa hozta a nagy áttörést, mivel az akkor behajózott katonák száma 246 000 volt. Ez egybeesett a németek legnagyobb sikert hozó, május végén indított támadásával. Júniusban 278 000, júliusban pedig már több mint 306 000 katona érkezett Franciaországba. A Legfelsőbb Haditanács június elején kezdődött ülésén Clemenceau felvetette, hogy a tapasztalatlan amerikai katonák helyett a korábbiakban orosz fogságba esett, Vlagyivosztokban állomásozó cseh nemzetiségű katonákat szállítsák Franciaországba. A francia elnök azzal érvelt, hogy az amerikaiakkal ellentétben a cseheknek már volt háborús tapasztalata. Lloyd George ellenezte, Orlando viszont támogatta a tervet.³⁹ Clemenceau ötlete mögött az a megfontolás állhatott, hogy megpróbál amerikai csapatok közreműködése nélkül fordulatot elérni a háború menetében. A francia politikus nem tudta, vagy csak figyelmen kívül hagyta, hogy a cseh katonák létszámukat tekintve alkalmatlanok arra, hogy érdemben beavatkozzanak a harcokba. A gyors amerikai létszámnövekedés végül erre a kérdésre is megadta a választ; egyértelművé lett, hogy az amerikai hadsereg megkerülhetetlen lesz a továbbiakban. A francia miniszterelnökkel ellentétben más vezetők már csak az amerikai csapatok megérkezésében bíztak. Diaz tábornok, az olasz hadsereg vezérkari főnöke ugyanis 1918. szeptember 6-án húsz amerikai hadosztályt kért Pershingtől. Az irreális kérést az amerikai visszautasította, mivel akkor már javában folytak az első önálló amerikai hadművelet előkészületei.⁴⁰

Szintén a fentebb bemutatott meredek létszámnövekedésnek volt köszönhető, hogy a nagy riadalmat keltő német offenzíva végül kifulladásig tartott. A német hadvezetés ugyanis azzal számolt, hogy 1918 júniusa előtt az Egyesült Államok „mindössze” 500 000 katonát tud kiképezni, és e számnak is csak a töredékét képes francia földön bevetni. Ezzel szemben akkorra már 900 000 amerikai katona volt Franciaországban, további egymillió pedig valamelyik kiképzőtáborban.⁴¹ Mindezek ellenére March felismerte a nagy veszélyt, amit a támadás jelentett. Elgondolkodtató véleménye szerint a *Schliffen-terv* és az 1918 márciusában indított offenzíva hadműveleteinek ötvözése meghozhatta volna Németország számára a döntő győzelmet.⁴²

Mondanunk sem kell, hogy szinte valamennyi katonai vezető – köztük Pershing is – a német támadássorozat visszaverése ellenére továbbra is azon a véleményen volt, hogy legkevesebb egy év szükséges a döntő győzelem kivívására. Wilson elnök legfőbb bizalmasa, House ezredes azonban még az 1918-as évben lehetségesnek tartotta a háború győztes befejezését. „Úgy hiszem, hogy Ausztria–Magyarország teljesítőképességének határán van, valamint a német nép meg fog szabadulni a szélsőséges militaristáktól idén ősszel, ha nem aratnak addigra döntő győzelmet.”⁴³ Az elnök tanácsadója igen optimista volt, véleményét ekkor még kevesen osztották a katonai vezetők között. Kétségtelen, hogy az általa említett országok gazdasága egyre nehezebben viselte a háború terheit, azonban e megállapítás – az

³⁹ Palmer, Frederick (ed.): *Bliss, Peacemaker. The Life and Letters of General Tasker Howard Bliss*. New York, 1934. 277.

⁴⁰ Pershing: *My Experiences in the World War*, II. köt. 256–257.

⁴¹ March: *The Nation at War*, 77.

⁴² March: *The Nation at War*, 297.

⁴³ *The Intimate Papers of Colonel House*: III. köt. 464.

Egyesült Államokat leszámítva – már minden hadban álló országra nézve igaz volt a háborúnak ebben a szakaszában.

1918. július 24-én konferenciára gyűltek össze az antant katonai vezetői. Foch rövid helyzetértékelésében megállapította, hogy a július 15-én indított német támadást is sikerült megállítani, ezután pedig ellentámadásba kezdtek a szövetséges csapatok. Általános volt a vélemény, hogy a támadást teljes erővel folytatni kell, mivel a németek nem taktikai okokból húzódnak vissza, hanem teljes visszavonulásban vannak. A konferencia igazi jelentősége azonban abban rejlett, hogy 1917 nyara óta ez volt az első olyan összejövetel, amelyen kedvező hírekről számolhattak be annak résztvevői. Alig több mint másfél hónap telt el az antant vezető politikusai által Wilsonnak küldött lemondó hangnemű segélykérés óta. Pershing szerint a konferencia kifejezetten jó légkörben zajlott.⁴⁴ A hadtörténelem egyik legszorosabb versenyfutását az antanthatalmak nyerték meg. Minden feltétel adott volt tehát a német hadsereg Franciaországból való kiszorítását célzó hadműveletek megkezdésére.

Az amerikai csapatokat két, egymástól jól elkülöníthető hadjáratban vetették be. 1918. szeptember 12-én indult meg az első világháború első önálló amerikai támadássorozata St. Mihiel térségében. Az offenzíva fő célja a St. Mihiel környékén a francia–amerikai vonalakba nyúló könyök felszámolása volt. A hadművelet sikeres volt, ám igazi jelentősége abban állt, hogy végleg elnémította a tengerentúli csapatokat bíráló hangokat.

A következő, egyben utolsó, Franciaországban indított nagyszabású amerikai támadó hadművelet 1918. szeptember 26-án indult meg a Meuse folyó és az Argonne-i erdő térségében. Korábban is heves harcok dúltak e területen, ezért a védelmi rendszerek itt az átlagosnál sokkal mélyebbek voltak. A németek számára nélkülözhetetlen volt ez a terület, az utánpótlás számára nélkülözhetetlen Metz városának közelsége miatt. A támadók november elejére már több ponton átkeltek a Meuse folyón, és Sedant fenyegették. A két offenzíva közül egyértelműen az utóbbi volt a jelentősebb, hiszen az amerikaiak abban már a Franciaországban harcoló német erők negyedét kötötték le.

Az Egyesült Államok hadserege az előbbi helyszíneken kívül harcolt még Szovjet-Oroszországban a bolsevik rendszer ellen küzdő fehér csapatok oldalán, Arhangelszk és Vlagyivosztko térségében. A nyugati hadszíntéren kialakult súlyos helyzet miatt csak néhány hadosztálynyi erő érkezett az előbb említett városokba. Az olasz hadsereg harci kedvét volt hivatott erősíteni a 332. gyalogezred, amely 1918 nyarán érkezett meg az isonzói hadszínterre. A tengerentúli katonák részt vettek az ugyanazon év októberében indított támadásban, amely meghozta a végső győzelmet Olaszországnak.

Már a korábbiakban utaltunk rá, hogy az 1918-as hadiévből a katonai vezetők jelentős része egy 1919 nyaráig–őszéig elhúzódó háborúval számolt. Pershing még 1918 szeptemberében sem tartotta lehetségesnek a hadműveleteknek az előbbi évben való befejezését. Csak a meuse-argonne-i offenzíva végéhez közeledve, 1918 októberének második felében kezdett el komolyan számolni a háború ugyanabban az évben való befejezésének lehetőségével.⁴⁵

Az Egyesült Államok hadseregének harcba indulását mind a francia–brit, mind a német hadvezetés feszülten figyelte. A brit és a francia vezetők kezdetben egyértelműen az ország hadianyagszállításait látták a legjelentősebb segítségnek, a hatékony haderő kiképzésével kapcsolatban pesszimistábbnak bizonyultak. A német hadvezetés az Egyesült Államok hadseregének a harcokból való kimaradásával számolt a hadba lépéstől 1918 nyaráig terjedő

⁴⁴ Pershing: *My Experiences in the World War*, II. köt., 171–172.

⁴⁵ *Report of Pershing*: 50.

időszakban. Számításai helyességét igazolja, hogy 14 hónap telt el jelentősebb amerikai hadműveletek nélkül.

Pershing álláspontját már korábban idéztük, amely szerint katonái szinte minden esetben kiválóan teljesítették a rájuk bízott feladatokat. March a tőle megszokott tömörséggel megjegyezte: „Elfogultság nélkül mondhatom, hogy az amerikai katona egyenlő volt bármely ország katonájával.”⁴⁶ Egyes német katonai vezetők viszont kifejezetten rossznak minősítették az amerikaiak harctéri teljesítményét.

A francia katonák tárgyilagos képet festettek szövetségesükről, megemlítve hibáikat és erőnyeiket egyaránt. 1918. szeptember 26-án megindult a Meuse–Argonne környéki offenzíva, amelyben főleg amerikai csapatok harcoltak. A franciák véleménye szerint kezdetben sok volt a gyakorlatlanság a tengerentúlról érkezett csapatok körében. A támadások közben gyakran előfordult, hogy egyes egységek rendezetlenül menekülni kezdtek. Maga a hadművelet viszont igen váratlan volt a németek számára, amelyben a támadók vesztesége kevés volt. A franciák elmondása alapján szeptember 29-én különösen heves harcokat vívtak az amerikai csapatok az Argonne-i erdő térségében. Hibák továbbra is előfordultak, ezek közül az az eset a leginkább figyelemreméltó, amelynek során a 77. hadosztály katonái tévedésből baráti egységekre nyitottak tüzet Bayonville falu mellett.⁴⁷

A német hadvezetés körében sem maradt visszhang nélkül az amerikai csapatok franciaországi megjelenése. Az egyik legismertebb német stratégia, Erich Ludendorff tábornok többször is megemlítette emlékirataiban az Egyesült Államok hadba lépésének hatásait. Véleménye szerint az újonnan érkezett csapatok jelentősége abban állt, hogy azokat a front csendes szakaszain lehetett állomásoztatni, így onnan a tapasztaltabb francia és brit egységeket el lehetett vonni. Elismerte, hogy az amerikai hadba lépés és a katonai jelenlét egyaránt rossz hatást gyakorolt a német hadsereg moráljára.⁴⁸ Az amerikaiak harci teljesítményével kapcsolatban megemlítette, hogy bár a közkatonák bátran harcoltak, a vezetés gyakran nem állt a helyzet magaslatán. Ezek után a német katonák jobb képzettségére utalva megjegyezte, hogy ők magasabb harcértékűnek érezték magukat.⁴⁹

Ludendorffot (ahogy a teljes német politikai és katonai vezetést is) meglepetésként érte az Egyesült Államok hadseregének gyors létszámnövekedése az 1918 májusától júliusig terjedő időszakban. A német tábornok nem tartotta lehetségesnek, hogy csak ebben a három hónapban kb. háromnegyed millióval több ellenséges katonával kell szembenézniük. Elismerte, hogy a pihent katonák érkezése jelentősen javította az antantsapatoknak a háború kezdetéhez képest már igen alacsony harci kedvét.⁵⁰

Vilmos, német trónörökös nem volt jó véleménnyel az amerikai katonákról. A St. Mihiel-offenzívában harcoló egységekről elmondta: „Az amerikai támadások önmagukban rosszul voltak megtervezve; a katonák tudatlanok voltak a hadviseléssel kapcsolatban. Oszlopokban haladtak, így visszamaradt géppuskáinkkal lekaszáltuk őket. [...] Emellett az amerikaiaknak hihetetlen mennyiségű nehézlövegük volt.”⁵¹ A német parancsnok általánosságban is rossznak látta az amerikai csapatokat, ám ő is kénytelen volt elismerni az Egyesült Államok hadba lépésének hatásait: „Természetesen érezzük az amerikai hadba lé-

⁴⁶ March: *The Nation at War*, 295.

⁴⁷ *La Verité sur La Guerre*. 1914–1918. Paris, 1930. 141.

⁴⁸ *The Aisne and Montdidier – Noyon Operations*. Washington, 1922. 32.

⁴⁹ *Ludendorff's Own Story*. New York, 1919. Vol I. – II. II. köt., 267.

⁵⁰ *Ludendorff's Own Story*. 276.

⁵¹ *The Memoirs of the Crown Prince of Germany*. London, 1922. 206.

pés hatásait. Hatalmas mennyiségű hadianyagot és katonát szállítottak át.”⁵² A trónörökös sokkal kedvezőbb véleménnyel volt a brit és a francia katonákról, nézete szerint ők kiválóan harcoltak.

Charles Mangin francia tábornok, a második marne-i csatában küzdők egyik parancsnoka természetesen másként látta az amerikai csapatok teljesítményét. A nekik küldött üzenetéből árad az elégedettség: „Nagyszerű rohamotok megzavarta és meglepte az ellenséget, és rettenthetetlen kitartásokkal megakadályozták, hogy frissen felszerelt hadosztályaival ellentámadást indítson. [...] Rájuk támadni annyi, mint legyőzni őket.”⁵³ Mangin természetesen csak azt mondta, amit az amerikai vezetők és a katonák hallani akartak. Az igazság valahol a két elfogult vélemény (Mangin és Vilmos) között keresendő. A legtárgyilagóbb állásfoglalás talán Winston Churchill nevéhez kapcsolható. A brit politikus elismerte az amerikai csapatok 1918 második felében vívott harcának jelentőségét. A St. Mihiel térségében elért győzelmet egyértelműen a tengerentúli csapatoknak tulajdonította.⁵⁴

1918. november 11-én Németország feltétel nélkül letette a fegyvert. A német militarizmus felszámolását ezzel sikerült elérni. A győzelem után nagyarányú leszerelés vette kezdetét. 1919. június 30-ig 2 700 000 katonát szereltek le, 1920. január 1-től pedig már csak 230 000 főt tett ki az amerikai hadsereg.⁵⁵ Nem érdektelen megemlíteni, hogy az amerikai hadsereg 1939 nyarán sem volt nagyobb.⁵⁶ Ebből az következhetne, hogy semmilyen következtetést nem vontak le az első világháború és az azt megelőző időszak tanulságaiból, ám ez nem így történt. Az 1920-as évek jelentős gondolkodójává az a William Mitchell lépett elő, aki fiával együtt Franciaországban szolgált a légierőnél.

Mitchell munkásságát tanulmányozva világossá válik, hogy olyan viszony fűzte a légi erőhöz, mint Mahant a haditengerészethez. A legsürgetőbbnek az előbb említett haderőnem önállóságát látta. Ez azonban – megkésve – csak 1947-ben következett be. Nézete szerint egy modern légierővel – amelyben nagy hatótávolságú bombázók is helyet kapnak – teljes védelmet lehet biztosítani az Egyesült Államoknak. E cél eléréséhez 5000 elsővonalbeli gépet tartott szükségesnek.⁵⁷ Hangsúlyozta, hogy az első világháborúban a legsikeresebben működő amerikai fegyvernem a légierő volt. Nagy fontosságot tulajdonított az ellenség ipari központjai és közlekedési csomópontjai ellen végrehajtott támadásoknak.

Figyelemreméltó programja ellenére Mitchell már távolról sem gyakorolt olyan nagy hatást kortársaira, mint Mahan. Konceptiója részben hibás volt, igaz, ez csak a második világháború idején vált világossá, amikor bebizonyosodott, hogy a döntő győzelem a szárazföldi erők közreműködése nélkül nem érhető el. Az amerikai béke delegáció kudarca, valamint az Egyesült Államok népszövetségi tagságának meghiúsulása miatt is sokan keserűen emlékeztek a wilsoni külpolitikára. A legfontosabb ok azonban az volt, hogy a politikai palletta sokat változott a századelő óta. A politikai életből hiányoztak már az olyan, a hadi fejlesztéseket feltétlenül támogató politikusok, mint Theodore Roosevelt vagy Lodge. Warren G. Harding elnök 1920-ban történt megválasztása után pedig meghirdette az Európa ügyei-

⁵² *Crown Prince Wilhelm's Assessment on U. S. Troops*. www.firstworldwar.com. Primary Documents.

⁵³ *Charles Mangin on the Second Battle of the Marne. 7 August 1918*. www.firstworldwar.com.

⁵⁴ Churchill, Winston: *The World Crisis*. London, 1932. 810.

⁵⁵ Weigley: *History of the United States Army*, 396.

⁵⁶ Eisenhower, Dwight David: *Keresztes háború Európában*. Budapest, 1982. 6.

⁵⁷ Mitchell: *Our Air Force*, 200.

től való elkülönülést, amely gazdaságilag nem történt ugyan meg, külpolitikailag viszont igen.

Az új adminisztráció több intézkedése is a militarizálódás ellen szólt. 1921-ben Leonard Wood ismét megkapta a Fülöp-szigetek fő kormányzó tisztségét, így a militarizmus egyik legismertebb amerikai szószólóját sikerült kikapcsolni a közéletből. Ugyanabban az évben szabadult ki a börtönből a szocialisták vezetője, Eugene Victor Debs, akit még az 1917-es kémkedésről szóló törvény (*Espionage Act*) alapján ítélték el. E két esemény alátámasztja azt, hogy az új kormány mind a roosevelti, mind a wilsoni (a hadba lépés utáni) elveket elutasította, és ez a közvélekedés meghatározó volt az 1920-as években. Samuel P. Huntington találoán fogalmazta meg a katonapolitika iránti érdektelenség okát: „Az ellenzék nem csupán néhány pacifista és radikális volt, hanem maga Amerika”⁵⁸

Az Egyesült Államok hadba lépése után az amerikai hadsereg minden korábbinál nagyobb mértékben növekedett. Megszűnt a polgárháború lezárásától kialakult, a társadalomtól elkülönült, kaszt jellegű intézmény lenni. A hadseregen múlt az amerikai elnök egyik szállóigévé vált mondatának – „a világot biztonságossá kell tenni a demokrácia számára” – megvalósítása. A propagandaanyagokban is az amerikai katonát helyezték a középpontba, Wilsonról, Pershingről és más vezetőkről kevés kép készült. Nem érdektelen megemlíteni, hogy külön plakáton emlékeztek meg az első három, harcban elesett katonáról, akik 1917 novemberében egy német őrjáráttal vívott tűzharcban estek el.⁵⁹

Említésre méltó, hogy éppen a hadba lépést ellenző szenátori csoport vezérégyénisége, Robert Marion La Follette, Wisconsin állam republikánus szenátora igyekezett a közkatona társadalmi elismertségén és egyúttal anyagi helyzetén is javítani. 1917-ben terjesztette elő, hogy a Franciaországba küldendő katonák járandóságát emeljék fel havonként 50 dollárra. A javaslatnak nem sikerült többségi támogatást szerezni, emellett Wilson egyik feltétlen híve, John Sharp Williams szenátor azzal vádolta a javaslatot támogatókat, hogy alá akarják ásni a katonák harci szellemét.⁶⁰

A hadsereg Németország legyőzésével teljesítette az eléje kitűzött legfontosabb célt. A nagymérvű leszerelés ellenére a katonai vezetők nagy része bízott abban, hogy nem ismétlődik meg az 1917 előtti időszak, vagyis nagyobb létszámú lesz a hadsereg békeidőben is. Az első világháborút követő évtizedben az amerikai katonai vezetés két nagy hibát követett el, amely az előbbi kérdésre is megadta a választ. Továbbra is fenntartották, majd növelték a Wood találmányára emlékeztető, civilek számára épített nyári kiképzőtáborok számát, majd egyes közép- és felsőoktatási intézményekben lehetővé tették a katonai kiképzést.⁶¹ Szintén sokat ártott a tisztikar megítélésének, hogy jelentős része aktívan politizált, és rengeteg nem katonai érvet hangoztatott a hadkötelezettség bevezetésére. A kommunizmus terjedésével való példálózás éppúgy elhangzott, mint az, hogy a katonai nevelés visszaszorítja a bűnözést a leendő generációk körében, lényegében felszámolja az analfabétizmust, és segíti az egyes etnikai csoportok asszimilációját.⁶² Ez az érvrendszer azonban Roosevelttel, Lodge, Root és Wood programjára emlékeztette az amerikai közvéleményt.

A két világháború közötti időszakban a hadiipari fejlesztések is visszaestek. A hadsereg hazautazása után 1100 harckocsival rendelkezett, ám ezek mind francia és brit típusok vol-

⁵⁸ Huntington, Samuel P.: *A katona és az állam*. Budapest, 1994. 280.

⁵⁹ www.firstworldwar.com. Propaganda Posters/Usa

⁶⁰ Case La Follette, Belle – La Follette, Fola: *Robert Marion La Follette*. Vol. I–II. New York, 1953. II. köt., 747.

⁶¹ Huntington: *A katona és az állam*, 275–276.

⁶² Huntington: *A katona és az állam*, 275–276.

tak. Hosszú szünet után Malin Craig tábornok (1935-től 1939-ig töltött be vezérkari főnöki tisztséget) támogatta a páncélosok fejlesztését, de ennek ellenére az amerikaiak lemaradtak az európai országoktól, különösen Németországtól. Az 1939-es adatok is bizonyítják a haderő elhanyagolását. Mitchell minden igyekezete ellenére a légierő létszáma sem volt nagy, 1175 géphez 17 000 főnyi kiszolgáló személyzet tartozott.⁶³ A második világháború idején is hosszú időnek kellett eltelnie, amíg az Egyesült Államok egy tömeghadsereget ki tudott állítani, igaz, ez békeidőben történt, hiszen 1941 nyarára másfél millióra nőtt a szárazföldi erők létszáma.⁶⁴

Az Egyesült Államok haderejének első világháborús szereplését különféle szempontok alapján lehet és kell értékelni. Ha pusztán a számokból indulunk ki, akkor az előbb említett eseményt igen jelentős fegyvertényként kell értékelni. Az amerikai hadba lépésnek természetesen óriási – elsősorban morális – hatása volt mindkét hadviselő félre, még ha ezt a központi hatalmak vezetése el is akarta kendőzni. A tengerentúli ország hadereje 1917 tavaszán teljes mértékben alkalmatlan volt arra, hogy érdemben be tudjon avatkozni a harcokba. Ennek tükrében is jelentős haditettnek kell látnunk, hogy az amerikai csapatok a Franciaországban harcoló német haderő 25%-át, mintegy 47 hadosztályt kötötték le az 1918 szeptemberétől november közepéig terjedő időszakban.⁶⁵ Az ország katonai vezetői hadseregük gyengeségeit elismerve, ám a háború újításait és követelményeit felismerve érkeztek Európába, és ennek megfelelően is fogtak hozzá feladataik ellátásához. A világ elsőszámú gazdasági hatalma egy igen kicsi és fejletlen hadsereget nem sokkal több, mint egy év alatt alkalmassá tudott tenni arra, hogy jelentős szerepet játsszon a hadtörténelem addigi legnagyobb háborújában.

⁶³ Eisenhower: *Keresztes háború Európában*, 6–7.

⁶⁴ Eisenhower: *Keresztes háború Európában*, 6–7.

⁶⁵ *Report of Pershing*, 53.

PETERECZ ZOLTÁN

Különös háromszög

Az Egyesült Államok, a Népszövetség és Latin-Amerika gazdasági és politikai kapcsolatai az 1920-as években

Az első világháború utáni korszak meghatározó eleme volt az 1919-ben életre hívott Népszövetség. Sokan várták tőle a béke megtartását a nemzetközi szintéren. Magasztos politikai céljai azonban számos kudarcot szenvedtek az elkövetkező két évtizedben.¹ Mivel a megfogalmazott kritikák általában Európára, néha Ázsiára és Afrikára koncentrálnak, érdekes megvizsgálni, hogy milyen volt a viszony a szervezet és Latin-Amerika között. A Népszövetség történelmi tükrének ismeretében nem meglepetés, hogy itt sem tudta beváltani a hozzá fűzött reményeket, és csalódást okozott.

Az első világháborút követően a latin-amerikai országok, az európai kis országokhoz hasonlóan, nagy reményekkel tekintettek a Népszövetségre. Ez az új és első, nemzetek felett álló szervezet egy jobb világ ígését hordozta, amelyben a kisebb és gyengébb országok igazságos nemzetközi elbánásban részesülnek. Mivel az Egyesült Államoktól délre fekvő országok jellemzően alárendelt szerepet játszottak a nemzetközi szintéren, nem volt meglepő, hogy nagyon vonzódtak a Népszövetséghez. Egy lehetséges politikai ellensúlyt láttak a szervezetben, amely majd képes lesz az elmúlt két-három évtized amerikai agresszív beavatkozásait mérsékelni, netán megszüntetni. Az Egyesült Államok a maga részéről nem változtatott alapvető álláspontján a világháború után, azaz továbbra is saját érdekszférájába tartozóknak tekintette a latin-amerikai államokat. Az ország uralkodó külpolitikai eszméje még mindig a Monroe-doktrína volt, ami lényegében azt deklarálta, hogy az európai hatalmak maradjanak távol az amerikai kontinensről, és ne avatkozzanak bele az ottani politikai viszonyokba. Mi több, a 19. század végén megjelenő imperialista gondolkodásmód, ami elterjedt az Egyesült Államokban, arra ösztönözte az országot, hogy mindinkább kiterjessze befolyását Latin-Amerikára: 1898-tól folyamatosan hatolt be a kis közép-amerikai országokba, hol pénzügyi formában, hol a katonai jelenlét ösztönzésével, néha pedig mindkettővel. Mielőtt végetért volna az 1920-as évtized, a közép- és dél-amerikai országoknak meg kellett tanulniuk, hogy a Népszövetség az Egyesült Államok nélkül nem az a szervezet, amely képes vagy akár hajlandó megvédeni őket az amerikai hegemoniától.

¹ A Népszövetség általános fogyatékoságáról és specifikus kudarcairól részletesebben lásd: Northedge, F. S.: *The League of Nations. Its Life and Times, 1920–1946*. Leicester, 1986. 70–98., 137–164., 221–292. Csánk Béla: *Az Egyesült Nemzetek Szervezete és a Nemzetek Szövetsége*. Budapest, 1946. Gibbons, S. R. and Morican, P.: *The League of Nations and UNO*. London, 1970. 36–71. Bennett, Leroy A.: *International Organizations*. Englewood Cliffs, 1980. 30–38. Maga az utolsó főtítkárr, Sean Lester így nyilatkozott a szervezet búcsúülésén: „Hiányzott belőlük az erkölcsi bátorság. Gyakran haboztunk, amikor gyors cselekvésre lett volna szükség, viszont olykor cselekedtünk, amikor bölcebb lett volna haboznunk”. Csánk: *Az Egyesült Nemzetek Szervezete*, 1.

Az a tény, hogy a Népszövetség Woodrow Wilson amerikai elnök „gyermeke” volt, jogosan keltette a nyugati félteke országokban azt a reményt, hogy az Egyesült Államok szakít korábbi szokásával, és a gyermekcipőben járó pán-amerikanizmust magasabb szintre emeli. Ez érthető, hiszen Wilson sok szempontból nagyon liberális nézetet képviselt, és el akarta terjeszteni az amerikai demokratikus eszmét az egész világon.² Azonban bármennyire is ambiciózus volt azon terve, hogy egy nemzetek feletti szervezetet hozzon létre a háború után, amely majd aztán felelősséggel bír a világbékét és a nemzetközi rendet illetően, már a kezdetektől intő jelek sorakoztak, hogy kudarc lehet a végeredmény.

A Népszövetség legegységesebb gyengesége abban rejlett, hogy bizonyos országok nem képviseltették magukat a testületben, és ez előre meghatározta befolyásának mértékét. De egy ország sem hiányzott annyira a tagországok sorából, mint az Egyesült Államok. Fellelkes megismételni a jól ismert történetet, ami ide vezetett. Elég az hozzá, hogy az Egyesült Államokon belül egymásnak feszülő ideológiák, amelyek egyformán rugalmatlanok voltak, nem tudtak közös nevezőre jutni, és végül az a vonal kerekedett felül, amelyik a borzalmas világháború után az újbóli elzárkózást hirdette. A Népszövetség szempontjából a lényeg az volt, hogy az Egyesült Államok távolmaradása miatt eleve lépéshátrányt szenvedett nagyszabású globális terveit illetően. Az Egyesült Államok viszont a saját céljai szempontjából inkább hátránynak érzett egy esetleges népszövetségi tagságot. A Népszövetség alkotmányának X. cikkelye, illetve annak amerikai értelmezése lehetetlenné tette az amerikai részvételt.³ Ugyanakkor a Népszövetség mindent megtett annak érdekében, hogy az Egyesült Államokat tagjai között lássa: a XXI. cikkely gyakorlatilag hivatalosan is jogerőre emelte a Monroe-doktrínát, „regionális megállapodásnak” nevezve azt. Ez azonban vajmi kevés volt a kívánt cél elérésére. Noha sok amerikai akarta valamiféle nemzetközi szervezet létrejöttét – elsősorban a béke tartós megtartásának céljával – az amerikai érdekek nem szenvedhettek csorbát, a népszövetségi tagság az Egyesült Államok szabad mozgásterét pedig igencsak leszűkítette volna.

A latin-amerikai országok viszont nagy esélyt láttak a Népszövetségben. Azzal, hogy csatlakoztak, politikai elszigeteltségük véget ért, és remélték, hogy ezzel az Egyesült Államok nyújtotta „védőernyő” is kivédhető lesz. A szervezet 1919-es megalakulásakor tizenegy latin-amerikai ország volt alapító tag, további hatot hívtak meg, hogy csatlakozzon, és Costa Rica 1920-as taggá válásával az ezen régióból érkező országok tették ki a Népszövetség tagjainak egyharmadát.⁴ Ez a tény érthetően megerősítette azon várakozásukat, hogy problémáik és kéréseik komoly figyelmet kapnak majd. Ez tulajdonképpen párhuzamos gondolkodást és próbálkozást mutat részükről, hiszen mindnyájan tagjai voltak a Pán-Amerikai Uniónak. Ez a szervezet arra volt hivatott, hogy megértést és egyenlőséget teremtsen a tagországok között, mely tagországok között ott volt az Egyesült Államok is. A Népszövetséghez való csatlakozással tehát a latin-amerikai államok arra számítottak, hogy nagyobb presztízshöz, támogatáshoz és gazdasági lehetőséghez jutnak.

² Ebből a szempontból Wilson tekinthető mind a mai napig a második világháború utáni amerikai elnökök mintaképének.

³ Ez a cikkely a tagállamok területi integritását és fennálló politikai függetlenségét közösséggel kívánta megóvni külső agresszióval szemben. Sokan Amerikában ezt úgy értelmezték, hogy az Egyesült Államoknak majd katonailag szerepet kell vállalnia mások vitás ügyeiben, melyek az amerikai érdekektől távol esnek.

⁴ Edwards, Don Agustin: *Latin America and the League of Nations*. Journal of the Royal Institute of International Affairs, vol. 8. (1929) no. 2. 134.

A Népszövetség azonban már a kezdetektől egy „európai liga” benyomását keltette. Mivel a meghatározó tagállamok Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország voltak, az ő jelenlétük és súlyuk biztosította, hogy elsődlegesen európai problémák kerüljenek napirendre. Ennek volt is némi alapja, hiszen az első világháború Európa nagy részét megnyomorította. Pénzügyi és gazdasági szempontból majd minden ország kedvezőtlen helyzetben volt, de jó néhány állam kifejezetten katasztrofális állapotban találta magát. Ezért a Népszövetség elsődleges és a megvalósíthatóság reményét ígérő célja lett a kontinens pénzügyi és gazdasági talpra állítása és ezzel párhuzamosan a béke megőrzésének biztosítása. Az európai tagállamok nem mutattak nagy buzgalmat az irányban, hogy latin-amerikai ügyekkel foglalkozzanak. Ennek kettős oka volt: egyrészt bőven elég feladatot adott Európa újraélesztése, másrészt nagyon jól tudták, megértették és elfogadták, hogy Latin-Amerika az Egyesült Államok érdekszférájába esik. Nem meglepő tehát, hogy Costa Rica azon kérése, miszerint a Népszövetség határozza meg a Monroe-doktrína jelentését és kiterjedését, nem vezetett eredményre.⁵ Ráadásul Európa pénzügyi újjáépítésében az amerikai tőke elengedhetetlen volt, anélkül nem is lehetett álmodni arról, hogy ez sikerülhessen.⁶ Az Egyesült Államok és Európa viszonyát még a világháborúból eredő kölcsöntartozások is komolyan megterheltek, így Európának be kellett érnie azzal, amit az Egyesült Államoktól kapott, nemhogy még újjat mert volna húzni vele. A latin-amerikai országok egyszerűen rossz lóra tettek, amikor olyan lelkesen csatlakoztak a Népszövetséghez: a szervezet nem nyújtott védelmet a világ új első számú hatalma ellen.

Az Egyesült Államok az 1920-as éveket három egymás utáni republikánus kormányzat égisze alatt töltötte. A hivatalos politikai vonal a „visszatérés a normalitáshoz” volt,⁷ melynek zászlaja alatt az ország külpolitikai szempontból újra az elszigetelődést választotta, azaz visszatért a normális amerikai külpolitikai hagyományokhoz. Noha ez a dolgok valamelyest leegyszerűsítése, az elvitathatatlan tény, hogy a Wilson fémjelezte nemzetközi liberális kereszties hadjárat háttérbe szorult, és az Egyesült Államok nem akart szoros kapcsolatokat Európával a George Washington óta élő tradíciónak megfelelően. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az ország ne követte volna szoros figyelemmel, mi történik a nagyvilágban és a Népszövetségben. Míg a hagyományos érdekszféráiban, Latin-Amerikában és a Táv-Keleten nagy részben az addigi politikát folytatta, a Népszövetség esetében az amerikai képviselők, illetve megfigyelők szinte állandóan jelen voltak. Ám hogy a közeli kapcsolat látszatát a kormány elkerülje, a legtöbb amerikai nem mint hivatalos delegátus, hanem mint nem hivatalos megfigyelő vagy magánszemély szolgált. Az Egyesült Államok csak nagyon ritkán volt hajlandó hivatalos együttműködésre a Népszövetséggel. Ha ez mégis megtörtént, ez olyan bizottságokat és konferenciákat érintett, amelyekben az ópium, a dupla adózás, az import és export megszorítások eltörlése vagy a leszerelés kérdése merült fel.⁸

Bármennyire is izolacionisták és konzervatívok voltak a Harding- és Coolidge-kormányzatok, a Wilson-érát követően a politikai elit egy része, de különösen a pénzügyi világ a gazdasági liberalizmus elveit követte. Ez leginkább abban a hitben mutatkozott meg, hogy a világháború egyik nagyon fontos következménye – nevezetesen az, hogy az Egyesült Államok

⁵ Calderon, Garcia, F.: *Latin America, Europe and the United States*. Foreign Affairs, vol. 7. (1929) no. 2. 187.

⁶ Az osztrák és magyar pénzügyi rekonstrukciónál például fő szempont volt mind politikailag, mind pénzügyi értelemben, hogy az amerikai tőke részt vállaljon a nemzetközi kölcsönből.

⁷ Warren Harding kampány kifejezése 1920-ban, ami valójában elszólás volt. (Eredetiben: „a return to normalcy”.)

⁸ Congressional Record, 71st Congress, 1st Session, 2599–2601, June 10, 1929.

vált a legnagyobb hitelező országgá a földön – megteremtette annak a lehetőségét, hogy pénzügyi befolyásukat felhasználják, még ha ezt sokan monetáris imperializmusnak is bélyegezték. Az elnevezéstől függetlenül, azt a hatalmas tőkét, ami felhalmozódott az Egyesült Államokban, mindenhol szívesen látták, és mindenhol szükség is volt rá. Az amerikai bankárok természetesen részt kívántak venni az egyre nagyobb haszonnal kecsegtető lehetőségekből. Az amerikai külpolitika ebben az időszakban sok szempontból az amerikai kölcsönökben testesült meg. Gyakorlatilag nem volt olyan európai ország, amely ne vett volna fel amerikai hiteleket. Noha az európai befektetések összértéke kétszerese volt a latin-amerikaiaknak, az utóbbi régióban, ahol az Egyesült Államok gyakorlatilag rivális nélkül maradt, a már kialakult viszonyok miatt sokkal könnyebb volt a pénzügyi függőség teljes kialakítása.⁹

Hivatalos szinten az Egyesült Államok nem bonyolódott bele latin-amerikai ügyekbe, bár a külügyminisztériumban születtek olyan tervek 1918-ban és 1921-ben is, miszerint az amerikai tőkebefektetést és kormányigazgatást össze kellene hangolni, mégpedig a pénzügyi reformok és az európai befolyás Latin-Amerikából való teljes kizárása céljából.¹⁰ Természetesen történt katonai megszállás a Karib-térség és Közép-Amerika országaiban, de mindig a rend fenntartása és az amerikai pénzügyi érdekek biztosítása érdekében. Az amerikai üzletemberek és bankárok a maguk részéről úgy vélték, hogy a tartozás behajtását célzó katonai beavatkozás kora lejárt. Inkább abban hittek, hogy ezekben a szegény és eladósodott országokban józan és gyakorlatias pénzügyi szisztémát kell bevezetni, mert hosszú távon csak ez a megoldás lehet kifizetődő. A bank- és üzleti szféra meghatározó személyiségei a pénzügyi rekonstrukció liberális és tudományos módszerét akarták kipróbálni a csőd közeli államokban, mivel hitték, hogy csak ilyen módszer stabilizálhatja ezen országokat, és teheti őket képessé arra, hogy olyan irányba haladjanak, amely majd biztosítja a kölcsönök visszafizetését. Meg voltak győződve arról, hogy a katonai erővel való fellépés nem a helyes válasz, és meg lehet találni a tartozás rendezésének békés módját. Azokban az években a földrajzi közelség még sokkal inkább számított, mint ma. A két legfontosabb ország és az Egyesült Államok számára a legérzékenyebb terület Kuba és Mexikó voltak.

Kuba 1898 óta amerikai protektorátusként speciális eset volt.¹¹ Az Egyesült Államok gyakran találta úgy, hogy a közrend és Kuba nemzetközi kötelezettségei miatt be kell avatkoznia a kubai belügyekbe. Erre katonai megszállások formájában törekedett, noha a szigetország papíron továbbra is függetlenséget élvezett. Az első világháború után az egyik legfontosabb kérdés Kubában is egy lehetséges kölcsön megszerzésében jelentkezett. A szigetországnak szüksége volt az amerikai tőkére, és itt, az 1903-ban aláírt Platt-kiegészítés folytán jobban, mint bárhol másutt, az Egyesült Államoknak komoly beleszólása volt abba, hogy Kuba pénzügyileg hogyan teljesít.¹² Ennek tükrében nem meglepetés, hogy egy pénzügyi tanácsadó mellett egy különleges megbízottat is Kubába küldtek, aki szoros kapcsolatot tartott

⁹ Lewis, Cleona: *America's Stake in International Investments*. Washington, D. C., 1938. 632–663.; Frieden, Jeff: *Sectoral Conflict and Foreign Economic Policy, 1914–1940*. International Organization, Vol. 42. The State and American Foreign Economic Policy. (1988) 80; Congressional Record, 68th Congress, 2nd Session, 3669–3670, February 13, 1925.

¹⁰ Hogan, Michael J.: *Informal Entente. The Private Structure of Cooperation in Anglo-American Economic Diplomacy, 1918–1928*. Chicago, 1991. 80–81.

¹¹ Ez az 1898-as spanyol–amerikai háborút lezáró békeszerződés eredménye volt.

¹² A Platt-kiegészítés lényege az volt, hogy Kuba nem köthet más hatalommal olyan szerződést, amely érinti a területi vagy pénzügyi függetlenségét, és az Egyesült Államok felhatalmazást kapott arra, hogy Kuba függetlenségének védelmében, valamint a jog és a rend fenntartása érdekében beavatkozzon. A kiegészítés 1934-ig volt érvényben.

fent a külügyminisztériummal.¹³ A későbbiek folyamán a távolabb eső országokban az amerikai pénzügyi tanácsadók nem álltak ilyen szoros összeköttetésben a kormányzati körökkel, de tevékenységüket egyértelműen az adott politikai vezetés jóváhagyásával végezték.

Mexikó évtizedek óta problémák forrását jelentette az Egyesült Államok számára. Különösen az 1910-es forradalom óta a különböző amerikai kormányzatok rengeteg vitás helyzetbe kerültek déli szomszédjukkal. Wilson elnöksége alatt a két ország az egymás elleni háború szélére sodródott, kiváltképp 1916-ban, amikor egy amerikai büntető expedíció érkezett Mexikóba, hogy elfogja Pancho Villát, aki embereivel tizenhét amerikait ölt meg a New Mexico-i Columbus városkáján végrehajtott rajtaütés során. Wilson sohasem ismerte el az éppen hatalmon lévő mexikói diktátort és az 1917-es alkotmány 27. cikkelyét, amely államosította a földfelszín alatti természeti kincseket, és ezzel hatalmas károkat okozott különböző amerikai olajcégeknek. A bizalmatlanságot csak erősítette, hogy a mexikói alkotmány sok tekintetben hasonlóságot mutatott a nem sokkal később megalakuló Szovjetunióéhoz. Megjelent a külföldi tulajdonú cégek államosítása és ezzel párhuzamosan a magántulajdon feletti állami jog, szocialista típusú oktatás és munkatörvény. Wilson mindenesetre annyira megharagudott Mexikóra, hogy az országot az ő külön kérésére nem hívták meg a Népszövetségbe, és a tagságot is megtagadták tőle. Mexikó németbarátsága a világháború alatt igencsak megkönnyítette az európai hatalmaknak, hogy ezen a ponton egyetértsenek az Egyesült Államokkal.¹⁴ Wilson a feltételes elismerés elvét is bevezette Mexikóval szemben. Ez azt követelte Mexikótól, hogy bizonyos politikai és pénzügyi feltételeket teljesítsen, mielőtt az Egyesült Államok politikailag elismeri.¹⁵ A republikánus kormányzat folytatta ezt a politikát Wilson után, az pedig nyilvánvaló volt, hogy politikai elismerés nélkül Mexikó hiába számít akár amerikai, akár európai tőkére.¹⁶

A kiemelkedően magas kölcsöntartozás-kérdések kezelését a Bankárok Nemzetközi Bizottságának (ICBM) képviselőjére, Thomas W. Lamontra bízta, aki a J. P. Morgan & Co. ügyvezető igazgatója volt. Árukodó jel az amerikai befolyásról és ezen belül Morganék hatalmáról, hogy az ICBM egy amerikait bízott meg a képviselettel, holott az amerikai részese csak 20%-ot ért el, míg mind a brit, mind a francia részvényesek ennél nagyobb részben voltak érdekelve az összesen 500 millió dollárra rúgó tartozásokban, amihez 200 millió dollár kamat is járult.¹⁷ Lamont megbeszélései az egymást váltó mexikói pénzügyminiszterekkel kevés pozitív eredményhez vezettek. Az 1922-es első megegyezéstől Mexikó 1923-as hivatalos elismerése ellenére¹⁸ az ICBM-nek állandó nehézséget jelentett, hogy pénzt csikarjon ki a közép-amerikai államtól.¹⁹ Mexikó az évtized folyamán kétszer is felfüggesztette

¹³ A pénzügyi tanácsadó munkájáról részletesen lásd: *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States* (a továbbiakban: FRUS): 1920. vol. 1. 49–57. A kölcsönre vonatkozó tárgyalásokról Kubával és a különleges megbízott munkájáról részletesen FRUS, 1921. vol. 1. 734–773. FRUS 1923. vol. 1, 837–843.

¹⁴ Mexikó végül csak 1931-ben lett tagja a szervezetnek.

¹⁵ Kane, Stephen N.: *Bankers and Diplomats: The Diplomacy of the Dollar in Mexico, 1921–1924*. The Business History Review, vol. 47. (1973) no. 3. 337.

¹⁶ Nagy-Britannia az Egyesült Államokhoz hasonlóan nem ismerte el Mexikót, ami nem meglepő annak a ténynek a fényében, hogy Mexikó tartozásainak 34,6%-a brit befektetőket illette. Feis, Herbert: *Financial Reconstruction in Mexico*. Foreign Affairs, vol. 7. (1929) no. 4. 662.

¹⁷ Lamont, Edward M.: *The Ambassador from Wall Street. The Story of Thomas W. Lamont, J. P. Morgan's Chief Executive*. Lanham, MD, 1994. 175. Feis: *Financial Reconstruction in Mexico*, 662.

¹⁸ Az elismerés a Bucarei Konferencia eredménye volt, amit 1923 májusában tartottak Mexikóvárosban.

¹⁹ Lamont: *The Ambassador from Wall Street*, 176–179., 184–185.

a törlesztést, és végeredményben az ICBM mindössze 40 millió dollárt kapott.²⁰ Ennek a problémának a kezdetén az amerikai kormányzat is kivette részét a dolgok irányításából. Mielőtt elismerték volna Mexikót, a külügyminisztérium azt tanácsolta Lamontnak, hogy ne utazzon oda a tárgyalásokra.²¹ Ez jól mutatja azt a dilemmát is, ami az 1920-as években végigkísérte az amerikai politikai vezetés Latin-Amerika-politikáját: mennyire játszanak aktív szerepet abban, hogy befolyásolják az amerikai pénzügyi részvételt a térség talpraállításában.

Az amerikai kormányok nem kívántak jelentős szerepet játszani politikai szinten abban, hogy a világ visszanyerje egészséges pénzügyi és gazdasági állapotát. Azt gondolták, ezzel túlságosan is elköteleznék magukat. Úgy vélekedtek, ezt többé-kevésbé az amerikai pénzügyi körökre kell bízni. Ennek ellenére, elsősorban Hoovernek²² köszönhetően, a külügyminisztérium meg akarta őrizni azt a jogát, hogy véleményt nyilvánítson a külföldi országoknak nyújtott amerikai magánkölcsonokról. Persze Hoover is az amerikai hegemonia kiterjesztésére törekedett, de óvatos volt a túlságosan könnyed pénzkölcsönzéssel kapcsolatban, és így gondolkodott: „Morálisan és önző szempontból is érdekeltek vagyunk az egész világ gazdasági és politikai feltámasztásában. Amerika tulajdonképpen a nemzetközi tőke végső tartaléka. Amennyiben ezt a tőkét nem megtérülő befektetésekre használják fel, kevés remény van a gazdasági fellendülésre.”²³ Minden banknak értesítenie kellett a külügyminisztériumot bármilyen kölcsönről, amit az amerikai pénzpiacon szántak kibocsátásra, mert a külügyi vezetés úgy ítélte meg, „annak tükrében, hogy esetlegesen a nemzeti érdek is érintett, meg kell kapnia a lehetőséget, hogy elmondja a kisbefektetőknek, amennyiben ez ajánlatosnak tűnik, hogy van vagy nincs kifogása egy konkrét kibocsátással kapcsolatosan.”²⁴

Noha ez a nem hivatalos ellenőrzés elsősorban az európai kibocsátásokra vonatkozott, komoly következményekkel járt a latin-amerikai térségre is. Az Egyesült Államok pénzügyi és politikai körei úgy találták, előnyükre válik a kölcsönös viszony. Míg a külügyminisztérium nem emelt vétót egyetlen latin-amerikai kölcsön ellen sem,²⁵ az amerikai bankárok befektetésein keresztül megvalósult a pénzügyi behatolás és ennek eredményeképpen a teljes pénzügyi függőség.²⁶ Másrészt viszont, ha a külügyminisztérium nyilvánvalóan áldását adta egy kölcsönre, a nagyközönség bizalma megnőtt, és könnyebb volt a bankoknak a kötvénykibocsátás az amerikai piacon. Mivel a katonai erővel történő adósságbehajtás már nem volt komolyan számításba vehető opció, a teljes pénzügyi függőséget szívesen látták az amerikai politikai körök. Az amerikai kormányzat egyfelől ellenőrzést akart gya-

²⁰ Lamont: *The Ambassador from Wall Street*, 198–200., 280.

²¹ Lamont: *The Ambassador from Wall Street*, 176.

²² Herbert Hoover ekkor még kereskedelmi miniszter volt, 1929 és 1933 között pedig amerikai elnök.

²³ Hoover, Herbert Clark: *The Memoirs of Herbert Hoover*. Vol. 2. New York, 1952. 87.

²⁴ FRUS: 1922. vol. 1. 557–558.

²⁵ Az egyetlen kivétel talán a braziliai Sao Paulo állam lehetett. 1925-ben ugyanis a külügyminisztérium kétszer is kifejezte nemtetszését egy tervezett kölcsönrel kapcsolatban. Az ok állítólag az adott állam „kávéra vonatkozó valorizációs politikája” volt (FRUS: 1925. vol. 1. 533–535.). Három évvel később aztán megadták a jóváhagyást (FRUS: 1928: vol. 1. 1022–1025.). A Dominikai Köztársaság esetén 1926-ban csak némi politikai erődemónstráció és bizonyos specifikus kondíciók után volt hajlandó a külügyminisztérium a 10 millió dolláros kölcsönhöz hozzájárulni (FRUS: 1926. vol. 2. 40–50.).

²⁶ 1926-ra a külföldi kölcsönkibocsátások a következő latin-amerikai országokat érintették: Kuba, Brazília, Argentína, Chile, Peru, Bolívia és Uruguay (Morrow, Dwight W.: *Who Buys Foreign Bonds?* Foreign Affairs, vol. 5. (1927) no. 2. 353.).

korolni a kölcsönfolyósítás terén, nehogy veszélyes komplikációk lépjenek fel később, ami netán intervencióhoz vezethet, másfelől viszont abban volt érdekelt, hogy az amerikai gazdasági és pénzügyi hatalom minél inkább elterjedjen a világon. Így a hivatalosan meg nem fogalmazott kettős cél az volt, hogy ezekben az országokban megvalósítsák mind a gazdasági, mind a stratégiai stabilitást. Ennek érdekében a latin-amerikai országokban az amerikai pénzügyi tanácsadók váltak a pénzügyi politika tipikus jellemezőjévé az 1920-as években.

A pénzügyi tanácsadói rendszer mint egységes szisztéma sosem volt egy teljesen egyértelműen elfogadott politika, akár elméleti szempontból, akár a kormányzati támogatás szempontjából nézzük azt. Inkább organikus fejlődés szülöttjének tekinthető. Már az első világháború alatt, minden valószínűség szerint stratégiai megfontolásokból, Nicaraguában és Haitin kezdett alakot öltetni a gazdasági tanácsadás intézménye, mégpedig kongresszusi jóváhagyással.²⁷ A pénzügyi tanácsadói rendszert Kubában, Panamában és a Dominikai Köztársaságban is bevezették még 1920 előtt.²⁸ A kérdés adódik: a latin-amerikai országok, amelyek oly kétségbeesetten kerestek segítséget az amerikai hegemonia ellen, miért fogadták el, sőt, kaptak mohón ezen pénzügyi szakemberek után, még ha ez szuverenitásuk egy részének feladásával is járt? A válasz egyszerű: ha egy pénzügyi szakember vagy csoport ellátogatott egy latin-amerikai országba, a kölcsönkibocsátás lehetősége az amerikai piacon megnőtt. Ezeket a szakembereket körülvette az elméleti és gyakorlati felsőbbrendűség aurája, és magukkal vitték az egészséges pénzügyi szellem *know-how*-ját is. Szimpla jelenlétük elég volt ahhoz, hogy bizalmat keltsen egy tervezett kölcsönügyletben, vagy megújítsa a bizalmat a pénzügyileg nehéz helyzetbe került országok irányába. Ráadásul ezek a szakértők, legalábbis a felszínen, nem az amerikai kormány emberei voltak, így pozíciójuk függetlenebbnek és liberálisabbnak tűnt, ami miatt őszinte jóbarátként üdvözölték őket a legtöbb országban. Latin-Amerikában különösen szívesen fogadták őket. Természetesen Európában sem volt nagyon különböző a helyzet. Egy amerikai pénzügyi vagy gazdasági szakember ott is a mindenhatóság üzenetével érkezett, és ráadásul az állandó európai ellenségeskedés közepette a semlegesség eszméjét is megtestesítette. Európában tehát, a nyilvánvaló pénzügyi megfontolások mellett, legalább akkora volt egy amerikai szakember politikai súlya. Elég Magyarország, Németország és Lengyelország példáját idézni, ahol amerikai szakember irányította, illetve ellenőrizte a pénzügyi reformokat.

A legprominensebb személy, aki Latin-Amerika pénzügyeit próbálta rendbe hozni az első világháború után, Edwin Walter Kemmerer volt, akit egyszerűen csak a „nemzetközi pénzdoktornak” hívtak. Érdemes szemügyre venni röviden munkásságát, amin keresztül kiderül, mennyire széleskörű volt az amerikai befolyás Latin-Amerikában. 1919-ben Kemmerer Guatemalába látogatott, de itt az ország heves ellenállása a külföldi ellenőrzéssel szemben nagyban megghiúsította a munkáját.²⁹ Következő megbízatása Kolumbiába hívta 1923-ban. Miután az Egyesült Államok és Kolumbia megegyeztek a 25 millió dolláros kártérítésben az utóbbi részére, ami a Panama-csatorna körüli vitából adódott, Kolumbia megkérte az Egyesült Államok külügyminisztériumát, hogy nyújtsanak pénzügyi tanácsadói segítséget.³⁰ Mivel az Egyesült Államoknak fontos volt, hogy a latin-amerikai országok

²⁷ Rosenberg, Norman L.: *From Colonialism to Professionalism: The Public-Private Dynamic in United States Foreign Financial Advising, 1898–1929*. The Journal of American History, vol. 74. (1987) no. 1. 64.

²⁸ Rosenberg: *From Colonialism to Professionalism*, 64–65.

²⁹ Rosenberg: *From Colonialism to Professionalism*, 68–70.

³⁰ Seidel, Robert N.: *American Reformers Abroad: The Kemmerer Missions in South America, 1923–1931*. The Journal of Economic History, vol. 32. (1972) no. 2. 527.

pénzügyileg és gazdaságilag minél jobban teljesítsenek, a legismertebb szakembert, Kemmerert választották a feladatra.³¹ A „doktor” nagyon hatékonyan és sikeresen dolgozott, és később is visszatért Kolumbiába, hogy további kölcsönök amerikai elhelyezését segítse. A következő állomás Chile volt 1925-ben, ismét a külügyminisztérium jóváhagyásával. Ha a jövőbeni befektetéseket tekintjük mérlegnek, megállapítható, hogy Kemmerer és csapatának munkája gyümölcsöző volt: 1925 és 1929 között a befektetések csaknem elérték a 200 millió dollárt, míg 1919 és 1925 között ennek az összegnek mindössze 30%-a volt realizálható.³² Bolívia is abban a megtiszteltetésben részesült, hogy 1927-ben, két éves udvarlás után, Kemmerer elfogadta a meghívást, hogy segítsen rendezni az ország pénzügyeit. A következő „páciens” Ecuador volt, és noha Kemmerer nézetei összeütközésbe kerültek a külügyminisztériumével, az ő pénzügyi reformjainak tudható be, hogy az ország *de jure*, azaz végleges és teljes elismerést kapott 1928-ban.³³ Kemmerer utolsó állomása Peru volt 1930-ban, ahol képes volt rávenni a perui vezetést, ami tulajdonképpen diktátorság volt, hogy fogadjon el és vezessen be pénzügyi reformokat. Később Kemmerer megkísérelte varázslatát Latin-Amerikán kívül is alkalmazni: járt Lengyelországban és Kínában is. Ő maga egyébként három tényezőnek tulajdonította az amerikai pénzügyi szakemberek iránti hatalmas igényt: az amerikai részről mutatkozó viszonylag gyenge politikai terjeszkedésnek, az Egyesült Államok pénzügyi és gazdasági prosperitásának és a legtöbb ország azon vágyának, hogy amerikai tőkét csábítson magához.³⁴

Ugyanakkor Kemmerer csak egyike volt a számos amerikaiaknak, akik az 1920-as években hazájuk és a világ javát szolgálták a pénzügyi szférában. Amerikai pénzügyi szakemberek egész sora vett részt hasonló vállalkozásokban, és nem csak Latin-Amerikában, de gyakorlatilag az egész földgolyón: Thomas William Lamont Japánban, Kínában, Mexikóban, Ausztriában, Franciaországban és Olaszországban, Charles Dawes³⁵ Németországban és a Dominikai Köztársaságban, Owen Young³⁶ Németországban, Seymour Parker Gilbert szintén Németországban, Jeremiah Smith és Royall Tyler Magyarországon, Dwight Whitney Morrow Kubában, Arthur Chester Millsbaugh Perziában és Haitin, William Wilson Cumberland Örményországban, Törökországban, Peruban, Haitin és Nicaraguában, Charles Schuvelde Dewey Lengyelországban, Henry Parker Willis a Fülöp-szigeteken és Írországban. Jól látható, hogy ezeknek az amerikai szakértőknek a láncolata az egész világot behálózta, ahol amerikai pénzügyi érdekek voltak jelen. Ők testesítették meg az amerikai érdekeket a külpolitikában az 1920-as években. Természetesen munkájukat nem hivatalos státuszban végezték, csak ritkán voltak félig hivatalos minőségben jelen. Még ha a Népszövetség égisze alatt is tevékenykedtek, mint Jeremiah Smith vagy Royall Tyler Magyarországon, amerikai magánszemélyekként szerepeltek, és nem mint az amerikai kormány képviselői. Az Egyesült Államok szempontjából ennek „megvolt az az előnye, hogy az ügyeket politikamentessé tette, elkerülte a kormányzati felelősségvállalást, és maximalizálta az amerikai pénzügyi befolyást”.³⁷ Mindez tulajdonképpen a dollárdiplomácia folytatását je-

³¹ Seidel: *American Reformers Abroad*, 527.

³² Seidel: *American Reformers Abroad*, 535.

³³ Seidel: *American Reformers Abroad*, 537–539.

³⁴ Kemmerer, E. W.: *Economic Advisory Work for Governments*. The American Economic Review, vol. 17. (1927) no. 1. 2–4.

³⁵ Róla nevezték el a Dawes-tervet 1924-ben.

³⁶ Róla nevezték el a Young-tervet 1929-ben.

³⁷ Leffler, Melvyn P.: *American Policy Making and European Stability, 1921–1933*. The Pacific Historical Review, vol. 46. (1977) no. 2. 220.

lentette. Ezúttal viszont nemcsak pénzügyi behatolás történt, hanem némi wilsoni szellemiség is belevegült a tevékenységbe, és segítséget nyújtottak olyan monetáris kérdésekben, mint az államháztartás és a fizetőeszköz stabilitása.

Az egyik fő probléma a Népszövetség és Latin-Amerika közötti viszonyban ugyanaz volt, mint a Népszövetség és a világ egyéb hatalmai között jelentkező nehézség: Dél-Amerika legnagyobb és legjelentősebb országai, Brazília és Argentína hiányoztak a tagok sorából.³⁸ Ez a két ország képviselte a legnagyobb területet, népességet, termelést és kereskedelmet Latin-Amerikában. Nélkülük nem volt elképzelhető igazán hatékony latin-amerikai blokk, akár a Népszövetségen belül, akár azon kívül. Így a kisebb államoknak a térségből nem volt esélyük, hogy ellenálljanak az amerikai tőkének és befolyásnak.

Ezenfelül, amikor a Népszövetségen volt a sor, hogy megmutassa elkötelezettségét latin-amerikai tagállamai felé, mindig szégyenteljesen visszavonult az amerikai ellenállás következtében. A dolgok mindig az Egyesült Államok szája íze szerint alakultak. Például a népszövetségi megfigyelőket amerikai nyomásra kizárták az 1923-as és 1928-as Pán-Amerikai Konferenciákról.³⁹ A pán-amerikanizmus köpenyébe bújva az Egyesült Államok megakadályozott bármiféle kezdeményezést a Népszövetség részéről Latin-Amerika megsegítésére. Amikor fegyveres konfliktus támadt latin-amerikai országok között, mint például Panama és Costa Rica vagy Peru és Chile között, az érintett országok a Népszövetség helyett inkább a pán-amerikanizmus intézményét választották, ami tulajdonképpen amerikai döntőbíráskodást jelentett.⁴⁰ Az Egyesült Államok álláspontja csak az 1930-as években változott meg, amikor hozzájárult ahhoz, hogy a Népszövetség részt vegyen latin-amerikai vitás helyzetek rendezésében.⁴¹ Am addigra lényeges elmozdulás történt: az amerikai befektetések Latin-Amerikában átvették a vezető szerepet az európai kontinenstől.⁴² Így, amikor Franklin Roosevelt bejelentette a „jó szomszédság” politikáját 1933-ban, ami nagy részben Hoover politikájának a folytatása volt, az Egyesült Államok pénzügyi dominanciája Latin-Amerikában már erős lábakon állt. Az 1929-es pénzügyi összeomlás és a következtében fellépő gazdasági világválság nem tette lehetővé a pénzügyi és gazdasági újjáépítést sem Európában, sem Latin-Amerikában. Még azok az országok is, amelyek az 1920-as években pozitív eredményeket értek el, például Ausztria vagy Magyarország, az 1930-as évek elején bejelentették fizetéseképtelenségüket. Az idő előrehaladtával a Népszövetség egyre jobban vesztett kezdeti presztízséből és politikai akcióképességéből, míg az Egyesült Államok hegemoniája végleg megszilárdult a nyugati féltekén.

³⁸ Brazília ugyan tag volt, de éppen azért lépett ki, mert nem kapott támogatást sem a Népszövetségtől, sem a testvér országoktól, amikor egy állandó helyet kért a szervezet Tanácsában (Duggan, Stephen P.: *Latin America, the League, and the United States*. Foreign Affairs, vol. 12. (1934) no. 2. 284–285.

³⁹ Burks, David, D. *The United States and the Geneva Protocol of 1924: “A New Holy Alliance”?* The American Historical Review, vol. 64. (1959) no. 4. 891.

⁴⁰ Wilson, Joan Hoff: *American Business & Foreign Policy, 1920–1933*. Lexington, KY, 1971. 163. Martin, Percy Alvin: *Latin America and the League of Nations*. The American Political Science Review, vol. 20. (1926) no. 1. 27.

⁴¹ Az eset 1933-ban történt, amikor Kolumbia és Peru között támadt konfliktus, és az Egyesült Államok elfogadta a Népszövetség közreműködését a probléma megoldására. Természetesen ez az együttműködés közelebbről meg nem határozott „bizonyos feltételek függvénye” volt (League of Nations: Official Journal, vol. 14. (1933) no. 4. 614.).

⁴² Wilson: *American Business & Foreign Policy*, 168.

NOVÁK VERONIKA

A városi tér elméletben és gyakorlatban

A középkori és a kora újkori társadalmi tér kutatása Nyugat-Európában

Vajon hogyan jelenik meg egy város tere, térbeli viszonyai a történeti kutatásokban? Az alapvető munkát nyilvánvalóan a korabeli városi tér rekonstrukciója jelenti: meghatározni a város kiterjedését, az utcák, terek elhelyezkedését, kedvező esetben a telekrendszert. Az időbeliség is szerepet kap a vizsgálatban, hiszen az első településnyomoktól a városi központok áthelyeződésén keresztül feltárhatjuk a középkor vagy a koraújkor századaira kialakult városkép egyes fázisait. Ezt a tárgyias kutatást egészíti ki az emberek, társadalmi csoportok elhelyezése a térben (szociotopográfia), amikor lakóhelyeket, egyes kézműves vagy kereskedelmi tevékenységek helyszíneit próbáljuk elhelyezni az elkészült térképen a meglévő nominális források alapján.

A városi tér azonban nem csupán a házak és utcák, falak és terek összességét jelenti, hanem erre ráépülve mindennapi tevékenységek, gondolkodási rendszerek, elképzelések és jelentések egész világát. A jelen tanulmányban éppen ez utóbbit, a tér nem anyagi természetű felfogását vizsgáljuk meg: először rávilágítunk a társadalmi tér elméletének fontos elemeire, ezek értelmezésére és felhasználhatóságára a középkori és kora újkori várostörténet-írásban, majd az angolszász és a francia szakirodalomból válogatott példák segítségével körüljárjuk azokat a konkrét megközelítésmódokat, lehetséges kérdésfelvetéseket, amelyek a leggyümölcsözőbbnek tűnnek. A válogatás tehát szubjektív, és nem is próbál átfogó képet nyújtani a városi terek mostanra rendkívül gazdag és szerteágazó történeti feldolgozásának történetéről és eredményeiről.

A térrel kapcsolatos elméletek

A térbeliség történeti szempontú vizsgálata többféle hagyományra támaszkodik, és több tudományterület elméleti és gyakorlati eredményeit használhatja fel, ám nyilvánvalóan a földrajz gyakorolta rá a legnagyobb hatást. A történelem és a földrajz, az emberi társadalmak és a környezet régtől szokásos, például a felvilágosodás filozófiájában is fontos szerepet kapó összekapcsolását a 19. század végi tudományosság is megkísérelte. A német Franz Ratzel „antropogeográfia” cím alatt vizsgálta meg, hogy a földrajzi környezet milyen hatást gyakorol az emberre. Ezzel egyidőben Franciaországban a humán földrajz, emberföldrajz Vidal de la Blanche nevéhez köthető irányzata a szigorú földrajzi determinizmussal szembe helyezkedve megfordította a kérdést, és az embernek adta a kezdeményezés lehetőségét: milyen hatást gyakorolnak az emberi társadalmak a környezetükre, hogyan alkalmazkodnak annak viszonyaihoz.¹

A tanulmány a 2007. november 13–14-én a Budapest Főváros Levéltára és az Urbs. Magyar Város-történeti Évkönyv által megrendezett Polgári elit – polgári kapcsolatok – polgári tér (Magyar városok a középkorban és a kora újkorban) című konferencián elhangzott előadás kibővített változata.

A történelemhez hasonlóan leíró jellegű tudományként működő hagyományos földrajz a 2. világháború után hatalmas átalakuláson ment át, amikor az állami és gazdasági igényre felelve elméleteket gyártó, gazdasági rendszerek működését feltáró és előrejelző kvantitatív tudománnyá vált. Néhány évtizeddel később ezt egy újabb forradalom követte, amely az ember által észlelt, szubjektív teret állította a központba. Az emberek fejében létező térképek, a tájékozódás folyamata, illetve ennek kifejeződései egyre több kutatót foglalkoztattak, olyannyira, hogy az 1960-as évek programadó munkái után a '70-es, '80-as évek ennek az irányzatnak az elsőpró sikerét hozták. A gyakorlatias jellegű tájékozódás problematikája mellett egyre fontosabbá vált annak a kérdése, hogy a földrajzi illetve a városi táj elemei mi módon nyernek szimbolikus jelentést, töltődnek fel tartalommal, válnak a közösségek identitásformálódásának alapvető tényezőivé. Az angolszász területeken művelt humánföldrajz, illetve kulturális földrajz az antropológia, illetve a szemiológia tudományos eszközeiből merítve elsősorban az egyes helyek jelentése, szimbolikus vetülete iránt érdeklődött, nagy hangsúlyt helyezve a modern város problémáira. Az 1970–1980-as években számos munka épült olyan fogalmak köré, mint a *kognitív* és a *mentális térkép*, tehát az emberek térrel kapcsolatos elképzelései és ennek kifejeződése; a kulturális táj (*landscape*), illetve *cityscape* szimbolikus jelentése és olvashatósága; tér és identitás kapcsolata, a *városimázs*. A tudományok közti kölcsönhatások révén a tér illetően, tárgyi valóságától elrugaszkodó vizsgálata egyre nagyobb szerepet nyert a szociológia és az antropológia tudományaiban is. A tudományos jelenség az 1980–1990-es évek fordulóján kapott nevet, és, nyilván az amerikai nyelvi fordulat, illetve az Annales-iskolához köthető kritikai fordulat példáján térbeli fordulatnak, illetve földrajzi fordulatnak nevezték el.²

A földrajztudomány átalakulásán kívül erre az időszakra, a '70-es évekre tehető két fontos francia elméleti szöveg is, amelyek azonban csak később, a '90-es évektől kezdve gyakoroltak nagyobb hatást a kutatásokra. Az első Henri Lefebvre *A tér előállítására* című munkája 1971-ből, amelynek egyik alaptétele, hogy a tér történelmileg előállított valóság, nem pedig eleve adott keret. Ebből fakad, hogy a tér nem egyszerű színpada, háttere az emberi életnek, mivel maga a társadalom, annak hatalmi pozícióban levő része alkotja meg, hozzá létre az általa használt teret, az így előállított tér pedig hatást gyakorol a társadalomra: erősíti az elit helyzetét az általa kínált szimbólumok felhasználása révén. Ez azt is jelenti, hogy a terek ellenőrzése, felhasználása hatalmat jelent, így rivalizáló csoportok vetélkednek azért, hogy ők formálhassák környezetüket, ők használják fel azt rituális célokra, adhassanak neki új jelentéseket vagy sajátíthassák ki a régieket. Lefebvre másik fontos megállapítása, hogy a tér nem csupán a kézzel fogható környezetet, a tárgyi valóságot jelenti, házakat, köveket, hegyeket, hanem a tér felhasználásának módjait, a térre vonatkozó jelentéseket, elképzeléseket, ideológiát, beszédmódokat is. Lefebvre elkülöníti egymástól a mindennapi élet tevékenységeihez, munkához, utazáshoz, evéshez stb. kapcsolódó térbeli gyakorlatokat, szokásokat (*pratiques de l'espace*); a tér reprezentációit, megjelenítéseit, a térbeliséghez kapcsolódó elvont fogalmakat és hordozóikat, mint a várostervezés elmélete, a térképek, szabályozások (*représentations de l'espace*); végül pedig a térnek gyakran öntudatlan megjelenítéseit szimbólumok, művészeti alkotások által (*espace de représentation*). Lefebvre gondola-

¹ Febvre, Lucien: *La Terre et l'évolution humaine*. Paris, 1922.

² Timár Lajos: *Történelmi földrajz és társadalomtörténet*. In: Bódy Zsombor–Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Budapest, 2003. 340–370.; Cséfalvay Zoltán: *Térképek a fejünkben*. Budapest, 1990.; Soja, E.: *Postmodern geographies. The reassertion of space in critical social theory*. Oxford, 1989.; Lévy, Jacques: *Le tournant géographique. Penser l'espace pour lire le monde*. Paris, 1999.

tait alapvetően a kapitalista, modern város térbeliségének kutatói alkalmazták, valóban széles körű hatást pedig 1991-es angol fordítása után fejtett ki.³

A másik fontos francia nyelven született elmélet Michel de Certeau műve a mindennapi élet gyakorlatairól (*Les pratiques du quotidien*), kulturálisan meghatározott szokásairól (*pratiques, practices*), amelyben nagy hangsúlyt kapnak a térbeli gyakorlatok, a tér birtokbavételének különböző formái. Certeau munkája elsősorban nem is elméleti ereje, hanem az itt felvetett ötletek révén képes hatni a történeti városkutatásokra, annak ellenére, hogy például a hely és a tér (*place et espace, place and space*) jelentésének elkülönítése számos munkában megjelenik: a hely eszerint a tárgyi valóság, statikus szerkezet, ahol mindennek megvan a maga kizárólagos területe, míg a tér a „felhasznált, gyakorlatba vett hely”, amelyben az emberek mozognak, és az események zajlanak.⁴ Certeau reflexiói felölelik az emlékezet térbeliségének kérdését: a múlt eszerint terekben, épületekben testesül meg, az ott-hon pedig az a hely, ahol minden térelemhez kötődik valamilyen múltbeli történet. Elkülöníti egymástól a térfelfogás különböző rendszereit: az egyik a kezdetlegesebb, afféle terrebejárás, amely dinamikusan, mozgás, tapasztalat révén ismeri meg és rögzíti a teret, a másik, újabb (kora újkori) módszer a térképé, amely statikus szerkezetet vázol fel. A harmadik ilyen reflexió a határok, az elkülönülés, a kint és bent fogalmaira vonatkozik, amelyhez szorosan kapcsolódik a határok átlépése, a transzgresszió, a terjeszkedés is.⁵

A tér szubjektív észlelése és jelentéssel ellátása, a társadalmilag előállított tér, illetve a mindennapi élet gyakorlataival kapcsolatos fenti elméletek az 1990-es évekig elsősorban a 19–20. századi nagyvárosok kutatásában jutottak látványos szerephez, és nagyrészt az angol–amerikai történészek körében.⁶

A tér kutatása a gyakorlatban: a francia példa

Ez nem jelenti azt, hogy a tér újszerű problematikája ne keltett volna figyelmet korábban is a középkorral és a kora újkorral foglalkozó történészek körében. A történelmen belül is elindult ugyanis egy folyamat, amely a fenti elméletektől függetlenül, ám azokkal párhuzamosan egyre nagyobb szerepet szánt a nem csupán anyagi értelemben vett, nem csupán az események tartályának tartott tér kutatásának.

A francia történetírásban már eleve nagyon erős a geográfiai irányultság, az *Annales* két fontos alapító alakja, Marc Bloch és Lucien Febvre is a történeti földrajzból merített inspirációt nagy hatású munkái megírásához. Ha megvizsgáljuk a francia történetírásnak a teret kutatásai középpontjába helyező irányzatait, akkor kiderül, hogy a 2. világháború után a Fernand Braudel névéhez kötődő hosszú időtartam és a lassan változó mély struktúrák iránti érdeklődés együtt járt a földrajzi környezet alapos megfigyelésével: minden valami-

³ Lefebvre, Henri: *La production de l'espace*. Paris, 1971. (angol változata: *The production of space*. Oxford, 1991.)

⁴ Más teoretikusok más értelmezést fűztek ehhez a két fogalomhoz. Lásd: Tuan, Yi-Fu: *Space and place. The perspective of experience*. Minneapolis, 1977. Itt a teret a nyitottság, szabadság, behatárolhatatlanság, a mozgás kulcsszávaival lehet megragadni, míg a hely a biztonságot, megállapodottságot, az ismert és értékekkel töltött helyszínt jelenti.

⁵ Certeau, Michel de: *Les pratiques du quotidien*. Paris, 1974. (angol változata: *The practice of everyday life*. Berkeley, 1984.)

⁶ Egy áttekintő elemzés három ilyen munkáról: Pooley, Colin G.: *Space, society and history*. *Journal of Urban History*, 31. évf. (2005) 753–761.

revaló monográfia az adott régió, város természeti viszonyainak bemutatásával kezdődött.⁷ Ugyanilyen alapvető fogalom volt a mentális eszközkészlet (*outillage mental*) is, amely az emberi gondolkodás alapvető technikáit jelentette: ennek vizsgálatában előkelő helyet kapott a tér és az idő felfogása, kifejezése is, hogyan határozták meg a távolságokat, valaminek a térbeli elhelyezkedését, hogyan hivatkoztak múltbeli események időpontjára.⁸ Ez a statikus, illetve a környezetben csupán az események mozdulatlan keretét láttató szemlélet azonban nemsokára átalakult: az antropológia és az Annales új generációjához köthető új történelemszemlélet (*nouvelle histoire*) megjelenésével az 1970–1980-as, majd '90-es évek a nagy folyamatokról az egyéni tapasztalatokra, a gazdaságról és a társadalomszerkezetről a kultúrára, az elvont tényezők hatásáról az emberi szereplőre helyezik a hangsúlyt.⁹ A tér kutatásának új kulcsszava a térszervezés, a dinamikus szemlélet lettek.¹⁰ Ha a konkrét kutatási témákat nézzük: korán megjelenő és évtizedeken átívelő francia problematika volt például a királyság területének és határainak percepciója, hatalom általi észlelése, feltérképezése, bejárása, közigazgatási ellenőrzése.¹¹ A középkorászok érdeklődése a dél-francia és itáliai városok felé fordult, és fontos tanulmányok születtek városi szomszédsági területekről, városnegyedekről és ezek mindennapjairól, körmenetek és királyi bevonulások útvonalairól és ezek jelentéséről, a várostervezés hatalmi stratégiáiról, az urbanisztikáról, az épített terek anyagi és szimbolikus vonatkozásairól.¹² Ennek a vonulatnak kiemelkedő eredménye néhány az 1990-es évek elején megjelent monográfia a Római Francia Intézet, az *École Française de Rome* kiadásában. Elisabeth Crouzet-Pavan könyve a velencei városi tér kialakulását vizsgálja, Patrick Boucheron pedig a milánói városi építkezések hatalmi hát-

⁷ A struktúracentrikus térleírás egyik alapvető példája Toubert, Pierre: *Les structures du Latium médiéval*. Roma, 1973.

⁸ Febvre, Lucien: *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle. La religion de Rabelais*. Paris, 1942.; magyarul is elérhető alkalmazása: Le Roy Ladurie, Emmanuel: *Montaillou, egy oksztán falu élet-rajza (1294–1324)*. Budapest, 1997.

⁹ Lásd erről magyarul: Gérard Noiriel: *A történetírás „válsága”*. Budapest, 2001.; Benda Gyula: *A francia társadalomtörténet intézményeinek története*. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe, 113–124.

¹⁰ Bourin, Monique–Zadora-Rio, Elisabeth: *L'espace*. In: Schmitt, Jean-Claude–Oexle, Otto Gerhard (dir.): *Les tendances actuelles de l'histoire du Moyen Age en France et en Allemagne*. Paris, 2002. 493–510.

¹¹ Fawtier, R.: *Comment, au début du XIVe siècle, un roi de France pouvait-il se représenter son royaume?* Comptes Rendues des Académies des Inscriptions et Belles Lettres, 1959. 117–123.; Dainville, F. de: *Cartes et contestations au XVe siècle*. *Imago Mundi*, vol. 24. (1970) 99–121.; Boutier, Jean–Dewerpe, Alain–Nordman, Daniel: *Un tour de France royal. Le voyage de Charles IX. (1564–1566)*. Paris, 1984.; Nordman, Daniel: *Frontières de France. De l'espace au territoire XVI–XIXe siècle*. Paris, 1999. Mindezt egy város szintjén, intézménytörténeti megközelítésből: Descimon, Robert – Nagle, Jean: *Les quartiers de Paris du Moyen Age au XVIIIe siècle. Évolution d'un espace plurifonctionnel*. *Annales ESC*, vol. 34. (1979) 5. sz. 956–983.

¹² Klapisch-Zuber, Christiane: *Parenti, amici, vicini: il territorio urbano d'una famiglia mercantile nel XV secolo*. *Quaderni storici* 33. 1976. 953–982. (angolul: *Kin, friends and neighbors: the urban territory of a merchant family in 1400*. In: Klapisch-Zuber, Christiane: *Women, family, and ritual in Renaissance Italy*. Chicago–London, 1985. 68–93.); Heers, Jacques: *Le clan familial au Moyen Age*. Paris, 1974.; Coulet, Noël: *Procession, espace urbain, communauté civique*. *Cahiers de Fanjeaux*, Toulouse, 1982. 381–397.; Venard, Marc: *Itinéraires de processions dans la ville d'Avignon*. *Ethnologie française*, vol. 7. (1977) no. 1. 56–61.; Königson, Elie: *L'espace théâtral médiéval*. Paris, 1975.; Maire-Vigueur, Jean-Claude (ed.): *D'une ville à l'autre: structures matérielles et organisation de l'espace dans les villes européennes (XIIIe-XVIe siècle)*. Collection de l'École Française de Rome 122. Roma, 1989.

terét, a Sforzák és a város küzdelmét.¹³ A munkák közös vonása, hogy a városi élet teljességét próbálják bemutatni, intézményeket, a városi építészeti időbeli fejlődését, mindennapokat, ünnepeket, hatalmi viszonyokat, ám mindezt a tér szerveződésének elbeszélésére fel-fűzve. Vizsgálat alá veszik a társadalmi térhasználatot, a helyszínek hatalmi kisajátítását, ellenőrzését, a térelemek szimbolikus jelentését, a város mítoszát. Ezek a francia művek explicit módon nem merítenek az új földrajztudomány, illetve a társadalmi tér felhalmozott elméleti eredményeiből, legfontosabb hivatkozási alapjaik a francia, provençai és itáliai városi rítusokat vizsgáló kutatások, az antropológia, illetve az építészeti és a művészettörténet.

A társadalmi tér elméletének adaptációja a középkori és kora újkori városkutatásban

Az 1990-es évek második feléhez köthető az a fordulat, amely a középkori és kora újkori városi kutatások fontos elemévé tette a társadalmi tér problematikáját, és az itáliai és délfrancia városokon kívül más területekre is kiterjesztette a kutatásokat. Több konferencia tárgyalta a városi tér kérdését, az így született konferenciakötetek, tematikus folyóiratcikkek pedig a konkrét kutatási beszámolók mellett fontos szerepet hagytak az elméletibb jellegű, átfogó, bevezető írásoknak is. Ezek áttekintésével képet kaphatunk arról, vajon a középkorászok mit tartottak hasznosíthatónak a társadalmi tér elméletéből. A Középkori tér gyakorlati című kötetben Barbara Hanawalt és Michal Kobialka bevezető tanulmánya a Lefebvre-féle három teret helyezi a középpontba, és úgy próbálja megragadni, mint egyrészt az észlelt, megtapasztalt teret, másrészt az elgondolt, tudatos teret, harmadrészt pedig a megélt, öntudatlan teret. Az utcai házjelektől az oklevelek helymeghatározásán át a tér színpadi megjelenítéséig terjedő tanulmányok rámutatnak a tér megértésének, illetve felhasználásának sokféleségére.¹⁴ A Városi identitás alakulása című könyvben Marc Boone előszava a Pirenne-féle, alapvetően gazdasági szempontokat érvényesítő városi kutatással helyezi szembe törekvésüket, amely az egyes társadalmi csoportok, hatalmi intézmények, illetve a tér egyedi használatának hatásait helyezi előtérbe. A helyi hatalomért vívott harc a városi térben játszódik, amelyben a tér, a városkép nem egyszerű dekoráció, hanem láthatóvá teszi, sőt meg is erősíti a fennálló erőviszonyokat; ezzel egyidőben azonban eszköz is a rivális követelések megfogalmazására és előadására.¹⁵ Végül a *Journal of Interdisciplinary History* tematikus számában Peter Arnade, Martha C. Howell és Walter Simons hosszú bevezetésükben gondosan kijelölik a helyét az általuk művelni kívánt társadalmi térhasználat-központú várostörténetírásnak a hagyományos középkori várostörténet-írás, és a modern város tereit vizsgáló társadalomtörténeti iskola, a posztmodern kulturális földrajz és társadalomtörténeti irányzatok, illetve az itáliai reneszánsz városokat egy radikális fordulat

¹³ Crouzet-Pavan, Elisabeth: „*Sopra le acque salse*” *Espaces, pouvoir et société à Venise à la fin du Moyen Age*. 2 kötet. Collection de l'École Française de Rome 156. Roma, 1992.; Boucheron, Patrick: *Le pouvoir de bâtir. Urbanisme et politique éditoriale à Milan (XIVe–XVe siècles)*. Collection de l'École Française de Rome 239. Roma, 1998. Ide kapcsolható még két másik mű is, Hubert, Étienne: *Espace urbain et habitat à Rome du Xe à la fin du XIIIe siècle*. Collection de l'École Française de Rome 135. Roma, 1990.; illetve Redon, Odile: *L'espace d'une cité. Siècle et le pays siennois, XIIIe–XVe siècle*. Collection de l'École Française de Rome. Roma, 1994.

¹⁴ Hanawalt, Barbara A. – Kobialka, Michal: *Introduction*. In: Hanawalt, Barbara A. – Kobialka, Michal (eds.): *Medieval practices of space*. Minneapolis, 1999. IX–XVIII.

¹⁵ Boone, Marc: *Urban space and urban identity in late medieval Europe*. In: Boone, Marc – Stabel, Peter (eds.): *Shaping urban identity in late medieval Europe*. Leuven–Apeldoorn, 2000. VII–XI.

színtereiként bemutató hagyomány között. Elméleti alapként Lefebvre művét jelölik meg, amelynek két központi pillérét emelik ki: az egyik a tér történeti beágyazottsága, „előállítottsága”, a másik pedig a tér többértékűsége. Ez utóbbi különösen nagy hangsúlyt kap: eszerint a tér egyszerre anyagi és elképzelt, illetve a Lefebvre-féle hármias felosztás szerint tárgyszerű, ideologikus és szimbolikus. A szerzők ki is aknázzák a térnek ezt a sokarcúságát, kölcsönös összefüggéseit körbe is tapogatják: így derül ki, hogy a konkrét földrajzi térben játszódó, jelentéssel bíró rítus hogyan ruház magára a térre is jelentést – ez a szimbolikusává váló tér az, amely azután más ceremóniáknak is hatékonyságot kölcsönözhet, és ezért alkudozások, összecsapások tárgyává válhat. Ez a többértékűség segíthet feloldani, értékes problémává tenni a város valóságos helyzete és a városi törvények, ábrázolások, szokások által megrajzolt városkép közti eltérést, amit a historiográfiában gyakran zavarba ejtőként, szakmai hibaként értelmeztek: az anyagi tér és az elképzelt tér közti feszültség, különbség hatást gyakorol mindkét félre, és a fejlődés fontos tényezőjévé válhat.¹⁶

A három tanulmány közös vonása, hogy megpróbálnak hidat képezni a társadalmi tér leggyakrabban modern városokra vonatkoztatott elmélete és a középkori és kora újkori kutatások konkrét feltételei között. Alapvető Henri Lefebvre elméletének középpontba állítása, és mondanivalójának praktikus megjelenítése. A régebbi korok városaival foglalkozó történészek számára hasznosítható elem a szerzők szerint egyrészt a tér reprezentációja, az észlelt és elképzelt, bemutatott és megtapasztalt terek problematikája, másrészt a hatalmi rítusok térbelisége, harmadrészt pedig a földrajzi és szimbolikus, a ténylegesen használatba vett és a jelentéssel megtöltött, a felépített és az elképzelt terek dinamikus kölcsönhatása.

A '90-es évek vége óta a társadalmi tér kutatása nem veszít vonzerejéből: a 2007-es leeds-i, a várost középpontba állító középkorász konferencia előadásai között feltűnően nagy számban szerepeltek a rituális térhasználatot, a középkori térképeket és városábrázolásokat, a tér elemeinek a múlt felidézésében és az identitás formálásában betöltött szerepét középpontba állító előadások. A 2008-as Európai Várostörténeti Bizottság Konferenciáján pedig az egyik szekciót a lefebvre-i térelmélet alkalmazhatóságának szentelték.

Elmélet a gyakorlatban: a városi tér történeti felhasználásai

1. A tér mint helyszín

A városi tér kutatásának hasznosítható módszertani eredményeit, példáit három alapvető kutatói stratégia köré csoportosíthatjuk. Az elsőben a kutató az általa vizsgált jelenségcsoport térbeli vetületét is megpróbálja feltárni, és ezzel magáról a jelenségről kíván komplexebb tudást szerezni. Arlette Farge például a 18. századi párizsi bűnözés helyszíneit vizsgálja az elkövetők és az áldozatok lakhelye, valamint a büntett színhelye szerint.¹⁷ Ezáltal sikerült beazonosítania a város legveszélyesebb helyeit, a peremen élő bűnelkövetők lakóhelyeit, és rámutatott arra, hogy bűnözők és áldozataik feltehetően azonos társadalmi réteg tagjai voltak. Hasonló kísérlet a városi kereskedelem tereinek pontos beazonosítása: a lerakatok, boltok, félig magántermészetű raktárak elhelyezése a város területén hozzásegít a korabeli kereskedelmi forgalom valós tapasztalatának megértéséhez.¹⁸ Egy városlakó kap-

¹⁶ Arnade, Peter – Howell, Martha C. – Simons, Walter: *Fertile spaces: the productivity of urban space in northern Europe*. Journal of Interdisciplinary History, vol. 32. (2002) no. 4. 515–548.

¹⁷ Farge, Arlette – Zysberg, André: *Les théâtres de la violence à Paris au XVIIIe siècle*. Annales ESC, vol. 34. (1979) no. 5. 984–1015.

¹⁸ Keene, Derek: *Cultures de production, de distribution et de consommation en milieu urbain en Angleterre, 1100–1350*. Histoire Urbaine, (2006) no. 16.

csolatrendszerét is szokás úgy feltárni, hogy a térbeli kiterjedést, a rokonok, szövetségesek, barátok köreinek területi elhelyezkedését is figyelembe vesszük akár a számadáskönyvek bejegyzései, akár a végrendeletek alapján.¹⁹ Ez a megközelítésmód nyilvánvalóan hozzájárul a városi tér jobb megismeréséhez, ám itt a tér csupán egy tartály, amelyben a fontos dolgok történnek, nem pedig a történelmi kutatás tényleges tárgya.

2. A tér rekonstrukciója

A második történelmi stratégia célja a városi tér minél teljesebb, komplexebb rekonstrukciója. Ennek az alapja nyilván a város valós terének feltárása a régészet és az okleveles anyag, a városi könyvekben regisztrált tulajdoni változások segítségével. A városkép kialakulásának története, a külső határok és a belső tagozódás különösen jól ábrázolható térképen.²⁰

A terek anyagi valósága, ténylegesen létező szerkezete mellett megtapasztalásukat, a velük kapcsolatos elképzeléseket, beszédmódokat, illetve létrejöttük, átalakulásuk konkrét kontextusát is tudatosan vizsgálat tárgyává tehetjük. A városi teret elemző munkák egy jelentős része foglalkozik a városi tér felosztásának megélt, megtapasztalt, szimbolikus jelentést hordozó vetületével. Az egyik érdekes kérdés a különböző joghatóságok, a városi hatóságok hatalma alá tartozó, illetve az ez alól egyházi vagy nemesi tulajdon miatt kicsúszó területek fennállására, határaik állandó megkérdőjelezésére, átalakulására vonatkozik. Simone Roux a késő középkori Párizs belső határainak jelentőségét, életerejét vizsgálja az egyházi földesuraságok számadáskönyvei, jogvitái, illetve adásvételi szerződések segítségével, és azt állapítja meg, hogy a járadékokat és szolgáltatásokat befolyásoló földesúri joghatóságok határai jóval nagyobb szerepet játszottak az emberek hétköznapijában, mint a városi teret egészen másképpen felosztó hivatalos körzetek, városnegyedek.²¹

Lorraine Attreed munkája az angliai egyházi és a városi hatóságok 15–16. századi összeütközéseinek keresztül vizsgálja meg az egységesülő városi tér, illetve a harcok során kialakuló városi identitás kialakulását. A különböző joghatóságok határai valóban a konkrét városi térbe íródnak, ám a velük kapcsolatos harcok nem feltétlenül a határok át rajzolását célozzák, hanem gyakran csupán a belépés, a használat jogára vonatkoznak, illetve ceremóniák útvonala és szimbolikus cselekedetekre (városi tisztviselők viselhetik-e hatalmi jelvényeiket a katedrális körzetében) korlátozódnak.²² Hasonlóképpen a kézzel fogható, vonalszerűen elképzelt határok helyett létező összetett gyakorlatokat vizsgálja Vanessa Harding, csak erősebb nagyítású lencsén keresztül: a magántulajdon, a házak, telkek, házrészek joggyakorlatát próbálja feltárni a londoni oklevélgyűjtemények, peranyagok, városi könyvek bejegyzéseinek keresztül, amelyek a házbérléseket, a tulajdonjog átruházását rögzítik. A telekrendszer viszonylagos állandóságával szemben a vitás esetekből feltáruló helyzetet szilánkokra hullott terek, telkek és épületek új és új felosztásai, tulajdon, örökbérlés és időszakos bérlések kavalkádja, közösen használt területek és lehetőségek (kilátás, be-

¹⁹ Klapisch-Zuber: *Parenti, amici, vicini* i. m.; Bove, Boris: *Espace, piété et parenté à Paris aux XIIIe–XIVe siècles d'après les fondations d'anniversaires des familles échevinales*. In: Boucheiron, Patrick–Chiffolleau, Jacques (eds.): *Religion et société urbaine au Moyen Age*. Paris, 2000. 253–282.

²⁰ Lásd például a *Historical Cities* történelmi atlasz sorozatot, amely az International Commission for the History of Towns koordinálása alatt készül.

²¹ Roux, Simone: *Bornes et limites dans Paris à la fin du Moyen Age*. Médiévales, vol. 28. (1995) no. 1. 129–137.

²² Attreed, Lorraine: *Urban identity in medieval English towns*. *Journal of Interdisciplinary History*, vol. 32. (2002) 4. no. 571–592.

járat stb.), határmenti átmeneti zónák jellemzik. Hasonlóan bonyolult a helyzet a magántér és a köztér határánál: a városi ünnepek mindenki számára nyitott széles utcái és terei mellett létezett a mellékutcák, közök, zsákutcák, belső udvarok a szomszédság használatára fenntartott, elbitorolt területe, illetve a magánházak és az utca találkozásánál létező átmeneti zóna. A térbeli tapasztalatok egyik fontos vetülete a tulajdonok leírására alkalmazott szóhasználat, amely a városi tér, az ahhoz kötődő gyakorlatok évszázadokon átívelő átalakulásával együtt változik: a 12. században egy házat az utcanév és a terület felett rendelkező földesúr szerint határoztak meg. Az egyre inkább rögzülő parcellarendszer századaiban (13–15. század) a tulajdont a kimért parcellák szerint írták le, adatokkal, utcanévvel, az egyházközség és igen gyakran a szomszédok nevének megadásával. A szabad bérleti rendszer gyors tulajdonosváltásai és a telkek egyre bonyolultabbá váló beépítettsége és felosztásai matematikussá tették a szomszédok és a lemért telekhatárok általi meghatározást, a kereskedelem fejlődése viszont új lehetőségeket kínált: a 16. századtól egyre több tulajdont határoznak meg az azon álló épület saját nevével, házjelével, a földszintjét elfoglaló bolt, kocsmá cégérével.²³

Szintén a városi tulajdonok „nyelvi feltérképezését” vizsgálja Daniel Lord Smail a késő középkori Marseille kapcsán. A közjegyzői iratok és konfraternitási taglisták lakcímbegyűzéseit, helymeghatározásait vizsgálva kitapinthatóvá vált, hogy a városi lakosok különféle társadalmi csoportjai más és más módokon, más térszerkezetet alkalmazva látták, illetve mutatták be ugyanazokat az épületeket, helyszíneket. A kézművesek számára a szomszédságok, informális városnegyedek jelentették a városi tér alapegységét; a városi földesurak, nemesek szemében ezt a háztömbök (*insula*) alkották, a helymeghatározásnál pedig az egyes háztömbök saját nevét adták meg, ez a tömbben élő legelőkelőbb család neve volt. A városi közjegyzők viszont az utcanéveket használták az egyes házak elhelyezkedésének megadásánál. A rivalizáló térfelosztási rendszerek közül, amelyek jól mutatják használóik sajátos térbeli tapasztalatait, értékeit (szomszédság, legelőkelőbb lakos) végül a város terének egységesítése, a helyi érdekek visszaszorítása felé mutató utca-alapú rendszer győzelmeskedett, amely kapcsolódik a városi tér kora újkorban megfigyelhető homogenizálásához, standardizálásához.²⁴

A városi épületek a jogi szemléletmód mellett megközelíthetőek anyagi valóságuk, belső szerkezetük, a megtervezésüket és használatukat irányító hatalmi stratégiák szempontjából is. Rendkívül sokat elárul a helyi hatalom gyakorlásának földhözragadt, mindennap megtapasztalható arcáról, ha figyelembe vesszük, hogyan, hol, milyen meglévő térbeli keretek közé épültek fel a magisztrátusnak, a céhek vezetésének otthont adó városházak, milyen környezet jelentette a gyűlések, városi ünnepek közösségi terét. A lépcsők, kapuk, árkádok, emeletek, erkélyek, tornyok, a tér körül egymással farkasszemet néző templom, vásárcsarnok, püspöki palota, hercegi torony komoly szerepet játszhattak a városi vezetés reprezentációjában, hatalmának megerősítésében, a korábbi erőviszonyokat (földesurak, egyházi intézmények) tükröző térszerkezet átalakításában, a közösségi emlékezet hivatkozási pontjainak megteremtésében, a városi ceremóniák gyakorlatának esetleges átformálásában. Mindezek kutatása természetesen az írott források (szabályozások, városi jog, határjárások stb.)

²³ Harding, Vanessa: *Space, property and propriety in urban England*. *Journal of Interdisciplinary History*, vol. 32. (2002) no. 4. 549–569.

²⁴ Smail, Daniel Lord: *The linguistic cartography of property and power in late medieval Marseille*. In: *Medieval practices of space*, 37–63.; Smail, Daniel Lord: *Imaginary cartographies: possession and identity in late medieval Marseille*. Ithaca, 2000.

mellett a régészeti feltárások eredményein alapul, ez a tematika tehát nagyon gyakran régészek munkáiban jelenik meg, az egyik elnevezés szerint mint a „hatalom régészete”.²⁵

A városi rítusok vizsgálata szintén hozzájárul a városi tér összetettebb megismeréséhez: a város ünnepi arculatának egyszerű bemutatása mellett a városi ceremóniákkal ismerkedő történész ráébredhet az egyes helyszínek kiemelkedő szerepére, fontosságára; az események rámutathatnak a tér elemeinek szimbolikus jelentésére; az esetleges sikertelen, vitatott vagy éppen konfliktusba torkolló ceremóniák az egyes helyszínek többféle értelmezési lehetőségeit tárhatják fel.

A hatalmi rítusok vizsgálata az újabb középkori és kora újkori történeti kutatások egyik leglátványosabb, legtöbb szöveget termelő irányzata. Az itáliai reneszánsz városok rítusait elemző nagy hatású munkák (Edward Muir, Richard Trexler)²⁶ mellett rendkívül sok írás foglalkozik a németalföldi városok, a középkor végi burgundi területek ceremóniáival (Peter Arnade, Marc Boone).²⁷ Egy újabb kísérlet erre a „Ceremóniák városa” című könyv, melynek a szerzője, Élodie Lecuppre-Desjardin kilenc németalföldi város 15. századi forrásain keresztül mutatja be a politikai kommunikáció lehetőségeit a gazdag városok és az ambiciózus burgundi hercegek között. Elizabeth Crouzet-Pavan és Patrick Boucheron műveivel hasonlóan, bár kisebb mértékben, itt is a városi tér jelenti az elbeszélés alapját, ez segít behelyezkedni a kortársak tapasztalataiba: az épített környezet hatalmi üzenete, az ünnepek előkészítésének térbeli vetülete, az útvonal megvitatása, kiválasztása, feldíszítése, megtisztítása, biztonságosság tétele vezetnek el a ceremóniákig. Ez utóbbiak itt a hercegi krónikák nem túl bőbeszédű leírásai mellett elsősorban a városi tanácsi jegyzőkönyvek és a városi könyvek bejegyzéseiből, számlákból és rendelkezésekből rekonstruálhatóak, és itt is fontos szerepet kap a térbeliség. A hétköznapiokból kilépő események megmutatják az egyes térelemekhez, térbeli formákhoz kapcsolódó jelentéseket, kiemelik a városok legfontosabb helyszíneit, ám a városi szempontok érvényesítése lehetővé teszi, hogy viszonylagossá tegyünk a hatalom által kiemelt jelentéseket. Így a bevonulások kapcsán rá lehet mutatni például a kapuk jelentőségére és eltérő értelmezésére a bevonuló hercegek és a városi közösség szemében. A herceg számára a városkapu kinyitása, kulcsainak átadása, a rajta keresztüli belépés jelenti a város meghódolását; a városi közösség viszont mindezek mellett a város önállóságát, büszkeségét, erejét szimbolizáló emblematikus, identitásformáló helyként is tekint rá.²⁸

Az eltérő városi csoportok által kiválasztott ünnepi terek rámutathatnak az egy közösségen belül létező többféle városképre, városi ideálra, értékrendszerre. Elisabeth Crouzet-Pavan a velencei köztér szerveződését vizsgálva fontos szerepet hagy a ceremóniáknak: az urbanisztikai fejlődés, az építkezések által létrehozott kereteknek (Szent Márk tér, Rialto

²⁵ Steane, John: *The archeology of power. England and northern Europe AD. 800–1600*. Stroud, 2001. 193–233.; Giles, Kate: *Public space in town and village 1100–1500*. In: Giles, Kate–Dyer, Christopher (eds.): *Town and country in the Middle Ages. Contrasts, contacts and interconnections*. Leeds, 2005. 293–312.; Laleman, Marie Christine: *Espaces publics dans les villes flamandes au Moyen Age: l'apport de l'archéologie urbaine*. In: *Shaping urban identity*, 25–42.; Burroughs, Charles: *Spaces of arbitration and the organisation of space in late medieval Italian cities*. In: *Medieval practices of space*, 64–100.

²⁶ Muir, Edward: *Civic ritual in Renaissance Venice*. Princeton, 1981.; Trexler, Richard: *Public life in Renaissance Florence*. New York, 1980.

²⁷ Arnade, Peter: *Realms of ritual. Burgundian ceremony and civic life in late medieval Ghent*. Ithaca–New York, 1996.

²⁸ Lecuppre-Desjardin, Élodie: *La ville des cérémonies. Essai sur la communication politique dans les anciens Pays-Bas bourguignons*. Turnhout, 2004. 239–241.

hídja) ugyanis a városi ünnepek adnak jelentést és jelentőséget. Velence a 13–14. században kiépítette ma is létező, emblematikus központi tereit, a 14–15. századi rítusok pedig ide összpontosították a városi identitás valamennyi kifejeződését és alapját. Ezzel azonban kiszorultak korábbi szerepükből az egyes városnegyedek periferikus központjai, amelyek a városi elittel szembehelyezkedő alacsonyabb rétegek térbeli tapasztalatait formálták. A társadalmi térhasználat, a hétköznapi térbeli gyakorlatok és a lázadások helyszíneinek vizsgálata még jobban megerősíti az eddig nyert képet: a hatalmi központok a hétköznapi gyakorlatok központi helyszíneivé váltak, sőt, a városi elittel szembehelyezkedő megmozdulások is ugyanezek a helyszíneken összpontosultak, és nem tudtak alternatív tereket felkínálni.²⁹

A különféle bevonulások, hatalmi rítusok mellett a vallásos körmenetek útvonalának vizsgálata is fontos dolgokat tárhat fel a városi tér megtapasztalásáról. A kör forma általában területet jelöl ki: az úrnap körmenetek például körüljárják a plébánia egész területét, rögzítik határait; a keresztjáró napok idején (*Rogationes*) viszont éppen a határok átlépése, a város körüli szántóföldek érintése a rítus lényege. Máskor nem a tényleges városi táj képeződik le a menet útvonalában, hanem például az idealizált város képe: az egyenes vonalak, a központ kijelölése a városi tér bonyolult szövetét tiszta formákká alakítják át, a várost átszelő folyó hídjának hangsúlyos érintésével egyesítik a „kettészakadt” közösséget. Esetenként akár a több száz évvel korábbi városi határok idéződnek fel, amikor a menet – hagyományörző módon – a korábbi, rég megszűnt falak mentén halad.³⁰ Sőt egy újonnan kialakított liturgikus szokás előrevetítheti a városi politika urbanizációs szándékait is: egyrészt a körmenet által érintett épületek képviselte újszerű értékek révén, másrészt viszont a beépítésre váró új területek beemelésével a lakosok ismert, otthonos, bejárt, megtapasztalt területébe.³¹

A rítusok térbelisége tehát nem írható le egyetlen egyszerű képlettel, nem egyszerűen tükrözik a város területét, hanem rámutatnak a többféle idősíknak, múlt, jelen és jövő egymást átfedő együttes működésére, a sokféle rituális cselekvés eltérő kontextusára, illetve (csakúgy, mint a határok és a térelemek) a városi tapasztalatok összetettségére, a különböző résztvevő csoportok egymás mellett élő stratégiáira. A városi tér tehát egyszerre múltba révedés, emlékezet, hatalmi aktus, szándéknyilatkozat, vágykép és kihívás – ezáltal hoz miniket közelebb a tér sokrétű, minél összetettebb rekonstrukciójához.

3. A tér mint mikroközeg

A harmadik történelmi stratégia kitűzött célja egy átfogó, nagy folyamat helyi szintű megjelenítése, úgy azonban, hogy figyelembe veszi a makro- és a mikroszint, az általános és a helyi közti váltással együtt járó módszertani követelményeket. Tehát az adott város társadalmi kontextusa, sajátos problémái, érdekei, helyi hatalmi rivalizása és – a mi szempontunkból lényeges – társadalmi tere adják majd az elbeszélés keretét és főszereplőit. Külö-

²⁹ Crouzet-Pavan, Elisabeth: *Cultures et contre-cultures: à propos des logiques spatiales de l'espace public vénitien*. In: *Shaping urban identity*, 89–108.

³⁰ Venard, Marc: *Itinéraire des processions dans la ville d'Avignon*. Ethnologie française, vol. 7. (1977) no. 1. 55–62.; Konigson, Elie: *L'espace théâtral médiéval*. Paris, 1975.; Chiffolleau, Jacques: *Les processions parisiennes de 1412. Analyse d'un rituel flamboyant*. Revue historique, (1990) no. 3. 37–76.; Zemon Davis, Natalie: *The sacred and the body social in sixteenth-century Lyon*. Past and Present, vol. 90. (1981) no. 1. 40–70.

³¹ Boiteux, Martine: *Espace urbain, pratiques rituelles, parcours symboliques. Rome dans la seconde moitié du XVIe siècle*. In: Hinard, François–Royo, Manuel (ed.): *Rome. L'espace urbain et ses représentations*. Paris, 1991. 111–145.

nösen kézenfekvő, és elsősorban erre találunk megvalósult példákat, jól, talán túlságosan is jól ismert politikai események hosszabb, több évtizedre vagy évszázadra elnyúló sorozatának „térbeli dinamikáját”, „térbeli kifejeződését” nyomon követni egyetlen város közterein, fontos épületeiben. Ezek az elemzések az események térbeli elhelyezését is említő, elbeszélő jellegű forrásokat, a helyi erőviszonyokat aprólékosabban feltáró peranyagokat, a városi terek ellenőrzésére vonatkozó helyi szabályozásokat, az építkezésekre, az épületek szerkezeti átalakulásaira, tulajdonosváltásaira reflektáló írott vagy tárgyi forrásokat használnak fel elsősorban, de jól látható a megelőző megközelítésmódok szűkebb, koncentráltabb forráshasználatával szemben a minél szélesebb, minél több szempontot felvonultató merítés igénye.

A flandriai városok 12–16. századi történetét, politikai konfliktusait, hatalmi átalakulásait vizsgálja a genti térhasználat szűrőjén keresztül Marc Boone. A 12–13. századi kommuna-mozgalmakban patrícius irányítás alatt önállósuló, gazdaságilag és politikailag megerősödő városokban a 14. században a városi középréteget alkotó kézművesek nyomása, erőszakos fellépései során a céhek, gildék egyre növekvő hatalmi szerepet vívtak ki maguknak, míg a 15–16. században Burgundia Valois, majd Habsburg urai számos összetűzés, megtorlás árán letörték a városi különállás erőit, és betagozták azokat saját kiépülő területi államuk kereteibe. Az első fázis térbeli stratégiáiba illeszkedik a város gazdasági pozícióinak biztosítása kikötők, csatornák építése révén, a város tere fölötti minél teljesebb ellenőrzés megszerzése a magisztrátus jogának kiterjesztése révén a különféle egyházi immunitások határain belülre is, illetve a városi identitás, a reprezentáció megerősítése az e célokat is szolgáló főterek, harangtornyok, vásárcsarnokok, falak építése, a várost ábrázoló pecsétek használata révén. A második fázisban a városi terek a hatalmi kérdések feletti rituális vagy erőszakos alkufolyamat színtereivé és célpontjaivá váltak. A hatalomátvétel során fontos szerepet játszottak a város utcái, piactere, a tömeget összehívó harang tornya. Az újonnan hatalomra jutott céhek a városközpontot saját hatalmuk jelképeivel próbálták megtölteni nagy városházak, céhházak építése révén, ahol az épület elhelyezkedésétől a külső falak díszítésén át (kardok, bárdok, láncok) a kihirdetések célját szolgáló hatalmas ablakok és a belső bútorzat elrendezéséig minden ezt hirdette. A vallásos körmenetek átszervezése is ugyanerre szolgált: a menet élén haladó új vezetői rétegek, a céhes jelvények kiemelkedő szerepe és az erőfitogtatás mellett magát az útvonalat is úgy alakították, hogy az egyrészt felölelje a város egész területét, másrészt haladás közben érintsék a kézműves-negyedeket és az új reprezentációs épületeket is. Végül a harmadik fázis konfliktusai is mélyen belenyúltak a városi tér rituális és épített szerkezetébe: a gyakran botrányba fulladó vagy éppen véres viszályok elsimítását megünneplő, előadó hercegi bevonulások jóval összetettebb és árnyaltabb jelentéssel bírtak, mint díszes ruhájú csoportok egyszerű parádézásai a felékesített utcákon. A hercegek és a városi hatóságok összecsapásai ismét a piacterek elfoglalásával jártak. A 15. század közepétől felülkerekedő központi hatalom erődemonstrációi még mélyebben érintették a városi tereket: Liège példát statuáló kifosztása és lerombolása után az egymást követő uralkodók más városok kapuit, falait is lerombolták, identitásukat kifejező épületeik helyén hercegi erődítményeket emeltek, szentjeit, ereklyéit, körmeneteit kisajátították, és saját céljaikra használták. Látható, hogy a városi tér a hatalmi harcok egyik fontos kifejeződési médiumaként működik, a térbeli stratégiák pedig a városi térkép árajzolásától (építések és rombolások) a már meglévő szimbolikus terek kisajátításáig, felhasználásáig terjedtek.³²

³² Boone, Marc: *Urban space and political conflict in late medieval Flanders*. *Journal of Interdisciplinary History*, vol. 32. (2002) no. 4. 621–640.

Valamivel szűkebb időbeli keretekkel és a fennkölt politikai célok mellett jóval prózaibb eseményekkel dolgozik Phil Whittington tanulmányában, melyben a 17. századi York városának az angol forradalom és a restauráció kulisszái előtt játszódó helyi hatalmi átalakulását vizsgálja. A 17. század elején a város hatalmi csoportjainak térbeli megoszlása nagyon tisztán kirajzolódik: a várost átszelő folyó egyik partján a püspöki, a királyi és a megyei hatalom épületei helyezkednek el, nagyrészt itt állnak a nemesi és jogász családok házai; a másik parton a városi céhes épületeket, a városházát, illetve a leggazdagabb polgárok lakhelyeit találjuk. A forradalom és a restauráció politikai hatalomváltásai mindig konkrét személyekhez, családokhoz, klientélákhoz kötődően jelennek meg a szövegben, és a térbeli mozgások egy része is ezen a szinten zajlik. A forradalom idején és főként az 1650-es években eltolódtak, sőt megszűntek a várost kétfelé osztó határok, a milícia polgári kézre került, a katedrálisban az esküdtek állítottak presbiteriánus prédikátort, de ide tartozik a dologház és a börtön polgárok által rég szorgalmazott újjáépítése is. A városi vezetés lakhelyének vizsgálata, valamint a kisebb hivatalok elosztása körüli viták is a városi oldal előretörését jelzik. A restauráció a visszarendeződés időszakát hozta, és ezt a helyi személyi, családi változásokon kívül néhány rituális térfoglalás is leképezi. Néhány hét leforgása alatt egyrészt a fordulatot támogató katonai erők elfoglalták a katedrális, ami csekély hadászati, ám fontos szimbolikus jelentőséggel bírt. Másrészt a városi vallási központot jelentő templom mellett a nemesi és kézműves családok szolgálói focimeccset rendeztek, és betörték az ablakokat, harmadrészt pedig ugyanebből a rétegből származó felkelők betörték a polgármester házába, és megrongálták azt. A csupán rituális szempontból fontos cselekedetek után megtörtént a városi tér valódi visszarendezése is: a városba katonákat szállásoltak el, a főtéren őrházat építettek, a püspöki immunitás és a királyt képviselő sheriff erődítményének határait határjelekkel ismét megerősítették, a város kulcsait pedig elvették a városi hatóságoktól. Az országos és londoni események helyi változata tehát a helyi, gyakran kicsinyesnek tűnő pozícióharcokban (amelyek azonban nagyon is kézzel fogható eredményekkel jártak a mindennapokban) és a városi tér szerkezetének, belső határainak átalakulásaiban, szimbolikus jelentőségű térfoglalásokban képeződik le.³³

A városi tér mindegyik szövegben arra szolgál, hogy átalakulásai, az érte vívott harcok elemzése révén jobban megragadhatóvá váljon, valódi kontextusába kerüljön az alulnézetből, mikroszkópon keresztül vizsgált hosszabb folyamat.³⁴

Elmélet a gyakorlatban: a továbblépés lehetőségei

Az angolszász és francia szakirodalomról hazai terepre érve elmondhatjuk, hogy a magyar várostörténeti kutatások a gyakran kedvezőtlen forrásviszonyok mellett is igen messzire jutottak a városi tér megismerésében. Rendkívül fontos eredmény a régészeti és az írott források összekapcsolt, komplex elemzése, amely a topográfiai rekonstrukció és a városkép időbeli átalakulása mellett nagy hangsúlyt helyez a hatalmi viszonyok térbeli megjelenésének értelmezésére is.³⁵ Szintén jelentős törekvés az anyagi kultúra és a mindennapi élet te-

³³ Whittington, Phil: *Views from the bridge: revolution and restoration in seventeenth-century York*. Past and Present, vol. 170. (2001) no. 1. 121–151.

³⁴ Hasonló célkitűzés érhető tetten az alábbi munkákban: Boogaart II, Thomas A.: *An ethnogeography of late medieval Bruges. Evolution of the corporate milieu 1280–1349*. Lewiston–Queenston–Lampeter, 2004.; Granasztói György: *A barokk győzelme Nagyszombatban. Tér és társadalom 1579–1711*. Budapest, 2004.

³⁵ Lásd általában Kubinyi András munkáit, illetve például Laszlovszky József: *Királyi palota, ferenccs kolostor és városi település (Gondolatok a későközépkori Visegrád településfejlődéséről)*. In:

vékenységeinek, illetve az egyes városi csoportoknak, például az elitnek térbe helyezett vizsgálata, valamint az egyes városok teljes utca- és telekrendszerének feltárása az okleveles anyag, a városi könyvek bejegyzései, a végrendeletek alapján.³⁶ Az eddig vizsgált forrástípusok felhasználhatóak az elképzelt, megtapasztalt, nem anyagi jellegű tér vizsgálatához is.

Különösen kedvező a helyzet a kutatásra, amikor eltérő szokásokkal, normarendszerrel, értékekkel rendelkező, ha szerencsénk van, rivalizáló, tehát forrásokat termelő csoportok élnek egymás mellett a városi térben, az összeütközések, érdekegyeztetések ugyanis láthatóvá teszik a két fél egyébként rejtve maradó, térrel kapcsolatos elképzeléseit, gyakorlatait is. Ilyen csoportok lehetnek az egymás mellett élő különböző etnikumok; az eltérő társadalmi csoportok, a városi polgárok és a városba egyre nagyobb számban költöző nemeselek; a katolikusok, protestánsok és zsidók. Am az összeütközés, az erőviszonyok eltolódása létrejöhet a városi közösség és a királyi udvar, a városi közösség és az egyházi intézmények, a városban élő világi papok és a szerzetesrendek között is.

A város térbeli rekonstrukciójához felhasznált források, tulajdonjogi ügyletek, végrendeletek, határjárások, a városlakókhoz kötődő lakhelymeghatározások alkalmasak arra is, hogy a térhez kapcsolódó elképzeléseket is megpróbáljuk megragadni a szóhasználat, a határok átjárhatósága, jelentése, átlépésükhöz és rögzítésükhöz fűződő szabályok, gyakorlatok vizsgálata révén. Épülhet a kutatás olyan ellentétpárookra, mint a magántér és a köztér, a szent és a világi, az egységes és a széttöredezett, a homogén és a heterogén, a zárt és a nyitott, amelyek az adott korszak térfelfogásának alapvető és jellegzetes tényezői. Korszakonként változik az ellentétpárok tagjai közti határ elhelyezkedése, illetve átjárhatósága: a középkor és a korai újkor századaiban jól kitapintható változásokat tapasztalhatunk például a magántér, az intimitás határozottabb megjelenésében akár a tulajdonjogban, akár a házak belső terének specializálódó elrendezésében, akár az ehhez fűződő gyakorlatokban. A városi hatóságok erejét, öntudatát jól meg lehet ragadni a közterek pontosabb körülhatárolásában, a magánérdekek, kiszögellések, térfoglalások határozott visszaszorításában, a beékelődő immunitások elleni fellépésben. A megszentelt terek átjárhatósága, hétköznapi célokra való használata nagy változásokon megy át a reformáció és a katolikus reform időszakában, a pontosabb elkülönülés mellett a deszakralizálódás jellemzi a hosszú folyamatot. A tér különféle ábrázolásaiban megfigyelhető a tér egyneműbbé, mérhetőbbé, elvontabbá válása, erre mutat az utcanevek, házjelek, határjelek átalakuló alkalmazása a hétköznapi és a jogi helymeghatározásban.

A társadalmi tér, a városi térhez kapcsolódó elképzelések és gyakorlatok, a térhasználat, a tér reprezentációja ráépülhet a magyar várostörténeti kutatások már elért eredményeire, kitágíthatják a fennmaradt források felhasználási lehetőségeit, és gazdagíthatják a régi városi élet körülményeiről, világáról megrajzolt képünket.

„Es tu scholaris” Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. Budapest, 2004. 61–71.

³⁶ Lásd például Végh András és Majorossy Judit kutatásait.

NOVÁK GYÖRGY

Forrás a salemi boszorkányperek történeti háttéréről

Bevezető

A salemi boszorkányperek sorozata nem feltétlenül a legsúlyosabb, legjelentékenyebb, ám mindenestre a legismertebb epizódja a boszorkányüldözések történetének. Az 1692 nyarán a Massachusetts tartomány Salem nevű városa melletti faluban történtek közismertségének oka egyrészt az eseménysor viszonylagos rendkívülisége. Az észak-amerikai kontinens angol gyarmatain ugyanis 1647–1662 között, azaz tizenöt év alatt akasztottak fel annyi (19) boszorkányt, mint három hónap alatt Salem faluban.¹ A másik fontos körülmény az, hogy az eseményeket igen aprólékosan dokumentálták, azok csaknem minden részletéről készültek és fennmaradtak feljegyzések.

Annak ellenére, hogy a boszorkányságot a tizenhetedik századi Új-Angliában nem tartották eretnekségnek, mint általában az európai újkor elején VIII. Ince pápa *Summis desiderantes affectibus* kezdetű bullája (1484. december 9.) nyomán, igen veszélyes jelenségnek tekintették mind anyagi, mind spirituális szempontból. Anyagi szempontból nézve a legveszélyesebb csapásokkal volt egyenrangú, hiszen a boszorkányok iszonyú károkat tudtak okozni, vihart támaszthattak, elpusztíthatták a termést, embereket, állatokat tudtak megbetegíteni és megölni. Másrészt az új-angliai puritánok szünet nélkül ostromlott seregként éltek meg a sátánnal és a természet erőivel folytatott mindennapi harcukat, és meg voltak győződve arról, és riadtan tapasztalták, hogy a gonosznak a boszorkánykodásokban megnyilvánuló mesterkedései terjedőben vannak, és Új-Angliát lassan megdönti a sátán hatalma. Természetesen mindenre készek voltak, hogy ezt megakadályozzák.

A boszorkányságot bizonyítani kellett, és lehetett is bizonyítani. A legerősebb, az egyértelmű bizonyíték a beismerő vallomás volt. Ennek megszerzéséért a kontinentális Európában a legembertelenebb kínzásokat is megengedték. Nagy-Britanniában és a gyarmatokon a tortúra elvileg nem volt engedélyezve, de a vallomások kicsikarása érdekében történtek fizikai-testi ráhatások (a gyanúsítottaknak nem adtak enni, inni, nem engedték aludni, pihenni őket stb.). A vallatás, a kérdezés módja is fárasztó, ismétlésekkel teli volt.

A bizonyítékok második csoportját a természetfeletti tulajdonságok alkották. Ezek lehetnek különleges képességek, például rendkívüli erő (mint például George Burroughs tiszteletes esetében, aki a mutatóujját a cső végébe dugva fel tudott emelni egy muskétát), de lehetnek testi fogyatékoságok (sántaság, púposság), illetve különös vagy nem is annyira különös testi jegyek. Elsősorban anyajegyeket, ahhoz hasonló kinövéseket, szemölcsöket kutattak a vizsgálók.

¹ Drake, Frederick C.: *Witchcraft in the American Colonies*. American Quarterly, vol. 20. (1968) no. 4. 698–708.

A boszorkányság bizonyítékainak újabb csoportja ugyanis a familiárisok megléte volt. A familiárisok különböző formában, legtöbbször állatok képében megjelenő gonosz szellemek voltak, akik segítették a boszorkányt, ő viszont ennek fejében táplálta őket. Ehhez volt szüksége a testi kinövésekre, amelyek mintegy csecsként működtek, és a familiárisok ezeket szopták. 1692. június 2-án délután például a következő jegyzőkönyv készült a gyanúsított személyek testi vizsgálata során: „3–4 órával az első vizsgálat után Bridgett Bishopot, más néven Olivert minden természetfölötti kinövéstől tisztán és mentesen találtuk, amilyennek korábban is láttuk. Rebecca Nurse-öt úgyszintén, és a fentebb említett kitüremkedés már csupán érzéketlen, száraz bőrdarabnak tűnik. Ami Elizabeth Proctort illeti, az ő esetében a kitüremkedés csecshez hasonlóan vörös és friss volt, most azonban csupán végbél-kitüremkedés, ami pedig Susanna Martint illeti, az ő melle a délelőtti vizsgálat során nagyon telnek tűnt, a bimbók frissek és duzzadtak voltak, a jelenlegi vizsgálat során azonban petyhüdt és lecsüngő volt, és ezt az alulírottak tanúsítják, és a Nurse asszonyságon korábban megfigyelt húsdarab eltűnt, helyette csupán egy száraz bőr látható az anushoz közelebb.”² Susanna Martinról tehát nyilván feltételezték, hogy megszojtatta a két testi vizsgálat között a familiárisát. A vallomások során felbukkanó fekete kutya, különböző madarak, állatok szintén gyakran a boszorkányok segítőként jelentek meg.

A legtöbb ellentmondást és vitát azonban a bizonyítékok következő csoportja váltotta ki: az úgynevezett spektrális evidencia (*spectral evidence*), vagyis a kísértetekkel kapcsolatos bizonyíték. Ez azt jelentette, hogy a gonosz emberi alakot felöltve követ el gonoszságokat más emberek szeme láttára, és az, akinek az alakját felvette, cinkosa az ördögnek, vagyis boszorkány. Ezt Samuel Willard is hangsúlyosan tárgyalja itt közlésre kerülő Párbeszédében, mivel megítélése kulcsfontosságú szerepet játszott. A kísértetekkel kapcsolatos bizonyítékoknál az volt a kardinális kérdés, hogy vajon az ördögnek szüksége van-e annak a személynek az együttműködésére, beleegyezésére, cinkosságára, akinek az alakját felveszi, vagy ezt megteheti az illető tudta nélkül is. A Salemben működő rendkívüli törvényszék és lelki tanácsadók az előbbi nézeten voltak, míg a bostoni és általában az új-angliai lelkipásztorok az utóbbira hajlottak.

Cotton Mather (1663–1728), író, történetíró és lelkész, a jeles Mather-dinasztia sarja, aki már ekkor igen nagy tekintélyű vezető egyházi személyiség volt Bostonban, érdekes módon ingadozni látszott a két nézet között. A Mather által képviselt nézet egyik kifejtése az egyik bíróhoz, John Richardhoz 1692. május 31-én írott levelében olvasható. A bíró nyilvánvalóan lelki támogatást kért a törvényszék első tárgyalási napja előtt: „... igen alázatosan kell könyörögnöm Kegyelmednek, hogy az érdemes kezében tartott ügy intézése során ne fektessen nagyobb hangsúlyt a pusztán kísérteti tanúságtételre (*specter testimony*), mint amekkorát az elbír. Amikor úgy érzi, meggyőzték, vagy jó, egyszerű, jogi bizonyítékkal rendelkezik arról, hogy a szegény felebarátainkat gyötrő démonok valóban ilyen meg ilyen személyek képében jelennek meg a szenvedőknek, nos, feltételezem, nem tartja majd azt szilárd meggyőződésnek abban, hogy az ily módon megjelenített emberek boszorkányok, akiket azonnal ki kell irtani. Nagyon bizonyos, hogy az ördögök olykor nem csupán ártatlan, hanem kimondottan erényes személyek képében is megjelentek, ámbár hiszem, hogy az igazságos Isten olyankor gondoskodik az ily módon megsértett személyek gyors igazolásáról. Mi több, gyanítom, hogy az olyan személyek, akik gyakran hagyják, hogy lelkük komisz, irigy, rosszindulatú kitörésekben fakadjon ki, sajnálatos módon kiteszik magukat annak a vélekedésnek, hogy a képükben ördögök jelennek meg,

² Boyer, Paul–Nissenbaum, Stephen (eds.): *The Salem Witchcraft Papers. I–III*. New York, 1977. 107–108.

olyan ördögök, akiket pedig soha nem láttak, és akikkel még kevésbé kötöttek írott egyezséget. A véleményem a következő: ha arra a pusztá feltételezésre alapozva, hogy egy szerencsétlen teremtmény formáját felveszi egy kísértet, a hatóság túl nagy haladást ér el az így megjelenített szegény ember tönkretételében, akkor ezáltal esetleg ajtót nyithat az ördögöknek, hogy a láthatatlan világ ítélőszékeitől erre engedélyt nyervén, a legocsmányább pusztítást tegyék az olyanok hírnevén és nyugalmán, akiket eddig nem érintett a gonosz hatalmas előrenyomulása. Ha az emberiség eddig akár csak egyszer is beleegyezett abba, hogy hitelt adjon az ördögi megjelenítéseknek, az ajtó már kitérve! Talán vannak olyan bölcs és jó férfiak, akik a jelen figyelmeztetőt a boszorkányok szószólójának nevezik; azonban a végső elszámolásban ez az óvatosság bizony kívánatos leend.”³

Amint a salemi döntéshozók, illetve az őket befolyásolni tudó tényezők elfogadták azt a nézetet, hogy az ördög az ember akarata ellenére, az illető tudta nélkül felveheti az ember alakját (és elvetették azt a Cotton Mather által képviselt változatot is, vagyis hogy akit az ördög ilyesmire használ, annak biztosan van vaj a fején), a boszorkányperек legfőbb bizonyítéka megsemmisült (perdöntő bizonyíték, azaz bűnösséget beismerő vallomás ugyanis alig született Salem-ben), és a hisztériának vége lett – legalább is abban az értelemben, hogy abbamaradtak a kivégzések.

A salemi események menete igen vázlatosan a következőképpen foglalható össze. 1692. január végén a Salem Village-i lelkészházban a lelkész leányát, a kilenc éves Elizabeth Parrist és rokonát, a tizenegy éves Abigail Williamst különös kór kerítette hatalmába. A kislányoknak rohamaik voltak, melyek során sikoltoztak, istenkáromló módon kiabáltak, görcsösen rángatóztak, révületbe estek, és egyáltalán, megmagyarázhatatlan módon viselkedtek. Hamarosan más leányokon is mutatkoztak hasonló jelek. Február közepe táján az orvosok arra az eredményre jutottak, hogy a kislányokat ördögi befolyás kerítette hatalmába. Hogy ez a befolyás megszállottság (*obsession*) lett volna, vagy csupán megbabonázottság (*infliction*), az alább közölt írás egyik lényeges kérdése volt. Még ugyanebben a hónapban letartóztatták az első gyanúsítottakat. Sarah Osborne és Sarah Good ártatlannak vallották magukat, Tituba, Parrisék karib-tengeri indián rabszolgája beismerte, hogy néha látja az ördögöt, „hol disznó, hol nagy kutya képében.”⁴

Március elsején elkezdődtek a kihallgatások, melyeket Jonathan Corwin sheriff és egy másik magisztrátus, John Hathorne vezetett. Két hét múlva újabb (Martha Corey), három héten belül pedig még egy gyanúsítottja (Rebecca Nurse) volt már az ügynek. Március végétől felgyorsultak az események, és május elején már több mint húsz személyt vádoltak meg, hallgattak ki és vizsgáltak meg.

Május 14-én hazaérkezett Londonból Increase Mather tiszteletes, Cotton Mather apja, aki a tartomány új alapító levelét hozta, és akinek az volt a feladata, hogy az újonnan kinevezett kormányzót, Sir William Phipset Angliából Bostonba kísérje. A kormányzó kinevezése hónapok, sőt évek óta tartó bizonytalanságnak vetett véget (nem lehetett tudni, milyen következményekkel jár az anyaországban 1688–89-ben lezajlott Dicsőséges Forradalom, azaz a Parlamentnek jobban megfelelő, protestáns, németalföldi Stuartok, Orániai Vilmos és felesége, Mária trónra emelése, az amerikai gyarmatokon), amelyet sokan a salemi boszorkányhisztéria egyik általános okaként tartanak számon. Mire május 27-én a kormányzó felállította a rendkívüli törvényszéket (*Court of Oyer et Terminer*) a boszorkányperек tárgyalására, a letartóztatott gyanúsítottak száma már elérte a harmincat, sőt az

³ Silvermann, Kenneth (ed): *Selected Letters of Cotton Mather*. Baton Rouge, 1971. 37.

⁴ *The Salem Witchcraft Papers*, 748.

első haláleset is megtörtént: Sarah Osborne meghalt bostoni börtönében. A törvényszékre kinevezett hét bíró William Stoughton helyettes kormányzó, Nathaniel Saltonstall, Bartholomew Gedney, Peter Sergeant, Samuel Sewall, Wait Still Winthrop és John Richards, illetve a Saltonstall helyére később ültetett Jonathan Corwin voltak.

A törvényszék június 2-án ült össze először, és még aznap bűnösnek találták boszorkányságban, és kötél általi halálra ítélték Bridget Bishop asszonyságot. Az ítéletet egy hét múlva végrehajtották. Erről az akkor még sheriff Corwin a következő jelentést adta: „1692. június 10-én. A fenti előírásnak megfelelően elvittem a fent említett Brigett Bishop testét Őfelségeik salemi börtönéből, és biztonságban a kivégzése számára kijelölt helyre szállítottam, és ott az említett Brigettet a nyakánál fogva felkötöttem, amíg meg nem halt, és azon a helyen eltemetttem. Mindezt az előírt időn belül végrehajtottam, és minderről ezennel jelentést teszek. George Corwin, sheriff.”⁵

Saltonstall ugyan június elején visszaadta bírói megbízatását, a törvényszék tovább ülésezett, és a nyár folyamán havonta (június 29–30., augusztus 2–6., szeptember 9. és 17.) hozott csoportos ítéleteket. Valamennyi ítélet kötél általi halálra szólt. A kivégzések is rendben folytak. Július 19-én felakasztották Rebecca Nurse, Susanna Martin, Elizabeth Howe, Sarah Good és Sarah Wildes elítélteket. Egy hónappal később, augusztus 19-én id. George Jacobs, Martha Carrier, George Burroughs, John Proctor, és John Willard került sorra. Szeptember 22-én pedig nyolcan álltak a bitófa alá: Martha Corey, Margaret Scott, Mary Easty, Alice Parker, Ann Pudeator, Wilmott Redd, Samuel Wardwell és Mary Parker. Közben szeptember 19-én meghalt Martha Corey férje, Giles is, akit az angol jog (és szó) szerint halálra „nyomtak” (*pressed*), mivel nem volt hajlandó a bíróság előtt vallomást tenni.⁶ Egyesek szerint belátta, hogy a felesége ugyanolyan ártatlan, mint ő maga,⁷ mások szerint elsősorban a birtokát szeretne volna megmenteni az elkobzástól.⁸

Végső összesítésben tehát harminckilencen álltak a törvényszék előtt Salem Village-ben 1692-ben, és mind a harminckilencet halálra ítélték. Közülük tizenkilencen haltak meg az akasztófán, egy személyt halálra nyomtak, ketten pedig a börtönben haltak meg. A letartóztatottak száma 150 körül volt – a környék más helységeiben is, például Andoverben elkezdődött a hisztéria. A megbabonázott vádaskodók száma Brattle szerint az ötvenet is elérte.⁹ Mindössze két személy (Abigail Faulkner és Elizabeth Proctor) kapott halasztást vagy kegyelmet, és csupán egynek (Mary Bradbury) sikerült megszöknie. A megvádoltak túlnyomó többsége ártatlannak vallotta magát, bűnösségét csupán öt személy ismerte be.

Október végén aztán Phips kormányzó feloszlatta a rendkívüli törvényszéket. Erről Samuel Sewall a következőt jegyezte fel nevezetes naplójában: „Okt. 26., 1692. Törvényjavaslatot terjesztettek elő böjt elrendeléséről és a lelkészek összehívásáról, hogy a helyes utat követhessük a boszorkányság tekintetében. Ennek alkalmá és módja pedig az, hogy a Rendkívüli Törvényszék ezennel feloszlatoznak tekinti magát. A javaslat 29 nem és 33

⁵ *The Salem Witchcraft Papers*, 109.

⁶ Az angol jog szerint – felségárulási ügyek kivételével – nem lehetett olyan vádlottat elítélni, aki nem hajlandó megszólalni a bíróság előtt – és ítélet nélkül a vagyonát sem lehetett elkobozni. A *peine forte et dure* néven ismert kínvallatásnak az volt a célja, hogy Coreyt megszólalásra, azaz a törvényszék illetékességének elismerésére kényszerítse. Egészen váratlanul azonban Corey nem adta be a derekát; tortúrája két napon át tartott, s ezalatt csak annyit volt hajlandó kinyögni néha: „Még több súlyt!” (Starkey, Marion: *The Devil in Massachusetts*, Garden City, NY, 1961. 205.)

⁷ Starkey: *The Devil in Massachusetts*, 205–206.

⁸ Hoffer, Peter Charles: *The Salem Witchcraft Trials. A Legal History*, Lawrence, 1997. 126–127.

⁹ Burr, George Lincoln (ed.): *Narratives of the Witchcraft Cases 1648–1706*. New York, 1914. 185.

igen szavazatot kapott.¹⁰ November végén a tartományi gyűlés (*General Court*) létrehozott egy Legfelsőbb Bíróságot, hogy az tárgyalja a fennmaradt ügyeket. 1693 májusára ez megtörtént, de újabb elmarasztaló ítéletek nem születtek.

Noha a látszat mást mutat, a boszorkányhisztéria nem ért egy csapásra véget Salemben. Nagyon sokan az érintettek közül nehezen tudták elfogadni, hogy a közösség nem védekezik tovább a sátán mesterkedéseivel szemben. Increase Mather leírta, hogy 1693 februárjában a charlestowni törvényszéken a bíró kijelentette, „nem tudja, ki gördít akadályokat az igazságszolgáltatás útjába, és ki gátolja a korábban megtett helyes lépéseket, de az biztos, hogy ezzel a Sátán királyságát segíti stb., és az Úr irgalmazzon ennek az országnak!”¹¹ Ezzel felállt, kiviharzott a bíróságról, az ügyeket pedig egy másik bírónak kellett még három napig tárgyalnia – minden vádlottat felmentettek.

A salemi boszorkányperek elleni legnevezetesebb írásbeli fellépés Thomas Brattle (1658–1713) tollából származott. Brattle tehetőes kereskedőcsalád sarjaként a Harvardon tanult, majd külföldön utazott, jeles matematikus és csillagász lett, a *Royal Society* tagjai sorába választotta. 1693-tól haláláig a Harvard Kollégium kincstárnokaként szolgált. Nonkonformista¹² léteire igen nagy tisztelettel viseltetett az anglikán egyház iránt. Más szóval mind vallási, mind politikai tekintetben liberális volt, a puritán teokrácia tekintélyes ellene, akiről Burr megírja, hogy gyakran megkapta az „apostata” és „hitetlen” jelzőket.¹³ Szóban forgó írását levél formájában 1692. október 8-án keltezte. A levél címzettje ismeretlen, ha valódi személy volt, egyházi férfiú lehetett. Valószínűleg kéziratossá terjesztés céljára készült, nyomtatásban először a tizennyolcadik század végén jelent meg.

Brattle sorra veszi a boszorkányperek elleni érveket. Rámutat, hogy milyen abszurd módon folynak a tárgyalások, hogy az ördög által befolyásolt, egymással és önmagukkal elmentmondásba keveredő gyermekek vallomásainak hisznek a bírák, azaz magának az ördögnek; hogy nem kezelnek mindenkit egyenlően a törvény előtt (Mrs. Margaret Thachert, a gazdag özvegyet például nem citálták a törvényszék elé, mert Corwin bíró anyósa volt).¹⁴ És természetesen helyteleníti Brattle a természetfölötti, különösen a spektrális evidenciáknak nevezett bizonyítékok elfogadását.

Nem bizonyítható közvetlenül, de elképzelhető, hogy írása szerepet játszott a perek becsüszítését elrendelő határozat meghozatalában. De ugyanilyen okként elképzelhető az is, hogy a nyár vége felé már igen tekintélyes polgárokat, illetve rokonaikat is megemlítettek a rontás alatt álló személyek. Közöttük volt például John Alden kapitány, a plymouthi Zarándok Atya Alden fia, Nathaniel Saltonstall, aki a kormányzótanács tagja, és tavasszal még a rendkívüli törvényszék bírója volt, sőt, maga a kormányzó felesége, Lady Phips is.¹⁵

Brattle írásában említi a boszorkányperek más ellenzőit is: „Különösen nagy tisztelettel gondolok egy bostoni lelkipásztor próbálkozásaira, aki az ország iránti nagy szeretete

¹⁰ Sewall, Samuel: *Diary of Samuel Sewall I-III*. New York, 1972. 1:367)

¹¹ Increase Mather: *Further account ...* In: Cotton Mather: *The Wonders of the Invisible World. An Account of the Travels of Several Witches Lately Executed in New-England. To Which is Added A Farther [sic] Account of the Tryals of the New-England Witches*. London, 1862. 216.)

¹² Nonkonformistáknak elsősorban az anglikán egyházból a tizenhatodik században kivált, annak reguláit elfogadni nem hajlandó csoportokat neveztek. A nonkonformisták elszakadását a püspökök felszentelését elrendelő 1662 évi *Act of Uniformity* (Törvény az Egységességről) elkerülhetetlenné tette. A *Toleration Act* (Türelmi Törvény) (1689) után a *dissenter* nevezettel illették őket.

¹³ *Narratives of the Witchcraft Cases 1648–1706*, 168.

¹⁴ *Narratives of the Witchcraft Cases 1648–1706*, 177–178.

¹⁵ Boyer, Paul-Nissenbaum, Stephen: *Boszorkányok Salemben*. Budapest, 2002. 54.

*folytán általában, különösen pedig a bírák közül háromhoz fűződő lelki kapcsolata következtében igen nagy buzgalommal és igyekezettel járt el ebben az ügyben. Meg vagyok győződve arról, hogy ha figyeltek volna gondolataira és javaslataira, és azokat követték volna akkor, amikor ezek a bajok még csupán születőfélben voltak, azok sohasem nőhettek volna olyan nagyra, amilyenek ma. Mindezedig igen sok embertől nem kapott mást, csak durvaságot, szitkokat és szemrehányást, ám bízom abban, hogy késői korokban szélesebb körben elismerik bölcsességét és szolgálatait; ha pedig nem, akkor az Úr jutalmazza meg.*¹⁶

A Brattle által dicsért bostoni lelkipásztor csaknem teljesen biztosan az alábbi írás szerzője, a tizenhetedik századi Massachusetts egyik vezető személyisége, az amerikai puritanizmus történetének vezető alakja, Samuel Willard volt.

Samuel Willard 1640. január 31-én született a massachusettsi Concordban. Apja, Simon Willard nem csak lelkész volt, hanem a kisváros alapítója és később a tartományi törvényhozás tagja. Samuel 1659-ben elvégezte a Harvard Kollégiumot, a hatvanas évek elején magiszteri fokozatot szerzett. 1663-ban Groton, egy határvidéki kisváros közösségének lelkésze lett. Első felesége a szintén lelkipásztori családból származó Abigail Sherman volt, házasságukból (1671–1676) négy gyermek született. Második felesége a tehetős bostoni kereskedő leánya, Eunice Tyng volt, házasságukból (1679–1707) tizennégy gyermek született. A több új-angliai gyarmatot és számos indián törzset érintő, úgynevezett Fülöp király háborújában (1675–1676) Grotont kétszer is felégették, földig lerombolták, és 1675 elején a Willard családnak menekülnie kellett. Samuel Willard több helyen volt ideiglenesen lelkipásztor, míg végül 1678-ban a bostoni Old South Church lelki vezetője lett, és haláláig itt teljesített szolgálatot. 1692-ben Increase Mather javaslatára a Harvard Kollégium nyolc fős kormányzótanácsának tagja (*Fellow*) lett, 1700-ban pedig az egyetem rektorhelyettese; erről a posztról röviddel halála (1707. szeptember 12.) előtt mondott le.¹⁷

Willard az ortodox puritán teológia híve volt, szigorúan ragaszkodott többek között az eleve elrendelés, az ellenállhatatlan kegyelem, az ember totális romlottsága tanaihoz. Ugyanakkor pártolt bizonyos pasztorizációs reformokat, például az egyházi tagság feltételeinek enyhítését, és így támogatta az úgynevezett „középutas szövetséget” (*Half-Way Covenant*) is.¹⁸ Ellenezte az állam és az egyház szétválasztását, és fellépett a tartományban fokozódó kvéker és baptista befolyás ellen. Elsősorban vallási megfontolásokból ellenezte Sir Edmund Andros uralmát (1686–1689. április), aki az eredeti, 1629-es Massachusettsi Alapító Oklevél visszavonása (1684) után létrehozott Új-Angliai Domínium kormányzója volt. Andros diktatórikus kormányzása idején igen erős volt az anglikán, sőt egyesek szerint már-már pápista befolyás: Willardnak például minden vasárnap egyháza, az Old South Church előtt kellett várakoznia híveivel, amíg véget nem ért az anglikán istentisztelet, Andros ugyanis az ő templomát jelölte ki erre a célra.

¹⁶ *Narratives of the Witchcraft Cases 1648–1706*, 186–187.

¹⁷ Az összefoglalás alapja: Gildric, Richard P. „Willard, Samuel” *American National Biography Online*. <http://www.anb.org/articles/01/01-00974.html>. Hozzáférés: 2007. március 20.; és Hendrick, Dave: Samuel Willard. *Salem Witch Trials. Documentary Archive and Transcription Project*. <http://www.iath.virginia.edu/salem/people/swillard.html>. Hozzáférés: 2007. szeptember 18.

¹⁸ *Half-Way Covenant*: Az új-angliai puritanizmus szigorában az 1660-as években bekövetkezett változás, melyet Massachusettsben a cambridge-i zsinat 1662-ben vezetett be, azt jelentette, hogy az egyház tagjainak megkeresztelt, az ortodox tanokat elfogadó és példás életet élő gyermekei teljes jogú tagjai lehettek az egyházközségnek (és ennél fogva a politikai közösségnek is) még akkor is, ha személyesen nem tapasztalták meg a megtérés élményét, nem tudtak bizonyosságot tenni megváltó hitükről.

Willard 1688-ban heti rendszerességgel előadásokat kezdett tartani, és a sorozatot haláláig folytatta. Az igen népszerűvé vált előadásokon a Westminsteri Rövidebb Katekizmust¹⁹ elemezte, és a fokozódó anglikán befolyással szemben igyekezett magyarázni, kifejteni a puritán teológiát. Az előadásokat halála után, 1726-ban *Compleat Body of Divinity* címmel kiadták, és a mai napig ez az amerikai puritanizmus teológiájának egyetlen rendszerezett kifejtése.

A boszorkánysággal Willard nem 1692-ben került először kapcsolatba. Még grotoni lelkipásztorkodása idején, 1671-ben egyik szolgálójának, egy Elizabeth Knapp nevezetű fiatal leánynak rohamai voltak. Ezek a rohamok nagyon hasonlóak voltak a salemi események kapcsán később elhíresültekhez: a leány görcsös rohamokban fetrengett, és arról panaszkodott, hogy bántják. Amikor azonban Knapp azt állította, hogy az egyik szomszédasszony kísértete bántalmazta, Willard igen határozottan reagált, és nem adott hitelt a leány vádjainak, mondván, az illető szomszédasszony „Isten előtt őszinte és egyenes” személy. Ezzel valószínűleg beláthatatlan következményektől óvta meg a kongregációt.

Amikor később, a salemi esetek idején Phips kormányzó a provincia vezető egyházi embereitől kért tanácsot, Willard is aláírta a „Lelkipásztorok jelentése” (*The Return of Several Ministers*) című dokumentumot. Az irat szerzői nem zárják ki, hogy az ördög a felelős a fiatal leányokat gyöttrő rontásokért, azonban óvatosságra intenek az ártatlanok védelme céljából. Azt is hangsúlyozzák, hogy az ördög ártatlan ember alakját is felveheti, miközben másokat gyötör. A salemi boszorkánypereknek akkor lett vége, amikor ez a nézet uralkodóvá vált, vagyis amikor a kísértetekkel kapcsolatos bizonyítékokat nem fogadták el. A „Jelentés”-t aláírók azt is abszurdnak tartották, hogy a magukat boszorkányságban bűnösnek valló vádlottak vallomását a hatóságok elfogadják, és azok alapján újabb személyeket vádolnak meg. A bűnösségüket beismerő személyek vallomásainak szerintük nem szabad hitelt adni, hiszen ezek a személyek boszorkányok. Ugyanezt a nézetet képviseli a közlésre kerülő írásban **B**, aki a bostoniakat jelzi az **S**-szel jelölt salemiekkel szemben. A Párbeszéd keletkezésének/kiadásának pontos időpontját nem ismerjük, nagyon valószínű, hogy a nyár elején készült. Mivel a szövegben csak a megvádoltak jó híréből esik szó, feltételezhetjük, hogy az első bírósági tárgyalás és Bridget Bishop kivégzése, sőt Sarah Osborne halála előtti időre, azaz május hónapra datálható.

A boszorkány-hisztéria után 1694-ben Willard megpróbálta összebékíteni Salemben az előző években kialakult, a Parris lelkész mellett, illetve vele szemben álló két csoportot. Nyilvános engesztelő szertartást és prédikációt is tartott, amelyben azért fohászolt, hogy Isten bocsássa meg az önmagukról megfélemedezett polgárok által Salemben elkövetett szörnyűségeket.

¹⁹ *Westminster Shorter Catechism*: angol és skót lelkészek által az 1640-es években összeállított katekizmus, amely az ugyanekkor készült Westminsteri Hitvallással és Westminsteri Nagyobb Katekizmussal együtt az angol protestantizmus tanainak legjelentősebb megfogalmazását alkotja. A Rövidebb Katekizmus célja világi személyek eligazítása a hit dolgaiban, és általában ezt használták a gyermekek oktatására is. 107 kérdésből és feleletből áll; felépítése (1–12 Isten, 13–20 eredendő bűn, 21–38 a Megváltó Krisztus, 39–84 a tíz parancsolat, 85–97 keresztség és úrvacsora, 98–107 az Úr imája) az európai protestáns egyházak által használt Heidelbergi Kátét követi.

A RÖPIRAT KIADÁSAI:

Philadelphia, 1692. Megtalálható:
<http://etext.lib.virginia.edu/salem/witchcraft/texts/willard/images/index.html>.
Ugyanott látható szkennelve is, de igen gyenge kivitelben.
„Congregational Quarterly” Reprint – No. 1., Boston, 1869.

IRODALOM

A salemi boszorkányperekkel kapcsolatban igen gyér a magyar nyelvű irodalom. Alább a legfontosabb angol nyelvű forráskiadványokat és feldolgozásokat sorolom fel.

- Boyer, Paul–Nissenbaum, Stephen: *Salem-Village Witchcraft*, Boston, Northeastern University Press, 1972. (1993)
- Boyer, Paul–Nissenbaum, Stephen (eds.): *The Salem Witchcraft Papers. I-III*. New York, Da Capo Press, 1977.
- Boyer, Paul–Nissenbaum, Stephen: *Salem Possessed. The Social Origins of Witchcraft*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1974 (1976). Magyarul: *Boszorkányok Salemben*, Osiris, Budapest, 2002.
- Burr, George Lincoln (ed.): *Narratives of the Witchcraft Cases 1648–1706*, New York, Charles Scribner’s, 1914.
- Demos, John Putnam: *Entertaining Satan. Witchcraft and the Culture of Early New England*, Oxford, Oxford University Press, 1982. (1983)
- Fox, Sanford J.: *Science and Justice. The Massachusetts Witchcraft Trials*, Baltimore, Johns Hopkins, 1968.
- Hansen, Chadwick: *Witchcraft at Salem*, London, Hutchinson, 1969. (1970)
- Hoffer, Peter Charles: *The Salem Witchcraft Trials. A Legal History*, Lawrence, University Press of Kansas, 1997.
- Kittredge, George: *Lyman Witchcraft in Old and New England*, New York, Atheneum, 1929. (1972)
- Nevins, Winfield S.: *Witchcraft in Salem Village in 1692*, New York, Burt Franklin, 1916. (1971)
- Smith Booth, Sally: *The Witches of Early America*, New York, Hastings House, 1975.
- Starkey, Marion: *The Devil in Massachusetts*, Dolphin Books, Garden City, NY, 1949. (1961)
- Weisman, Richard: *Witchcraft, Magic, and Religion in 17th-Century Massachusetts*, Amherst, University of Massachusetts Press, 1984.

Vegyes megjegyzések a boszorkányságról jelenleg folyó vitákról, *S.* és *B.* közötti párbeszéd formájában

P. E. és *J. A.* tollából¹ *Philadelphia*, Nyomatott *William Bradford*tól², *Hezekiah Usher* számára, 1692.

Uram,

S. Úgy tudom, Kegyelmed és sokan mások nagyon elégedetlenek a boszorkánysággal vádolt személyek ellen nálunk folyó eljárásokkal kapcsolatban, és ennek megfelelően akadályozni akarják ezeket. Attól tartok, ez az egész Tartomány számára veszedelmes lesz, mégpedig több okból. Elsősorban a köztünk fellépő viszályok és szakadások veszélye miatt, amelyek szerencsétlen változásokat idézhetnek elő. Valakinek ezért felelnie kell.

B. Uram, őszintén törekedni kell a Békességre, és akik bűnös módon viszályt szítanak, azok okolhatók majd annak minden szerencsétlen következményéért. Azonban az, hogy ezért valóban kegyelmeteket vagy bennünket kell-e majd okolni, alaposan megfontolandó. Őszintén törekedünk a mindig kívánatos Igazságra, és erről a békesség kedvéért sem mondunk le.

S. Nem kétséges, hogy mindenki a maga módján igyekszik bizonyítani a maga igazát. Az emberek azonban nem annyira ártatlanok, sőt, legtöbbször a leggyalázatosabb tetteket követik el a legnagyobb határozottsággal.

B. Erre bizony válaszolhatnék, de tartóztatom magam. Csak azt legyen szabad elmondanom, hogy több okkal valljuk magunkat őszintének és becsületesnek, mint azt kegyelmed tudja, vagy hajlandó elhinni.

S. Örömmel meghallgatnám ezeket.

B. Elismerem, a gyűlölködés mindkét oldalon bűnös módon jelen van, és ugyancsak akadályozza az igazság kiderítését. Ha azonban kegyelmed hajlandó nyugodtan megvitatni velem az ügyet, meg fogja hallani, mi az álláspontunk, és én is ugyanolyan készséggel meghallgatok kegyelmedtől is bármit. És ha a végén jobban megértjük egymást, akkor minden jó lesz.

S. Méltányos a javaslat, és én hajlandó vagyok elfogadni, csak legyen szabad először néhány kérdést feltennem kegyelmednek.

B. Készséggel elmondom a véleményemet bármiről, amit kérdez.

S. Hiszi-e kegyelmed, hogy boszorkányok léteznek?

B. Kétségtelenül, hiszen az Írás világosan szól erről. És igaztalanul vádolnak kegyelmeitek közül egyesek bennünket azzal, hogy mi ezt az igazságot kétségbe vonnánk. Azt kell meggondolni, hogy ezt állításaink nem ássák-e alá.

S. És ezeket a boszorkányokat vajon nem kell-e megbüntetni?

B. Dehogynem, kétségtelenül, hiszen ezt Isten Igéje rendeli. Először azonban rájuk kell a dolgot bizonyítani.

¹ Valószínűleg Philip English és John Alden.

² Nagyon valószínű, hogy mind Bradford, mind pedig Philadelphia fiktív adat.

S. De vajon leleplezhető-e úgy a boszorkányok, hogy az ítélet és a végrehajtás igazságos legyen?

B. Úgy vélem, igen, noha szerintem ez nem olyan egyszerű, ahogy egyesek hiszik. Isten azonban az Ő igazságosságában gyakran engedi, hogy felfedjék magukat.

S. Vajon a polgári hatóságnak nem kellene-e a legnagyobb szorgalmatossággal lelepleznie a boszorkányságot, amikor az Isteni Gondviselés útmutatása nyomán felmerült annak jogos gyanúja?

B. Kétségtelenül. Mindazonáltal az ügyet nagy körültekintéssel és megfontoltsággal kell kezelnie, és a vizsgálat során helyes szabályokat követnie. Most azonban megengedi-e, hogy két vagy három kérdést én tegyek fel kegyelmednek?

S. Csak tessék!

B. Elfogadván, hogy vannak boszorkányok Új-Angliában, amit épeszű ember nem mérészelne tagadni, kérdezem én, nem fordulhat-e elő, hogy tévesen ártatlan személyeket vádolnak boszorkánysággal?

S. Ezt készséggel elhiszem, és remélem, kegyelmetek közül senki sem tart bennünket oly könyörtelennek, hogy az ellenkezőjét gondolnánk.

B. Nem gondolja-e kegyelmed, hogy ártatlan személy igen nagy bajba kerülhet, ha megrágalmazták boszorkánysággal?

S. Habozás nélkül, hiszen nincs bűn, mi ennél botrányosabb és förtelmesebb lenne, sem amit nehezebben lehetne lemosni magunkról.

B. Kegyelmetek közül nem mindenki gondolkodik így. Azonban nem kellene-e alapos okot találni a gyanúra, mielőtt valakit (különösen ha becsületes személy az illető) a nyilvánosság előtt ilyen büntéssel vádolva megvizsgálnánk?

S. Nem látom, miért ne felelhetnék erre igennel. Ám még nem vagyok meggyőzve arról, hogy ez ránk is vonatkozna.

B. Az nem az én dolgom. De úgy gondolja-e kegyelmed, hogy a legkisebb gyanú is elegendő ahhoz, hogy ilyen bűn miatt valakit börtönbe vessenek?

S. Miért ne, ha a gyanú igaz feltételezéseken alapul! Hiszen ez vezet a méltányos tárgyaláshoz, és ennek során két esküdtszék is megvizsgálja az ügyet, ahol a gyanúsított szabadon és nyíltan bizonyíthatja ártatlanságát.

B. Engedelmevel, mielőtt folytatnám a kérdéseimet, ebben nem értek egyet kegyelmeddel. Úgy tudom, hogy valamely személy őrizetbe vételéhez kiállított parancs a gyanú enyhítő kifejezésével nem említheti a bűncselekményt. Ám a tettet vagy tetteket kifejezetten említeni kell. Példának okáért, ha őrizetbe akarunk venni valakit, mondjuk, valakinek a személye ellen több ízben elkövetett boszorkányságért, akkor, ha becsületesen akarunk eljárni, a merő gyanúnál vagy téves feltételezésnél több szükséges ehhez. Törvényeink ezért előírják, hogy igen körültekintően kell eljárni, nehogy megalapozott gyanú nélkül valakit megfosszunk a szabadságától. Emellett az is bizonyos, hogy főbenjáró büntettek enyhe gyanúja esetén óvadékot is lehet letenni; így tehát ha az illetőt börtönbe zárják, letartóztatási parancsa csak akkor érvényes, ha az illető nem ajánl óvadékot, és a *mittimus*³ a büntettel nem közvetlenül őt vádolja. Ráadásul a letartóztatás után is lehetséges óvadékhoz folyamodni. Mi több, a józan ész azt diktálja, hogy ha valakit óvadék nélkül tartóztatnak le, akkor lehet, hogy esküdtszéki tárgyalásra lesz szükség; és ahhoz, hogy vádiratot lehessen ellene szerkeszteni, amely a cselekményekkel ismét határozottan és különösen az illetőt terheli, valamint tanúkat kihallgatni, minek következtében jó hírnevén folt eshet, nos, ahhoz valami kézzelfogható kell, hogy szóljon ellene. Bizony, a bírót a lelkiismerete figyelmeztet.

³ *mittimus*: előzetes letartóztatásba helyezési végzés, letartóztatási/elfogatási parancs

teti arra, hogy ha meggyőződése szerint a vádesküdszék nem emelhet törvényesen vádat, vagy nem tud vádat emelni egy ilyen ember ellen, s ezt *billa vera*⁴ formájában írásba adni, akkor helyrehozhatatlan méltatlanságot követ el az illetővel szemben, ha megfosztja szabadságától, hiszen ezáltal az illető hitele csorbul, szabadsága korlátoztatik, ideje elvész, továbbá komoly anyagi kár és költségek sújtják, amelyeket ugyan ki fog neki megtéríteni?

S. Ezek ugyan valóban súlyos dolgok, azonban szerintem ügyüinktől idegenek. Kérem, folytassa.

B. Hitem szerint nem oly idegenek. Azonban hadd kérdezzem meg: Kegyelmed szerint boszorkánysági ügyben az elítéltetéshez kevésbé világos bizonyíték is elegendő, mint egyéb főben járó ügyekben, teszem azt gyilkosság, satöbbi esetében?

S. Úgy gondoljuk, kevesebbel kell beérnünk, hiszen máskülönben hogyan lehetne a boszorkányokat Isten parancsolata szerint kinyomozni és megbüntetni? A boszorkányság főben járó bűntettek számát, amikor az elkövető bűnös az ördöggel való szövetkezésben. Ezt pedig feltételezésekkel kell bizonyítani, hiszen ugyan ki látta vagy hallotta őket szövetségre lépni?

B. Ez bizony veszélyes elv, és Isten szándékával ellenkező, hiszen Ő írta elő, hogy a bűnös ellen jó és egyértelmű bizonyítékkal kell előállni, máskülönben nem adja őt kezünkre a Gondviselés, hogy eltöröljük a föld színéről. Ez alól az általános szabály alól Isten a boszorkányságot sem vette ki. Ráadásul a józan ész azt diktálja, hogy minél rettenetesebb a bűntett, annál óvatosabbnak kell lennünk, amikor valakit annak elkövetésével megvádolunk.

S. De hát akkor hogyan jussunk a boszorkányok nyomára és végezzük ki őket? Vajon az ország csak nyögjön a terhük alatt, és nincs könnyebbség?

B. A boszorkányokat, más bűnözőkhöz hasonlóan, csak akkor lehet kivégezni, ha lelepleztük őket. Leleplezésük pedig akkor történik meg, ha az kétséget kizáróan bebizonyított. Ahhoz pedig Isten útját kell követnünk, és kívárnunk az Ő idejét. Gondviselésében az Ő akarata pedig az, hogy egyesek vétkei előbb, másokéi pedig utóbb nyerik el méltó büntetésüket.

S. Azonban lelkészek és jogászok, mint például *Perkins, Bernard, Dalton* és mások igen nagy hangsúlyt helyeznek a feltételezésekre, és ön ezeket is semmibe venné?

B. Valóban ezzel vádolnak bennünket, ám igaztalanul. Ami *Daltont* illeti⁵, ő a bírának csak magánemberi minőségükben ír elő szabályokat arról, hogyan kérdezzék ki vagy – legfeljebb – vegyék őrizetbe a gyanúba fogott személyeket. Szabályait pedig oly zavarosan adja elő, hogy szerintem nincs olyan bíró, aki ki tudná olvasni belőlük a kötelességét. Ami *Perkinset*⁶ és *Bernardot*⁷ illeti, akiket kegyelmed citál, nos, úgy vélem, kegyelmed vagy

⁴ *billa vera*: (esküdszéki eljárás során) megalapozottnak tekintett vád (*true bill*)

⁵ Michael Dalton (1564–1651), jogász. *The Countrey Justice: Containing the Practice of the Justices of the Peace Out of Their Sessions* (A vidéki bíró: a békebírák hivatalon kívüli feladatairól) című, 1619-ben megjelent kézikönyvét „olyan békebírák kedvéért szedegette egybe, akik nem túlságosan jártasak az angol jog tudományában”; a mű soha nem lett jogi tekintély, de igen népszerű volt, és száz év alatt csaknem húsz kiadást ért meg.

⁶ William Perkins (1558–1602), angol puritán lelképásztor, teológus és nagy hatású prédikátor. Cambridge-ben működött.

⁷ Richard Bernard (1568–1641), angol puritán lelképásztor és író. Legnagyobb hatású műve, *The Faithfull Shepheard and his practice* (A hív pásztor és tevékenysége, 1607) lelkészek számára készült kézikönyv volt. Legnépszerűbb könyve, *The Isle of Man* (Az Ember-sziget, 1627) talán Bunyant is megihlette. 1604 körül közeli kapcsolatba került a majdani plymouthi zarándokok vezetőivel, William Brewsterrel és John Robinsonnal, de belőle nem lett szeparatista, noha nonkonformizmusával gyakran súrolta az egyház által meghúzott határokat. Leánya Roger Williamshez

nem olvasta vagy félreérti őket. Ők ugyanis nagyon helyesen különbséget tesznek feltételezés és elítélés között, és azt mondják, hogy bizonyos feltételezések erősebbek másoknál. Van olyan, amelyik csak kihallgatáshoz elegendő, mások már az őrizetbe vételhez is. Azt azonban határozottan állítják, hogy bármilyen feltételezés, amely nem több, mint feltételezés, nem elegendő az elítéléshez. Nos, ehhez mit szól Kegyelmed? Nem is állítanak mást, csak ami megfelel a józan észnek. Hiszen pusztán feltételezések alapján kioltani egy emberi életet olyan, mintha találgatásra hagyatkoznánk, az pedig ugyancsak nehéz dolog.

S. Kegyelmed ugyancsak igényes és válogatós ezen a ponton.

B. És miért ne lennék, amikor egy élet forog kockán? Azon túl, hogy az illetőre örök gyalázat vár, családjára pedig rettenetes szégyen.

S. De akkor mi szükséges kegyelmed szerint az egyértelmű elítéléshez?

B. Nos, előadom kegyelmednek részletesen a gondolataimat, s ha tetszik, tiltakozhat ellenük. Először is, a tényállást kell nyilvánvalóvá tenni és bizonyítani, mivel tény nélkül senki ellen sincs vádunk alapja.

S. Erre nincs ellenvetésem.

B. Másodszor, a tényállásnak magában kell hordoznia az általa bizonyítani kívánt bűntett bizonyítékát.

S. Mit értsünk bizonyítékon?

B. Azt, hogy tagadhatatlanul, vagy ha úgy tetszik, kétségtelenül bizonyos legyen, hogy az, aki a tettet elkövette, bűnössé vált abban a vétségben, amelyre a bizonyíték állítólag vonatkozik; máskülönben a bűntettet nem igazolja a tény.

S. Ugyan miért ne lenne itt elegendő az erős feltételezés is, különösen ha igen sok tény mutat ugyanabba az irányba?

B. Jó oka van annak, ugyanis ha megtörtént a tett, ám az azt elkövető személy ártatlan a vétekben, akkor a verdikt pusztán feltételezésen alapul, és az illetőt csupán mások akaratja és a végzet juttatja halálra. Ilyen hatalmat azonban mások élete fölött Isten nem adott az embernek. Ha nem szükségszerű a hipotézis, akkor nem következik belőle bizonyíték vagy bizonyosság sem. Ha pedig a fabrikált érvelés elbukik, a vallomás nem érintheti a felet.

S. Kérem, folytassa!

B. Harmadszor, jogilag teljesen és egyértelműen fel kell tárnunk, hogy a vádlott elkövette-e a tettet, amellyel a bűntény bizonyíttatik. Egy dolog ugyanis bizonyosnak lenni abban, hogy boszorkányság van a dologban, de egészen más azt tudni, ki benne a ludas. És ebben nem hagyatkozhatunk feltételezésekre, ha mégoly valószínűek is.

S. A jogi feltárás tanában meg fogunk egyezni, és ha az alkalmazásban is meg tudunk, akkor nem lesz többé közöttünk nézetkülönbség. Kérem, fejtse ki gondolatait ezt illetően!

B. Két dolog által tehető nyilvánvalóvá ez a következtetés, és bármelyik elégséges. Mindkettő közismert, sokat beszélnek róluk a szerzők, ezért felesleges sok szót vesztegetni rájuk.

S. Azért csak adja elő kegyelmed részletesebben, mert megeshet, hogy nem értünk egyet.

B. Az első a tettről a megvádolt személy által felelőssége teljes tudatában, nem félelem vagy erőszak hatására adott önkéntes és teljes vallomás.

S. De vajon nem fordulhat-e elő, hogy valaki hamisan vádolja meg önmagát, és így olyan bűn miatt hal meg, amelyben ártatlan?

ment férjhez, és 1631-ben kivándorolt vele Amerikába; Williams 1636-ban megalapította Rhode Islandet.

B. Bizony előfordulhat. Mindazonáltal, ha minden a megfelelő rendben folyik, az illető vére a saját fejére száll, a polgári hatóság pedig nem hibáztatható.

S. Mit ért azon kegyelmed, hogy valaki felelőssége teljes tudatában van?

B. Azt, hogy az illető nem háborodott vagy elkeseredett, és így feltételezhető, hogy nem vall be olyasmit, amiről nem is tud, vagy hogy azért teszi, hogy megszabaduljon az élettől. A háborodottsággal véleményem szerint együtt jár a furcsa képzelgések túltengésében kifejeződő mély búskomorság is, amelynek hatására az illető bármit elhisz önmaga vagy mások ellen. Az ilyen esetekben nagy gyengédséggel kell eljárni.

S. De honnan lehet ezt tudni?

B. Ki kell kérdezni azokat, akik érintkeznek velük, és ha nem derül ki semmi, csak az, hogy felelősségük teljes tudatában vannak, akkor egyértelmű ellenük az ügy.

S. Kegyelmed azonban önkéntes és teljes vallomásról beszél. Vajon elitéli-e kegyelmed azt, hogy ezeket a személyeket kikérdezi a polgári hatóság, és szigorúan olyan kérdések által jut bizonyítékokhoz, amelyekkel ilyen vallomásra rá lehet őket bírni?

B. Egyáltalán nem, feltéve, hogy ez méltányosan történik.

S. És az mikor mondható?

B. Először is akkor, amikor erős feltételezések szólnak az illető ellen, és a feltételezésnek ez a fő célja, jelesül, hogy az illetőt kihallgatás alá fogják. Ha enélkül teszünk ilyesmit, megszegjük a szeretet szabályát, amely azt mondja, ne gondolj gonoszt!⁸

S. És még mikor?

B. Másodszor, ahogy már mondtam, amikor nem használnak erőszakot vagy megfélemlítést. A kicsikart vallomás nem méltányos.

S. Kegyelmed a spanyol Inkvizícióról beszél. Szívből remélem, bennünket nem vádolhatnak ilyesmivel, és mégis tudom, vannak, akik a tortúrátzó mellett törnek lán-dzsát.

B. Kegyelmed mondja. Én nem vádlok, csupán érvelek. És hadd mondjam meg, létez-nek még a nyújtón, csigán és a spanyol inkvizíció által használt hasonló kínzóeszközökön kívül még más módjai is az erőszaknak és a megfélemlítésnek.

S. Mik legyenek azok?

B. Egy más alkalommal talán elmondom kegyelmednek. Most azonban rátérek az elitélés másik alapjára, amely nem más, mint két elegendő emberi tanú vallomása a vádlott által elkövetett egy és ugyanazon tette.

S. Túlságosan szigorúan fejezi ki magát kegyelmed, és ez nem győzött meg.

B. Hajlandó vagyok meghajolni az érvek előtt.

S. Nem látom okát, miért lenne szükség két tanúra az egyazon tethez. Azt hittem, elég, ha egy és ugyanazon fajta tettről van szó. Tudom, hogy tanult és józan ítéletű férfiak is ezt gondolják, és szerintük ez elég, hogy emberileg hihető legyen. Ha egy ember azt mondja, tavaly oroszlánokat látott Afrikában, és egy másik pedig azt állítja, hogy az idén látott oroszlánokat ugyanott, akkor, noha nem azonos az idő, és nem valószínű, hogy ugyanazokról az oroszlán-egyedekről van szó, nos, akkor miért nem érhetnénk be ezzel ebben az esetben?

B. Itt egészen más esetről van szó. Valószínűségi alapon hitelesnek tekinthetnek jelentéseket történetileg, mivel ha esetleg hamisnak bizonyulnak, senkinek sem származik hátránya belőle, és ezért ilyen esetben egyetlen, jó, szavahihető tanú is elegendő. Azonban valakinek a jó hírnevét és életét elvenni ilyen könnyelmű feltevés alapján már sokkal komolyabb dolog. A tévedés helyrehozhatatlan kárt okoz. Ráadásul a morális oka annak, hogy

⁸ Vö. 1Kor, 13:5 (Károli 1590)

legalább két tanú szükséges a tényállás megerősítéséhez, egyenesen köthető az egyes tényekhez. Valaki ugyanis ezek által bizonyul bűnösnek. Namármost, az én tagadásomnak van akkora hitele, mint egy másik személy ellenem szóló állításának, és minden egyes tény esetében az én konkrét tagadásom áll szemben az engem vádolóval, vagyis egy az egy ellen. A méltányosság és szeretet törvénye viszont megkívánja, hogy önmagam védelmében emelt szavamnak hitele legyen, ha semmi nincs vele szemben túlsúlyban.

S. Ha mindig ezt a szabályt követjük, bizony nehéz lesz a gonoszságot megbüntetni!

B. Ha viszont nem követjük lelkiismeretesen, bizony nem lesz az ártatlanság biztonságban!

S. Nem világos előttem, mit ért kegyelmed emberi tanúkon. Ha jól értettem, a megrontott személyeket nem fogadja el ilyenek.

B. Ez kegyelmetek egyik tévedése; és még mennyi van a rólunk alkotott ítéletükben! Mi igenis elismerjük, hogy a megrontott személyek emberiek, és ha tanúk egyáltalán, akkor nyilván emberi tanúk. De bízom benne, hogy kegyelmed rögvest belátja tévedését.

S. De hát akkor mit ért kegyelmed emberi tanúk vallomásain?

B. Azt értem, hogy maga a tanúvallomás legyen emberi, ne csak a tanú. Vagyis, egyszerűbben szólva, az a dolog, amiről a vallomás szól, az legyen, ami az illető tudomására jutott, emberi módon.

S. Ezen ugyan mit ért kegyelmed?

B. Azt értem, amit az ember egy másiktól az érzékeivel megtudhat, még hozzá azok igaz természete és használata révén. Ha valami bármilyen más módon jön, az vagy rendkívüli isteni kinyilatkoztatás révén vagy az ördög mesterkedése által történik. És ugyan milyen hittel adható a törvény előtt olyasminek, amire valaki csupán az ördög által keltett képzet alapján esküszik meg?

S. Nekem úgy tetszik, hogy kegyelmed ezek szerint teljességgel érvénytelennek tekintené a megrontottak tanúvallomásait.

B. Igen sok kifogásom van ezek ellen, de mindezt összefoglalom két fő pontban. Az első az, hogy nem tudom őket alkalmas tanúknak elfogadni.

S. Csak nem kegyelmed is azt a közönséges módit követi, amely őket botránys perszónáknak, hazugoknak és fecsegőknek tartja, akiknek ezért nem szabad hinni? Mondhatom azonban, hogy kegyelmed téved. És ha azok is lennének, e rontás folytán talán megjavulhatnak. Azonban nincs tudomásunk arról, hogy az előbb felsoroltak rájuk vonatkoznának, ezért törvényes kifogás nem emelhető ellenük.

B. Sok effélét hallottam valóban, és hiszem, hogy ha mindez igaz, és igaznak van feltüntetve, akkor az vallomásukat csak gyengíti, noha erről nincsenek feljegyzések. Tehát ha ilyesmit bizonyítanak esküdtszék előtt (akik megítélik a tanúkat és mérlegelik bizonyítékukat), akkor az esküdteknek lelkiismeretük szerint elégtelennek kell ezt tartani, és véleményem szerint alaposan meggondolandó, hogy ilyen tanúvallomások felhasználhatók-e emberek élete ellen, nevezetesen, megfelelnek-e azon szabályoknak, amelyeket a még erkölcsös pogányok is, a természet fényénél, szükségesnek ítélték. De nem ez a legfontosabb érvem.

S. Miért? Ugyanolyan emberek, mint kegyelmed.

B. Úgy van. Ám valami mégis alkalmatlanná teszi őket. Például, tekintsük őket megszállottaknak. Tudom, hogy kegyelmetek mereven tagadják ezt, mert előre látják, ha ezt megengedik, ezáltal tanúságtételük is érvénytelenné válik.

S. Úgy van, és alapos okunk van arra, hogy ezt tagadjuk.

B. Csak ne legyen kegyelmed túlságosan magabiztos, mert megcsalhatkozhat. Mik ezek az okok?

S. Rontás van rajtuk, nem megszállottak. Hét jele van a megbabonázottságnak, és ezekből hat látható rajtuk.

B. Ezt nem vitatom, noha egyesek szerintem igen zavarosan nyilatkoznak ebben a kérdésben. De ha rontás van rajtuk, akkor megszállottak is lehetnek. Hiszen a megszállottságot a megrontottság állapota vezeti be, és erre a történelemben számos példát találunk.

S. De időnként rohamaik vannak, aztán ismét rendbejönnek.

B. Attól még lehetnek megszállottak. Hasonlóan az ördög által megszállottakhoz, akikről az Evangéliumok történetei is szólnak.

S. De nem mutatnak olyan tüneteket, amelyek nem a rontás, hanem a megszállottság állapotára utalnának.

B. Úgy vélem, kegyelmed téved. Számos dolgot fel tudnék sorolni, amely meggyőződésem szerint bizonyítja, hogy vagy boszorkányok vagy megszállottak, de én szeretetből az utóbbit vélem rólok.

S. Erről soha nem tudna kegyelmed meggyőzni.

B. Meglehet, és az okát is meg tudnám mondani. Ám mit gondol kegyelmed e személyek rendkívüli látásáról, amelynek sokunk számára megdöbbentő módon oly nagy fontosságot tulajdonítanak kegyelmetek? És mit szól ahhoz, hogy messze távolban megesett dolgokról beszélnek, és megjósolják a jövőt? Továbbá, ha hihetünk kegyelmednek, mit szól ahhoz, hogy titkokat fednek fel, jóval születésük előtt történeteket, és olyan személyeket neveznek meg, akikről sohasem hallottak, valamint egyéb hasonló dolgokhoz?

S. Úgy vélem, mindezek boszorkányság következményei lehetnek.

B. Nem csupán a boszorkányságé, hiszen még a boszorkányság sincs cáfolhatatlanul bizonyítva. Meglehet, nincs ezekben boszorkányság, és mindez közvetlenül az ördög műve, és csak valamilyen megszállottság vagy az ördöggel való törvénytelen egyezés útján lehetséges.

S. Nem hiszem, hogy erről kegyelmed képes lesz bennünket meggyőzni.

B. Meglehet. Ellenben további kifogásom van az ellen, hogy őket elégséges tanúknak tekintsék, ugyanis képtelenek teljes és világos tanúvallomást tenni a törvényszéken a vádlott jelenlétében, pedig mindezt mind a jog, mind a józan ész megköveteli.

S. Azért, mert a boszorkányok lesújtják őket mérgezett tekintetükkel!

B. Ezt aligha tudja kegyelmed bizonyítani, ám tegyük fel. Akkor tehát a Gondviselés akadályozza őket, hogy azt tegyék, amit törvényes tanúnak tennie kell.

S. Ez egy ideig valóban akadályt jelent, de sok türelemmel végül vallomást nyerhetünk tőlük.

B. Méghozzá meglehetősen gyatra vallomást, hiszen kegyelmed mondja, hogy az ördög olykor elveszi emlékezetüket, és azt felfrissítendő, közölni kell velük ezt-azt, és ennyi elég is. Olykor meg igen sok a hiányosság a bizonyítékokban, és ez is összezavarhatja a vallomást.

S. Máskor viszont ugyanolyan jól vannak, mint kegyelmed vagy bárki, és ilyenkor vajon nem elfogadható tanúk?

B. Erősen kétlem. Amíg ugyanis kísérteteket látnak, nem tételezhetem fel, hogy mentesek a rontástól. Azonban nem ehhez ragaszkodnék leginkább. Másodsor inkább azt adnám elő, hogy tanúvallomásuk alapján nem hozható ítélet.

S. Hogy lehet az?

B. Két okból. Egyrészt nem emberi, másrészt nem érinti a megvádolt személyt.

S. Már hogyne lenne emberi? Szerintem a vallomásaik emberi személyektől származnak.

B. Valóban, de miképpen jutottak ezen tudáshoz? Nem úgy, ahogy az emberek természetes módon megtudnak dolgokat, hanem vagy természetfölötti vagy természetesen túli módon. Az pedig rendkívüli mód, és vagy Istentől vagy a Sátántól való.

S. Sokan úgy véljük, hogy Istentől való, a boszorkányság leleplezése végett.

B. Kegyelmetek közül másvalaki pedig azt mondja nekem, hogy azért biztos benne, mert a boszorkányok vallották be. De elég ebből. Biztos vagyok benne, mivel ezt kegyelme-tek is megengedik, hogy a legtöbb tudósítás a babonázó szellemektől és a Fekete Embertől származik (lehet, hogy olykor fehérbe öltözik, és úgy néz ki, mint a Világosság Angyala). Én viszont hiszem, hogy midőn Isten prófétákat támaszt, nem ördögök által jelenik meg nekik, és nem kízó, görcsös rohamok, hanem másféle elragadtatások formájában.

S. Ha azonban az ördögtől van, akkor Isten talán azt akarja, hogy ezáltal fedezzük fel a gonosz személyeket, és juttassuk őket megérdemelt büntetésükhöz.

B. Hiszem, hogy az ördögöket az Isteni Gondviselés kormányozza, és talán az Ó irányító keze is segíti az ilyen leleplezéseket; ők azonban nem munkálkodnak sem Isten Dicsőségére, sem pedig az emberek javára, hanem éppen ellenkezőleg. Ezért tehát minden, ami tőlük származik, gyanakvással kezelendő, és veszélyes túlzott mértékben használni őket vagy hinni nekik.

S. De mi van akkor, ha Isten rendkívüli módon ördögöket használ fel ebben az ügyben? Elutasítjuk-e ebbéli Gondviselését?

B. Ez olyasmi, amit ebben az esetben nem vagyok hajlandó elhinni. Mégpedig azért nem, mert egyrészt a cél elérésére alkalmatlan közeg, másrészt pedig a már megnevezett második ok miatt, nevezetesen, nem érinti a megvádolt személyt.

S. Valóban ezt mondta kegyelmed, de ezt bizonyítani kellene.

B. Midőn azt mondom, hogy nem érinti a vádlott személyt, akkor azon azt értem, hogy nem képez ellene szóló bizonyítékot; ha pedig így van, akkor ugyan micsoda leleplezés vagy benne?

S. Nem hiszi-e kegyelmed, hogy az ő kísértete látható, amint kínozza a megbabonázott személyeket?

B. Még ha ezt feltesszük is, akkor sem következik abból az, hogy boszorkány lenne.

S. El kell ismernünk, hogy a kísértetben az ördög van; ám ez a felek beleegyezésével történik, tehát ez az illető bűnösségét bizonyítja.

B. Tudom, kegyelme-tek mind ezt állítják; azt mondják, hogy az ördög nem tud ártatlan személy képében gonoszsgot elkövetni, ám ezt nem bizonyították, mi pedig nem hiszünk kegyelme-teknek.

S. Hol van akkor Isten Kormányzó Szentsége a világ igazgatásában?

B. Hol volt, amikor Isten engedte, hogy Nábót életét istentelen emberek hamis tanúbizonyága alapján elvegyék?⁹ Hol volt, amikor Salamon azt a megjegyzést tette *Préd* 8:14?¹⁰ Nem a hozzánk hasonló együgyű halandók dolga, hogy Neki parancsoljunk, aki örök Királyként trónol.

S. De hogy állhat akkor a világ, ha ezt meg lehet engedni?

B. Bizonyos dolgok olykor kiegyenlítődnek. Ha ez rendszeresen előfordulna, az felforgatná a világot; ha pedig az ördögöknek korlátlan szabadságuk lenne, azt hamarosan felis-

⁹ 1Kir 21:1–24. Nábót szőlejét úgy szerezte meg Akháb samariai király, hogy felesége, Jézabel hamis tanúkat állított ellene, akiknek vallomása alapján megkövezték.

¹⁰ Vagyon e földön ilyen hiábavalóság, mert vannak oly igazak, kiknek dolgok lészen az gonoszoknak cselekedetek szerint, és vannak gonoszok, kiknek dolgok lészen az igazaknak cselekedetek szerint, és mondám, hogy ez is nagy hiábavalóság. (Károli 1590)

mernék. Mégis, amikor az Úr ilyesmit megengedni méltóztatik, és igazságot osztva kiegyenlít, akkor az az Ő számára összhangban van az Ő Szentségével, számunkra pedig hitelvi kérdés.

S. De ezen elképzelés szerint jó emberek élete veszélybe kerülhet és elveszhet.

B. Erről kegyelmed tehet, aki hitelt ad ezen dolgoknak. Hiszem, hogy ha kegyelmed sorsa fordulna úgy, hogy így megvádolják, akkor bizony nehezen viselné, hogy megbélyegzik, és így elbánnak kegyelmeddel. Vagy megbánná elhamarkodottságát, vagy istentagadóvá lenne.

S. Ettől nem félek; Isten soha nem engedne meg ilyesmit.

B. Hát ettől olyan szigorú kegyelmed! Lám, mások is mondták már ezt, de most vád alatt állnak, és bizony bánják, miket beszéltek!

S. Tud kegyelmed példával szolgálni arra, hogy istenes személyt így megvádoltak?

B. A történelem bőven ellát bennünket példákkal, még hozzá nemcsak ártatlanokról, hanem olyanokról is, akik rendkívüli jámborságukról voltak híresek.

S. Ki tudja, lehet, hogy csupán képmutatók és boszorkányok voltak?

B. Meglehet, és szerintem kegyelmetek is azok, ám a szeretet szabálya arra szólít, ne gondoljunk rosszat felőlük, amíg nincs alapos okunk félretenni e szeretetet.

S. Magunk is így véljük, ennyi azonban ebben az esetben elegendő, hisz feltesszük, hogy szükséges a másik fél beleegyezése.

B. Ez bizony nem más, mint feltételezés kegyelmetek részéről, és mint ilyen nem elegendő, amíg be nem bizonyítják, hogy az ördög ezt nem teheti a beleegyezésük nélkül, azt pedig, úgy vélem, soha nem fogják.

S. Mi sem látjuk, hogy kegyelmed bizonyította volna, hogy a beleegyezésük nélkül tette.

B. Ugyan, szófacsarás! Senki nem lát bele más szívébe. Vegyük elő a legjelesebb eseteket ebből a fajtából, és kegyelmed válasza az lesz, ki tudja, lehet, hogy csupán képmutatók és boszorkányok voltak. Eközben azonban megfelelkezik kegyelmed arról, hogy kegyelmednek kellene bizonyítani azt, hogy ez nem lehetséges, különben hogyan juthatna bátorsággal az ebből levont következtetésre? Ezt az elvet követi a gyakorlatban, tehát alapos okai kell, hogy legyenek. Mindazonáltal vannak érveink, amelyekkel ésszerűen bizonyítjuk, hogy nagyon is lehetséges.

S. Készek vagyunk a józan észre hallgatni.

B. Nagyon helyes. Valóban azt hiszi kegyelmed, hogy valamennyi megvádolt személy boszorkány?

S. Isten őrizz, hogy ennyire szeretetlen legyek!

B. Ez nyilvánvaló ellentmondás: ha ugyanis hiszi az előző következtetést, akkor a vádlókat vagy hamissággal kell gyanúsítania, amire kegyelmed nem hajlandó, vagy tévedéssel, ezt azonban tagadja kegyelmed, vagy pedig minden vádlottat bűnösnek kell tartania.

S. Valóban megdöbben bennünket a dolog, különösen mivel a vádlottak száma oly rettenetesen megnőtt.

B. És ily módon kilátás sincs arra, hogy véget érnének ezek a vádaskodások. Megengedne-e kegyelmed egy kis okfejtést erről az esetről? Feltételezem, hogy kegyelmed hiszi, hogy ezt az ördög meg tudja tenni, és meg is teszi, Isten engedelmeivel.

S. Kétségtelenül.

B. Hogy Isten megengedheti neki azt, ami megfelel az Ő Kormányzó Szentségének, az, úgy vélem, tagadhatatlan. Ostorként használhatja, hogy vele megbüntesse bűnbe esett népét. Megalázzhatja vele az Ő gyermekeit, és végül ezt a javukra fordíthatja. Tett az Úr már ehhez hasonló megmagyarázhatatlan dolgokat, és ugyan ki korlátozná Őt éppen ebben az esetben?

S. De ha a megbabonázott személyek azt vallják, hogy látnak valakit, aki személyesen bántalmazza őket, vajon az nem szükségszerűen meggyőző-e? Az illető vajon kimentheti-e magát egyszerűen azzal, hogy azt az ördög tette az ő képében, az ő beleegyezése nélkül? Vajon az emberek nem állhatnak-e elő ezzel a kifogással minden más bűntettel kapcsolatban, amelynek elkövetését tanúk bizonyítják rájuk? Hová jut akkor az igazságszolgáltatás?

B. Nagyon sok ehhez hasonló jelentéktelen beszédet hallottam már. Még ha fel is tesszük, hogy a megbabonázottak képesek tanúvallomást tenni, akkor is azt mondjuk, hogy ha két tanú ilyesmit állít egy személyről, és az nem tudja bizonyítani, hogy ugyanabban az időben más helyen tartózkodott, akkor az illető törvényesen elítéltetik; és még ha ártatlan is, dicsérnie kell Isten Felséges Gondviselését, a bírákra és esküdtekre pedig nem neheztelhet. Mit mond azonban kegyelmed akkor, amikor a vádlott jelenlétében teszik a vallomást, és igen sok tanú kénytelen azt mondani, hogy az nem az illető, mivel egyszerre nem lehet két helyen?

S. Ez ebben az egészben a boszorkányság, amelyre így derül fény, mivel az ördög követi el valamennyi gonosz tettet, méghozzá az ő beleegyezésükkel, különben nem tételezhetnénk fel, hogy boszorkányok.

B. Azonban ha így lenne, akkor is bizonyítandó a beleegyezésük, azt pedig tagadják. Kegyelmed érve pedig nem elég ahhoz, hogy bizonyítsa, ugyanis az olyan következtetés, amelyet legalább is bizonytalan premisszákból von le: hogyan lehetne tehát akkor bizonyos! Isten Igéje pedig azt kívánja, hogy a dolog bizonyos legyen.

S. A boszorkányokat akkor tehát csakis saját személyes vallomásuk árulhatja el. Ez azonban azt jelenti, hogy nem fogunk ilyen förtelmességek nyomára bukkanni.

B. Így van, máskülönben ártatlan személyek bűnhódhatnak boszorkányság miatt, az pedig igencsak félelmetes dolog! És tudjuk jól, hogy Istennek soha nem állt szándékában felfedni a Sötétség valamennyi művét vagy művelőjét e világon; továbbá nem számít bűnnek az, ha az emberek egyértelmű felderítés híján nem büntetnek meg titokban elkövetett bűnöket: Ha azonban elhamarkodott hevülettel bizonyítatlan bűnök miatt bárki életét elvágják, az bizony bűnnek számít! Mindazonáltal a saját vallomásukon kívül más módja is van a boszorkányok leleplezésének.

S. De remélem, azt megengedi kegyelmed, hogy más, súlyos körülménnyel együtt ez bizonyítékul szolgálhat a vádlottakkal szemben.

B. Nem hiszem. Mégpedig azért nem, mert legalább egy olyan tényt bizonyítani kell az illető ellen, amelyért meg kell halnia, mégpedig azt, amelyen bűnössége alapul. És annyi elég. Ha azonban nincs egyetlen ilyen tény sem, az gyanús körülményekkel, legyen belőlük bármennyi, nem pótolható, mivel azok nem teszik bizonyossá a dolgot. Ezenkívül a bölcsek azt tanítják, hogy a pusztá feltételezés, bármennyi legyen is, soha nem elegendő.

S. De tegyük fel, hogy az illető személy nem tudja bizonyítani, hogy az adott időben máshol volt; ilyenkor sem elegendő a megvádolás?

B. Nem, boszorkányság esetében semmi esetre sem, amikor csak a megbabonázottak vádolnak, a körülállók pedig nem látnak, nem éreznek semmit. Hiszen a látás tárgya kísértet, az pedig természetesen túli, és ezért nem meggyőző, nem szolgálhat ítélet alapjául. Amint már mondtam kegyelmednek, a tényállással kapcsolatos tanúk ugyanis olyan dolgokról kell, hogy valljanak, amelyek érzékeinkkel felfoghatók, mivel emberiek. Ez tehát világosan és egyénileg semmit nem bizonyít, csupán diszjunktíve, elválasztólag, jelesül azt, hogy vagy boszorkányság által van, vagy közvetlenebbül magától az ördögtől.

S. Remélem, azt megengedi kegyelmed, ez elég ahhoz, hogy valakit gyanú alapján börtönbe vessünk, hiszen ez odavezethet, hogy mást is fel tudunk majd ellene hozni.

B. A törvény előírja, hogy a főbenjáró bűnökért letartóztatott személyek esetében óvadéknak helye nincs, s a vádesküdszék döntése előtt szabadlára helyezésről szó sem lehet. Ugyanezen okból továbbá azt is kimondja, hogy csak olyasmért lehet valakit letartóztatni, ami legalább egy egyértelmű tanúságtétel bizonyító erejével bír. Ráadásul ezáltal a nyilvánosság elé kerül egy ember neve és élete, és a józan ész azt súgja, hogy ilyesmiért valami bizonyíthatót kell vele szemben felhozni, hiszen nem semmiség az, ha az ember nevét örökre megbélyegzik, családját tönkreteszik, életét pedig veszélybe sodorják.

S. De nagyon sokan lelepleződtek ilyen módon, egyebeket is felhoztak ellenük, és azokban szintén bűnösök voltak, és elnyerték méltó büntetésüket.

B. Erről nem mondok semmit, mivel nem láttam a tárgyalásaikat. Azt azonban tudom, hogy az első főzés során elkövetett hibát a másodikban már nem lehet helyrehozni. Gonosz cselekedni nem szabad azért, hogy jó származzon belőle. Elmondhatatlan, hogy a világon mennyi ártatlan személyt tönkretettek már így. A jó események nem igazolják a jogtalan cselekedeteket.

S. De azt csak megengedi kegyelmed, hogy ahhoz elég, hogy ennek alapján kikérdezzenek embereket?

B. Vajon a megbabonázott személyek személyesen ismerik-e mind a kikiáltottakat?

S. Dehogyan. Van olyan, akit sohasem láttak, talán soha nem is hallottak róla.

B. És kitől származik az információ, amelynek alapján kegyelmed elküld a vádlottért?

S. A megbabonázottaktól.

B. És őket ugyan ki tájékoztatta?

S. A kísértet.

B. Nagyon jól – az pedig nem más, mint az ördög, aki most besúgót játszik. Ugyan hogy állhatnának meg jó emberek az ő különös rosszindulatával szemben?

S. Legnagyobb részben ismerik őket, legalábbis közülük egyiket, másikat.

B. Ez viszont nem más, mint feltételezés. A bölcs ember pedig a feltételezést feltételezéshez méri. Nem lehet senkit sem kikérdezni alapos gyanú nélkül. Az emberek becsülete túlságosan értékes ahhoz, hogy ilyen bizonytalan alapon nyugvó gyanakvással aláássuk. Ha kikérdezzük őket, azzal a sérelmükre leszünk, mivel nyíltan gyanússá teszi őket. Nem tagadom, hogy eleve gyanús, rossz hírű személyek esetében ennyi elegendő lehet a kikérdezésükhöz. Ám ha semmi mást nem találunk, és vallomás sem születik, akkor az ilyen feltételezésnek azonnal véget kell vetni. Persze ha egyéb más, jelentőséggel teli dolog kiderül, akkor tovább folytatható a jogi eljárás.

S. Nekem ennyi elég. Senkit sem vetettünk börtönbe csupán a kísértet által nyújtott bizonyíték vagy a megbabonázottak pusztá vádaskodása alapján.

B. És senkit nem vallattak nyilvánosan, aki azelőtt közismert volt a jámborságáról? Van, aki erről másképpen vélekedik. De mit számít ez nekem? Úgysem tudnám, mi a másik dolog.

S. Amikor a megbabonázottak elé hozták a vádlottakat, azok a szemükkel lesújtották, és kezük érintésével felemelték őket.

B. Igen szeretetlen kegyelmed, amikor azt mondja, hogy ezt ők tették, mivel ilyen dolgok egyidejűleg máskor is történtek már.

S. A boszorkányok mérgezett tekintete sújtotta le őket!

B. Hát azt látom, kegyelmed nem filozófus. Meggyőződésem, hogy ebben is, abban is érzéki csalódás van. Vajon ezek a hatások akkor történnek, amikor a szemük elé kerülnek, vagy próbatételképpen is előidézik ezeket?

S. Először véletlenül vették észre, de azóta kísérletképpen is előidézik, és minden esetben sikerrel.

B. Ennek törvényszéki tárgyaláson való felhasználása teljes mértékben törvénytelen, és ezt nemsokára a világ is látni fogja. Ráadásul, a dolog, amikor megtörténik, nem bizonyító erejű, hanem rendkívül csalóka. Bizony, ugyanannyira feltételezés ez is csupán, mint az előző, ha nem még inkább.

S. De soha nem téves.

B. Isten ítélete rettenetesebb, őszinteségünk próbája pedig annál nagyobb lesz, ha – noha megtörténik a dolog – mégsem térünk el az Istennek való engedelmességtől.

S. Vannak régi példák erre az útra is.

B. Semmilyen példa nem igazolhatja azt, ami bűnös, és minél régebbi a tévelygés, annál rosszabb. Ráadásul eredetileg pápista ördögűzőktől származik.

S. Vannak, akik azt mondják, természetes oka van.

B. És kegyelmed hisz nekik! Az okozat természetentűli, a dolog pedig megmagyarázhatatlan! Ilyen esetekben, amikor életek forognak kockán, nem szabad az emberek vad képzelgéseit tényként elfogadni! Nem tudom, kegyelmed hogy van vele, annyi azonban bizonyos, hogy jómagam nem szeretnék egy ugyancsak vitatható pusztá bölcseleti tétel miatt meghalni!

S. Kegyelmed csodálatosan védi a boszorkányokat!

B. Nem ez az első alkalom. Azonban ha kegyelmed így gondolkodik, akkor itt akár abba is hagyhatjuk.

S. Mielőtt elválnék, szeretném megkérdezni, mit gondol kegyelmed a vallomást tévők vádjairól, akik azt mondják, látták őket a gyűléseiken, és azt is, hogy közülük többeket megkeresztelt az ördög. Úgy hallottam, kegyelmed ezt sem tartja sokra, mi azonban úgy gondoltuk, ezzel minden kétséget kizártunk.

B. Már elmondtam kegyelmednek, miként vélekedem az önmaguk ellen vallókról. És úgy vélem, a mások ellen tett vallomásaik is érvénytelenek.

S. A törvény előírja, hogy a cinkosok társaik ellen tett vallomása érvényes.

B. Erről folynak viták, és magam nem vagyok annyira jó jogász, hogy ezt eldönthessem; csak ebben az esetben teszek kivételt.

S. Örömmel hallanám, mit szól hozzá.

B. Először is, a vallomást tevő személyek saját vallomásuk alapján boszorkányok, vagyis megtagadták Istent és Krisztust, magukat az ördögnek, a hazugságok atyjának adván: Ugyan mi hitelt adhatunk az ilyen személyek mások élete ellen tett tanúvallomásának?

S. De mi van, ha nyíltan megtagadták azt a szövetséget, és bűnbánatot tanúsítanak? Akkor miért nem elfogadható?

B. Kisebb vétkekért is hosszú próbát kíván a vétkes bűnbánata; az, hogy ők csupán beszélnek róla, aligha képez mellettük szóló bizonyítékot, még akkor sem, ha könnyeket hullatnak és bocsánatért esedeznek. Továbbá bizonyos dolgok örök gyalázatára kell, hogy legyenek egyes személyeknek, hogy soha többé ne tehessenek ezen a világon tanúvallomást. Addig semmiképpen sem, amíg teljesen helyre nem állnak minden jó ember szeretetében.

S. Ez bizony szigorú ítéletnek hangzik.

B. Azonban úgy gondolom, helyénvaló. Mégis, másodszor, az általuk bizonyítandó dolgok is sokszor csalhatnak. Maguk a boszorkányok sem tudják, mikor mennek kísértet alakjában és mikor testi alakban, akkor pedig ugyan honnan tudnák, hogy a másik személy testileg van jelen vagy csak kísértet formájában? Igen sok példát hozhatnánk arra, amikor ilyen személyek bizton állították, hogy testileg ragadtattak el, pedig tanúk sokasága az ellenkezőjét tudta.

S. Látom, igen széles a bennünket elválasztó különbség, és félek a következményektől.

B. Isten meg tudja világosítani ezeket a dolgokat, és egyezzünk meg abban, hogy Őt erre kérjük, az Ő rendelése szerint.

FINIS

Fordította: NOVÁK GYÖRGY

„Valakit amerikaivá az tesz, hogy hisz bizonyos dolgokban”

Beszélgetés Gordon S. Wood amerikai történésszel

Gordon Stewart Wood a történelemtudomány Alva O. Way professzora az egyesült államokbeli Brown Egyetemen (Rhode Island). 1933-ban született a Massachusetts állambeli Concordban. 1955 és 1958 között az amerikai légierőnél szolgált, egyetemi tanulmányait a Tufts majd a Harvard Egyetemen végezte, ahol 1964-ben szerezte PhD fokozatát. Kutatási területe az Egyesült Államok történelmének korai időszaka. Az 1960-as évektől kezdve meghatározó alakja e tudományterületnek, számos munkája vívta ki a szakma és a szélesebb közvélemény elismerését: *The Creation of the American Republic* című könyvével 1970-ben elnyerte az amerikai történészeknek adható legrangosabb díjat, a Bancroft-díjat, míg *The Radicalism of the American Revolution* című munkája 1993-ban Pulitzer-díjat kapott. Wood több külföldi egyetemen oktatott vendégprofesszorként, illetve adott elő meghívott előadóként, így például Angliában, Izraelben, Japánban, Németországban, Ausztráliában, a Cseh Köztársaságban és Magyarországon.

Professzor úr, először a családi háttéréről szeretnénk kérdezni. A szülők foglalkozása meghatározhatja vagy legalábbis befolyásolhatja, hogy gyermekeik milyen szakmát válasszanak. Tudjuk például, hogy Christopher Wood, az Ön fia művészettörténetet oktat a Yale Egyetemen. Volt a családjában olyan személy, aki valamilyen formában történelemmel foglalkozott?

Nem volt senki ilyen a családban, a szüleim munkásszarmazásúak voltak. Egyikük sem járt egyetemre; anyám valójában soha nem végezte el a középiskolát. Nem volt történész a felmenőim között sem, de van három gyermekem, akik közül kettőből történész lett. Nemcsak a fiam történész, aki a Yale-en művészettörténetet oktat, hanem a lányom is, aki éppen most írta meg a doktori disszertációját történelemből, és jelenleg egy illinois-i főiskolán tanít. Tehát az én esetben nem beszélhetünk arról, hogy történészek lennének az elődeim között, ám az nyilvánvaló, hogy jómagam valamilyen módon hatással voltam saját gyermekeimre.

Hol volt az a pont az életében, amikor világossá vált az Ön számára, hogy a történelmi pályát kell választania?

Nos, az egyetem után tulajdonképpen részben azért vonultam be az amerikai hadseregbe, mert tartalékos tiszt voltam, és így szerződés szerint négy évig kellett szolgálnom a légierőnél. Azt is terveztem, hogy külügyi szolgálatba lépek. A hadseregben pedig úgy gondoltam, hogy leszerelés után a külügyminisztériumban fogok dolgozni, vagy diplomata leszek. A katonaságnál szerzett tapasztalat nyomán azonban úgy döntöttem, nem fogok a kormánynak dolgozni. Így a következő lépés az volt, hogy – mivel mindig is szerettem a történelmet – továbbtanulok az egyetem történelemtudományi doktori programjában. Nem tekintettem

én ezt végzettszerű dolognak, vagy olyasminek, amit komolyan elterveztem előre. Ugyanakkor soha nem bántam meg, hogy ezt a pályát választottam.

A mesterfokú képzést a Harvard Egyetemen végezte, majd pedig az ottani PhD programban folytatta tanulmányait. Az ottani történészprofesszorok között feltételezhetően voltak olyanok, akik hatással voltak erre a döntésére. Meg tudna nevezni közülük valakit?

A legfontosabb hatást Bernard Bailyn gyakorolta rám. Őt éppen akkor véglegesítették a Harvardon, és még fiatal oktató volt. Még csak egy kis monográfiát publikált, ám tartott egy szemináriumot, amit én igazán rendkívülinek találtam. Korábban nem igazán érdekelt az amerikai történelem, de miután részt vettem a szemináriumán, és rájöttem, hogy milyen izgalmas is lehet a korai amerikai történelem, elköteleztem magam.

PhD tanulmányait Bailyn irányításával folytatta. Ő a korai amerikai történelem egyik vezető szakértőjévé vált. Manapság úgy tekintenek rá, mint a szakma nagy öregjére, élő klasszikusára. Mesélne arról, hogy milyen módszerekkel oktatott, és hogy miként befolyásolta az Ön korai amerikai történelemről vallott felfogását?

Bailyn módszere rendkívül szokatlan volt, ugyanakkor nem különösebben bonyolult. Űgy vezette a szemináriumot, hogy egyszerűen vállat vont a hallgatók minden egyes megszólalásakor, mondván: és akkor mi van, hogy érti ezt? Így bírta rá a hallgatókat arra, hogy beszéljenek, és kifejtsek nézeteiket. Az első szeminárium persze mindannyiunk számára rémisztő volt, mert nem szólt egy szót se, mert tényleg hagyni akarta, hogy kibontakozzunk. Ugyanakkor tüneményes történész ő, és csupán az egyike vagyok azon több tucat tanítványának, akik ma már az Egyesült Államok különböző egyetemlein oktatnak professzorként. Ezért elmondható, hogy Bailyn igazán nagy hatással volt a korai amerikai történelemmel foglalkozó szakmára. Egy 1991-ben megjelent könyvben, melynek címe *The Transformation of Early American History*, amit James Henretta és mások szerkesztettek Bailyn tiszteletére, egy írással tisztelegtem előtte.

Bailyn 1967-ben jelentette meg klasszikus művét, a The Ideological Origins of the American Revolutiont, Ön pedig két évvel később követte őt a The Creation of the American Republic című munkával. Mindkét könyvet úgy tartják számon, mint az úgynevezet republikánus szintézis alapműveit, és egyéb munkákkal egyetemben hosszan tartó disputát váltottak ki az amerikai történetírásban. Kérem, néhány szóban mondja el a magyar olvasóknak, miben áll a vita lényege, és Ön milyen szerepet játszott benne!

A vita során alakult ki az, ami „republikánus szintézis”, illetve „republikánus hagyomány” néven vált ismertté, és ami nézetem szerint jóval túlment azon, amit Bailyn vagy jómagam valaha is elképzeltünk. Megpróbáltunk rekonstruálni egy, a hagyomány által meghatározott világot, ám nem gondoltuk, hogy valami olyasmit hozunk létre, amit republikánus szintézisnek fognak neveznek. Alapjában véve – ha megkísérelnénk összefoglalni a magyar közönség számára – a republikánizmus a marxizmus egyik alternatívája. Egy olyan közösségi rendszert ír le, egy *res publicat*, mely szerint létezik a közjó fogalma, amely fölötté áll minden egyéni szabadságnak – ha úgy tetszik –, kapitalizmushoz kapcsolódó jognak, tehát létezik a közjó, ami felülírja az egyéni érdekeket. Sok értelmiségi számára nagyon fontos volt ez az eszmerendszer, különösen jogász professzorok számára, akik a marxizmus alternatíváját keresték, egy olyan közösségi rendszert, amely korlátozni képes az egyéni önzést. A republikánizmusban pedig egy Amerikában óshonos hagyományra letek, vagyis olyanra, amely az alapító atyákig nyúlik vissza, s alkalmas a kapitalizmus korlátozásának igazolásá-

ra. Úgy gondolom, ez az, amit a republikánus hagyomány jelentett sok értelmiségi számára, és olyan módon vették át és hasznosították mások, ahogy sem Bailyn, sem én soha nem akartuk. Fogalmunk sem volt arról, hogy éppenséggel mi hozzuk azt létre. Történészekként azt igyekeztük feltárni, hogy mit gondoltak az emberek a 18. század végén. Aztán egyszerre csak létrehoztuk ezt a „szörnyet”, ami végigsöpört az értelmiségiek közösségén, és nagyon nagy hatással bírt jogász professzorok és mások körében, különösen az 1970-es és 1980-as években.

Visszatekintve miként értékeli a republikánus szintézisről folyó vitát? Hasznos volt-e a szakma számára, vagy pedig pusztán egy olyan ideológiai áramlatról beszélhetünk, amely csak egy ideig volt divatban?

Úgy vélem, elmondható, hogy hasznos volt a szakma számára, ugyanakkor szintén része volt az ideológiai divatnak, amit Amerikában mára már felváltottak a faji és társadalmi nemmel kapcsolatos kérdések. Ez utóbbiak, úgy tűnik, jelenleg messze fontosabbak a szakma számára, mint a republikánus hagyomány. A faji és a társadalmi nem kérdései idővel szintén el fognak tűnni. A tudományos közösségek természetéhez tartozik, hogy új kérdéseket találjanak a változó jelenben annak érdekében, hogy alakítsák a kutatás irányát és az eredmények publikálását. A történész szakma és más tudományos közösségek a változó jelenre reagálva változtatják elemzési és értelmezési módszereiket. Egy ideig azonban, legalábbis néhány évtizedig, a republikánus hagyomány hasznosnak tűnt sok tudós számára, akik arra használták, hogy segítségével sok mindent megmagyarázzanak még a 20. században is, holott az a 18. században jött létre.

Második fő műve The Radicalism of the American Revolution címen jelent meg, és 1993-ban Pulitzer-díjat kapott érte. Ebben a munkában amellett érvel, hogy – idézem – „az amerikai forradalom egyáltalán nem volt konzervatív jellegű. Ellenkezőleg: olyan radikális és forradalmi volt, mint a történelemben bármely más forradalom”. Ugyanakkor az európai és amerikai történészek is általában mérsékelt jelzővel látják el az amerikai forradalmat a francia vagy az orosz forradalmakhoz képest. Kérem, röviden magyarázza el, milyen értelemben tekinti az amerikai forradalmat radikális esemény sorozatnak.

Természetesen különbözött a többi forradalomtól abban az értelemben, hogy kevesebb erőszak jellemezte, azonban nem szabad elfelednünk, hogy a Nagy-Britannia ellen folytatott függetlenségi háború nagyon véres volt, és sok pénzt emésztett fel. Az 1775-ben kitért amerikai forradalom során a halottak össznépségséghez viszonyított arányát tekintve valójában több amerikai halt meg, mint bármely más háborúban az amerikai történelem folyamán, leszámítva persze a polgárháborút. Amennyiben a radikalizmust az erőszak, a vérontás jellemzi, valamint az, hogy a vezetők egymás ellen fordulnak, és egymás életére törnek, amint az a francia forradalomban történt, nos, akkor persze nem volt radikális. Abból a szempontból azonban, hogy milyen mérvű változást idézett elő a hímnemű, felnőtt, fehér átlagemberek státuszában, meglehetősen radikálisnak tekinthető. Ténylegesen olyan helyzetbe emelt átlagembereket, amire addig a világtörténelemben nem volt példa. Ráadásul addig példátlan mértékben hirdette a munka, az egyszerű emberek által végzett munka becsületét. Amikor Alexis de Tocqueville 1830-ban Amerikába látogatott, már egy olyan társadalmat talált, amit a társadalmi egyenlőség, a pénzhajhászás és az üzlet értékei tartottak lázban, és amely különbözött Európától – ez a világ azonban nagyon különbözött 1776 Amerikájától. Tehát a szellemi, kulturális és társadalmi változások tekintetében, amelyek a Függetlenségi Nyilatkozat és, mondjuk, az 1820 közötti félévszázadban zajlottak le, az Egyesült

Államok vagy legalábbis annak északi része olyan radikális forradalmat élt át, amely ugyanakkor mentes volt a francia forradalmat jellemző erőszaktól és vérontástól.

A The Radicalism of the American Revolution egyes bírálói kritizálták a könyv állítólagos dicsőítő és fennkölt hangnemét, melynek révén szerintük igen közel került ön az amerikai kivételességet (exceptionalism) igazoló nyelvezethez. Könyvében például kijelentette: „A forradalom volt az, amely bármely más eseménynél nagyobb mértékben járult hozzá ahhoz, hogy Amerika a világ legliberálisabb, legdemokratikusabb és leginkább modern nemzetévé váljék.” Úgy tűnik számunkra, hogy két nagy amerikai történetírói iskola megközelítési módszerét próbálta összebékíteni a könyvben, nevezetesen a progresszív történészekét, akik a forradalom radikális társadalmi és gazdasági következményeit hangsúlyozták, valamint a konszenzus iskoláét, melynek képviselői azt hangsúlyozták, hogy a forradalom nyomán egy kivételesen demokratikus és liberális nemzet jött létre. Mi a véleménye a fenti bírálatról, és egyetért-e az utóbbi meglátással?

Nos, a „kivételesség” kifejezésre már olyan sok jelentés rakódott, hogy nem igazán tudom, valójában mit jelent. Nem akarom azt sugallni, hogy az Egyesült Államok felsőbbrendű más nemzetekhez képest, vagy hogy kritikán felül áll. Egyszerűen csak azt akartam mondani, hogy abban az időben, amikor a 18. század végén létrejött, a világ legdemokratikusabb és legmodernebb nemzete volt. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy emiatt aztán jobb, mint más nemzet – hiszen végül is több millió afrikait tartott rabszolgaságban még ebben az időben is. Ugyanakkor több fehér felnőtt férfi szavazhatott, mint bármelyik más korabeli európai társadalomban. Ráadásul ezek a fehér férfiak egyenlőbbnek érezték magukat egymáshoz képest, mint bármelyik más európai nemzet fiai. Amennyiben ezt kivételességnek nevezzük, az szerintem bátran vállalható. Maguk az amerikaiak történelmük nagy részében kivételesnek érezték magukat, vagyis különbözőnek Európától, amiről azt gondolták, hogy romlott és avitt. Részben így próbálták kompenzálni közönségességüket és kulturálatlanságukat. Manapság Amerika nem nagyon különbözik Európától, és ezért a kivételességnek ez a korábbi jelentése már nem nagyon érvényes. Ugyanakkor el kell ismerni, mivel nem kerülhető meg, azt a tényt, hogy a múltban az amerikaiak is hittek a kivételességükben. A mai mérce szerint Amerika nem volt demokratikus. A nők nem szavazhattak, a nemzet egyötöde rabszolga volt. Azonban mondjanak nekem még egy olyan helyet a világon, ahol ebben az időben ennyi ember szavazhatott. A világon még hol élvezhették az emberek azt a fajta egyenlőséget, szabadságot és jogokat – legalább is, ami a fehér férfiakat illeti? Ekkor még nem volt a világon olyan hely, ahol nők szavaztak. Csak a mai fogalmaink alapján bírálhatjuk a demokrácia mértékét az Egyesült Államokban az 1820-as években. A könyvemben csupán arra akartam rámutatni, hogy az akkori idők kontextusában kereskedelmi szempontból az Egyesült Államok volt a legfejlettebb nemzet – legalábbis az északi részei, ahol arányait tekintve több ember foglalkozott kereskedelemmel és ipari tevékenységgel, mint más országokban. Azzal, hogy Észak a szabad munkán alapuló gazdasági haszonszerzést tekintette eszményének, eltávolodott az inkább arisztokratikus és rabszolgamunkát preferáló Déltől, és elindította azokat a fejleményeket, amelyek a polgárháborúhoz vezettek.

2004-ben könyve jelent meg Benjamin Franklinról The Americanization of Benjamin Franklin címmel, két évre rá pedig egy esszégyűjteménye a többi alapító atyáról (Revolutionary Characters: What Made the Founders Different). Miért találja az amerikai forradalom vezetőinek életét és teljesítményét ilyen vonzó témának? Véleménye szerint miben határozhatók meg legnagyobb tetteik és eredményeik?

Amint azt már többször is kifejtettem, az Egyesült Államok nem tekinthető nemzetnek a szó megszokott értelmében. Amerikainak lenni nem azt jelenti, hogy az ember egy adott nemzeti identitással bíró személy, hanem azt, hogy hisz bizonyos dolgokban, mégpedig azokban az intézményekben és értékekben, amelyek ezekhez, az általunk alapításnak nevezett, 18. század végi eseményhez köthetők, és amelyek összekötnek bennünket: ennek dokumentumai az Alkotmány vagy a Függetlenségi Nyilatkozat. Az amerikai nép minden eszménye, legfontosabb vágyaink ebből az időszakból származnak. Szabadság, egyenlőség, hitünk az alkotmányosságban, az önkormányzatiságban, valamint a hétköznapi ember jólétének fontosságában, az összes intézményünk – a Kongresszus, a Legfelsőbb Bíróság, az elnöki intézmény, a föderális állam – ebben a pillanatban jött létre. Következésképpen annak érdekében, hogy megerősítsük a magunk számára, mik is vagyunk valójában mint nép, szükségszerűen visszanyúlunk ehhez az időszakhoz, hogy felfrissüljünk, hogy lássuk, kik is vagyunk mi valójában mint nemzet. A mi nemzeti identitásunk nem egy egyértelmű valami, mivel annyi különféle etnicitás, faj és vallás található Amerikában. Nem könnyű dolog megmondani, hogy kicsoda is ez az amerikai ember. Valakit amerikaivá az tesz, hogy hisz bizonyos dolgokban. Így aztán állandóan visszanyúlunk ezeknek az elképzeléseknek a forrásaihoz, és visszamegyünk az alapítókhoz, akik megalkották ezeket az intézményeket és kialakították az eredeti elképzeléseket. Amíg létezik az amerikai köztársaság, addig mindig vissza fogunk térni az alapítás időszakához. Nézetem szerint ezért van tehát az, hogy ezeknek az alapítóknak mindig különleges helyük lesz számunkra mint nemzet számára.

Ön a korai amerikai történetírás kiemelkedő képviselője, de az általában vett történetírás iránt is érdeklődik – hogyan értékeli a szakma helyzetét az Egyesült Államokban? Melyek a kutatás fő problémái, tendenciái, melyek a leglényegesebb kihívások a korai köztársaság történetének kutatásában?

Úgy vélem, az amerikai történetész szakma alapvetően jó állapotban van. Minden évben számtalan történelmi témájú könyv jelenik meg. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy különbség van a között, amit a szaktörténészek művelnek, s amit a nagyközönség olvasni akar. Ennek az a jelenség az eredménye, hogy a legtöbb népszerű történelmi munkát olyan emberek írják, akik kívülről érkeztek a tudomány világába. Olyanokra gondolok, mint David McCullough, Ron Chernow vagy Stacy Schiff. Ez, úgy vélem, nem szerencsés dolog, mivel a tudományos szakma tagjai kizárólag egymásnak írnak, és azt a feladatot, hogy a történelemről a nagyközönséggel kommunikáljanak, a tudományon kívül álló szerzőkre hagyják. Ötven évvel ezelőtt az olyan történetészek, mint Richard Hofstadter vagy C. Vann Woodward egyszerre szóltak mindkét közönséghez: a tudósokhoz és a művelt nagyközönséghez is. Ez ma már nincs így, és ez sajnálatra méltó fejlemény.¹

Legtöbb írását, amely a Revolutionary Characters című könyvében jelent meg, a New York Review of Books, valamint a New Republicből válogatták. Fontosnak tartja, hogy a történetész nem kizárólag tudományos folyóiratokban, hanem újságokban és hetilapokban is publikáljon?

¹ E szerzők legismertebb művei: McCullough: 1776. New York, 2006; John Adams. New York, 2001. Chernow: Titan: The Life of John D. Rockefeller, Sr. New York, 2004.; Alexander Hamilton. New York, 2004. Schiff: A Great Improvisation: Franklin, France, and the Birth of America. New York, 2005. Hofstadter: The American Political Tradition and the Men Who Made It. New York, 1962; Social Darwinism in American Thought, 1860–1915. Philadelphia, 1944. Woodward: The Strange Career of Jim Crow. New York, 1966.; The Burden of Southern History. Baton Rouge, 1968.

Igen, hogyne. Úgy vélem, nekünk, történészeknek nem csupán az a feladatunk, hogy egy-máshoz szóljunk, vagy olyan fél tucat emberhez, akiket esetleg érdekelhet könyvünk, hanem a nagyközönséghez is. Fontos dolognak tartom, hogy az amerikai népnek legyen történelmi tudata, hogy legyen fogalma arról, miből fejlődött ki az Egyesült Államok, miként váltunk azzá a néppé, ami most vagyunk. Ha mi, tudósok nem végezzük el ezt a feladatot, helyettünk majd elvégzi valaki más. Ám lehet, hogy nem fogunk örülni a végeredménynek. Mások, akik a tudományos közösségen kívülről jönnek, majd megírják. Ezért úgy gondolom, nagyon fontos, hogy mi, akik tudományos igénnyel műveljük a történelmet, megpróbáljunk kilépni saját elefántcsonttoronyunkból, és megszólítsuk a nagyközönség művelt részét.

Az előző kérdés elvezet bennünket ahhoz a problémához, ami a történész saját korához való viszonyát érinti. Tudom, hogy Ön elveti azt a nézetet, miszerint a történelem arra való, hogy a jelen számára tanulságokat találjunk benne, s hangsúlyozza, a történésznek a múltat a múlt sajátos szempontjai szerint kell megértenie. Másfelől azonban meglehetősen gyakran publikál nem tudományos kiadványokban is, és amennyire tudom, ideje egy részét rendszeresen arra fordítja, hogy történelmet tanít középiskolás diákoknak szerte az Egyesült Államokban. Ha nem célszerű tanulságokat keresni a múltban, miért tartja olyan fontosnak az ilyesféle tevékenységet? Mondana valamit az Aetasnak arról, mit gondol a történész saját korához való viszonyáról?

Hát, ezek érdekes kérdések. A történelmi problémák nyilvánvalóan a jelenből fakadnak, és elfogadom, hogy ez így teljesen rendjénvaló. Mivel nem vagyunk régi korok megszállottjai, akik a múltban önmaga kedvéért dagonyáznak, számunkra, történészek számára kell, hogy legyen valamilyen kapcsolat a jelenünk és a múltunk között. Nem meglepő például, hogy a rabszolgaságról szóló legjobb munkák az 1960-as évek polgárjogi mozgalmainak eredményeként születtek, vagy hogy a nőkről szóló legjobb művek az 1970-es évek nőmozgalmaiból származnak. Ez rendjén is van így. Ugyanakkor az nagy veszély, hogy a múlt kérdéseit prezentista módon kezeljük, hogy a múltba jelenbéli álláspontokat olvassunk bele, és ez a prezentizmus a legkomolyabb probléma, amivel a történésznek meg kell birkóznia. Ügyelni kell arra, hogy ne torzítsuk el a múltat azzal, hogy a jelenkor eszével gondolkodunk felőle, miközben léteznie kell a kapcsolatnak múlt és jelen között. Amint mondja, nem sokat bíbelődöm azzal, hogy a múltból tanulságokat vonjak le. Akik ezt művelik, általában olyan durva módon teszik, hogy összeressen tőle a komoly történész. A második világháborút megelőző müncheni békéltetési politika tanulságaival például ismételtlen visszaélnék. A múlt történései azonban nyilvánvalóan értékesek számunkra. Meg akarjuk tudni, hogy miként lettünk azokká, akik most vagyunk. Abból a feltételezésből indulunk ki, hogy a múlt nagyon különbözik a jelenünktől. Ahogy mondani szoktuk: A múlt olyan, mint egy külföldi ország; máshogy csinálják ott a dolgokat. Meg akarjuk tudni, hogy az a távoli, másmilyen múltból miként lettünk mi. Ezért érdekel bennünket az, miként változnak a dolgok az időben. A történelemről mondott történet általában lineáris és kronologikus: mindig felénk tart. Ezért hát mindenkinek meg kell értenie, hogy miként váltunk azzá, amik vagyunk – akár a nyugati kultúráról mint egészről van szó, vagy pedig egy nemzetről, vagy akár éppenséggel egy nemzet részéről. Ha azt a kérdést tesszük fel, miként fejlődünk az idők során, nos, ez történelmi kérdés, és ez az a fajta kérdés, amit meg kell próbálnunk megválaszolni. Nem hiszek abban, hogy azért kellene visszamennünk a múltba, kotorászni benne, hogy a végén valamilyen tanulságra leljünk, amit aztán eltorzított formában a saját magunk jelenére alkalmazunk. A tanulságokat általában így használják, és a történész feladata nem erről szól.

Néha az a helyzet, hogy nem a történész használja a múltat a jelen kedvéért, hanem a jelen használja a történészek munkáit a saját céljaira. Ez Önnel is számos esetben megtörtént. Például maga Newt Gingrich, a képviselőház korábbi elnöke, aki történelmi regényeket is írt a második világháborúról és az amerikai polgárháborúról, nyilvánosan dicsérte az Ön The Radicalism of the American Revolution című könyvét. A New York Review of Books-ban megjelent egyik recenzióját pedig a Good Will Hunting (1997) című hollywoodi filmben idézték. Megkérdezzhetjük, hogy miként fogadja az ilyen citálásokat?

Természetesen egy szerzőnek sincs hatalma a fölött, hogy az olvasói mit művelnek azzal, amit leírt. Nem számítottam arra, hogy Gingrichnek tetszeni fog a könyvem, és a kijelentése nem tett jót nekem a kollégáim szemében. Habár Gingrich végül is képzett történész, akinek PhD-je van európai történelemből, a republikánus képviselők vezetője volt a Kongresszusban 1995-ben, és – amint azt talán tudják –, Amerikában a tudós értelmiségiek körében nagyon erős a demokratákhoz fűződő rokonszenv. Ezért sok ugratást kaptam a kollégáimtól Gingrich megjegyzése miatt, ami néhányukat arra vitt, hogy megállapítsák, egy Amerikát dicsőítő könyvet írtam. Ami pedig a filmbéli idézetet illeti, az persze kérészerű hírnevet jelentett a számomra. Sokkal fontosabb a hallgatóim számára, hogy egy hollywoodi filmben említették a nevemet, mint az általam írt könyvek, mert számukra a film minden írott szövegnél nagyobb hatású. Egy pillanatra ünnevelt híresség lettem a szemükben.

Úgy tudjuk, már korábban is járt Magyarországon. Mikor volt ez? Lát-e valamilyen változást ahhoz képest, amit korábban tapasztalt ebben az országban?

Először 1985-ben látogattam Magyarországra, az európai amerikanisták társaságának konferenciájára. Ez volt az első konferenciája ennek a társaságnak Kelet-Európában, és akkor úgy gondoltam, és mindenki úgy érezte, hogy a konferencia történelmi jelentőségű alkalom volt, mivel ez még jóval a berlini fal leomlása előtt történt. A konferencia jelezte, hogy Magyarország az élén jár annak a mozgalomnak, ami liberalizálta és lebontotta a régi kommunista rendszereket – bizonyos értelemben inkább jellemezte ez Magyarországot, mint például Lengyelországot. Azt hiszem, ez volt ennek az eseménynek a jelentősége. Most viszont még csak egy napja vagyok itt, ami nem nagy idő, de már megfigyeltem, hogy nagyon sokan beszélnek az angol nyelvet mint egy fajta *lingua franca*t. Hétköznapi emberektől angolul kértünk útbaigazítást az utcán, és angolul tudtak válaszolni, ami számomra igen figyelemreméltó. Nem hiszem, hogy ez így lett volna húsz évvel ezelőtt. A mostani, igen rövid látogatásom alatt ez a legnyilvánvalóbb benyomás, amit eddig szereztem.

Köszönjük az interjút, és jó egészséget kívánunk további munkájához.

Budapest, 2007. március 5.

Az interjút készítette és fordította: LÉVAI CSABA és VAJDA ZOLTÁN

GORDON S. WOOD

Az amerikai alkotmányosság eredete¹

Az első dolog, amit az amerikai alkotmányosság eredetével kapcsolatban hangsúlyoznunk kell, az, hogy az Alapító Atyák, akik a 18. század végén kimunkálták az amerikai alkotmányos berendezkedés alapjait, angolok voltak, vagy ha mégsem, angolok módjára gondolkodtak.

Eltérően számos európai országtól, amely állammá válása előtt már nemzetként létezett, Amerika előbb volt állam, mint nemzet, és még ma sem tekinthető nemzetnek a fogalom bármely hagyományos értelmében. Ha elfogadjuk, hogy a nemzetek elképzelt közösségek, az Egyesült Államokat, mely a tizennyolcadik század végén jött létre, valamilyen Angliára emlékeztető képződményként képzelték el. A 18. századi amerikaiak úgy gondolták, hogy bár Anglia politikai rendszere elfajult, egykoron valójában a szabadság és a népi kormányzás meghatározó forrása volt az akkori világban, és minden liberális érzelmű entellektüel dicsőítette alkotmányát. Ezért aztán nem meglepő, hogy az anglo-amerikaiak – ezt az elnevezést használta a legtöbb európai az amerikaiakra a tizenkilencedik század elején – váltak az angol jogok és szabadság talajára épülő, az angoloktól eredő hagyomány örököséivé. Az amerikaiak elképzelése szerint az angol szabadság fáklyáját immár ők hordozták, és feladatuknak tekintették, hogy lángja fényesebben és tartósabban világítson, mint amikor az angolok emelték magasra.

Az amerikaiak eltökéltek voltak a tekintetben, hogy elkerüljék az angol alkotmányt – nézetük szerint – jellemző elkorcsosult állapotot. Ennek jegyében saját politikai rendszerük kiépítése során számos tekintetben el kellett térniük az angol alkotmányos hagyománytól. Valójában, ha összevetjük a 18. század végének amerikai alkotmányos fejlődését azzal az angol alkotmányos rendszerrel, amivel az amerikaiak szakítottak, segíthet bennünket annak megértésében, hogy pontosan mi az, ami miatt az amerikai alkotmányosság sajátosnak mondható.

A 18. századi angol és amerikai alkotmányosság közötti legnyilvánvalóbb különbség abban rejlik, hogy az amerikai forradalmárok az alkotmányt írott dokumentumként fogták fel, olyan alaptörvényként, amely meghatározza a kormányzat főbb vonásait. Az amerikai forradalmat megelőzően az alkotmányt ritkán különböztették meg a kormányzattól és annak működésétől. Az angol kultúrában az 'alkotmány' hagyományosan egyaránt vonatkozott arra, ahogy a kormányzat összeállt, ahogy az „konstituálódott”, valamint azokra az alapvető jogokra, amelyek védelme a kormányzat feladata volt. A 18. századi angol alkotmányt törvények, szokások, elvek és intézmények íratlan egyvelege alkotta.

A forradalmi időszak végére azonban az amerikaiak alkotmányfelfogása alaposan megváltozott. Az alkotmányt már nem a kormányzat részének gondolták, hanem olyan írott

¹ A budapesti Közép-európai Egyetemen 2007. március 5-én elhangzott előadás írásbeli változatának magyar nyelvű fordítása.

dokumentumnak, amely különbözik a kormányzat működésének valamennyi aspektusától, és azok felett áll. Az alkotmány, ahogy azt Thomas Paine² 1791-ben kifejtette, „megelőzi a kormányzatot, ami csupán annak produktuma.” Továbbá, tette hozzá, az alkotmány „nem pusztán nevében létezik, hanem faktumként.”

Az amerikaiak számára az alkotmány alapvető fontossággal bírt. Írott dokumentumként minden családnak volt belőle példánya: az emberek úgy hordozták magukkal, mint a bibliát, idéztek belőle, hivatkoztak a cikkelyeire. Egy ilyen alkotmány soha nem lehetett volna törvényhozás eredménye – magának a népnek kellett megalkotnia azt.

Jóllehet a 18. századi angolok alkotmányuk változatlan alapelveiről és alaptörvény mi-voltáról beszéltek, közülük kevesen vonták kétségbe azt, hogy a parlament mint a nemesség és a nép képviselői szerve és mint a nemzet szuverén törvényhozó testülete ezen elvek és az alaptörvény legfőbb öre és értelmezője. Valójában a parlamentet tekintették a nép szabadsága bástyájának a korona, vagyis az uralkodó és támogatóinak szabadságukat csorbító törekvéseivel szemben. Kizárólag ez védte és erősítette a nép jogait. A *Petition of Rights*, a *Habeas Corpus* törvény vagy a Jogok Törvénye (*Bill of Rights*) mind-mind a parlament által hozott törvények voltak, olyan statútumok, amelyek formailag semmiben sem különböztek a parlament többi törvényétől.³

Ezért az angolok számára, amint arra William Blackstone, a nagy 18. századi angol jogtudós rámutatott, nem létezhetett különbség „a kormányzat alkotmánya, azaz kerete” és „a jogrendszer” között. Egyek voltak: a parlament minden egyes törvénye az alkotmány részét alkotta, és ennek következtében minden törvény – akár szokáson alapuló, akár írott statútum – alkotmányos volt. „Ezért – állapítja meg az angol teoretikus, William Paley – az *alkotmányos* és *alkotmányellenes* szakkifejezések jelentése *törvényes*, illetve *törvénytelen*.”⁴

Ez a felfogás radikálisan különbözött attól, amiben az amerikaiak kezdtek hinni. Valójában éppen ez, a „törvényes” és „törvénytelen” közötti különbség volt az, melynek tekintetében az amerikai és az angol alkotmányos hagyomány eltért egymástól a forradalom időszakában.

Ugyanakkor egy dolog olyan alaptörvényként meghatározni az alkotmányt, mint amely különbözik a mindennapi törvényhozástól és meghatározni a kormányzat intézményeit, és egészen más dolog megvalósítani ezt a distinkciót a gyakorlatban. Mivel az alkotmányokat a törvényhozó szervek hozták létre, a korabeli feltételezés az volt, hogy nem lehet azokat megváltoztatni és kiegészíteni. 1776-ban néhány alkotmányozó rájött erre a problémára, és megpróbálta kezelni azt. Delaware állam alkotmányának létrehozói például beépítették a minősített többség elvét a törvényhozás rendszerébe, azzal a kitételrel, hogy az alkotmány csak a törvényhozás öt-hetedének az akaratával módosítható. Maryland állam pedig kimondta, hogy egy alkotmánykiegészítés csak akkor válik hatályossá, ha azt két, egymást követő törvényhozás kétharmada elfogadja. Ugyanakkor a legtöbb állam úgy hozta létre al-

² Angol politikus, akinek *Common Sense* (1776) című politikai röpirata nagy hatást gyakorolt az amerikai politikusok gondolkodására. (*A fordító jegyzete.*)

³ A *Petition of Rights* (1629) I. Károly és az angol parlament küzdelmében született az abszolút uralkodói hatalom korlátozása érdekében. Többek között az indokolatlan bebörtönzés illetve a parlament jóváhagyása nélküli adóztatás gyakorlata ellen lépett fel. A *Habeas Corpus* törvény (1679) az angol szabadságjogok sarkalatos elemeként mondta ki, hogy bírósági végzés nélkül szabad személy nem vehető őrizetbe. A Jogok Törvénye (1689) a parlamenttel szemben korlátozta az uralkodó hatalmát. A statútum (*statute*), illetve statutuális vagy tételes törvény, a parlament, vagy más törvényhozó testület által alkotott törvény, mely különbözik a régi szokásokon és bírói joggyakorlaton, precedenseken alapuló úgynevezett *common law*-tól. (*A fordító jegyzete.*)

⁴ Paley eredeti kiemelései.

kormányát, mintha az közönséges státútum lett volna, és bár mindenki úgy tekintett rájuk mint speciális törvényekre, senki sem tudta igazán, hogy a valóságban miként tehetők azokká.

A Függetlenségi Nyilatkozat (1776) utáni években az amerikaiak az alaptörvény és a statuális vagy tételes törvény közötti különbségtétel problémájával küszködtek, és közülük senki sem volt elszántabb e téren, mint Thomas Jefferson. 1779-ben Jefferson kijelentette, tapasztalatból tudja, hogy nincs olyan, „a nép által csupán a törvényhozás szokványos céljaira választott törvényhozás”, amely korlátozni tudná az egymást váltó törvényhozásokat törvénykezési gyakorlatukban. Ezért aztán rájött arra, hogy ha nagyszerű, a vallásszabadságot Virginia állam területén biztosító törvénytervezetéről kijelenti, hogy azt „nem lehet visszavonni, annak nincs törvényes hatálya; ám kimondhatjuk” – írta frusztráltan az erről szóló 1779. évi törvényjavaslatában –, „és ki is mondjuk – tette hozzá –, hogy [...] az ezután születő összes olyan törvény, melynek célja, hogy eltörölje a jelen (törvényt), vagy hogy szűkítse annak hatályát, a természeti jog csorbításának tekintendő.”⁵

Jefferson ugyanakkor tisztában volt azzal, hogy ennek az elvnek a papíron történő nyilvánítása nem elég, ennél többre van szükség. Az 1780-as évekre mind ő, mind pedig barátja, James Madison azon dolgoztak, hogy „egy valódi alkotmányt készítsenek” Virginia állam számára. A meglévő, fogalmaztak, pusztán egy „rendelkezés” volt, „mely nem bír nagyobb tekintéllyel, mint ugyanannak a törvényhozási periódusnak a többi rendelkezése”. Olyan alkotmányt akartak létrehozni, amely „perpetuális” és „más törvényhozások által nem megváltoztatható”. Ezt csakis úgy lehetett megvalósítani, ha az alkotmányt, ahogy Jefferson fogalmazott, „egy olyan hatalom” hozza létre, „amely a törvényhozás fölött áll”. Amikor ezt Jefferson papírra vetette az 1780-as évek elején *Notes on the State of Virginia* (Feljegyzések Virginia államról) című művében, a válasz világos volt. „Annak érdekében, hogy egy adott kormányzati formát ne tudjon megváltoztatni egy testület közönséges törvények segítségével – írta –, a népnek különleges hatalommal felruházott személyeket kell delegálnia. Ennek megfelelően különleges konvenciókat, kongresszusokat választottak, hogy létrehozzák és megjavítsák kormányzataikat.”

Massachusetts állam már 1780-ban kijelölte az utat. Egy olyan konvenciót választott, melynek kifejezetten az volt a feladata, hogy alkotmányozzon, és ezt követően az alkotmányt a nép elé terjessze ratifikációra. Amikor pedig a Philadelphiában ülésző konvenció 1787-ben egy új alkotmányt szövegezett meg a nemzet számára, tudta, mit kell tennie. Ki nyilvánította, hogy az új alaptörvényt a kizárólag erre a célra összehívott, állami konvenciókban összegyűlő népnek kell ratifikálnia. Az alkotmányozó konvenciók és a ratifikáció folyamata tette a népet tényleges alkotmányozó hatalommá.⁶ Amint azt a felvilágosult európaiak felismerték, mindezek az alkotmányfelfogással kapcsolatos újítások az amerikai forradalom azon legsajátosabb eszközei közé tartoztak, amelyekkel az gazdagította az egyetemes politikai gondolkodást.

Ugyanakkor nem pusztán ebben érhető tetten a gazdagodás ténye. Az alkotmány azon felfogásának az örve alatt, mely a törvényhozás túlhatalmától mentes alaptörvényként értelmezi azt, mivel a törvényhozás hatalma erősen korlátozott, az 1780-as években néhány,

⁵ Jefferson, Thomas: *A Bill for Establishing Religious Freedom*. In: Peterson, Merrill D. (ed.): Thomas Jefferson. Writings. New York, 1984.

⁶ Massachusetts állam esetében a ratifikáció feltétele az volt, hogy az állam 21 év feletti szabad férfitársainak legalább kétharmada elfogadja az állam alkotmányát. Az 1787. évi szövetségi alkotmány érvénybe lépéséhez a 13 államból 9 elfogadó határozatára volt szükség, amelyet alkotmányozó konvenciókon hoztak meg.

különböző államokban tevékenykedő bíró elszigetelt jogi esetek tárgyalása során óvatosan olyan irányba mozdult el, ami az államok törvénykezési gyakorlatának korlátozása felé mutatott. Gyakorlatilag megszabták az állami törvényhozások hatáskörét, amint azt George Wythe, Virginia állam legfelsőbb bíróságának bírója tette 1782-ben: „Itt van a hatalmuk határa – jelentette ki –, eddig mehetnek és nem tovább.” Ezek voltak az első tétova lépések ama gyakorlat irányában, amit a későbbiekben bírósági felülvizsgálatnak (*judicial review*) fognak nevezni – annak a figyelemreméltó gyakorlatnak az irányában, melynek révén az alsóbb szintű bíróságok bírúinak megvan a jogkörük arra, hogy megítéljék az állami és szövetségi törvényhozások által hozott törvények alkotmányosságát.

Bármilyen fontos volt is azonban a tizennyolcadik században a közönséges, statutuális törvénytől elkülönülő írott alkotmány eszménye, nem ez volt a legjelentősebb alkotmányos jellemvonás, amiben a tizennyolcadik századi amerikaiak különböztek öröklött angol hagyományaiktól. Az amerikai alkotmányosság és az angol, valamint a mai legtöbb más demokratikus nemzet alkotmányfelfogása közötti különbségek sorában nagyobb jelentőséggel bír a hatalmak szétválasztásának az eszméje.

A felelősségen alapuló brit kabinet rendszer lényege az, hogy a Korona miniszterei egyúttal a parlament tagjaiként is tevékenykedtek. Ez volt az a kapcsolat, amit az amerikai gyarmatosok „korrupciónak” bélyegeztek, míg David Hume, tizennyolcadik századi skót filozófus és politikai gondolkodó „befolyásolásnak” nevezett, és amelynek szétzúzása az amerikaiak elszánták magukat 1776-ban.

Így aztán az államok 1776. évi alkotmányaikban kizárták törvényhozásaikból az összes, a végrehajtó hatalmi ághoz tartozó képviselőt úgy, ahogy azt New Jersey állam alkotmánya deklarálta: „Ennek a kormányzatnak a törvényhozó ágát – amennyire csak lehetséges – meg kell védeni a korrupció leghalványabb gyanújától.” A hatalmi ágak szétválasztásának ezt az elvét ismételte meg a szövetségi alkotmány első cikkelyének hatodik szakasza, amely megakadályozza a (törvényhozásnak) felelős, kabinet-alapú kormányzás kialakulását Amerikában. Ebben a tekintetben legalábbis az amerikai alkotmányosság egyáltalán nem gyakorolt hatást más nemzetek alkotmányosságára, mivel a világ legtöbb demokratikus kormányzata inkább a brit parlamentáris modellt követte.

Ugyanakkor ezen, a brit és az amerikai alkotmányosság között nyilvánvalóan meglévő különbségek mögött még alapvetőbb eltérések húzódnak meg, melyek révén a kormányzat és politika amerikai felfogása a világ csaknem minden más nemzete felfogásától különbözik. Ezek a különbségek a képviselet rendszeréről vallott nézetekkel kezdődnek.

Az 1760-as és 1770-es években a birodalom természetéről zajló viták során a britek hasztalan próbálták igazolni a gyarmatok parlament által történő megadóztatásának jogosságát. Úgy érveltek, hogy az amerikai gyarmatosok, mint az angol alattvalók mindenütt, a parlament törvényeinek vannak alárendelve egy olyan rendszeren keresztül, amit „virtuális” (*virtual*) képviseletnek neveztek. Még ha a gyarmatosok, „mint Britannia népeinek kilenc-tizede” – ahogy annak idején mondták – „valójában nem is választottak képviselőket a brit alsóházba”, kétségkívül „részei, méghozzá fontos részei Nagy-Britannia közrendűinek: ugyanúgy képviselve vannak a parlamentben, mint az ország azon lakói, akiknek nincs szavuk a választásokon.”

A legtöbb Egyesült Királyságban élő angolnak ez az okfejtés nagyon is elfogadható volt. Az évszázadok során Britanniában a választókerületeknek méretüket és alakjukat illetően zavaros egyvelege jött létre. Egyik-másik választókerület nagy területtel bírt, választók ezreivel, ám mások kis területűek voltak, és többé-kevésbé a helyi földbirtokos ellenőrzése alatt álltak. Sok választókerületben kevés volt a választó, és néhány, úgynevezett „rothadt körzet”-ben (*rotten borough*) egyáltalán nem éltek választójoggal bíró alattvalók. Egy Dun-

wich nevű város még sokáig az után is képviselőket küldött a parlamentbe, hogy megszűnt létezni, mert beecsúszt az Északi-tengerbe. Ugyanakkor Anglia legnagyobb városai közül néhány, mint például Manchester és Birmingham, amelyek hirtelen nőttek meg a tizen-nyolcadik század közepén, nem küldtek képviselőt a parlamentbe. A britek azzal indokolták ezt a képviselet terén érvényesülő összevisszaságot, hogy a parlament minden egyes tagja az egész brit nemzetet képviseli, és nem csupán annak a helyi körzetnek a partikuláris érdekét, ahonnan származik. Azt az előírást, mely szerint a parlamenti képviselőnek abban a választókerületben kell laknia, amit képvisel, már régóta figyelmen kívül hagyták, és ezt a szabályt természetesen a mai képviselőknek sem kell betartani. A virtuális képviselet ezen eszméje szerint Angliában a nép képviselete nem a választási procedúra során valósult meg – ezt a képviseleti rendszer mellékes velejárójának tartották –, hanem inkább azon közös érdekek képviselete révén, amelyek a parlamenti képviselőket állítólag minden olyan angol alattvalóval összekapcsolták, akikért felszólaltak. Beleértve azokat is – mint például az amerikai gyarmatok lakóit –, akik valójában nem is szavaztak rájuk.

Az amerikaiak határozottan elutasították ezt az érvelést, és a virtuális képviselet eszméjével szemben az általuk „valóságos” (*actual*) képviseletnek nevezett elvet állították alternatívaként. Amennyiben a nép megfelelő képviseletet kellett, hogy kapjon a törvényhozásban, vallották a gyarmatok lakói, a népnek nem csak hogy közvetlenül kell választania annak tagjait, de olyan képviselőkre van szükség, akiknek a száma arányos azzal a népességgel, amelynek érdekeit képviselik. Mire való az, kérdezte a Massachusetts állambeli James Otis 1765-ben, hogy az angolok folyamatosan azzal igyekeznek megindokolni az amerikai képviselet hiányát a brit parlamentben, hogy Manchester és Birmingham példáját citálják elő, hogy azok sem küldenek képviselőket a brit alsóházba? A megoldás egyszerűnek tűnt Otis számára: „Ha ezek a most már olyan jelentős helységek nincsenek képviselve, képviseletet kell kapniuk.”

Ami Angliában értelemmel bírt, Amerikában értelmetlennek bizonyult. Angliával ellentétben az Újvilág választókeretei nem annyira az évszázadokra visszanyúló történelem, mint inkább az újabb időknek a népesség számában bekövetkezett változásokkal szabályszerűen összefüggő termékei voltak. Amikor Massachusettsben új városok vagy Virginiában új megyék jöttek létre, automatikusan új képviselőket választottak az adott gyarmat törvényhozásába. A valóságos képviseletnek ez a rendszere a lehető legszorosabb kapcsolatot tételte a helyi választók és a képviselőik között. Az angolokkal ellentétben az amerikaiak úgy vélték, a képviselőknél abban a helységben kell lakniuk, amelynek érdekeit képviselik, és az ott élő választóknak joguk van arra, hogy instruálják őket a politikai döntéshozatalban. Úgy gondolták, az az igazságos, ha egy-egy választókerület érdeke többé-kevésbé az ott élő népesség nagyságának arányában van képviselve. Röviden szólva, a valóságos képviselet elve, amiben az amerikaiak hittek, az embereknek a modern világban valaha is létező legteljesebb és legegyszerűbb részvételét jelentette a kormányzás folyamatában.

A valóságos képviseletnek ez az elve a népnek az általa választott képviselőkkel szembeni bizalmatlanságán alapult, és ezért a nép érdekei érvényesítésének legegységesebb módját igyekezett elérni, ami általában a szavazást jelentette. A virtuális képviseletet Angliában működőképesé tevő érdekek közössége Amerikában annyira gyenge és bizonytalan volt, hogy nem lehetett bízni abban, hogy a képviselők a választókerületi szavazók érdekeiben szólnak, hacsak ténylegesen nem azok választják őket. A valóságos képviselet révén így a választás folyamata a képviselet nem mellékes, hanem központi része lett. A valóságos képviselet vált az amerikai alkotmányosság és kormányzás sajátosságainak kulcsává. Az emberek olyan tisztségviselőket akartak választani, akik minden tekintetben hasonlóak voltak hozzájuk, nem csupán nézeteik, hanem vallás, etnicitás vagy társadalmi osztály tekintetében.

tében is. 1775-ben Philadelphia népe meghatározta, hogy a forradalmi bizottságokban hány presbiteriánus vallású, iparos foglalkozású vagy német etnikumú személy vegyen részt. Az amerikaiak már ekkor hangot adtak ama nézetüknek, hogy a választott képviselőknek nem csupán a népért kell lenniük, hanem a népből is.

Az amerikai demokrácia forrása a bizalmatlanság lett, amely időnként olyan méreteket öltött, hogy magát a reprezentáció folyamatát kérdőjelezték meg, és magukról megfélemlített tömegek, valamint törvényen kívüli szervezetek léptek fel, állítva, hogy nagyobb hitelességgel beszélnek a nép nevében, mint megválasztott képviselőik. A nép, úgy tűnt, sokféle képpel képviselhető, és sokféle intézmény által. Azonban egy tisztségviselő sem testesítette meg a népet teljes egészében, bármennyi szavazatot is kapott.

Végső soron a képviselettel kapcsolatos nézetek mentén különbözőt egymástól az angol és az amerikai alkotmányos rendszer. Angliában a parlament ragadta magához a szuverenitást, vagyis az állam legvégső, legfőbb és oszthatatlan törvényhozói hatalmát. Ennek az volt az oka, hogy az önmagában az egész társadalmat testesítette meg, a királyság összes társadalmi csoportját, és rajta kívül semmi más nem létezett. Amerikában azonban a szuverén hatalom letéteményese maga a nép maradt, nem pedig valamely ágense, és még csak nem is az ágenseinek az összessége. Az amerikai nép – az angoltól eltérően – sohasem szűnt meg létezni a képviselet folyamatában.

Amikor az amerikaiak a nép szuverenitására hivatkoztak, nem csupán azt értették alatta, hogy a kormányzat egésze a néptől ered, hanem hogy a társadalom végső, legfelsőbb és oszthatatlan törvényhozó hatalmának a letéteményese maga a nép, nem pedig annak képviselői vagy bármely más ágense. Az amerikai gondolkodásban minden köztisztviselő a nép által delegált és árgus szemekkel figyelt ágens lett, aki időlegesen birtokolja a nép hatalmának apró darabkáját, úgymond bármikor visszavehető hitbizományként.

A népfelfogásnak ez a rendkívüli módja tette képessé az amerikaiakat arra, hogy megalossák a föderalizmus eszméjét, vagyis a központi kormányzat és az államok kormányzatai közötti hatalom nevezetes megosztását. Azáltal, hogy az amerikaiak két olyan, különböző hatalmakkal bíró törvényhozást hívtak életre, amely ugyanazon terület felett diszponál, a kormányzat megalkotásának új módját alkották meg a világ számára.

Az amerikaiak csak úgy tudták értelmezni új alkotmányos vívmányaikat, mint például a különleges alkotmányozó konvenciókat és az alkotmányok nép által való ratifikációjának a folyamatát, hogy felfogásuk szerint a nép maradt a szuverenitás letéteményese. Amerikában az a gondolat, hogy a szuverenitás a népnél marad, nem csupán egy kényelmes politikai fikció volt. Az amerikai nép, eltérően az angoltól, ténylegesen megtartotta a törvényhozói hatalmat. Az angoloknak nem volt szükségük konvenciókra és nép általi ratifikációkhoz ahhoz, hogy megváltoztassák alkotmányukat, mivel a parlament teljes egészében megegyezett a néppel, és rajta kívül a nép nem létezett politikai vagy alkotmányos értelemben, leszámítva a választás pillanatát.

Amikor az amerikaiak számára a választás lett a képviselet egyedüli kritériuma, természetes volt számukra, hogy úgy tekintenek az összes megválasztott tisztségviselőre, mint akik valamilyen módon a népet képviselik. Már az 1780-as években sok amerikai úgy utalt a választott szenátorokra mint a nép kettős képviseletére. Egyesek azt kezdték hangoztatni, hogy a kormányzók, mivel a nép egésze választotta őket, az állam legrepresentatívabb tisztségviselői. Hamarosan minden megválasztott tisztségviselőt a nép képviselőjeként aposztrofáltak, és ez, az eredetileg az államok alkotmányaiiban, valamint a szövetségi alkotmányban található különböző „képviseelőházakkal” kapcsolatban alkalmazott terminus kényelmetlen módon emlékeztette az amerikaiakat arra, hogy egykoron úgy gondoltak a képvise-

letre, mint az angolok, vagyis mint egy olyan rendszerre, amely kizárólag a törvényhozásaik alsóházaire korlátozódik, nem pedig az egész kormányzatra.

Azzal, hogy a nép önmagát tekintette a szuverenitás letéteményesének, óhatatlanul az összes kormányzati tisztségviselőt – még a bírákat is – bizonyos értelemben saját különféle ágenseivé tette. Amikor a bírósági felülvizsgálat⁷ igazolása érdekében Alexander Hamilton a 78. sz. Föderalistában⁸ a bírókra úgy utalt, mint a nép ágenseire, akik valójában nincsenek alárendelve a nép többi képviselőjének a törvényhozásban, a bírói ágról való gondolkodás radikálisan új útját nyitotta meg. Amennyiben a bírák valóban a nép ágensei, ahogy azt hamarosan sokan vallani kezdték, jogos elképzelés volt, hogy őket is választani kell, különösen mivel a választás vált a képviselőlet egyedüli próbakövévé. Nem meglepő, hogy a tizenkilencedik század elejétől kezdve az államok kezdték bevezetni azt a gyakorlatot, hogy a bírók választás során kerülnek pozíciójukba, és mára már legalább harminchét államban beszélhetünk választott bíróságról.

Mivel az amerikai rendszerben a kormányzat soha nem testesítette meg a népet teljes egészében, mindenféle furcsa politikai intézmény és gyakorlat jelenhetett meg és meg is jelent. Az előválasztások, népszavazások, a visszahívási eljárások és szavazási kezdeményezések, amelyeket a progresszív reformerek vezettek be a huszadik század elején⁹, csupán az Egyesült Államok alapítása során megfogalmazódott népszuverenitás, valamint a közvetlenül alkalmazott valóságos képviselőlet eszméi kiterjesztésének tekintendők. Gray Davis kormányzó visszahívásának és Arnold Schwarzenegger kaliforniai kormányzóvá választásának elhúzódó procedúrája¹⁰ olyasféle népi akciónak tekintendő, amely nem valószínű, hogy megismétlődik a világ bármely más fejlett demokráciájában. Viszont ha megértjük a népszuverenitás sajátos amerikai eszméjét, ezek a rendkívüli politikai események máris érthetővé válnak. A jövő kérdése azonban, hogy mindezek segítségével értelmes módon működtethető-e egy modern demokrácia.

Fordította: VAJDA ZOLTÁN

⁷ Angolul *judicial review*, melynek értelmében a szövetségi bíróságok, illetve egyes állami bíróságok alkotmányossági szempontból ítélik meg a kormányzat tevékenységét. (A fordító jegyzete.)

⁸ A Föderalista iratok az amerikai alkotmányos gondolkodás alapvető dokumentumai, a New York államban folyó, az 1787. évi amerikai szövetségi alkotmány ratifikációs vitájában született, az alkotmány elfogadására buzdító különböző újságokban közölt írások gyűjtőneve. Az írások szerzői John Jay, Alexander Hamilton és James Madison voltak. (A fordító jegyzete.)

⁹ Az 1900-as évek elején az Egyesült Államokban kibontakozó progresszív politikai reform mozgalom a társadalmi béke erősítését tűzte ki céljául, és különböző intézkedések révén javítani igyekezett a gazdasági fejlődés veszteségeinek helyzetén. Mindeközben nagyobb szerepet kívánt biztosítani a népakaratnak a kormányzásban, a választók politikai tájékozottságának egyidejű erősítésével. (A fordító jegyzete.)

¹⁰ Gray Davis demokrata politikust 2002-ben ötödszörre választották meg Kalifornia állam kormányzójává. 2003 nyarán a republikánusok kampányt indítottak ellene, kezdeményezve egy, a visszahívására irányuló népszavazást. Az októberi referendumon a választók döntöttek a visszahívásról, és Schwarzeneggert választották meg az állam kormányzójává. Az USA történetében Davis volt a második kormányzó, akit visszahívtak. Az ellene folytatott kampány fontos eleme volt az a tény, hogy visszaállította az egyetemi tandíjakat, valamint a gépjármű regisztrációs díjakat. Ezen túlmenően az állam területén 2003 nyarán a villamosenergia ellátásban bekövetkezett, fogyasztók millióit sújtó üzemzavar is hozzájárult népszerűségvesztéséhez. (A fordító megjegyzése.)

Gordon S. Wood műveinek válogatott bibliográfiája

Könyvek

- Representation in the American Revolution*. Charlottesville, 1969.
The Creation of the American Republic, 1776–1787. Chapel Hill, 1969.
Revolution and the Political Integration of the Enslaved and Disfranchised. Washington, D. C., 1974.
Social Radicalism and Equality in the American Revolution. Houston, 1976.
Társszerző: *The Great Republic*. Boston, 1977; Lexington, 1977, 4th kiadás, 1992.
Our Enduring Legacy, APSA, AHA. Washington, D. C., 1986.
The Making of the American Constitution. Waco, 1987.
Bernard Bailyn-nel: *Le Origini Degli Stati Uniti*. Bologna, 1987.
La Création De La République Américaine: 1776–1787. Paris, 1991.
The Radicalism of the American Revolution. New York, 1992. Olasz kiadás, 1996 és mandarin kínai kiadás, 1998.
I Figli della Libertà: Alle Radici della Democrazia Americana. Firenze, 1996.
Monarchism and Republicanism in the Early United States. Melbourne, 2000.
The American Revolution: A History. New York, 2002.
The Americanization of Benjamin Franklin. New York, 2004.
Revolutionary Characters: What Made the Founders Different. New York, 2006.
Szerk.: *The Rising Glory of America, 1760–1820*. New York, 1971; átdolgozott kiadás, Boston, 1990.
Szerk.: *The Confederation and the Constitution*. Boston, 1973.
Louise G. Wood-dal szerk.: *Russian–American Dialogue on the American Revolution*. Columbia, 1995.

Tanulmányok

- The Massachusetts Mugwumps*. *New England Quarterly*, vol. 33. (1960).
Rhetoric and Reality in the American Revolution. *William and Mary Quarterly*, vol. 23. (1966).
State Constitutionalism in the Revolutionary Era. In: *The Book of the States, 1976–77*, vol. 21 Lexington, 1976.
Freedom and the Constitution. In: Graebner, Norman A. (ed.): *Freedom in America: A 200-Year Perspective*. University Park, 1977.
Intellectual History and the Social Sciences. In: Higham, John and Conkin, Paul (eds.): *New Directions in American Intellectual History*. Baltimore, 1979.
Evangelical America and Early Mormonism. *New York History*, vol. 61. (1980).
Democracy and the Constitution. In: Goldwin, Robert A. and Schambra, William A. (ed.): *How Democratic is the Constitution?* Washington, D. C., 1980.
The Origins of Article V of the Constitution. In: Moore, W. S. and Penner, R. G. (eds.): *The Constitution and the Budget*. Washington, D. C., 1980.
Conspiracy and the Paranoid Style: Causality and Deceit in the Eighteenth Century. *William and Mary Quarterly*, vol. 39. (1982).
The Intellectual Origins of the American Constitution. *National Forum* (Fall, 1984).

- Interests and Disinterestedness in the Making of the Constitution.* In: Beeman, Richard et al. (eds.): *Beyond Confederation: Origins of the Constitution and American National Identity.* Chapel Hill, 1987.
- Ideology and the Origins of Liberal America.* *William and Mary Quarterly*, vol. 44 (1987).
- The Significance of the Early Republic.* *Journal of the Early Republic*, vol. 8. (1988).
- Der ideengeschichtliche Ursprung der amerikanischen Verfassung.* In: *Westeuropa und die USA: Gemeinsamkeiten, Unterschiede, Perspektiven.* Bonn, 1988.
- The Creative Imagination of Bernard Bailyn.* In: Henretta, James A. et al. (eds.): *The Transformation of Early American History: Society, Authority, and Ideology.* New York, 1991.
- Classical Republicanism and the American Revolution.* *Chicago-Kent Law Review*, vol. 66. (1991).
- Knowledge, Power, and the First Congress.* In: Robinson, William H. and Wellborn, Clay H. (eds.): *Knowledge, Power, and the Congress.* Washington, D. C., 1992.
- The Greatness of George Washington.* *Virginia Quarterly Review*, vol. 68. (1992).
- The Origins of the Bill of Rights.* *Proceedings of the American Antiquarian Society*, vol. 101. (1992).
- The Significance of the Fourth of July.* *Providence Journal Magazine*, June 28, 1992.
- The Trials and Tribulations of Thomas Jefferson.* In: Onuf, Peter S. (ed.): *Jeffersonian Legacies.* Charlottesville, 1993.
- State Constitution-Making in the American Revolution.* *Rutgers Law Journal*, vol. 24. (1993).
- Equality and Social Conflict in the American Revolution.* *William and Mary Quarterly*, vol. 51. (1994).
- Religion and the State: The American Experience.* *Ethnic Studies Report*, vol. 12. (1994).
- A Century of Writing Early American History: Then and Now Compared; Or How Henry Adams Got It Wrong.* *American Historical Review*, vol. 100. (1995).
- L'eredità di Roma nella rivoluzione americana.* In: *La virtù e la libertà: Ideali e civiltà italiana nella formazione degli Stati Uniti.* Turino, 1995.
- Thomas Jefferson, Equality, and the Creation of a Civil Society.* *Fordham Law Review*, vol. 64. (1996).
- The First National Constitution of the United States.* In: Hickey, James E., Jr. and Ugrinsky, Alezej (eds.): *Government Structures in the U. S. A. and the Sovereign States of the Former U. S. S. R.* Westport, CT, 1996.
- The Enemy is Us: Democratic Capitalism in the Early Republic.* *Journal of the Early Republic*, 16 (1996). Reprinted in Gilje, Paul A. (ed.): *Wages of Independence: Capitalism in the Early Republic.* Madison, 1997.
- Launching the 'Extended Republic': The Federalist Era.* In: Hoffman, Ronald and Albert, Peter J. (eds.): *Launching the „Extended Republic”: The Federalist Era.* Charlottesville, 1996.
- Religion and the American Revolution.* In: Stout, Harry S. and Hart, Darryl G. (eds.): *New Directions in American Religious History.* New York, 1997.
- The Relevance and Irrelevance of American Colonial History.* In: Molho, Anthony and Wood, Gordon S. (eds.): *Imagined Histories: American Historians Interpret the Past.* Princeton, 1998.
- Was America Born Capitalist?* *The Wilson Quarterly*, vol. 23. (Spring 1999).
- The Ghosts of Monticello.* In: Onuf, Peter and Lewis, Jan (eds.): *Sally Hemings and Thomas Jefferson: History, Memory, and Civic Culture.* Charlottesville, 1999.
- The Origins of the Public-Private Distinction in Early America.* In: Hitoshi Abe, Hiroko Sato, and Chieko Kitagawa Otsuru (eds.): *The Public and Private in the United States.* Osaka, 1999.
- George Washington.* In: McPherson, James M. (ed.): *„To the Best of My Ability”: The American Presidency.* The Society of American Historians, New York, 2000.
- The Origins of American Revolutionary Culture.* *Washington Antiques Show*, Jan. 5–8, 2006.

A történeti sztereotípiakutatás új útjai

Hans Henning Hahn – Elena Mannová (Hrsg.): *Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung. Beiträge zur Historischen Stereotypenforschung*, Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main, 2007. 535 oldal

A nemzeti észlelésekről és sztereotípiákról szóló kötet egy 2001-ben szervezett konferencia előadásainak anyagát tartalmazza. A referátumok a németek és a szlovákok tudatában élő sztereotípiákat, önképet vizsgálják eltérő történelmi korokban, különböző forrástípusokon. A könyv hat fejezetre tagolódik (Módszertani alapvetések, Sztereotípiák „en passant” – Hétköznapok és társadalmi reprezentáció, Zsidóképek, Történelemképek – Világképek, Manipuláció – Legitimáció – Orientáció: Mire használja a politika a sztereotípiákat?, Szlovákok és németek – Ön- és idegenészlelés). A kötet szerkezete, tagolása összességében logikus, igaz, egyik írás más fejezetbe jobban beilleszthető lenne. A tanulmányokat egységes köteté – az eltérő témák ellenére – az azonos sztereotípiafogalom szervezi, melyet az első tanulmányban olvashatunk. Az írásokról általánosságban elmondható, hogy legtöbbször bőséges szakirodalmat, jegyzeteket tartalmaz, bár kevésbé a sztereotípiakutatással kapcsolatos irodalmakat találunk a lábjegyzetekben, inkább az adott kutatási témához kötődőek szerepelnek szép számban. A kötet bemutatja, hogy milyen típusú forrásokon keresztül, milyen sokféle témában nyílik lehetőség a sztereotípiák kutatására.

A könyv szerzői nem csak történészek közül kerültek ki, hanem etnográfusok, antropológusok, művészettörténészek, szláv filológiával foglalkozók, nyelvészek, ami sokszínű, több nézőpontú betekintést ígér a nemzeti észlelések és sztereotípiák témájába. A kötet egyik szerkesztője, Hans

Henning Hahn oldenburgi történészprofesszor már korábbi munkáiban is foglalkozott a sztereotípiakutatással (*Historische Stereotypenforschung: methodische Überlegungen und empirische Befunde*. Oldenburg, 1995.), s a *Mitteleuropa – Osteuropa* sorozat ötödik kötetét is ő szerkesztette hasonló témában (*Stereotyp, Identität und Geschichte. Die Funktion von Stereotypen in gesellschaftlichen Diskursen*. Frankfurt am Main, 2002.). A könyv másik szerkesztője Elena Mannová pozsonyi történész, aki a polgárság történetén kívül a kollektív tudat problémáival foglalkozik (Hannes Stekl – Elena Mannová (Hrsg.): *Heroen, Mythen, Identitäten. Die Slowakei und Österreich im Vergleich*. Wien, 2003.).

A kutatómódszertanról szóló fejezet két tanulmányt tartalmaz, melyek nem mutatnak közös vonásokat. Kutatómódszertani segítséget csak az első munka nyújt, melyben Hans Henning Hahn tizenkét tételen keresztül definiálja a sztereotípi fogalmát, megadja azokat a feltételeket, amelyeknek teljesülniük kell ahhoz, hogy egy észlelést sztereotípiának nevezhessünk. A cikk hasznos rendszerező információkkal és kritériumokkal szolgál a sztereotípiakutatás iránt érdeklődő olvasónak. A fejezet második írása egy nyelvészeti elemzés, a szlovák nyelvben élő olyan szóösszetételeket vizsgálja Lubor Klárik, melyekben valamely nemzetiiség is szerepel, s ezeknek az eredetét és sztereotip jelentését tárja fel. A téma inkább a hétköznapokkal kapcsolatos sztereotípiákat vizsgáló második fejezetbe illett volna.

A „Stereotípiák „en passant” – Hétköznapok és szociális reprezentáció” című második fejezet öt tanulmánya a hétköznapi élet öt teljesen különböző területén, eltérő forrásanyagon keresztül mutatja be az átlagember leegyszerűsítő észleléseit és azok

hatását. Olvashatunk az ételek neveiben előforduló sztereotípiákról, a textil falvédők képi és szöveges megjelenítéseinek sztereotip vonásairól, a szegénységgel és jóléttel kapcsolatos észlelésekről, illetve arról az általánosításról, hogy az északi emberek nem tudnak énekelni, és végül Dana Bořutová tollából a 19–20. század építészetének nemzeti jellemzőiről. Ezen utolsó tanulmány kivételével, mely kevésbé nyújt új információkat a kutatás számára, a másik négy tanulmány jószívvel ajánlható a témák iránt érdeklődő olvasónak.

E második rész első tanulmánya Elena Mannová írása, aki a 19. század végi, 20. századi szlovák szakácskönyveket elemzi, az ételek neveiben előforduló nemzetiségeket, városok és országok neveit kutatja. A szerző megfigyelései szerint a különböző nemzetekről, városokról elnevezett specialitások, azok megjelenése és eltűnése egyes időszakokban nagymértékben tartalmazhatnak sztereotípiákat a másik nemzetről. Jó példa erre, hogy a német városokról, tájegységekről elnevezett ételek az első világháború után eltűntek a szakácskönyvekből. Hasonló példa, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnése után, a szlovák nemzeti ébredés időszakában a magyarokról elnevezett ételek a magyar nevek helyett semleges megnevezéseket kaptak (például nem olvashatunk ezekben a szakácskönyvekben „debreceniről”). A tanulmány tárgyalja még a vallásokról, foglalkozásokról és a társadalmi csoportokról elnevezett ételeket, majd a „halušky” és a „strapačky” szlovák nemzeti étellé válásának folyamatát mutatja be, amely szoros összefüggésben áll a szlovák önkép kialakulásával. A cikk érdekes, jól tagolt, az elemzés tárgya és célja pontosan meghatározott.

A következő cikkben Oľga Danglová vizsgálja a textil falvédők képi- és feliratanyagát. Főként a szlovák falvédők jellegzetességeit keresi a szerző, azokat hasonlítja össze a magyar, cseh és német falvédőkkel. Elemzése azért is lehet érdekes, mert ezek a falvédők a nők izlését, értékeit, érzelmeit fe-

jezik ki leegyszerűsített és idealizált formában, s a mindennapi élet sztereotípiáit tartalmazzák. A falvédőhasználat rövid történeti áttekintése után Danglová témaként halad, a különböző országokból származó falvédők gyakoriságait vizsgálja az adott témában, a motívumok eredetére is megpróbál rávilágítani, s felhívja a figyelmet arra, hogy a magyar és a cseh befolyás jelentős volt a szlovák falvédőkészítőkre. Az általa felhasznált szakirodalom nagyobb része is magyar nyelvű. A témák sokszínűek (például a nő konyhai szerepe, értékei, szerelem, házasság, család, gyermek, vallás, patriotizmus), kidolgozásuk inkább felsorolás jellegű. Sok képi illusztrációt találhatunk a tanulmányban, valamint idézett falvédőfeliratokat is, melyek színesítik, gazdagítják a munkát.

A 19. századi és 20. század elejei képeket elemzi Gabriela Dudeková a szegénységről, a szegénység fogalmának átalakulásáról, így a sztereotípiák hatását az állami szociális támogatórendszerre, emellett a szerző a kor adakozóiról kialakult kortárs véleményekkel is foglalkozik. A főként nemesi–polgári származású adakozók esetében kiemeli a szerző, hogy a társadalmi presztízs vallási-etikai aspektusokkal a segítő önképének szakralizálásához vezetett, s nem az adakozás állt a középpontban, hanem vagy a presztízs megőrzése, vagy a szociális felemelkedés szándéka, amit a kortársak élesen bíráltak. A szegénység fogalmának változását is végigkíséri Dudeková a középkori vallásos képtől kezdve, melyben a szegénységhez még a szakralitás tartozott és nem a megvetés, egészen a megvetés kikristályosodásáig, amikor a szegényt már munkakerülőként ítélték el. A szerző elemzi továbbá a szlovákok azon önképének kialakulását, mely szerint a szlovák paraszti, plebejus nép, ahogy a gazdag zsidókra vonatkozó sztereotípiákat is. Sok forrást közöl, mind a szegényekről és gazdagokról kialakult kortárs véleményekről, mind az állami szociálpolitikai intézkedésekből, rendeletekből.

Elszakadva a szlovákokkal, illetve az Osztrák–Magyar Monarchiával kapcsolatos témáktól Heike Müns azt a németekről, helyesebben északiakról szóló képet vizsgálja meg, mely szerint északon nem zenélnek, nem énekelnek. A sztereotípiává alakult mondat („Frisia non cantat”) állítólag Tacitustól származik, de a szerző nem bukkan ennek a mondatnak a nyomára a római írónál. Az északról és délről szóló sztereotípiák már a felvilágosodást megelőzően is léteztek, Németországban Goethe korában erősödtek fel, s Itália mint a klasszicizmus mintaországa a vágyott úticélok legfontosabbika lett. A déli országokhoz kapcsolódó észlelések egyike volt a muzikalitás, a fény, a színekért való lelkesedés, míg északot a köddel, az ének és a zene helyetti szörnyű zajokkal, kultúra hiánnyal, de becsületességgel és tisztasággal párosították. A tanulmány írója utazási leírásokat elemez, s ezekben a kialakult képek megnevezett okait is keresi (például az éghajlat eltérései), illetve felvázolja az északról kialakult sztereotípiák változását. A 19. században a falusi élet a német identitáskeresésben felértékelődött, a tartományi himnuszok „északi” értékeket soroltak fel (szabadság, tisztaság, becsület, hűség), északot, a természet szépségeit (Északi-tenger) a kezdődő turizmus is barátságosabbá tette. Ennek ellenére ez a sztereotípiák máig hat, a politikusok beszédekben szükségét érzik például ezen kép rendszeres cáfolatának.

A „Zsidóképek” című harmadik fejezet mindkét tanulmánya a zsidókról alkotott negatív sztereotípiákat tárja fel különböző típusú források alapján, eltérő történelmi korokban. A cikkírók azt vizsgálják, hogy azok az általuk választott forrásokban megtalálhatók-e, illetve a kútfők mely sztereotípiákat említik. Az első írásban Birgit Bruns a francia nyelvű források német fordítását nem közli, így annak ellenére, hogy témája – zsidó sztereotípiák a felvilágosodás kori enciklopédiákban és lexikonokban – érdekes, nem minden olvasó számára érthető a primer források, csak a cikkíró következte-

tései hozzáférhetőek. Tobias Weger tanulmánya talán ezért is inkább figyelemreméltó. A szerző a krakkói és a prágai útikalauzokkal foglalkozik a 18. századtól a városok második világháborús német elfoglalásáig (1943, illetve 1939), s a zsidó negyedről szóló leírásokat elemzi. A krakkói leírásokban a leggyakoribbak a másság, keletiség és exotikusság sztereotípiái egészen a nácizmus kezdetéig, amikor a németek felsőbbrendűsége, a rossz higiénia viszonyok leírása jelent meg, legitimálva a náci hódítást, a gettó lerombolását. A prágai zsidónegyed leírásaiban a nyomorúságos kinézetet, a kereskedelmi és pénzügyi tevékenységek leírását azonosította Weger sztereotípiaként, illetve a már említett keleti eredetet, tisztátlanságot. Mindkét város leírásakor a gettó szűkössége, elzártsága is megjelenik negatív észrevételként, mint ahogy az intenzív kereskedelmi tevékenység is. Weger kiemeli és idézetekkel alátámasztja, hogy a modern német nyelvű útikönyvek a holokausz kutatás eredményeit, illetve a holokausz borzalmait nem kellő részletességgel tárgyalják, csupán statisztikai adatokat közölnek egy-egy mondatban. A tanulmány felépítése logikus, tagolt, jól illusztrált mind forrásokkal, mind képekkel, térképekkel, és gondolatokat ébreszt az olvasóban.

A „Történelemképek – Világképek” című negyedik fejezetben a szerzők 19–20. századi történészek munkáit vizsgálják. A fejezet három írása Németországgal és egy a kelet–nyugati konfliktussal foglalkozik. Kivételt az utolsó tanulmány képez, melyben Rainer Gröbel egy orosz utazó, Vasilij V. Rozanov a 20. század első negyedében lapokban publikált írásainak Németországképét elemzi. Az első itt hosszabban bemutatásra kerülő cikk a kelet–nyugati konfliktust, tehát egy politikai–világnézeti elmentet hatását bemutató tanulmány alaposága miatt is figyelemre méltó, a második a felekezeti hovatartozás eltérő észlelésekhez vezető hatását tükrözi a történelmi munkákon, míg a harmadik a történészek sztereotípiákra támaszkodó téves képeire világít rá.

Az utóbbi két cikk Németországban ma is élő sztereotípiákat vizsgál, ami még érdekesebbé teszi a tanulmányokat.

Jens Breder „Az ideológiai fronton” című tanulmányában két ókortörténész (Ernst Kornemann, Vladimir S. Sergeev) 1920 és 1940 között keletkezett munkáit elemzi olyan szempont alapján, hogy a szerzők kötetekre hogyan hatottak a kelet–nyugati ellentét sztereotípiái. Sorra veszi a két ókorász életművének köteteit az adott témákban (a görög és római örökség új funkciói a 20. századi történetírásban, a Római Birodalom bukásának bemutatása, a szlávok szerepe), kimutatva a közismert, a kelet–nyugati konfliktusra jellemző sztereotip vonásokat a fasiszta, illetve a szovjet ideológia eltérő értelmezése szerint. A cikk feltűnően sok irodalmat ajánl mind a kutatott témával, mind a kor német és orosz historiográfiájával kapcsolatban, az idézett bőséges mennyiségű források jól szemléltetik a szerző megállapításait.

Egy tipikusan Németországra jellemző témát választott Stephan Scholz: Szent Bonifác missziós munkájának eltérő protestáns és katolikus megítélését tárja fel a nemzetképződés szempontja alapján. Jól felépített tanulmányát a szerző a római katolikusok Bonifác-képének bemutatásával kezdi, akik a misszionáriust a 19. század közepén már a németek apostolának, illetve a németiség megteremtőjének nevezték, s a reformációt a szent nemzetegyesítési törekvéseinek árulásaként értelmezték. A „konzervatív–ortodox protestáns” szerzők Bonifác szerepét hasonlóan értelmezik, igaz, a németiség szerintük elkövette azt a hibát, hogy nem elég korán tért vissza a szent által hirdetett evangéliumhoz. Írásaikban Luther a misszionárius utódként jelenik meg, ez a protestáns csoport fontosnak tartja a németek vallási egységének újrateemtését, mint ahogy ezt a katolikusok is hangsúlyozzák. A „liberális protestáns” szerzők Bonifácban a németiség eredeti jellemének lerombolóját látják, aki a németeket alávett néppé tette. Megítélésük szerint a német jellemzőkhöz

és a szabadsághoz való visszatérés lehetőségét Luther ezzel szemben jelenítette meg.

Ugyancsak történészek által kialakított sztereotip képeket elemez Rudolf Holbach. Olyan pozitív sztereotip vonásokat keresett, amelyeket a szerzők a Hanzáról jegyeztek le, s nemzeti jellemzőként alkalmaztak a németiségre. A 19. és 20. században a történészek a Hanzát az erővel, tenni akarással, bátorsággal, vakmerőséggel, kitartással, békés tevékenységgel kötötték össze, ezen irányzat csúcspontját a náci történetírás jelentette. Elkülönítették egy észak-német kereskedőtípust, aki kitűnik becsületességével, s épp az augsburgi Fuggerek ellentettje. Az észak-német kereskedők megjelennek mint kultúraközvetítők a kevésbé kulturált skandináv és szláv népek felé. Holbach figyelemreméltó megállapítása, hogy máig ható, a tudományos munkákat is befolyásoló sztereotípiák az, hogy a Hanzát csupán a tengeri kereskedelemmel azonosítják, pedig a Hanza kiterjedt szárazföldi kereskedelmi hálózattal is rendelkezett.

A „Manipuláció – Legitimáció – Orientáció: Mire használja a politika a sztereotípiákat?” című rész három tanulmánya közül kettő valóban a sztereotípiák manipulatív hatását mutatja be 20. századi politikai konfliktusokban, a Csehszlovákia kettéválását követő időszakban, illetve a hidegháborúban. A fejezet harmadik tanulmánya, Eva Hahn írása a Kelet-Európáról szóló sztereotip vonásokat vizsgálja a hidegháború korából Eugen Lemberg munkáiban, azonban ez az írás véleményem szerint a kötetben kevésbé logikus helyen található, mert a „Történelemképek – Világképek” című fejezetbe jobban beilleszthető lenne.

Katarína Popelková írása egy az új cseh–szlovák határ mentén fekvő település sorsáról szól, a szerző az 1994–1998 közötti időszakot tekinti át mind az egyes személyek szintjén, mind a politikai reprezentáció síkján. A tanulmány jó példát szolgáltat arra, hogy az egyén beállítódásai miként változtak meg a média, illetve a politika hatására a közelmúltban, miként alakulnak ki,

mélyülnek el egy falun belül az egymásról alkotott nemzeti sztereotípiák ott, ahol addig az emberek békében éltek. A határprobléma bemutatását a vita kimenetelének leírása követi, majd a szerző a médiában megjelent cseh és szlovák véleményekből közöl válogatást. A logikusan felépített tanulmányt illusztrációk, térképek teszik még követhetőbbé. A téma közelmúltbeli, ami növeli érdekességét, aktualitását, miközben bemutatja a sztereotípiák hatóerejét.

Hans Henning Hahn „Stereotípiák vándorúton” című tanulmánya a kötet egyik legbővebben illusztrált írása, amely az amerikaiakról alkotott képeket keresi a hidegháború korában a cseh és lengyel sajtóban (1948–1952). A tipikusan amerikai sztereotípiák mellett (dollár, imperializmus stb.) 1948-ban új jelenséggel találkozhat a kutató: sztereotípiákon keresztül kapcsolatokat állítanak fel a sajtóban az amerikaiak és a Harmadik Birodalom között. Ezek szerint az amerikaiak a náci politika folytatói, örökösei, később pedig már úgy ábrázolják őket, hogy ők mindig is náciak voltak. A náci és az amerikai politika párhuzamai úgy jelennek meg – hívja fel a figyelmet Hahn –, hogy a németekről és tetteikről szó sem esik. 1952 azért tekinthető a kommunista országokban határkőnek, mert majd Sztálin halála folytán és a koreai háború befejeztével a propagandának a következő években már nem volt szüksége ilyen durva sztereotípiákra. Hahn állításait jól szemléltetik az idézett cikkek és a kiválasztott karikatúrák, a választott téma a kötet talán legérdekesebb témájának bizonyult.

A kötet utolsó fejezete a „Szlovákok és németek – Ön- és idegenészlelés” címet viseli, s négy tanulmányt tartalmaz, melyek a szlovákokban idegenekről élő sztereotípiákat tárják fel, s nagy figyelmet fordítanak a magyarokkal szemben élő előítéletekre is. Ezek a tanulmányok inkább összegző jellegűek, kevésbé jellemzők az elemzések, új

eredményeket, érdekes kutatási témákat nem tartalmaznak, a magyar történetírás eredményeivel azonban nem minden esetben állnak összhangban. Eva Krekovičová a szlovák politikai elit sztereotípiáit vizsgálja, Dušan Škvarna cikkében a szlovák kultúrában élő sztereotípiák eredetét és makacsságát elemzi. Figyelemreméltó – főként a magyar olvasó számára – a szerző egyik zárógondolata, mely szerint a felsorolt negatív sztereotípiák igen élénken élnek még ma is a szlovákok tudatában. Magdaléna Paríková a szlovákok és a németek egymásról élő sztereotípiáit mutatja be felsorolásszerűen. Hans Henning Hahn záró tanulmánya a szlovákokról kialakult sztereotip vonásokat (alulbecsülés, érdektelenség a szlovákokkal szemben, történelemnélküliség) tárja fel a német irodalomban a 19–20. században, számos forrással illusztrálva, de ez a tanulmány is kevésbé részletes, mint a szerző kötetben megjelent előző két munkája.

A könyv egyaránt hasznos olvasmány lehet azoknak, akiket egy-egy említett téma érdekel, az általában igen bőséges jegyzetek és bibliográfia folytán, ahogy azon olvasóknak is, akiket maga a sztereotípiakutatás foglalkoztat. A sztereotípiákkal érdemes a történészeknek is foglalkoznia, mert az egy nemzeten belül, a több nemzet, illetve társadalmi csoport közötti kapcsolatokat azok erősen befolyásolták a múltban és hatnak a jelenben is. A szerkesztő bevezető tanulmányában kiemeli, hogy a sztereotípiakutatás interdiszciplináris tudomány, sok új impulzust vihet a történettudományba, ha az a kutatási témái, tárgyai közé eddig kevésbé használt forrásokat is beenged, illetve a forrásokat más módszerekkel elemzi. A sztereotípiakutatást a modern mentalitástörténet részeként értelmezi, melynek célja, hogy ne csak leíró, hanem elemző is legyen.

TAMÁS ÁGNES

Válságos házasságok

Mátay Mónika: Törvénytörési játékok: válság Debrecenben 1793–1848. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2006. 252 oldal

Mátay Mónika egy Magyarországon ritkán kutatott témát választott a 2006-ban a debreceni Csokonai Kiadónál megjelent könyve tárgyául: a házassági kapcsolatok társadalomtörténeti hátterének megvilágítását tűzte ki célul egy jól körülhatárolható forrástípus, a válóperek iratanyaga alapján. A kötet időben és térben világosan lehatárolt: debreceni civisek válásait vizsgálja a protestánsok számára a házasság felbontását – bizonyos feltételek teljesülése esetén – megengedő 1791: XXVI. törvénycikk nyomán meginduló első polgári bíróság előtt lezajló válópertől (1793) a gyakran alkalmazott, a rendi keretek átalakulását jelző 1848-as korszakhatárig. A szerző az előszóban megjelöli módszerét is, melyet a forrásokhoz illeszkedően a mindennapi joggyakorlaton keresztül a motivációkat és döntéseket, valamint az emberek jogi kompetenciáját vizsgáló, mikroszintű antropológiai megközelítésként határoz meg.

A könyv első fejezete a válás megítélésének változásait követi nyomon. Az európai kultúrtörténeti áttekintő után az első nagyobb, *A válás anatómiája* című rész megrajzolja a válóperek színhelyét, a 19. század eleji „óriásfalut”, Debrecen és a civisvilágot, majd a válóperek lefolyásának menetét vázolja fel, hogy azután három esettanulmányban mutassa be a vizsgált válóperek jellemzőit.

A három kiemelt történet a házasságok megromlásának három fő típusát példázza: Barta Gergely és Zefer Mária (1822–1826) válópere a tradicionális férfi és női szerepek felborulását mutatja be itt a válást a feleség magasabb társadalmi státusával is megtámasztott domináns jelleme idézi elő. Steiner István és Bóhm Zsuzsanna (1816–1822)

házassága a házasság fogalmának a felek közti eltérő értelmezése miatt fut zátonyra: a feleség nagyobb mértékű együttlétet, intimitást, beszélgetéseket vár el az épp az efféle közös tevékenységektől kategorikusan elzárkózó férjtől. Kovács György és Komáromi Eszter (1824–1833) már az esküvő után három héttel meginduló válópereben pedig a férj által képviselt civisvilág erkölcseseinek és a feleség prédikátorcsaládjából magával hozott erkölcsiségének konfliktusa a kulcsmozzanat. E három történet főszereplőinek megismeréséhez a szerző nemcsak a peranyagokat vette alapul: a házastársak teljes életútját próbálta meg nyomon követni, olyan források bevonásával, mint az anyakönyvek, végrendeletek, leltárak vagy a polgárkönyvek és a céhiratok. A gondosan összegyűjtött források segítségével Mátay Mónika biztos kézzel rajzolja meg egy-egy egyén vagy család karrierstratégiáját, motivációikat, a városban betöltött szerepüket. A hagyatéki leltárakból a háztartás polgárosodásának mértékére is következtethet a használati tárgyak, például a „kávé masina” vagy a – könyvből készült recenziójában Bódy Zsombor által is kiemelt – kanapé birtoklásából.¹

A második nagyobb egységben, *A válás társadalmi környezete* című részben kerül sor a válások két legfőbb okának a bemutatására: a testi undor és az érzelmek hiánya, illetve a szóbeli és a tettleges erőszak szerepe mindig jelentős a házasságok megromlásában. A kisiklott frigyeket előidéző további tényezők, mint a szülői kényszer hatására létrejött házasságok vagy az eléggé elterjedt és az agressziót felfokozó mértéktelen alkoholfogyasztás vizsgálatára is sor kerül a kötetben.

¹ Bódy Zsombor: Mátay Mónika: Törvénytörési játékok. Válság Debrecenben 1793–1848. (Recenzió.) *Korall* 26. 2006 november. 248–251. 249.

A második részben a szerző már a válások statisztikáit is analizálja, a nők helyzetének vagy éppen a 19. század elején divatos színdarabok házasságképének bemutatásával pedig – mivel azokon keresztül a nézők házasságról vallott nézeteiről is képet kaphatunk – valóban abba a társadalmi közegbe tekinthetünk be, ahol a válóperek lezajlottak. Ebben a részben is bőségesen találunk egy-egy válóperben megjelenő történetet, de itt már nemcsak a mikroszint vizsgálatának módszertani fegyvertárát veti be a szerző, a korabeli színdarabok elemzése, illetve olyan fogalmak alkalmazása, mint a pletyka, a nem vagy a hírnév, már túlmutat a válóperek szereplőin, a debreceni társadalom kohézióját biztosító struktúrák működésébe enged bepillantást. Kiderül, hogy a debreceniek életében milyen központi jelentősége van annak, hogyan ítélik meg jellemüket és erkölcsüket a többiek. Arra is fény derül, hogy mennyire mást jelent az erkölcs férfiaknál és nőknél – míg a férfi az üzletmenetére, szavahihetőségére is kihatóan, de jóval nagyobb mozgástérrel rendelkezve tűnhetett fel erényesnek a közösség előtt, addig a nő számára a szorgalom, a csöndes engedelmesség és legfőképp a hűség feltétlenül szükséges volt a jó hírnév megőrzéséhez.

A kötetben sorakoznak a példák, amelyek épp ellentétes magatartást mutatnak be: a tivornyázó, félrelépő, lusta és pletykás férjek és feleségek nem éppen a puritán, józan és dolgos cívisek mintapéldányai. Itt érkezőnk el az elemzés egyik gyenge pontjához: nem derül ki, hogy a válóperes iratok lapjain sorakozó eltévelyedések mennyire számíthattak kivételesnek a korabeli Debrecenben. A szerző sem tudja feloldani azt a problémát, hogy abban a cseppet sem tipikus szituációban, ami egy válóper jellemző (hiszen a viszonylag megengedő törvény ellenére is a házastársak csupán egy töredéke szánta rá magát a válásra), mennyire lehet a válásig el nem jutó többségről következtetéseket levonni. A válás deviáns magatartásforma volt az adott korszakban, a válóper

során pedig a felek kitergethettek olyan szennyest is, amely normális körülmények között nem nagyon válhatott volna köztudomásúvá. Mátay Mónika a dilemmát úgy próbálja kezelni, hogy a tanúvallomásokból igyekszik következtetni a közösségi megítélésre. Az azonban nem derül ki a könyvből, mennyire reprezentálhatják a perlekedő házastársak a debreceni polgárságot. Kiváló társadalomtörténeti munkák bevett fogása kivételes, rendkívüli esetek (karneválok, bozorkánypercek, botrányok) analízise útján megismerni egy-egy közösség normá- és szokásrendszerét, de óvatosan kell kezelni egy deviáns magatartás, például a válás kapcsán levont következtetéseket a közösség egészének normarendszerére nézve.

A válóperek elemzésén keresztül nemcsak a felbomlott házasságokról kaphatunk képet, hanem az is vizsgálható, milyen elvárásai voltak a házasság intézményével kapcsolatban a 19. század elején élt debrecenieknek. Kiderül, hogyan próbálják tágitani a nők a patriarchális világban rájuk szabott, eléggé szűk kereteket, hogyan érvényesítik érdekeiket férjükkel szemben, hogyan használják fel a szavakat, a családi ügyek kipletykálásának fegyverét férjük testi erőfölényével szemben – és ha válóperre kerül sor, hogyan kerekednek felül gyakran e fegyver segítségével a bíróság előtt.

A *Törvényszéki játszmák* attól igazán élvezhető és dinamikus munka, hogy a válóperek irataiban ugyanazok az események mindig két, egymástól a lehető legmesszebb álló értelmezésben jelennek meg. A szerző remekül váltogatja a nézőpontokat, finoman elemzi a perlekedő felek és ügyvédek által kifejtett szövegeket, és ügyesen kezeli a bíróság előtt tett, érthető módon sarkos és túlzó megfogalmazásokat. A hétköznapi nyelvhez közel álló fordulatokat a precíz megfogalmazásokkal kombináló nyelvhasználat is olvasmányossá teszi a művet.

Szólni kell a könyv erényei mellett eltorpülő hiányosságairól is. Az elméleti háttér és az áttekintő fejezetek elnagyoltnak tűnnek – talán a terjedelmi korlátok miatt.

A válás és a homoszexualitás megítélésének változásai vagy a válóperek története szerintem mégis mélyebb elemzést érdemelt volna. A könyv szerkezetében érdekes törések találhatók, időnként elméletibb vagy áttekintő passzusok ékelődnek a kifejtésbe. Így a homoszexualitás iránti viszonyulás áttekintése a biszexuális Kovács György történetéhez csatlakozik, míg a testiség és az erőszak házasságra gyakorolt hatása a társadalmi környezetet bemutató rész végére került. A szerző e két tényezőt tekinti a válások két legfőbb okának, ezért ezekkel a fejezetekkel zárja könyvét, visszakanyarodva a mikroszintű perspektívához. Ezek a váltások ugyan kedveznek az olvashatóságnak, de a könyv szerkezetének áttekinthetőségét csorbítják.

A *Törvénytörési játékok* központi kérdésköre a társadalmi nemek helyzete a korabeli Debrecenben. Mátay Mónika többször visszatér a nők helyzetének kérdéséhez, megvizsgálja a férfidominanciájú világban kivívott pozícióikat az öröklés, a jogi kompetencia, a presztízs vagy a családon belüli erőszak terén. A felvázolt kép azonban meglehetősen ellentmondásos. Míg a bíróságokon a nők szinte sikeresebbek a férfiaknál, politikai jogokkal mégsem rendelkeznek. Noha egyenlően részesednek fiútestvéreikkel a családi örökségből, anyagilag sokkal kiszolgáltatottabbak a férfiaknál. Legalább annyit dolgoznak, mint férjük, presztízsük mégis törekenyebb. A férjek félrelépései bocsánatos bűnöknek számítanak, de abba se szól bele senki, ha rendszeresen és brutálisan bántalmazzák feleségüket. A nők ellentmondásos helyzete a kötetben mintha egy emancipációs fejlődés közbülső állomásaként jelenne meg: már nem a kora újkor puritán erkölcsi szabályoznak, amikor a félrelépésekért még testi fenyítés vagy fősvesztés jár (187. old.), hanem a felvilágosodás új szelei fújnak, amikor könnyebb elválni, és az asszony legfeljebb a jó híret veszi el. A nők helyzetéről az igazságszolgáltatás előtt szinte már idilli képet fest a könyv. Ellentmond viszont ennek az eman-

cipációs folyamatnak a nők visszaszorítása a privát szférába a 19. század elején (197. old.). Így végül a debreceni nők helyzetét a 19. század elején nehéz mivel összevetni: nem derül ki, hogy a nők, illetve általában a szexualitás felett gyakorolt közösségi kontroll erősebb vagy gyengébb volt-e, mint korábban, és arról sem ejt szót a szerző, hogy a közösség által gyakorolt kémkedő kontroll mellett nem jelent-e meg a szexualitást másképp ellenőrzés alá vonni törekvő, „modern” diskurzus.

A kötet alapján úgy tűnik, mintha a debreceni cívisvilág meglehetősen homogén lett volna. Szó esik ugyan a társadalmi státusbeli vagy a kulturális különbségekről például Barta Gergely és Zefer Mária között, vagy a „német” szabó férj, Kovács György és a prédikátorcsaládból való feleség, Komáromi Eszter attitűdjeinek eltéréseiről, de a rendi helyzet vagy az etnikai-felekezeti sajátosságok több kifejtést igényeltek volna. Komáromi Eszter esetében megtudjuk, hogy rokonai között prédikátorok, táblabírák, katonák voltak, de rendi státusuk mégsem világos. Steiner Istvánnal és Böhm Zsuzsannával kapcsolatban értesülünk, hogy a férj nem debreceni, a feleség pedig egy, a 18. században Debrecenbe került, a maroknyi evangélikus közösséghez tartozó családból származik. Talán a források hallgatagsága miatt azonban etnikai háttérükről szó sem esik, pedig ez – felekezeti vegyes házasságról lévén szó – nem feltétlenül lényegtelen körülmény.

Végezetül néhány szót kell ejteni a kötet szerkesztéséről. Szép kivitelű, könnyen forgatható, illusztrált könyvet vehet a kezébe az olvasó, amelyben kevés sajtóhiba található. Az egyetlen kifogásolható apróság a képek forrásmegjelölésének a hiánya. Mindenesetre Mátay Mónika könyvével egy nagyon érdekes, olvasható, lenyűgöző forrásismerettel, alaposan megírt munkával bővült a magyar társadalomtörténeti irodalom.

GERHARD PÉTER

A látószögváltás szükségessége

Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon. Szerkesztette: Kövér György. Századvég, Budapest, 2006. 851 oldal

Ha el szeretnénk térni (persze csak feltételelesen) a tanulmánykötet-recenziók hagyományos, de nem okvetlenül gyümölcsöző elemzési eljárásaitól, azaz lemondunk a bennfoglalt íráskor libasorban történő tartalmi összefoglalásaitól-kiveszésétől, nem könnyű fogást találunk a *Zsombékok*-gyűjteményen. A *Zsombékok* ugyanis korántsem tartozik az egyetlen témát szorosan körüljáró tanulmánygyűjtemények közé, sőt. Ugyan a középosztály, középosztályok, középrétegek fogalmi kifejtve vagy kifejtetlenül mindegyik dolgozatban szerepelnek, a *Zsombékok* hősei nem ezek a társadalomtudományi konstrukciók, de még csak nem is az iskoláztatás – a *Zsombékok* a jelen magyar társadalomtörténet-írásának egy lehetséges keresztmetszete. A *Polgárosodás, akkulturáció, modernizáció és Szocializáció és társadalmi integráció* részművekből álló kutatási program „szerzőgárdáját” a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület hajdani alapítójától az ELTE Társadalomtörténeti Doktori Programjának mai tagjaiig sokfelől verbuválta. Nemcsak különböző nemzedékek együttes megjelenése tehát, hanem eltérő szakmai szocializációk során kialakult életpályák közös produktuma is a kötet”, fogalmaz a kötet előszavában Kövér György (11–12. old.). Vagyis egy seregszemle eredményét és az egy kutatási programba beilleszthető lehető legtöbb téma feldolgozásait tartjuk kezünkben. Ennek megfelelően az összegyűjtött tanulmányok túlnyomó része folyamatban lévő, hosszabb távú kutatás aktuális állomását dokumentálja, s ez többször hiányérzetet kelt az olvasóban – egy befejezetlen gondolatmenet,

megalapozatlan következtetés vagy homályban maradt problémarészlet benyomását. Másrészt a kötetből jobbra hiányzik a fő kérdések (a középosztály-probléma vagy a fogalomtörténeti megközelítés) szükséges exozicója. (Az iskoláztatás-oktatástörténet kivétel, Sasfi Csaba *Az oktatás társadalomtörténete* című, alapos és tömör írása ugyanis megóv attól, hogy rákérdezzünk az oktatástörténet fontosságának okaira.) Ez a sajátosság és keresztmetszet-jelleg elég ahhoz, hogy a tanulmánygyűjtemény megrostálja az olvasóközönséget, és kiválassza ideális olvasóját egy, a kortárs magyar társadalomtörténetet foglalkoztató kérdésekben jártas, az aktív társadalomtörténészek munkásságát szemmel tartó, a társadalomtörténet mindenkori tendenciáival, elágazásaival tisztában lévő valaki személyében.

A keresztmetszet-jellegnek ugyanakkor nemcsak a hátrányait, de az előnyeit is kötelességünk szóvá tenni. Ezek hangsúlyozottan gyakorlati előnyök, amelyek nagy jelentőséggel bírnak nemcsak a társadalomtörténészek, hanem a nagyívű történeti összefoglalókat készítőik számára is. A hosszú évekig tartó kutatások részeredményeit hozzáférhetővé tenni hasznos lehet, hiszen ezeknek az eredményeknek az ismeretében az adott tárggyal kapcsolatos egyéb vizsgálódások is másként alakulhatnak, miközben a korszak- és a tematikus összeállítások is beépíthetők fejezeteikbe (tapasztalatom szerint legfőlegbb félmondatos terjedelemben) a közvélekedést okkal megkérdőjelező társadalomtörténeti következtetéseket. (A *Zsombékok*ban több tanulmány is a történeti közhelyek verifikációjának igényével lép föl, nem eredménytelenül.) Ami a módszertant illeti, egy társadalomtörténeti pillanatkép közreadása itt is meglehetősen tanulságokkal bírhat, lévén új elemzési eljárások, új, sokszor meglepő területen föllelt forrás-

anyag, új vagy jól ismert módszerek beigazolódott csődjének gazdag tárháza. A *Zsombékokban* közölt munkáknak a fenti tulajdonságokat mindenképp a javára kell írunk.

De milyen is az a magyar társadalomtörténet-írás, amelynek keresztmetszeteként a *Zsombékok* olvasható? Ami (legalábbis számomra) alapvető, talán a legalapvetőbb tapasztalatként leszűrhető a közölt tanulmányokból, az az általánosnak mondható *statistikai ihletettség*. A három kivétel: *Bácskai Verának* a régi polgárságot tárgyaló, az újragondolás igényével írott, fölöttébb elgondolkodtató írása; *Sasfi Csaba* már említett áttekintése az oktatástörténetről; *Watanabe Akikónak* a kiegyezést követő évtizedekben az állami iskolák állami jellegét illusztráló példatára. Ezek, valamint az alaptermészetében mérsékeltlen vagy kicsit sem „számszerű” *Sipos Balázs-, Szívós Erika- és Kövér György-*dolgozat nemigen lehetnek annak a bizonyítékai, hogy az ún. nyelvi fordulat vagy az „elbeszélés visszatérése” komoly hatást gyakorolt volna a hazai társadalomtörténet-írásra.

Bármilyen is a válasz a módszerválasztás miéértjére, nehezen tagadható, hogy a *Zsombékokban* a társadalom története háttározottan számszerű arcát mutatja. Van ilyen arca is a történelemnek, kétségtelen. Csak épp ott vélek felfedezni némi diszkrepanciát, hogy a társadalomtörténet, amelynek köztudomásúlag számon tartott céljai között megbecsült helye van az arctalanhangtalan tömeg láthatóvá-hallhatóvá tételének, a tárgyalt kötetben mintha többnyire távolságtartással kezelné ezt a tömeget. Ugyanezzel a távolságtartó attitűddel viseltetik a tudományos érvelés elbeszélő formájával szemben is. (Noha az elbeszélés sosem szorítható ki egészen a történelmet tárgyaló diskurzusokból.) Bár a könyvben sűrűn olvashatók a mikrotörténeti aspektus majdani bevetésére vonatkozó ígéretetek, ezek nem képesek halványítani azt a benyomást, amit a *Zsombékokban* most olvasható tanulmá-

nyok idéznek elő – egy hűvös, szigorúan tárgyyszerű társadalomtörténetről.

Habár az írások jó része megérdemelné, hogy külön is szóvá tegyük erőnyeiket, huszonegy dolgozat eredményeinek a bővebb fejtegetése meghaladná a mostani recenzió kereteit. Ezért talán helyénvalóbb, ha néhány tanulmányt kiemelve a többiről csak (megbocsáthatatlan módon) röviden emlékezünk meg – ennyit viszont, lévén egy recenzió egyúttal ismeretterjesztő művelet, mindenképpen meg kell tennünk.

Az első, *Fogalomtörténet és társadalomtörténet* címet viselő blokkot *Bácskai Verának* a régi polgárságról írott dolgozata nyitja meg. A szerző tulajdonképpen a régi polgárság fogalmát gondolja újra, kiemelve az összefüggéseket a modern és a régi polgárság között, valamint magának az újragondolásnak, a hangsúlyok újrendezésének a szükségességét – miközben példát mutat arra, hogy korábbi nézeteink felülvizsgálata nem jelenti feltétlenül tudományos hitelünk veszét. A *Táblabírák a reformkori vármegyei közéletben* legelőbb is arról az imponáló munkamennyiségről árulkodik, amit a szerző, *Hudi József* a vonatkozó időszak veszprémi táblabíráit illető adatok összegyűjtésébe fektetett. A gyűjtés után viszont mintha kissé alábbhagyott volna a kutatás lendülete, hiszen az eszményi táblabíró illusztráló két és a táblabírák közéleti szerepét bemutató egy példa nem elegendő az olvasó meggyőzéséhez. Pedig a halotti beszédek forráscsoportjának felhasználása fontos invenció, még akkor is, ha a szerző nem vesz tudomást a sajátos műfaji kötelemeknek a pozitív jellemábrázolásra tett hatásáról. A *magyar középosztály-teremtés programjairól és kudarcairól* *Kövér György* közöl tartalmas középosztály-fogalombreviáriumot. A reformkor végétől kezdődő, kis híján száz évet felölelő áttekintés olvasójának könnyen támadhat az az érzése, hogy a középosztály fogalma olyan, mint a huzat, amely át- meg átjárja a magyar társadalomtudományos diskurzus épületét, miközben mindvégig megfoghatat-

lan marad. A közbeszéd ugyanis az első évtizedekben a megteremtéssel van elfoglalva, majd szinte minden átmenet nélkül átcsap az emlékezésbe – a jelenségnek mintha csak jövője és múltja lenne, jelene soha. Ezek után *Halmos Károly* fogalomtörténeti írását olvashatjuk, amely a virilizmus fogalmát tárgyalja *Besitzbürgertum Magyarországon* címmel. Egyrészt rámutat arra, hogy a virilizmus jelensége tekinthető a rendi, azaz a személyes képviselőlet folyományának, tehát hazai konstrukció, másrészt szépirodalmi szövegek idézésével felveti, hogy a virilizmus jelenségét érdemes lenne inkább rurális, mint urbánus jellegűként tárgyalni.

Klement Judit dolgozatára később vizsdatérve most térjünk át az *Elitképződés és csoporthierarchia* fejezet tanulmányaira. *Benedek Gábor* a *Bach-korszak államparátusának személyi állományát* vizsgáló, igencsak adatgazdag tanulmánya jócskán árnyalja, bizonyos tekintetben meg is cáfolja a tankönyvek kialakította képet ezen állomány „idegenségének” és „ideiglenességének” mértékéről. *Kiss Zsuzsanna* munkája a *Zala Megyei Gazdasági Egyesület 1861 és 1869 közötti működéséről* nem csak azért érdemes az olvasásra, mert az egyre inkább előtérbe kerülő egyesületekről való gondolkodást brit szakirodalmi kontextusba helyezi. Ez a kontextus, a figyelemnek az egyesületek politikai jelentőségéről a „mentalitásformálódásra” helyezése, eredményeit tekintve, úgy tetszik, némiképp lehetetlenné is teszi a politikai elemzési keretek további alkalmazását. A Zala megyei példából ugyanis kiderül, hogy az egyesület politikai tevékenységet-diszkurzust folytató intézményként – közösségként nemigen fogható fel. *Vári András* többek között ez utóbbi megállapítással rokon következtetést von le az *OMGE 19. század második felében* zajlott történetéből. A céljait és rekrutációját illetően heterogén egyesületről szólva nem igazolható az a tézis, miszerint egy meghatározott csoport hatékony érdekképviselő lett volna. *Eőry Gabriella* *Az Országos Kaszinó és a középosztály* címet viselő dolgo-

zata elismerésre méltó leleménnyel a Kaszinóban elhangzott (*Kövér György* kötetbeli elemzését jól kiegészítő) előadások szövegeiből igyekszik kihámozni a tagság identitását és ennek középosztályi vonatkozásait illető tényeket, amit a tagság társadalmi összetételének vizsgálatával vet egybe. (Talán még definiáltabb összegzést eredményezett volna, ha megtudjuk, a szerző milyen középosztály-fogalommal dolgozott. A konklúzióból így a vitatott kettőstársadalom-elméletre való alapozás sejlik ki.)

A fejezetből még hátramaradt három tanulmányt későbbre halasztva áttérhetünk a kötet harmadik, befejező részére, amely az *Iskolatörténet és szocializáció* címet viseli. *Sasfi Csabának* az oktatás társadalomtörténete tudományos hátterét és problémagócait felvázoló, az utána következő munkákra nézve is megvilágító erejű összefoglalásáról már esett szó. *Keszei Andrásnak* a *középfokú oktatás felekezeti változatait* a 19. század első felének időmetszetében vizsgáló dolgozata egy hosszabb kutatás része. A figyelmet főként a tanulmány első felére érdemes felhívunk (a második a felekezeti iskolák diákjairól néhány bevallottan további elemzésre szoruló számsort és megállapítást tartalmaz), amely a középfokú oktatásnak kizárólagosan a rendiség hagyományait átörökítő természetét bizonyítja. *Mennyire voltak „államiak” az állami elemi iskolák a kora dualizmus korában?* – teszi föl a kérdést *Watanabe Akiko*. A helyi hatalom és az államérdekek súrlódásának ezen vizsgálata még úgy is elgondolkodtató problémafelvetésnek bizonyul, ha a szerző néhány példán túl egyébbel alig igazolja állításait. Ellentétben a következő szerzővel, *Horváth J. András*sal, aki a *fővárosi önkormányzat 1873 és 1890 közti közoktatáspolitikáját* tanulmányozva szinte hiánytalan, meggyőző áttekintést nyújt nemcsak az oktatáspolitikáról, hanem számos oktatással kapcsolatos kérdésről, többek között az előző dolgozat tárgyát is képező konfliktusokról. *Keller Márkus* dolgozatának „hőse” ismét egy egyesület, mégpedig az *Országos*

Középtanodai Tanáregylet, annak is az első éveit. A körültekintően megrajzolt történetből fontos kiemelni a szerző által is hangsúlyozott lehetséges tanulságot, miszerint a civil társadalom megszerveződésének kezdeteit boncolgatva (bizonyos szempontból) talán megingatható a bevett „megkésettég”-szemlélet.

Az oktatástörténeti fejezet két nőoktatással foglalkozó munkával folytatódik. *Müller Ildikó* a nők „felsőbb” oktatásának kezdeti szakaszait, majd *a budapesti állami felsőbb leányiskola* növendékei rekrutációjának a tudnivalóit foglalja össze, *Papp Barbara* pedig *Nőoktatás és „képzett nők” a két világháború között* címmel közöl tanulságot, új következtetéseket főként a felsőoktatásra és a diplomás nők társadalmának helyzetére nézve gazdag dolgozatot. A genderszemponthoz hiányoló olvasók igényeinek bizonyos fokú kielégítése után *Bódy Zsombor* kalauzolásában merülhetünk bele a *Mobilitás és iskolarendszer* összefüggéseibe, mindezt a felső kereskedelmi iskolák, közelebről a Budapesti Kereskedelmi Akadémia kapcsán, és lehetünk tanúi a „társadalmi közép” egy újabb rétege születésének. Ezzel együtt arra a sajátos tendenciára is magyarázatot kapunk, amely az apák és az Akadémiára járó fiúk viszonylatában az önálló-alkalmazott státuszváltásban tapintható ki. A kötet záródolgozata *Bolgár Dániel* tollából egy gyöngyösi gimnázium diákságának relációit vizsgálja 1938 és 1948 között „térbeli pozícióik” feltérképezése segítségével, a társadalomtörténeti jelenségeket invenciózusan a térhasználat nézőpontjából véve szemügyre. A kötet legifjabb szerzője eszmefuttatásainak követhetőségét és értelmezhetőségét, egyszóval meggyőző erejét minden bizonnyal növelte volna egy rigorózusabb előzetes szerkesztői véleményezés.

Most azonban ideje visszatérnünk az enumeráció során későbbi tárgyalásra félretett munkákhoz. A felsorolásból való kiemelés itt nemcsak szó szerint, de metaforikusan is értendő: *Klement Judit*,

Szívós Erika és *Sipos Balázs* munkáit, amellet, hogy a teljességre törekvés igénye és a figyelemreméltó témaválasztás egyaránt jellemzi (ez persze más kötetbeli tanulmányokra is igaz), néhány momentum okán külön is említenünk kell. A *két világháború közötti nagypolgárság* korántsem olyan zajos figyelmet birtokló társadalmi réteg, mint a középosztály, ezért is fontos, hogy *Klement Judit* dolgozatában kísérletet tesz e réteg fogalmának meghatározására. A kísérlet merészsége különösképp abban rejlik, hogy olyan objektív, tényzerű kritérium fellelését tűzi ki célul, mint az így körülírható nagypolgári lakások szobaszáma. A szerzőnek végül hitelt érdemlően (nyilvánvalóvá tett fenntartásokkal persze, de) sikerül is elérnie célját. *Szívós Erika* és *Sipos Balázs* tanulmányait (*Bohém, polgár, értelmiségi? A magyar képzőművészek társadalmi helyzete a századfordulón; illetve Az újságíró-társadalom 1890 és 1945 között*) pedig azért említem a számomra különösen tanulságosak között, mert olyan társadalmi csoportokról adnak étellel teli képet, amelyeket illetően széles körben elterjedt közhelyek uralkodnak, miközben e csoportok az adott korszakok közkeletű megjelenítéseiben (avagy a nem szakértő közönség képzeletében) kulcsszerepet töltenek be. A szóban forgó szerzők megállapításaikkal, ezzel szemben, képesek érezhető meglepetést okozni.

A tanulmányok számbavételéből még egy maradt ki, mégpedig a *Kovács I. Gábor* és *Kende Gábor* szerzőpárostól származó. A szöveg *a magyarországi egyetemi tanárok két világháború közötti rekrutációját* hosszú évek óta vizsgáló kutatás következtetéseiről és, ami véleményem szerint különösen fontos lehet, e kutatás módszertani problémáiról –megoldásairól ad számot. A helyenként, különösen a lábjegyzetekben már-már vallomásosba forduló írást azért tárgyalom a többtől elkülönítve, mert adottságai alkalmat nyújtanak egy sajátos olvasatra, például „A társadalomtörténész rögös útja” címmel. A szöveg ugyanis a ku-

tatás során előfordult számtalan olyan nehézségről és váratlan felfedezésről tudósít, amivel érzésem szerint pályája során szinte minden társadalomtörténész találkozik. Mindemellett a kutatástörténeti elbeszélésben (egy évtizedesnél is hosszabb ideje folyó munkáról van szó) kitapintható egy sajátos ritmus, ahogy a kutató magáévá teszi a tárgyát, és az egyetemi tanárok apái egyszer csak „apáinkká” válnak. Ami talán leendő társadalomtörténészeknek, különösen a statisztikákkal szívesen bibelődőknek a leginkább megszívlelendő kiszólás: „Elismerve a modellalkotás fontosságát, ma is azt gondoljuk, hogy ezt nem feltétlenül kész panelekből kell megalkotni, hanem adott esetben fáradságos munkával gyűjtögetett, megtisztogatott téglácskákból is fel lehet építeni. Mindazonáltal okulva az időrabló téglagyűjtögetés másfél évtizedes tapasztalatából, el-

ismerjük, hogy okos dolog a forrásadottságokat idejében alaposabban tisztázni, némi költség/haszon mérlegeléssel összekötve.” (431. old.) S még egy tanulság is idézhető: „Az adathalmazzal, azok mutatóba rendezésével, kombinálásával bajmóldva s e tanulmányt írva arra az eredményre jutottunk, hogy látószögváltásra van szükségünk. Nem feltétlenül csak a nagy tömbök felmutatását kellene ambicionálnunk, hanem örömiinket lelhetnénk sok kisebb szociokulturális, etnokulturális alakzat, művelődési tömb megtalálásában, megajzolásában és megelevenítésében is” (501–502. old), s ez elgondolkodtató lehet e kötet szerzői számára is.

BARÁTH KATALIN

Vonzások és taszítások erőtere: Közép-Európa

(R. J. W. Evans: *Austria, Hungary, and the Habsburgs. Essays on Central Europe, c. 1683–1867. Oxford University Press, 2006. 337 oldal*)

Robert J. W. Evans a Habsburg Birodalom történetének avatott szakembere, akinek nevét mindenekelőtt *The Making of the Habsburg Monarchy* című könyve tette ismertté. E kötete a birodalom 16–17. századi történetét tárta elénk, azt a folyamatot, ahogy a magyarországi és a cseh-morvatországi terjeszkedés után kialakult birodalom konszolidálódott, kialakultak alapvető szerkezeti sajátosságai. Most tárgyalásra kerülő könyve az ezt követő évszázadok történetéről írott tanulmányainak szerkesztett füzere. A szó eredeti értelmében vett esszék ezek az írások: nem részletek tisztázására összpontosító analízisek – bár némely pontokon nagyon is finom rajzolatot tárnak elénk –, hanem áttekintő összefoglalások a tárgyalt térség több évszázadot átfogó történeti problémáinak némelyikéről. Különálló tanulmányok, mégis a szerkesztés folyamán elhelyezett előre- és hátrautalások hálózatával igyekezett a szerző összefüggő egészzé szerkeszteni könyvét. Az előszóban figyelmeztet: az összefoglaló jelleg ellenére nem valamiféle „bevezetés”-t nyújt a térség 18–19. századi történelmébe, inkább egy-egy problémakör gondolatébresztő vázlatát, megmutatandó az angolszász olvasóköröségnek, miért lehet érdekes napjainkban is e térség történelmével foglalkozni.

Az írások legnagyobb erénye – s ebben a szerző nemigen talál riválisokra – a természetes átjárás a német–osztrák, a magyar és a cseh, illetve szlovák historiográfiai hagyományok és irodalom között, kiegészítve az angol történeti irodalom problémaközpontúságával és élvezhető, olvasmányos stílusával. A 19–20. században önmagát tu-

dománnyá szervező történetírás nemzeti történelmek egységeibe szabdalta a múlt és saját korának történéseit is. A nemzeti történetírások egymástól eltérő nézőpontjai, sajátos problémagócái a mai napig is meghatározzák a Habsburg Birodalom történetéről született munkákat. Evans jól ismeri e történetírások kutatási eredményeit, s azokat sikerrel szintetizálja egy – ahogy maga egy helyütt megfogalmazza – „pánmonarchikus perspektívában” („*pan-monarchical perspective*”, 195. old.). Így azután mintegy tükröt is tart e történetírások elé. Igen megszívlelendő lehet például az a megjegyzése, hogy a magyar történetírás a mai napig nagymértékben építi ítéleteit a kortársak axiómáira az Ausztria és Magyarország közötti közjogi viszony tekintetében, amennyiben magától értetődőnek veszi, hogy a „nemzeti üdvözülés” („*national salvation*”) útja „a teljesen autonóm törvényhozás”-on („*fully autonomous representative institutions*”) keresztül vezetett, jobban mondva vezetett volna. (191. old.) S aztán ebből a perspektívából nézve fogalmazza meg ítéleteit megvalósult és papíron maradt tervek-ről és intézmények-ről egyaránt.

A kötetben megjelent tanulmányok négy tematikai egységbe rendezve (Abszolutista felvilágosodás, Nemzetek felemelkedése, Régiók és egymásra gyakorolt hatásaik, A forradalom és ami utána következik) a felvilágosult abszolutizmustól kezdve a dualizmus létrejöttéig kísérik figyelemmel a birodalom történetét. Igen izgalmas és sorsdöntő volt ez a periódus, hiszen két nagy kísérlet zajlott a Habsburg központi adminisztráció részéről, hogy modern centralizált állammá kovácsolják össze a régi típusú dinasztikus birodalmat: II. József kísérlete és az 1848–1849-es forradalmakat követő neoabszolutizmusé. Mindkettő eredménytelenül zárult. A másik póluson ugyanakkor a modern nacionalizmus jegyében színre lépő

nemzeti mozgalmak megkezdték nemzeti társadalmuk és kultúrájuk megszervezését, s nemzetüket a politikai–állami szerveződés „természetes” alapegységének tekintve a nemzetállamiság ismérveit is érvényre kívánták juttatni – ha megszorításokkal is –, a birodalmi kereteken belül, esetenként azokon kívül is. Mindez aztán a politikai irányzatok és törekvések bonyolult szövevényét eredményezte, melyben a szerző biztos kézzel kalauzolja olvasóját. A tárgyalt problémák köre igen széles: nemzeti identitás, felekezetiesség, e kettő egymásra hatása, a felvilágosodás hatásai a kultúra, a politika területén, csehek, németek, erdélyi szászok, magyarok, osztrák-németek és „németországi” németek politikai programjai, koncepciók a Habsburg Birodalom kívánatos szerkezetéről, II. József kormányzata, a neoabszolutizmus két évtizede, a Közép-Európa fogalom genezise és változásai. Mindenekelőtt három fő probléma foglalkoztatja a szerzőt, melyek a különböző tematikájú írásokon is mindvégig érzékelhetők: melyek voltak az e sok szempontból igen heterogén birodalom alkotórészeit összefogó struktúrák, intézmények, hagyományok és személyek; milyen volt a birodalom három lényeges népességének, az osztrák-németeknek, a magyaroknak és a cseheknek az egymásról alkotott képe; s mi akadályozta a szorosabb integrációt?

A legfontosabb integráló tényezőt minden bizonnyal az egymásra utaltság érzése jelentette, hiszen a nacionalizmus fénykorában is a birodalmat alkotó szinte minden nép politikai elitjén belül meghatározó súlyt képviseltek azok, akik szükségesnek tartottak egy nagyobb államalakulatot Európa e részén e kis népek összefogására – minden ellentét ellenére is. Az egymásról alkotott képet ennek megfelelően igencsak egymásnak ellentmondó elemek formálták: egymás kultúrájának vonzása, ugyanakkor begyepesedett kollektív sztereotípiák és a politikai elitek egymásban riválist látó szemlélete, hogy csak a legfontosabbakat említsük.

Különösen érdekesek a magyar olvasó számára a Magyarország és Csehország pozícióját, hagyományait összehasonlító tanulmányok, melyek a vonzó- és taszítóerők együttes jelenlétét mutatják be a birodalom e két fontos országa elitjének gondolkozásában.

Nemcsak a politikatörténet eseményeit használja fel elemzéseiben a szerző: igen nagy figyelmet szentel a vallás, a tudomány, a művészetek integratív és szétválasztó funkcióinak. Igen lényeges jellemzője e tanulmányoknak továbbá az, hogy miközben nemzeti, felekezeti stb. csoportokat átfogó, „madártávlatú” elemzéseket olvashatunk, nem tűnnek el a szerző perspektívájából az egyének sem: láthatóan tudatosan törekszik arra, hogy az általános megállapításokat egy-egy konkrét történeti szereplő életútjának a felvillantásával hozza „kézzelfogható” közelségbe. S nemcsak azokról emlékezik meg, akiknek a nemzeti történetírások kiemelt jelentőséget tulajdonítanak a mai napig – sőt, elsősorban nem velük foglalkozik, hiszen ezen hősök nagy része a nemzetek „ébredése” korában a saját identitás megerősítésének jegyében éppen inkább a riválisnak tekintett másik nemzet(ek)től való elválasztó elemeket hangsúlyozta, s nem az összekötő kapcsokat. Evans könyvében sokkal inkább a királyi–császári tisztviselő hivatalnokok, az egyes kultúrák határvonalain át- meg átjáró értelmiségiek, a birodalom különböző országaiban birtokokkal rendelkező arisztokrata családok tagjai, a császári családot odaadóan szolgáló külföldiek jelennek meg, akiknek egyébként csak a nemzeti történetírások figyelmének perifériáján jut hely.

Nagy erénye ezen esszéknek a gondolatmenet tágassága mellett a ténybeli pontosság. Elenyésző számban található nem vagy nem egészen pontos tényközlések az írásokban, a nagyívű összehasonlításokra törő munkákban olykor tapasztalható bosszantó felületesség a tényközlésben egyáltalán nem jellemzi ezt a munkát.

Sikerült a szerzőnek koherens egészzé szerkeszteni a nagyon különböző időpontokban született írásokat. Mindazonáltal egy szerkesztésbeli következetlenséget érdemes azért megemlíteni: nem egészen következetes a szerző abban a tekintetben, hogy a jóval korábban született írásai esetében mennyire frissítette fel jegyzetapparátusát. Vannak olyan tanulmányok, ahol a felfrissítés részben vagy egészben megtörtént, s vannak, ahol nem, így e tekintetben némi bizonytalanság ébred az olvasóban.

Robert R. J. Evans munkássága méltán ismert a magyarországi történészek számára, ugyanakkor műveiből eddig nagyon kevés jelent meg magyar nyelven is.¹ Igen örvendetes lenne, ha legalább egy válogatás ezen tanulmánykötet írásaiból magyar nyelven is napvilágot láthatna. Eddig ismeretlen perspektívát és színt villanthatna fel a magyar olvasóközönség számára.

DEÁK ÁGNES

¹ A Robert J. W. Evans-szel készült interjút és művei bibliográfiáját lásd: „*Én Magyarországot nyugati szomszédainak kutatása felől érkeztem el a magyar történelemhez*”. *Aetas*, 21. (2006) 4. sz. 171–180.

Számunk szerzői

BARÁTH KATALIN	történész, Budapest
BORUS GYÖRGY	történész, Debreceni Egyetem
DEÁK ÁGNES	történész, Szegedi Tudományegyetem
GERHARD PÉTER	levéltáros, Budapest Főváros Levéltára
HAHNER PÉTER	történész, Pécsi Tudományegyetem
KÖKÉNY ANDREA	történész, Szegedi Tudományegyetem
LÉVAI CSABA	történész, Debreceni Egyetem
NOVÁK GYÖRGY	történész, Szegedi Tudományegyetem
NOVÁK VERONIKA	történész, Eötvös Lóránd Tudományegyetem
PETERECZ ZOLTÁN	PhD hallgató, Eötvös Lóránd Tudományegyetem
SZÁSZ GÉZA	történész, Szegedi Tudományegyetem
TAMÁS ÁGNES	egyetemi hallgató, Szegedi Tudományegyetem
TÓTH PÉTER	PhD hallgató, Eötvös Lóránd Tudományegyetem
VAJDA ZOLTÁN	történész, Szegedi Tudományegyetem
VIDA ISTVÁN KORNÉL	történész, Debreceni Egyetem
WOOD, GORDON S.	történész, Brown University, Egyesült Államok

A fordításokat LÉVAI CSABA, NOVÁK GYÖRGY, SZÁSZ GÉZA és VAJDA ZOLTÁN készítették.

Contents

Essays

GYÖRGY BORUS	
The Shift in English National Sentiment in 1673: The Preconditions of the Glorious Revolution	5
ZOLTÁN VAJDA	
Civilization and Stability: The Ideas of David Hume and James Madison on the Republic and Factions	19
PÉTER HAHNER	
“...Vice Leaning on the Arm of Crime...” Chateaubriand in Saint-Denis	33
ANDREA KÖKÉNY	
The Texas War of Independence in the Local Press	53
ISTVÁN KORNÉL VIDA	
“Friends of a Long Oppressed Race”: Hungarian Soldiers in the Colored Regiments in the American Civil War	68

Workshop

CSABA LÉVAI	
Politics, Media and History Writing: The Case of Thomas Jefferson and Sally Hemings	83
GÉZA SZÁSZ	
An Exotic Country or the Democracy of Money? The Transformation of the Image of the USA in July Monarchy France	95
FRANÇOIS-RENÉ DE CHATEAUBRIAND	
Travels in America (parts) (Translated by Géza Szász)	108
PÉTER TÓTH	
American Military Thought in World War I	112
ZOLTÁN PETERECZ	
A Peculiar Triangle: Economic and Political Relations of the USA, the League of Nations and Latin America	129

Theory and method

VERONIKA NOVÁK	
The Urban Space in Theory and Practice: Research into the Medieval and Early Modern Social Space in Western Europe	138

Sources

GYÖRGY NOVÁK

- A Source on the Legal Historical Background of the Salem Witchcraft Trials. Introduction 151
- Samuel Willard, Some Miscellany Observations On Our Present Debates In a Dialogue Between S. & B. Philadelphia, 1692 (Translated by György Novák) 159

Beyond the Borders

- “To be an American is ... to believe in certain things...” (An interview with US historian Gordon S. Wood) (Interview by Csaba Lévai and Zoltán Vajda) 172
- GORDON S. WOOD
- The Origins of American Constitutionalism 179
- A bibliography of Gordon S. Wood’s works 186

Reviews

- New Paths into the Historical Research of Stereotypes
(Hans Henning Hahn–Elena Mannová (Hrsg.): *Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung. Beiträge zur Historischen Stereotypenforschung*, Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main, 2007.)
ÁGNES TAMÁS 188
- Marriages in Crisis
(Mátay Mónika: *Törvénytörési játzmák: válás Debrecenben 1793–1848*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2006.)
PÉTER GERHARD 193
- A Need for Changing Perspective
(Zsombékok. *Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon. Szerkesztette: Kövér György. Századvég, Budapest, 2006.*)
KATALIN BARÁTH 196
- A Forcefield of Attraction and Repulsion: Central Europe
(R. J. W. Evans: *Austria, Hungary, and the Habsburgs. Essays on Central Europe, c. 1683–1867*. Oxford University Press, 2006.)
ÁGNES DEAK 201

- Authors 205

Következő számunk tartalmából

KÖVÉR GYÖRGY

A magánélet titkai és a napló

LUKÁCS ANIKÓ

Átöltözések. A 19. századi magyar nemzeti divat
emlékiratok és naplók tükrében

KISS ZSUZSANNA

Apák és fiúk. Egy Zala megyei naplóíró kismemei család két nemzedéke

GERHARD PÉTER

Asszimiláció és disszimiláció az önéletírásban: Fest Imre és
Edmund Steinacker

EŐRY GABRIELLA

Főszolgabírói mulatságok. Társasági élet és szórakozás
Olchváry Pál naplójában

ISPÁN ÁGOTA

Egy paraszti „önéletrajz” a szocializmusról

Bemutatjuk K. Lengyel Zsoltot

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 2400 Ft+postaköltség.
A lap ára egy szám megrendelése esetén 600 Ft+postaköltség,
könyvesboltban 800 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Teleki Téka, VIII. ker., Bródy Sándor u. 46.;
Kis Magister Könyvkereskedés, V. ker., Magyar u. 40.;
Írók Boltja, VI. ker., Parnasszus Kft., Andrassy út 45.;
ELTE BTK könyvtár, VIII. ker., Múzeum krt. 6–8.;
Gondolat Könyvesház, X. ker., Károlyi Mihály u. 16.;
Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.;
Magiszter Könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1.

Szeged: Katedrális Bt., Sik Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27.,
Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.;
Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.

Miskolc: Fókusz Könyvesbolt, Pátia üzletház;
Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;
PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

Telefon: 62/313-221

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Tóth Hajnalka

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

Az Egyesült Államok és a világ

BORUS GYÖRGY

Az 1673-as fordulat Angliában: A dicsőséges forradalom előfeltétele

KÖKÉNY ANDREA

A texasi függetlenségi háború a korabeli helyi sajtó tükrében

VIDA ISTVÁN KORNÉL

„A régóta elnyomottak barátai”: Magyar katonák az észak-amerikai polgárháború néger ezredeiben

LÉVAI CSABA

*Politika, média és történetírás:
Thomas Jefferson és Sally Hemings esete*

PETERECZ ZOLTÁN

Különös háromszög: Az Egyesült Államok, a Népszövetség és Latin-Amerika gazdasági és politikai kapcsolatai az 1920-as években

NOVÁK VERONIKA

*A városi tér elméletben és gyakorlatban:
A középkori és a kora újkori társadalmi tér kutatása Nyugat-Európában*

Bemutatjuk Gordon S. Wood amerikai történészt

